Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

УКРАЇНСЬКІ МАРКЕРИ ІСТОРІЇ ПОЛЬЩІ

Українські маркери історії Польщі

ТРАНСФОРМАЦІЇ другої половини XX – початку XXI СТОЛІТТЯ

Колективна монографія

Університетська книга

УДК 94:930.2(438:477)”1945/2023”
У 45

Рецензенти:
Андрій Кудряченко, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України (Інститут всесвітньої історії НАН України);
Оксана Руда, доктор історичних наук, старший дослідник (Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України)

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України (протокол № 10 від 26 листопада 2024 рр.)

У 45 **Українські маркери історії Польщі: трансформації другої половини XX – початку XXI століття** / редкол.: Микола Литвин (голова), Любомир Хахула (заст. голови), Олег Піх, Василина Пастернак (секретар) ; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. Львів ; Суми : Університетська книга, 2024. 524 с.

ISBN 978-617-521-092-5

Проаналізовано найважливіші українські маркери історії Польщі другої половини XX – початку XXI ст. Реконструйовано перебіг українсько-польської конфронтації в політиці СРСР у Другій світовій війні, протистояння радянських репресивних органів і польського підпілля на пограниччі. Актуалізовано британські, американські, польські та радянські виклики щодо формування польсько-радянського кордону і депортацій населення із Лемківщини, Надсяння, Холмщини і Південного Підляшшя. Проаналізовано суспільний статус Греко-католицької і Православної церков у новітній Польщі, а також Римо-католицької церкви в Україні після Другої світової війни. Звернуто увагу на міждержавний діалог у сфері освіти, науки, культурної спадщини. Показано особливість формування українських і польських наукових і суспільних дискурсів про драматичне минуле новітньої доби, зокрема сучасну російсько-українську війну.

Для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться новітньою історією України та Польщі.

УДК 94:930.2(438:477)”1945/2023”

Ukrainian markers of Polish history: transformations of the second half of the twentieth and early twenty-first centuries / edited by the editorial board: Mykola Lytvyn (chairman), Lubomyr Khakhula (deputy chairman), Vasylyna Pasternak (secretary) ; National Academy of Sciences of Ukraine, I. Kryp’iakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv:“University Book Publishing”, 2024. 524 p.

The book analyses the most important Ukrainian markers of the history of Poland in the second half of the twentieth and early twenty-first centuries. The course of the Ukrainian-Polish confrontation in Soviet policy in World War II, the confrontation between Soviet repressive bodies and the Polish underground on the border are reconstructed. British, American, Polish, and Soviet challenges to the formation of the Polish-Soviet border and deportations of the population from Lemkivshchyna, Nadsyannya, Kholmshchyna, and Southern Podlasie are actualised. The author analyses the social status of the Greek Catholic and Orthodox Churches in modern Poland, as well as the Roman Catholic Church in Ukraine after the Second World War. Attention is drawn to the interstate dialogue in the field of education, science, and cultural heritage. The peculiarity of the formation of Ukrainian and Polish scientific and public discourses on the dramatic past of the modern era, in particular the current Russian-Ukrainian war, is shown.

For scholars, teachers, students, and anyone interested in the modern history of Ukraine and Poland.

© Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2024
© Видавництво «Університетська книга», 2024

ISBN 978-617-521-092-5

Зміст

Розділ 1. Андрій Боляновський
Використання українсько-польської конфронтації
в політиці Радянського Союзу в роки Другої світової війни 7

Розділ 2. Богдан Левик
Від депортації лісників – до репресій наукової інтелігенції:
політика тоталітарної влади щодо польського населення
у Львові (1939–1941) 98

Розділ 3. Василь Ільницький, Лілія Гриник
Протистояння радянських репресивних органів
та польського підпілля у Карпатському краї (1944–1946) 115

Розділ 4. Василь Гулай
Львів після «Бурі»: радянські репресії та пропаганда
як інструменти тоталітарного впливу на масову
поведінку поляків міста (1944–1946) 143

Розділ 5. Володимир Кіцак, Микола Литвин
Проблема українсько-польського пограниччя
в роки Другої світової війни: британські, польські,
американські та радянські виклики 157

Розділ 6. Оксана Каліщук
(Не)пам'ять і маркування публічного простору:
приклад Волині'43 191

Розділ 7. Василина Пастернак
Радянізація міського простору міського простору Жовкви
в другій половині 1940-х – 1960-х роках 212

Розділ 8. Юлія Артимишин
Спільнота депортованих українців із польсько-українського
прикордоння: дискурс місць пам'яті в Україні та Польщі
1990–2023 років 235

Розділ 9. Ірина Деревчук
Проблеми збереження національної ідентичності в родинах
поляків на українсько-польському пограниччі
після Другої світової війни (на матеріалах усної історії) 271

Розділ 9. Любчик Ігор
Лемківщина, лемки та лемківство: виклики новітньої доби 290

Розділ 11. Ярослав Стоцький
Від радянського тоталітаризму – до української незалежності. Життєдіяльність Римо-католицької церкви в Україні (друга половина 1940-х – 1990-ті рр.) 317

Розділ 12. Тарас Горбачевський
Церква в повоєнну добу: православні, греко-католики в Польщі (1945–2022) 349

Розділ 13. Любомир Хахула
Наше – ваше – спільне: спадщина інституту Оссолінських – маркер українсько-польської історії 369

Розділ 14. Олег Піх
Складні питання історичного минулого у відносинах з Україною у польському політичному дискурсі (1991–2019) 394

Розділ 15. Ігор Цепенда, Ігор Гурак
Українсько-польська наукова та освітня співпраця: досвід Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника 427

Розділ 16. Ольга Морозова
Проблема міграції українських науковців за кордон під час російської агресії та польсько-українська солідарність 439

Розділ 17. Юлія Шелеп
«Від мовчати, не можу говорити, до – ніхто крім нас, про цю війну не розповість»: виклики та можливості в досвідах українських біженок у Польщі 454

Розділ 18. Наталія Лешкович, Микола Литвин
Новітня російська агресія проти України: польський науковий і суспільний дискурси 472

Розділ 19. Роман Голик
Від тоталітарних війн до демократії: польська й українська література і культура в другій половині XX століття 494

Розділ 20. Леонід Зашкільняк
Історія Польщі в українській перспективі 510

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-1

Андрій Боляновський

Розділ 1

Використання українсько-польської конфронтації в політиці Радянського Союзу в роки Другої світової війни

Вступ

Історикам відомо багато випадків використання великими державами міжнаціональної ворожнечі як інструмента політики за принципом «розділяй і володарюй» (divide et impera). Водночас мало дослідженою залишається проблема інструменталізації конфронтацій між українцями і поляками в політиці СРСР у роки Другої світової війни. Відтворення повної картини інспірування цих міжнаціональних протиріч наштовхується на багато перешкод різного характеру. По-перше, дослідникам важко належною мірою охопити, висвітлити й порівняти різні аспекти всіх політичних кроків і заходів Радянського Союзу щодо зіштовхування представників двох народів й, образно кажучи, «підливання масла у вогонь українсько-польських протистоянь». По-друге, завадою для написання ґрунтовних досліджень на цю тему є брак доступу дослідників до всього комплексу джерел архівів – однаково як багатих на документи багатьох архівів України та Польщі, так і спеціалізованих та закритих для істориків відомчих таємних архівів СРСР у Москві.

У публікаціях російських авторів з історії політики Росії щодо Польщі й України переважає апологетизація їхньої держави як «країни-миротворця», що нібито постійно «намагалася примирити два антагоністичні народи». Зрозуміло, практично не було й мови про те, що насправді СРСР одночасно з нацистською Німеччиною розділив відповідальність не тільки за початок Другої світової війни, а й за роз'ятрювання українсько-польських суперечок і конфронтацій. Традиційним для польської історіографії був акцент на

підбурюванні Радянським Союзом українців проти поляків[1], тоді як у публікаціях українських авторів використання ним поляків проти українців[2]. В окремих працях звернено увагу на використання СРСР однаково українців і поляків[3]. Деякі історики запропонували новий погляд на роль СРСР у провокуванні українсько-польських конфліктів[4]. В інших публікаціях можна знайти додаткову інформацію, що є корисною для дослідження різних аспектів теми[5].

З огляду на сказане з урахуванням виявлених нових невідомих історикам й опублікованих раніше архівних джерел, напрацювань інших учених й споминів очевидців того часу доцільно висвітлити основні напрями й тенденції політики щодо експлуатації міжнаціо-

---

1 Piotrowski T. *Poland's Holocaust:* Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947. Jefferson ; North Carolina ; London : McFarland & Company, Inc., Publishers, 1998. 437 p.; Filar W. Wołyń 1939–1944: eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie: studium historyczno-wojskowe zmagań na Wołyniu w obronie polskości, wiary i godności ludzkiej. Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009.

2 Трофимович В. Роль Німеччини і СРСР в українсько-польському конфлікті 1939–1945 рр. *Україна – Польща: важкі питання :* матер. V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», м. Луцьк, 27–29 квіт. 1999 р. Варшава, 2001. Т. 5. С. 181–207; Кондратюк К. Українці і поляки в радянському партизанському русі в роки Другої світової війни. *Україна – Польща: важкі питання* : матер. IX і X міжнар. наук. семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», м. Варшава, 6–10 лист. 2001 р. / наук. ред. М. М. Кучерепа. Луцьк : ВМА «Терен», 2004. Т. 9. С. 206–220; Сергійчук В. Поляки на Волині в роки Другої світової війни. Київ : Українська видавнича спілка, 2003.

3 Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948. Warszawa : Volumen, 1999; Motyka G. «Wojna w wojnie»: Konflikt polsko-ukraiński 1943–1945. *Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn Polsko-Niemiecki*. 2003. № 64. S. 38–47; Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993; Мазур Г. Роль Німеччини і Радянського Союзу в міжнаціональному польсько-українському конфлікті у 1942–1945 рр. *Україна – Польща: важкі питання*. Варшава, 2001. Т. 5. С. 208–221.

4 Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь, 1569–1999 / пер. з англ.: А. Котенко, О. Надтока. Київ : Дух і Літера, 2012; Iljuszyn I. *ZSRR wobec* ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947. Warszawa : Instytut Pamięci Narodowej, 2017**.**

5 Gross J. T. Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia. Princeton : Princeton University Press, 2002; Grygajtis K. Jozef Stalin oraz sowiecka geopolityka i geostrategia lat 1924–1953. Nysa : Oficyna Wydawnicza PWSZ, 2011; Musiał B. Na Zachód po trupie Polski. Poznań : Zysk i S-ka Wydawnictwo, 2021; Sudoł A. Stalin wobec kresów wschodnich II Rzeczypospolitej (jesień 1939). Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. *Studia Historyczne.* Z. 6. S. 53–127; Zacharias M. J. Przesłanki polityki Związku Sowieckiego wobec Polski w 1939 r. *Dzieje Najnowsze*. 1992. R. 24. Nr 1–2. S. 59–78.

нальних антагонізмів, які більшовицька Росія й згодом СРСР намагалися впроваджувати в Західній Україні стосовно українців і поляків під час Другої світової війни.

Політика СРСР від нагнітання протиріч між державами до використання міжнаціональних антагонізмів під час німецько-польської війни

Після державного перевороту й захоплення влади в Росії Владімір Ленін й очолювана ним Російська комуністична партія (більшовиків), або скорочено РКП(б) (від 1925 р. – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків), скорочено ВКП(б)), від декларування поваги до принципу націй на самовизначення перейшла до політики відвертої агресії проти України та Польщі, які намагалися спочатку окремо, а в 1920 р. спільно воювати за свою національну і державну незалежність й разом виборювали право бути вільними від диктату Москви. Успіхи об'єднаних українських і польських військ та їх вступ до Києва у травні 1920 р. стали серйозним сигналом для Кремля й започаткували тривалий курс політики більшовицької Росії щодо руйнування основ спільних та узгоджених дій українців і поляків у їх спробах протидіяти агресивним політичним планам Кремля, військовою силою для реалізації яких була Робітничо-селянська червона армія (РСЧА). Свої плани щодо Польщі очільник Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР) Ленін сформулював 20 вересня 1920 р. на IX всеросійській конференції РКП(б). Він вважав війну проти Польщі етапом до здійснення під керівництвом більшовицької Росії т. зв. «світової пролетарської революції»[6].

Задекларовані В. Леніним наміри стали імперативом для його наступника – очільника більшовицької Росії й створеного нею Радянського Союзу Йосифа Сталіна. Роль «п'ятих колон» під час реалізації планів Москви мали відіграти підпорядковані РКП(б) Комуністична партія (більшовиків) України (КП(б)У) та Комуністична партія Польщі (КПП). Плацдармом для нападу

6 Российский государственный архив социально-политической истории в Москве (РГАСПИ). Ф. 44 – Девятая Всероссийская конференция РКП(б) (1920). Оп. 1. Д. 5. Л. 9–36.

на Польщу мала бути т. зв. Українська Соціалістична Радянська Республіка, скорочено – УСРР (від 1937 р. перейменована на Українську Радянську Соціалістичну Республіку, скорочено – УРСР). Кінцевим логічним підсумком цієї політики стало рішення Сталіна здійснити спільно з райхсканцлером нацистської Німеччини Адольфом Гітлером поділ Європи загалом і Польщі зокрема, що було юридично закріплено в таємному протоколі до пакту про ненапад. Тогочасний перший секретар ЦК КП(б)У Нікіта Хрущов у мемуарах згадував про те, що Сталін 22 серпня 1939 р. поінформував його, що того дня до нього мають прибути всі члені Політбюро ЦК ВКП(б), яким він повідомить про те, що наступного дня до Москви прибуває міністр закордонних справ Німеччини Й. Ріббентроп[7].

Сталін скликав засідання членів Політбюро ЦК ВКП(б), під час якого пояснив те, як бачить перспективи розвитку подій в інтересах СРСР[8]. Він заявив членам Політбюро ЦК ВКП(б): «Питання миру чи війни вступає у критичну для нас фазу. Якщо ми укладемо договір про взаємодопомогу з Францією та Великобританією, Німеччина відмовиться від Польщі і шукатиме "модус вівенді" із західними державами. Якщо ми приймемо пропозицію Німеччини про укладання з нею пакту про ненапад, вона, звичайно, нападе на Польщу, і втручання Франції та Англії у цю війну стане неминучим. Західна Європа буде піддана серйозним хвилюванням і безладдям. ... Ми повинні прийняти німецьку пропозицію і ввічливо відправити назад англо-французьку місію... Таким чином, наше завдання полягає в тому, щоб Німеччина змогла вести війну якомога довше, з метою, щоб втомлені і настільки виснажені Англія і Франція були б не в змозі розгромити фашистську Німеччину... Для реалізації цих планів необхідно, щоб війна тривала якнайдовше, і саме в цей бік повинні бути спрямовані всі сили, які ми маємо в Західній Європі

7 Хрущев Н. Воспоминания. Люди. Власть : в 2 кн. Москва : Вече, 2016. Кн. 1. С. 181.

8 Згодом у західній пресі була поширена інформація про те, що це засідання відбулося 19 серпня, але, можливо, це сталося 20 або 22 серпня (в офіційному журналі записів прийому Сталіна зафіксовано, що 19 серпня його відвідали В'ячеслав Молотов і Анастас Мікоян, а 20 і 22 серпня більшість членів Політбюро (На приёме у Сталина. Тетради (журналы) записей лиц, принятых И. В. Сталиным (1924–1953 гг.). Справочник / науч. ред. А. А. Чернобаев. Москва, 2008. С. 270). Хоча, можливо, засідання було настільки таємним, що Сталін дав вказівку не фіксувати присутніх у журналі реєстрації відвідувачів або провів його в позаробочий час за межами Кремля.

та на Балканах... В інтересах СРСР – Батьківщини трудящих, щоб вибухнула війна між Райхом і капіталістичним англо-французьким блоком. Треба зробити все, щоб ця війна тривала якомога довше з метою виснаження обох сторін»[9]. У промові йшлося про точні умови секретних протоколів до майбутнього т.зв. пакту Молотова – Ріббентропа, а саме: пункти, які згодом реалізовано в політиці СРСР (у томі про розділ Польщі, анексію Радянським Союзом Бессарабії)[10].

Хрущов фактично переказав зміст сказаного Й. Сталіна на таємному засіданні всіх членів Політбюро ЦК ВКП(б), але його датою назвав час *після,* а не *до* офіційного підписання пакту: «А в Сталіна ми зібралися 23 серпня надвечір... Сталін розповів, що Ріббентроп уже відлетів до Берліна. Він приїхав із проєктом договору про ненапад, і ми такий договір підписали. Сталін був у дуже гарному настрої, казав: ось, мовляв, завтра англійці та французи дізнаються про це та поїдуть ні з чим... Тут же Сталін розповів, що згідно з договором до нас фактично відходять Естонія, Латвія, Литва, Бессарабія та Фінляндія так, що ми самі вирішуватимемо з цими державами питання про долю їхніх територій, а гітлерівська Німеччина при цьому якби не присутня, це буде суто наше питання. Щодо Польщі, то Сталін сказав, що Гітлер нападе на неї, захопить і зробить своїм протекторатом. Східна частина Польщі, населена білорусами та українцями, відійде до Радянського Союзу. Звичайно, що ми стояли за останнє, хоча почуття відчували змішані. Сталін це розумів. Він казав нам: "Тут іде гра, хто кого перехитрить і обдурить"»[11].

Проте практика підписання подібних угод була зворотною: спочатку важливі політичні рішення обговорювали на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) й тільки після того здійснювали конкретні кроки щодо їх реалізації. Насправді, вочевидь, у даному випадку Хрущов свідомо "помилився" з метою перекинути всю відповідальність за розв'язання Радянським Союзом спільно з нацистською Німеччиною Другої світової війни виключно на Сталіна (цієї лінії

9 Российский государственный военный архив в Москве (*РГВА*). Ф. 7 – Штаб Рабоче-Крестьянской Красной Армии (РККА). Оп. 1 (Секретариат Штаба РККА). Д. 1223; Бушуева Т. «...Проклиная, попробуйте понять...». *Новый мир.* 1994. № 12. С. 230–237; Дорошенко В. Л., Павлова И. В., Раак р. Ч. Не миф: речь Сталина 19 августа 1939 года. *Вопросы истории*. 2005. № 8. С. 3–20.

10 Там само.

11 Хрущев Н. Воспоминания. Люди. Власть. Кн. 1. С. 181.

перекидання відповідальності персонально на нього за всі інші злочини СРСР Хрущов дотримувався на XX з'їзді ЦК Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС) у 1956 р. у рамках кампанії розвінчування культу особи Сталіна).

Важливе значення в політиці СРСР приділяли формуванню антипольських настроїв і використанню нацменшостей проти поляків. Ось як охарактеризував її Ян Томаш Ґросс: «Обидві воюючі сторони планували використати українців для залякування поляків, щоб самим виступити в ролі оборонців й захисників поляків від українців. Насильство, в якому брало участь місцеве цивільне населення на ранньому етапі радянського вторгнення, зазвичай приписують двом джерелам: вторгненню Червоної армії, очевидно, і т. зв. меншинам, зокрема, українцям і білорусам, які, як повідомлено тоді, невдовзі після вторгнення влаштовували засідки на невеликі групи польських солдатів, які блукали через район після розгрому німецького фронту і які нападали на місцеві польські громади та функціонерів адміністрації тоді вже нефункціонуючої держави. Важливо, щоб на картині подій ми також розкрили внесок поляків, але крізь призму короткої громадянської війни, яка велася в цьому районі. Польський внесок у насильство за участю цивільних жителів стався у двох контекстах. Спочатку до нього приєдналися мирні жителі (здебільшого, мабуть, поляки) з польського війська, які активно воювали поруч із ними проти совєтів. Другий, і важливіший елемент польської армії, блукаючи східними воєводствами, а саме кілька сотень тисяч солдатів-піхотинців, в усіх численних випадках виступали проти недоброзичливого місцевого населення»[12].

Реалізація закликів командування Червоної армії до вбивств «польських панів»

Характерно, що історіографії РФ притаманна виразна тенденція перекидання відповідальності за антипольські дії закинутих із СРСР диверсантів і місцевих комуністів на членів Організації українських націоналістів (ОУН). Згідно з публікаціями авторів із РФ,

12 Gross J. T. Revolution from Abroad... P. 13.

після 17 вересня 1939 р. західноукраїнські міста нібито займали не регулярні військові частини ЧА, а українські цивільні жителі й українські націоналісти[13]. Однак насправді 15 вересня 1939 р. В. Молотов оголосив, що РСЧА найближчими днями розпочне просуватися на «свою зону впливу», інструменталізація ОУН з метою активізації українсько-польських антагонізмів в інтересах Третього Райху не відбулася і її не було використано для організації антипольського повстання. Окремі антипольські виступи членів ОУН на місцях мали переважно самооборонний характер і залишилися в історії як ініціатива місцевих активістів ОУН або тих українців, в яких були підстави бути невдоволеними політикою Другої Речі Посполитої. За твердженням діяча ОУН Лева Ребета, «впродовж трьох тижнів війни все-таки вдалося зорганізувати малі партизанські відділи, які збройно виступили в обороні мирного населення, тероризованого спеціяльними "пацифікаційними" відділами польського війська. Дійшло... до боїв біля Стрия (тоді спалено поляками частину села Дуліби) та біля Миколаєва, де ворог також попалив людські оселі»[14].

Проте від початку воєнного вторгнення РСЧА у Західну Україну ОУН припинила організацію антипольських виступів, які могли б бути вигідними для СРСР. Стало зрозуміло, що після припинення функціонування державних органів влади Другої Речі Посполитої у Західній Україні буде встановлено набагато загрозливіший режим влади з чітким виконанням наказів і директив із Москви, який викликав мільйонні втрати українців у недавні 1932–1933 роки. Тоді як Провід ОУН не видав наказу про антипольське насильство, 17 вересня 1939 р. з літаків розповсюджено листівку «До робітників і селян Західної України» командувача Українським фронтом РСЧА маршала Семена Тимошенка із закликом до непольських жителів скоювати пограбування та вбивства «польських панів», тобто заклик до скоєння антипольських насильства та погромів: «Годі терпіти голод, злидні, національне безправ'я і поневіряння. Годі терпіти канчуки і катування. Годі носити на своїх згорблених нуждою плечах польських панів... Зброєю, косами, вилами і сокирами бий одвічних ворогів твоїх – польських панів, які перетворили

13 Великая Отечественная война 1941–1945 годов : у 12 т. Москва : Кучково поле, 2012. Т. 2. Происхождение и начало войны / О. А. Ржешевский. С. 310.

14 Ребет Л. Світла і тіні ОУН. Мюнхен : Видавництво «Український Самостійник», 1964. С. 90–91.

твою країну в безправну колонію, які тебе ополячували, в болото затоптали твою культуру і перетворили тебе і дітей твоїх в бидло, в рабів. Не повинно бути місця на землі Західної України панам і підпанкам, поміщикам і капіталістам... Ми йдемо до вас, наших братів, щоб допомогти вам звільнитися від гніту польських панів, щоб звільнити вас від загрози розорення і вбивства з боку ворогів... Наслідуйте наш приклад розплати з ворогами, який подав нам російський народ на чолі з Леніним і Сталіним... До зброї, наші брати, ми з вами!»[15].

Член ОУН Мирослав Прокоп так прокоментував реакцію цієї організації на цитоване провокаційне звернення: «Це був відкритий заклик до нищення польської меншини, бо йшлося не тільки про польських поміщиків, бо гніт, який відчували західні українці, був не тільки соціяльний, але передусім національний. Коли зважити, що заклик Тимошенка з'явився в час, коли Польща вже майже впала, а Західню Україну займали большевики, то стане ясним, що всякий виступ українців проти такої Польщі не міг лежати в українському інтересі. Такий виступ був би ще більше завогнив взаємини між українцями і поляками – і то якраз тоді, коли обидва народи попадали під ярмо спільного ворога». Прокоп М. також спростував перекидання на ОУН відповідальності за насильство, організоване диверсантами НКВС СРСР й місцевими комуністами: «Після німецько-совєтського пакту 23–24 серпня 1939, тодішній Провід Українських Націоналістів (ПУН), що перебував за кордоном, дав доручення Краєвій Екзекутиві ОУН в Західній Україні вжити, у зв'язку з надходячою війною, самооборонних заходів, що зберегли б членство і українське населення перед польськими репресіями, але протипольського повстання не підіймати. Такий наказ був даний, незважаючи на те що в основі визвольної концепції ОУН в Західній Україні лежало масове народне повстання проти Польщі, що мало завершити тривалий період визвольної боротьби і довести до здобуття незалежности. Але в другій половині серпня 1939 року було видно, що наявне міжнародне становище такому

15 До робітників і селян Західної України. Командуючий Українським фронтом Командарм I рангу Семен Тимошенко. *Червона Україна*. 1939. 17 вересня; Трайнин И. Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии. Москва, 1939. С. 71.

повстанню не сприяє і що тому така акція не може лежати в українському інтересі»[16].

Заклик С. Тимошенка на макрорівні був інспіруванням на територіях, що були визначені для окупації, своєрідної громадянської війни на мінірівні як супровідної підривної операції з розкладу тилу в рамках «блискавичної війни» РСЧА проти Польщі, кінцевою метою якої було в жодному разі не допустити об'єднання української, польської та єврейської громад і їхніх спільних контрдій у відповідь на політику СРСР. Вочевидь, що звернення С. Тимошенка теж можна кваліфікувати принаймні як злочин провокування вбивств та пограбувань. У багатьох місцевостях воно стало імпульсом для антипольських виступів місцевих жителів й дало бажаний для Радянського Союзу ефект. Антипольські напади дійсно відбулися, і їх дійсно організовували місцеві жителі, часто українці. Однак за політичними переконаннями це були не націоналісти, а комуністи та їхні симпатики, які піддалися провокаційним закликам звернення С. Тимошенка. «Поляки сподівались, що українські комуністи їм простять все. Але за пару днів побачили, що їм треба зникати, і вони як зайці ночами втікали. ... Наші комуністи з радістю і нетерпінням очікували Червоної Армії...», – згадував Григорій Стецюк. «Комуністи, які вийшли з в'язниць і з Берези-Картузької, почали розправлятися із польською поліцією за всі кривди, їм заподіяні» і в такий спосіб «мали нагоду відплатити», з його ж слів, «цивільній адміністрації, осадникам і поліції»[17].

В одних випадках під час згаданих дій, інспірованих командуванням РСЧА, постраждали поляки, в інших – як поляки, так і українці. Деякі місцеві жителі, спровоковані пропагандою СРСР, організували антипольські заворушення, на які дислоковані в околицях епіцентрів повстання підрозділи польського війська відповіли контртерором. Українець Василь Татарський, який служив за контрактом як старшина польського війська, у мемуарах описав, як більшовикам вдалося спровокувати кілька заколотів місцевих комуністів, які придушили польські військові відділи, що відступали, у містах Камені-Каширському та Шацьке на Волині[18].

16 Прокоп М. Україна і українська політика Москви. Мюнхен, 1956. С. 96–97 п.

17 Стецюк Г. Непоставлений пам'ятник. Вінніпег : Накладом автора і учасників тих подій, 1988. С. 15.

18 Татарський В. Під чотирма прапорами. Мюнхен, 1983. Р. 112–115.

Відомі випадки, коли на польських вояків, які поверталися з боїв проти німецьких військ, нападали місцеві українці, відбирали в них одяг та зброю і відпускали[19]. Описуючи насильство окупантів разом з місцевими комуністами, тоді ще неповнолітній Францішек С. із Тернопільського повіту згадував: «17 вересня 1939 року о 3-й годині дня совєти увійшли в Тарнополь і сказали, що йдуть нам на допомогу. 18 вересня вони почали грабувати магазини і розбивати наші війська. 9 жовтня українці разом з совєтами спалили нас. Вони не могли спалити нашу хату, бо вона була покрита черепицею. Тому вони розбили нам вікна і пообіцяли вбити»[20]. Подібні спомини залишили й інші малолітні польські свідки воєнних злочинів СРСР[21].

Успіхи спровокованих зверненням С. Тимошенка антипольських дій зафіксовано у звіті Політичного управління пропаганди (ПУП) 6-ї армії Українського фронту: «У с. Ступки селяни побили поміщика, захопили 4 офіцерів, що ховалися в нього, посадили на поміщицький автобус, а також навантажили на автобус різних цінностей, що належать поміщику і привезли до штабу військової частини, заявили: "Ці люди і цінності нам не потрібні, візьміть їх"». У розділі звіту «Допомога місцевого населення в організації захоплення найважливіших об'єктів» зазначено: «При вході частин Червоної Армії на територію колишньої Польщі місцеве населення надавало велику допомогу та сприяння в захопленні банків, пошти, телеграфів, складів, друкарень, одночасно надаючи допомогу та в охороні їх. Так, наприклад, при захопленні Тарнополя, Злочува, Зборува, Жузьків, Альошинці та ін. населених пунктів тимчасовими управліннями і загонами робітничої гвардії була надана велика допомога в охороні фабрик, заводів, електростанцій та ін., класово ворожих елементів, крім того, ненадійних і підозрілих колишніх охоронців даних підприємств замінили перевіреними працівниками...»[22].

---

19 Piotrowski T. Poland's Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in the Second Republic, 1918–1947. Jefferson, North Carolina : McFarland & Co Inc., 2007. P. 203.

20 Grudzińska-Gross I., Gross J. T. *War Through Children's Eyes*: the Soviet occupation of Poland and the deportations, 1939–1941. Stanford : Hoover Institution Press, 1981. P. 142.

21 Ibid. P. 131–132; Piotrowski T. Poland's Holocaust… P. 202–203.

22 Политическое Управление 6-й Армии. Начальнику Политуправления РККА, армейскому комиссару 1 ранга тов. Мехлису. Начальнику Политуправления Укр. фронта дивизионному комиссару тов. Пожидаеву. Доклад об итогах работы среди населения. Начальник политуправления 6-й армии бригадный комиссар (Герасименко). РГВА. Ф. 9 – Политическое управление РККА. Оп. 36. Д. 3370. Л. 336.

Національний антагонізм розпалився настільки, що начальник Головного Політичного управління пропаганди (ГПУП) РСЧА Лев Мехліс 22 вересня 1939 р. писав, що українські селяни вживають масовий терор проти поляків. Для цього періоду характерними були злочини, згадані в повідомленні народного комісара внутрішніх справ УРСР Івана Сєрова, надісланому зі Львова до Москви наркому внутрішніх справ СРСР Лаврентію Берії. У типовому звіті цього періоду йшлося: «8 жовтня в лісі під Турійськом Ковельського повіту знайдено трупи п'ятьох чоловіків і однієї жінки, закопаних у землю. Під час слідства встановлено, що це жителі села Клусик... Їх розстріляли як провокаторів за рішенням групи членів КПЗУ і колишніх політв'язнів з числа жителів цього села одразу наступного дня після зайняття Ковеля військами Червоної Армії. Розстріл нібито був санкціонований комісаром однієї з військових частин Червоної армії. У розстрілі брали безпосередню участь усі члени КПЗУ, визволені нашим військом з ув'язнення», – інформував Сєров[23].

Конструювання полонофобських образів і деполонізація під гаслами національного та соціального визволення

17 вересня 1939 р., грубо порушивши Ризьку угоду 1921 року та Договір про ненапад із Польщею 1932 року, СРСР розпочав збройну агресію та окупував частину території Польщі, передбачену таємним протоколом до пакту Молотова – Ріббентропа[24]. Невід'ємним компонентом функціонування режиму СРСР на контрольованих ним територіях Західної України з етнічно змішаним насамперед українським та польським населенням стали в одних випадках використання, а в інших – провокування українсько-польських конфліктів Радянським Союзом. Американський дослідник Тімоті Снайдер писав: «Радянський окупаційний режим спровокував конфлікт між поляками та українцями в 1939 р., що створив умови для "революції", яка виправдала б розширення Української РСР на захід коштом колишніх польських територій»[25].

23 Iljuszyn I. *ZSRR wobec* ukraińsko-polskiego konfliktu... S. 48–49.

24 Roberts G. Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953. Yale : Yale University Press, 2006. S. 43.

25 Снайдер Т. Перетворення націй... С. 193.

Як наслідок антипольської пропаганди, яку поширювали відділи агітації та пропаганди ВКП(б) і КП(б)У й ГПУП РСЧА, на землях спільного проживання українців і поляків відбувся поділ їх у ставленні до Радянського Союзу на дві основні групи: 1) українців, які під впливом пропаганди СРСР вітали або схильні були вітати наступ РСЧА; 2) поляків, які сприймали червоноармійців як окупантів. Серед частини місцевих жителів певною мірою цьому посприяло поширення серед них чуток про те, що Червона армія укомплектована переважно з українців, які йдуть визволяти «своїх єдинокровних братів» «з-під гніту панської Польщі». Проте більшовики не тільки заперечували власні злочини, а й послідовно намагалися приписати їх скоєння тим, хто насправді самі ж були об'єктами терору й жертвами злочинів СРСР. Окуповуючи Західну Україну, СРСР намагався створити враження й видимість того, нібито це не окупація, а «визволення єдинокровних братів»[26]. Остап Тарнавський так описав пропаганду СРСР: «Між вояками [РСЧА] було багато українців, які розмовляли українською мовою, навіть і старшини. Це напевно була заплянована показуха, мовляв, братів визволяють рідні брати-українці»[27].

Іншим засобом для формування антипольських настроїв серед українців стали пересувні театральні групи, головним завданням яких було поширення негативного й гумористично-сатиричного образу «поляків-гнобителів». Очевидець тих подій Роман Волчук згадував: «До Львова часто приїздили театри зі Східної України на "гастрольні" виступи. Житомирський театр у "виставі, присвяченій XVIII з'їздові ВКП(б)", ставив п'єсу "Богдан Хмельницький" О. Корнійчука, в якій показано "боротьбу проти заклятих гнобителів – польських панів" під проводом Хмельницького, "який зрозумів, що Україна зможе визволитись лише в тісному союзі з братнім російським народом"»[28].

---

26 Докладніше пропагандистську версію «возз'єднання» Західної України із СРСР див.: Торжество історичної справедливості: закономірність возз'єднання Західноукраїнських земель в єдиній українській державі / відп. ред. М. М. Олексюк. Львів, 1968.

27 Тарнавський О. Літературний Львів, 1939–1944: спомини. Львів : Просвіта, 1995. С. 12–13.

28 Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня. 3-тє вид., перегляну те і випр. Київ : Критика, 2011. С. 69–71.

Поляк Владислав Кубув згадував, що коли в його рідному селі було організоване культурне життя, туди приїжджали групи артистів зі Збаража: «Виступи відбувалися в школі. Тематика пісеньок та куплетів була різною, але переважно антипольською. Наприклад, співали так:

А в неділю рано, в десятій годині,
Поділили Польщу на дві половини.
Німецькі бомбовці низько літали,
Польські генерали в капусту ся ховали»[29].

Крім сценічних форм агітації, не менш поширеним засобом пропаганди було розповсюдження великої кількості друкованої продукції. Наприкінці вересня очільники політичних управлінь пропаганди армій РСЧА відзвітували в Москву про масштаби виконаної роботи. В одному зі звітів про діяльність ПУП 6-ї армії Українського фронту для Л. Мехліса підсумовано: «Кілька сотень тисяч брошур про знатних людей Радянської України та про радянську Україну, поширені Пуармом (Політичним управлінням 6-ї армії – *А. Б.*) протягом 2–3 днів, безперечно, відіграли величезну агітаційну та пропагандистську роль... Поширено близько 1 мільйона різних брошур та близько 2 млн. газет»[30]. Усього від 17 до 30 вересня 1939 р. ГПУП РСЧА поширило серед населення Західної України 400 000 примірників газет, 1 210 000 листівок. Крім того, серед місцевих жителів було поширено 9 000 000 книг і брошур, 25 000 плакатів[31]. Багатотисячними накладами видано або перевидано пропагандистські буклети, книжечки з критикою політики Польщі[32].

Розпалювання українсько-польської ворожнечі було потрібним Радянському Союзу для того, щоб створити враження загрози

---

29 Kubów W. Polacy i Ukraińcy na Podolu: tragedia Polaków w Berezowicy Małej koło Zbaraża. Wrocław : Wydawnictwo «Nortom», 1997. S. 54.

30 Политическое Управление 6-й Армии... РГВА. Ф. 9. Оп. 36. Д. 3370. Л. 340.

31 РГВА. Ф. 35084 – Коллекция документов Украинского фронта (1939 г.). Оп. 1. Д. 188. Л. 7.

32 Белоусов С. Осадники – агентура польських панів. *Комуніст*. 1939. 16 жовтня; Кудрявцев Б. Внутрішні колонії колишньої Польщі. *Комуніст*. 1939. 14 жовтня; 20 років під ярмом польських панів. Київ: Держполітвидав УРСР, 1940; Западная Украина и Западная Белоруссия. Сталинград: Облкнигоиздат, 1939; Минский Г. Под игом польских панов. Москва: Соцэкгиз, 1939. 36 с; Редько Ф. Освіту народові Західної України. *Комуніст*. 1939. 11 жовтня; Трайнин И. П. Национальное и социальное освобождение Западной Украины и Западной Белоруссии. Москва: Соцэкгиз, 1939; Вільна Україна. 1939. 25 вересня; 26 вересня; 28 вересня; 29 вересня.

життю поляків з боку українців, а його органи влади змогли виступити в ролі захисників поляків. У цьому контексті дуже важливою була підготовка до депортацій осадників, виселення яких мало виглядати ледве не гуманітарною місією[33].

Більшовики використовували українсько-польські антагонізми серед різних соціальних груп під час анексії Західної України, проведення квазівиборів, так званих конфіскації або «націоналізації», організації органів влади в містах і селах, оподаткування й творення перших колгоспів, а також масових репресій та депортацій.

Під час вступу на землі Західної України війська Червоної армії могли розраховувати на підтримку соціальних низів і проросійськи вихованих українців і дітей москвофілів (недавніх діячів «Сельробу» та КПЗУ), етнічних росіян і частини євреїв та невеликої частини поляків. Ось типові приклади того, як під впливом пропаганди сприйняли анексію Західної України Радянським Союзом його прихильники: «У с. Могиляни, виступаючи на мітингу, селянин Курочкін сказав: "Ми дякуємо Червоній Армії за те, що вона нас звільнила від проклятого минулого ярма польських панів...". У с. Нагорцях селянин Яхуров на зборах заявив: "Дякуємо Червоній Армії та товаришу Сталіну за те, що вони нас звільнили від ярма польських панів та поміщиків, ми зі свого боку зробимо все те, що потрібно для якнайшвидшого зміцнення радянської влади"»[34]. А ось як описав «симпатиків Москви» із Західної України Н. Хрущов: «Взагалі ж там нас зустрічали багато хороших хлопців. То були люди, які пройшли польські в'язниці, то були комуністи... І дуже багато з них, які тоді були звільнені нашою Червоною Армією, потрапили потім у наші, радянські в'язниці»[35].

Квазіплебісцит як форма референдуму

Після воєнного розгрому Польської держави 28 вересня 1939 р. між СРСР і Німеччиною укладено договір «Про дружбу і кордон«», у результаті чого між ними встановлено новий кор-

33 Iljuszyn I. ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu... S. 47.

34 Политическое Управление 6-й Армии... *РГВА*. Ф. 9. Оп. 36. Д. 3370. Л. 343.

35 Хрущев Н. Воспоминания. Люди. Власть. С. 187.

дон. Проте перед усім світом керівництво СРСР намагалося обґрунтувати легітимність анексії Західної України підсумками т. зв. плебісциту, до якого прирівнювали вибори, результати яких мали виглядати як еманація волі народу. У передвиборчих гаслах, які поширювали військові агітатори, партії, що конкурували з більшовиками, називали контрреволюційними, як, наприклад: «Пепесівці, ундисти, сіоністи – прихильники поміщиків, капіталістів і польських панів – зрадники інтересів трудового народу». Незважаючи на настирливу пропагандистську кампанію, значна частина населення висловила негативне ставлення до виборів. Близько 700 тисяч потенційних виборців взагалі не з'являлися на виборчі дільниці, або голосували проти внесених до списків кандидатів. Українські та польські опозиційні сили (переважно націоналістичні) намагалися зірвати цю акцію[36].

Завершальним актом псевдовиборів було проведення від 26 до 28 жовтня у Львівському оперному театрі зборів, які планували назвати «Українські народні збори», і цю назву напівофіційно вживали в документах СРСР. Крім того, у Москві не хотіли зайве акцентувати на національному характері заходу, що могли сприйняти як відверту демонстрацію українізації представники інших національних громад – євреї і прирівняні до них поляки, що з відокремленням Західної України від Польщі з представників національної більшості Польської держави перетворилися на національну меншину (хоча й найбільшу). Пропагандисти назвали це зібрання політично лояльних до СРСР жителів Галичини й Волині Народні збори Західної України (НЗЗУ). Метою їх організації було створення видимості того, нібито жителі окупованих РСЧА територій бажали їх приєднання до СРСР. По суті, потрібно було юридично оформити приєднання Західної України до Радянського Союзу. У виступах учасники зборів демонстрували антипольські тенденції – від критики політики Польщі й до звинувачень польских уряду, війська, адміністраторів, чиновників, працівників силових структур і духовенства як «панів-гнобителів» та «визискувачів трудового народу». Головною метою НЗЗУ було довести правомірність анексії Західної України «місією визволення», надати міжнародно-правового характеру організації НЗЗУ як своєрідного плебісциту з голосуванням

36 Gross J. T. Revolution from abroad... P. 77.

переважної більшості за входження Галичини й Волині до складу СРСР. НЗЗУ стали кульмінацією всієї дотогочасної понад місячної пропагандистської кампанії під гаслами «визвольного походу Червоної Армії»[37].

Місцеві жителі й органи влади СРСР

На час військової окупації в Західній Україні польських чиновників усунуто від влади й на перехідний період на нижчих її щаблях залишено вузьких професіоналів (їх не було ким замінити). Водночас створено змішані тимчасові органи управління, які очолили прибулі з УРСР та Росії чиновники, але до яких допускали місцевих жителів, які не виявляли ворожого ставлення до СРСР. Після приєднання анексованих територій замість Львівського, Станіславського, Тарнопольського і Волинського воєводств створено Львівську, Дрогобицьку, Станіславську, Тернопільську, Волинську та Ровенську області й запроваджено їх поділ на нові адміністративно-територіальні одиниці: замість повітів на райони. Основну владу перебрали обласні та районні комітети КП(б) У й обласні управління і районні відділи НКВС УРСР, а основні посади в їх керівному апараті зайняли «політично надійні» діячі КП(б)У та ВКП(б). Якщо 2 жовтня 1939 р. в Західну Україну прибули на керівні посади 320 партійних та 142 комсомольські функціонери, а також 1000 комуністів та 500 комсомольців (терміново демобілізованих з армії), то у квітні 1940 р. їх кількість зросла до 16 000 осіб[38].

Незважаючи на стриману реакцію на окупацію більшості населення, демонстрація частиною жителів лояльності до СРСР не обов'язково означала полонофобію. «Перших совітів» формально вітали очільники польських органів влади на місцях, звільнені з польських тюрем колишні члени КПЗУ та представники української та єврейської громад. Зовнішній ентузіазм багатьох мешканців не можна ототожнювати із «совєтофільством», а, швидше,

37 Див.: Стенограма Українських народних зборів 26–28 жовтня 1939 р. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України).* Ф. 859 – Народні збори Західної України, м. Львів. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–310.

38 РГВА. Ф. 35077 – Управление 6-й армии (1938–1940 гг.). Оп. 1. Д. 188. Л. 83, 331.

доречно розцінювати як «спонтанну реакцію на падіння» польської влади[39]. Уродженець Золочева єврей Самуель Ліпа Тенненбаум згадував: «В останній день свого перебування на посаді наш староста видав публічну прокламацію, в якій наказав вивісити білі прапори і закликав до дружнього привітання радянської армії. Більшість населення виконувала накази старости. Проте українці вивісили свої націоналістичні синьо-жовті прапори, а жменька місцевих комуністів (щойно вийшли з криївки) та їхніх симпатиків – червоні прапори. Староста, міський голова та члени міської ради вирушили на околиці міста зустрічати наступаючу окупаційну армію... Коли російська армія вперше увійшла до Злочува (польська назва Золочева – *А. Б*), серед нас усіх, поляків, євреїв, українців, відчулося певне полегшення та вдячність. Поляки, чиї війська були розгромлені та принижені німцями, чи то через незнання стратегії Росії, чи то прикидаючись, вітали росіян як союзників. В українців була надія (як виявилося, помилкова), що їхній день настав... Ми, євреї, були вдячні за те, що нас врятували від німців, і з гіркими недавніми спогадами про правління полковників не мали причин оплакувати загибель Польщі. І нечисленний комуністичний загін був, звичайно, в стані ейфорії»[40].

Часто в одних і тих самих містах виникали свої, так би мовити, національні (з огляду на національну належність їх складу) відділи міліції, які навіть конкурували між собою. За словами Я. Т. Ґросса, у Західній Україні міську гвардію «у кількох місцях створено за місцевою ініціативою, але, як правило, її спонсорувала попередня польська адміністрація». Ґросс вважав, що окупація СРСР, збіг обставин і «складна конфігурація етнічних і класових розколів» створили «ще одну групу людей, яким потрапила до рук зброя і які присвоїли собі прерогативу застосування примусу», що в разі її організації з поляків не була виразно антипольською: «Як проміжний захід у багатьох містах і селах було створено добровольче формування – Громадянську гвардію (Straż *Obywatelska*), щоб допомогти виснаженим і швидко зникаючим органам місцевої адміністрації в дотриманні якщо не законів [Польщі], то принаймні [громадського] порядку. Основною опорою міської гвардії були

39 Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів, 1999. С. 98.
40 Tennenbaum S. L. Zloczow memoir. New York : Shengold Publishers, 1986. P. 100–101, 109.

патріотично налаштовані польські громадяни, т. зв. поселенці (осадники / osadnicy) на селі, дрібні чиновники або, як у Львові, члени Союзу офіцерів запасу (Związek Oficerów Rezerwy), які були занадто літніми для того, щоб бути призваними до армії». За визнанням Ґросса, до нової структури з охорони громадського порядку вступили багато колишніх службовців польської поліції з надією поквитатися з тими українцями, які раніше й у той час виступали проти Речі Посполитої (колишніх членів праворадикальних Української військової організації (УВО) та ОУН). Польські організатори громадянської гвардії планували організовувати боротьбу проти українців із сусідніх місцевостей для зведення особистих порахунків[41].

Згадані допоміжні структури втім не приймали рішень, центри видання наказів перебували в НКВС СРСР у Москві (або в НКВС УРСР у Києві як «посередницькій структурі» з організації репресій між Росією і Західною Україною). Згідно з директивою Л. Берії від 15 вересня 1939 р. оперативно-чекістські групи репресивно-каральних органів мали брати участь у створенні тимчасових управ т. зв. Народних зборів Західної України. Для забезпечення їх роботи вони мали здійснювати «агентурно-оперативну діяльність» з виявлення та придушення «контрреволюційних настроїв» серед груп та осіб, які виступали проти встановлення нової влади та перешкоджали її функціонуванню, взяти участь у створенні тимчасового керівництва робітничої гвардії і селянських комітетів і не допускати проникнення до них «контрреволюційних» елементів[42].

Так звані робітничі гвардії й організовані тимчасово моно- або полінаціональні відділи міліції допомагали оперативно-чекістським групам НКВС СРСР (а від офіційного приєднання анексованих територій до СРСР – обласним управлінням та районним відділам НКВС УРСР на цих землях) встановлювати режим терору, а саме: здійснювати арешти частини тих місцевих жителів, яких вважали політичними ворогами. Створені за національною озна-

41 Gross J.T. Revolution from abroad... S. 25.

42 15.IX.39, Москва. Директива № 720. Киев, замнаркома внутренних дел СССР т. Меркулову, наркому внутренних дел УССР тов. [Серову], наркому внутренних дел БССР [Цанава], нач. особотдела Бочкову, Л. Берия. *Галузевий державний архів України Служби безпеки України, м. Київ (ГДА СБУ, м. Київ)*. Ф. 16 – Секретаріат ДПУ – КДБ УРСР. 1930–1991 рр. Оп. 32 (1951 р.). Спр. 33. Арк. 10–15.

кою структури гвардії та міліції були вигідні для тимчасових органів влади, що діяли в Галичині та на Волині у вересні-жовтні 1939 р. Організовані з поляків структури можна було використовувати під час арештів діячів підпільної ОУН та донедавна легальної УНДО й колишніх керівних діячів та активістів інших українських політичних партій. Водночас українські та єврейські структури можна було використовувати під час затримання поляків, в яких вбачали явних або прихованих ворогів Радянського Союзу – суддів, прокурорів, офіцерів та службовців і конфідентів (таємних агентів) поліції (особливо відомих участю у веденні справ проти симпатиків більшовиків).

Успішно перевірені на благонадійність були зачислені до багатонаціональної «робітничо-селянської міліції». Один із очевидців тих подій Онуфрій Максимів (псевдо «Кривоніс») згадував: «У Львові... українці спонтанно й масово кинулися творити громадянську міліцію і при її помочі боронити своє життя й майно перед наступом міського шумовиння...». Він твердив, що «це була стихійна й інстинктовна постава всього українського населення», але тут же визнав: «Найбільш рухливим та енергійним елементом була ОУН, її члени негайно включилися в дію і використовували її для потреб своєї організації». Проте «большевики швидко перебрали все в свої руки й відсунули місцевих людей, навіть комуністів і жидів»[43].

Частина українців як «сліпе знаряддя» СРСР проти частини поляків

Більшістю тих українців, яких СРСР використовував проти поляків, були люди, які зазнали дискримінації, несправедливості або і інший спосіб були скривджені можновладцями Другої Речі Посполитої. Багато з них стали фактичним знаряддям політики Кремля через прагнення помсти кривдникам й використовували можливість служби в силових структурах СРСР як зручну нагоду для зведення особистих порахунків ще з міжвоєнного періоду[44].

43 Книш З. Перед походом на Схід: спомини та матеріяли до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. Торонто, б.р. Т. 1. С. 131–132.

44 Grudzińska-Gross I., Gross J.T. *War Through Children's Eyes... P. 123.*

У споминах польських жертв репресій НКВС СРСР утвердився міф про відповідальність виключно місцевих українців за антипольську політику Радянського Союзу, що згодом перейшов на сторінки досліджень частини істориків із Польщі. Насправді ж, згідно з висновком Т. Піотровського, СРСР від вересня 1939 р. до червня 1941 р. здійснював щодо поляків таку саму дискримінаційну політику, яку в міжвоєнний період XX ст. Польща здійснювала щодо українців та інших нацменшин. За формулюванням американського кліше, «зворотна дискримінація», яка була радикально застосована, опинилася на порядку денному політики Москви. Піотровський був переконаний, що внаслідок цього курсу антипольські настрої стали характерними як для представників різних політичних течій, так і для аполітичних людей і Польщу критикували однаково як українські комуністи та націоналісти, так і безпартійні селяни-українці[45]. Однак саме це твердження Піотровського перебільшене, загалом для згаданого дослідника характерна гіперболізація масштабів використання українців проти поляків[46]. Насправді ж українці як етнічна більшість у Західній Україні стали головним й найбільшим об'єктом масових репресій, депортацій та розстрілів каральних структур НКВС СРСР. Усупереч утвердженим антиукраїнським стереотипам у дійсності українці не стали представниками привілейованої більшості, а просто були зрівняні у правах з представниками інших національностей.

Поширення репресій передовсім на поляків восени 1939 р. можна пояснити тим фактом, що саме вони займали головні керівні посади в політичних партіях, адміністрації, поліції, суді й інших органах влади й військові командні посади – саме тих польських структурах, яких СРСР вирішив у першу чергу позбутися. Наступними на черзі на початку 1940 р. стали польські осадники – головна опора силових структур Польщі в Галичині й на Волині. Одночасно з арештами перших контингентів поляків були заарештовані тисячі українців. Незважаючи на це, організатори депортацій поляків розпалювали польсько-українську ворожнечу навіть на засланні. Після прибуття на місця спецпоселення в Сибір та інші віддалені місцевості Радянського Союзу охоронці задля перекидання відпо-

45 Piotrowski T. Poland's Holocaust… P. 201–202.

46 Ibid. P. 202.

відальності за депортації з Росії на українців заявляли прибулим полякам, що їх нібито виселяли сусіди-українці й свідомо формували в очах польських депортованих образ українців як ворогів[47].

Серед українців не було єдиного бачення подій. Для тих представників інтелігенції, які з преси знали про репресії на українських землях у складі СРСР, був характерним «тихий песимізм» або певний фаталізм. Сприймання тих подій цією частиною української інтелігенції влучно передав композитор Станіслав Людкевич: «Радянська армія визволила нас від польського панського панування, і на це нема ради»[48]. Водночас, незважаючи на посилену пропаганду, багато українських селян сприймали владу СРСР як чужу. Сучасник тих подій Михайло Островерха зафіксував це під час розмови з мешканцем Делятина наприкінці вересня 1939 р. : «Я з простої цікавости поспитав... газду, чому це не беруться до керми селом місцеві газди, лише молодики, а то й гірше – сільська голота. На це він відповів: "Бо ніхто цій [більшовицькій] Україні не вірить!.."». На підставі цього й інших багатьох інцидентів Островерха дійшов категоричного висновку про виникнення відчуженості між органами управління нової влади й місцевими жителями Західної України: «Нам... було ясно: кожен із нас психольогічно відчував, що й далі не є господарем на своїй землі, хоч влада прийшла ніби... українська. Тому ніхто й не важився братися за керму життя»[49]. Островерха М. у ті дні твердив, що «на кожному кроці пробивається ота чужість для українців цієї нової влади. ...І кожен бачить це ясно.., що й тіні українства в цій владі немає! Є Московія!»[50].

Кінорежисер Олександр Довженко, сприяючи популяризації офіційної версії політики СРСР, зняв документальний фільм «Визволення», який вийшов на екрани кінотеатрів у вересні 1940 р., але правду про події він довірив лише сторінкам свого щоденника тільки через кілька років. Другого липня 1942 р. він записав: «Вся наша нечулість, боягузтво наше, зрадництво і пілатство, і грубість, і дурість під час всієї історії возз'єднання Східної і Західної України є, по суті кажучи, цілковитим звинувачувальним актом, є чимось,

47 Grudzińska-Gross I., Gross J.T. *War Through Children's Eyes... P. 105.*

48 Тарнавський О. Літературний Львів... С. 12–13.

49 Островерха М. На закруті. Нью-Йорк : Накладом автора, 1958. С. 67–77.

50 Там само. С. 98–99.

чого Історія не повинна нам простити, є чимось, за що людство повинно нас зневажати, якщо б воно, людство, думало про нас…». Згодом 18 грудня 1943 р. Довженко дійшов висновку про відмінність реалій від видавання бажаного за дійсне в СРСР: «Є дві правди. Одна дійсна, реальна правда. Друга – вигадана, неіснуюча, така, якою б хотіли її бачити. Вона вважатиметься за дійсну, а дійсна – за ворожий наклеп. Так умовлено». Найбільшим трагічним наслідком анексії Західної України було масове виселення багатьох сотень тисяч її жителів до Сибіру, факт чого після закінчення Другої світової війни 6 листопада 1945 р. Довженко, послуговуючись таємно наданими йому до відома даними знайомого з Центрального статистичного управління УРСР, теж зафіксував у щоденнику[51].

Залучення колишніх агентів польської поліції до боротьби органів безпеки Радянського Союзу проти підпілля ОУН і репресій проти українців

Головним знаряддям політики СРСР були колаборанціоністи різних національностей – українці, поляки, євреї. Відомі ще в довоєнний час своїми симпатіями або навіть нейтральним ставленням до СРСР, поляки були також важливі для використання їх у боротьбі проти українського націоналістичного руху, що й сталося. Крім українців, співробітники НКВС СРСР під час арештів та депортацій використовували польських опортуністів з числа місцевої сільської бідноти, які бажали поживитися на людській біді. Поляк із Волині, якому тоді було 14 років, згодом розповів про один із таких випадків: «О 4-й годині ранку 17 вересня 1939 р. радянські війська перейшли польський кордон. Одразу заарештували колоністів... Арешти проводили українські селяни та кілька місцевих поляків. Ці поляки разом із українцями забирали в колоністів не тільки худобу, коней, свиней, птицю, галантерейні вироби, меблі з домівок, але навіть не дозволялося залишати собі зерно, потрібне на хліб... Вони розповідали неправду про колоністів і вимагали їх смерті або вигнання»[52].

---

51 Довженко О. П. Україна в огні. Кіноповість, щоденник / упоряд. і авт. передм. О. М. Підсуха. Київ : Радянський письменник, 1990. С. 199, 244, 292.

52 Piotrowski T. Poland's Holocaust... S. 84.

Деякі з колишніх працівників польської поліції, які боролися проти ОУН в міжвоєнний період, продовжили свої дії проти цієї організації після приєднання Волині та Галичини до Радянського Союзу. Типовим прикладом може бути доля таємного агента слідчого відділення державної поліції Речі Посполитої у Львові Радоня – експерта польської поліції з питань боротьби проти УВО й ОУН. У 1930 р. він убив команданта Краєвої Екзекутиви УВО на західноукраїнських землях Юліана Головінського[53]. Після 17 вересня 1939 р. його завербували як агента НКВС СРСР. Факт цього, зокрема, розповів колишній редактор щоденної газети «Діло» Іван Німчук. Він згадував, що під час ув'язнення у Львові його однокамерником у будинку тюрми на вул. Лонцького № 1 був «директор поліції з м. Лодзі Влад. Лозінський», який з обуренням визнав, що колишній таємний співробітник польської поліції Радонь перейшов на службу до НКВС СРСР. З цього приводу Німчук писав: «Після одного переслухання Лозінський оповів мені з нетаєним обуренням, що, коли його вели вже назад до камери, він зустрівся на сходах з відомим у Львові польським поліц. агентом Радонем (прізвище його називали у зв'язку з убивством краєвого команданта Української Військової Організації Юліяна Головінського 30.09.1930 р.). Той Радонь ішов сам сходами вверх і мав течку під пахою, отже, служив уже новим панам. А що він був спецом від українського підпілля, то ясно, до якого сектора запрягли його большевики»[54].

Книш З. стверджував, що в боротьбі «машини НКВС» проти українського підпілля «дуже помічна їй була частина персоналу польської слідчої поліції, що не встигла втекти з Галичини й Волині»: «Большевики її пощадили і запрягли на службу для себе»[55]. Володимир Бемко згадував про використання агентів польської поліції органами НКВС СРСР на Бережанщині: «Щоб зорієнтуватись у місцевих відносинах, НКВД покликав всіх колишніх поліційних агентів і колишнього комісара польської поліції на працю. Вони й дали вичерпні інформації про націоналістичний український рух у місті і повіті». Зі слів В. Бемка, колишніх таємних агентів польської поліції використовували під час боротьби проти підпілля ОУН та

53 Книш З. Дух, що тіло рве до бою… (Юліян Головінський, Крайовий Командант У.В.О.). Вінніпег, 1951. С. 162, 168–169.

54 Німчук І. 595 днів совєтським в'язнем. Торонто, 1950. С. 45.

55 Голос з підпілля: розповідь Кривоноса / списав З. Книш. Торонто, 1950. С. 4.

виявлення колишніх керівних діячів та активістів українських політичних партій, а також керівників польських силових структур[56].

В одному з документів ОУН під час характеристики політики більшовиків у Західній Україні восени 1939 р. – навесні 1941 р. констатовано, що на західноукраїнських землях «в деяких місцях функціонери польської поліції пішли до них на службу і [до]помогли їм зорієнтуватися відносно життя українців». І далі: «З своїм приходом НКВД... запрягло конфідентів до себе на службу головно проти ОУНівців... Конфідентів чи пак сексотів брали вони зі списків поліційних архівів. Польська поліція зумисно передала ці списки більшовикам, щоби нас знищити. Отже, першими людьми, що їх НКВД втягнуло до себе до праці, були польські аґенти і конфіденти. Бувші конфіденти і нинішні сексоти були кращі для більшовиків, бо орієнтувалися в людях та справах»[57].

Згодом пам'ять про доноси колишніх польських конфідентів у НКВС УРСР проти українців у 1939–1941 рр. стала однією з причин антипольської акції ОУН під нацистською окупацією в 1943–1944 роках. В одній з листівок ОУН за квітень 1944 р. до поляків її причини пояснено так: «Ось цим остерігаємо вас, щоб ви якнайскоріше забралися із Нашої Землі, бо жде вас це саме, що стрінуло вже багатьох поляків – смерть. Причиною такого нашого поступування є ваша дволикість, якої справжнє обличчя мали ми нагоду оглядати під час хвилевого побуту большевиків на наших землях. Ви видавали українців большевикам, а вони, руководячись вашими доносами, розстріляли багато невинних людей»[58].

Залучення поляків до боротьби СРСР проти польського підпілля

Безпідставні сподівання на можливість допомоги й підтримки їхніх прагнень Радянським Союзом під час окупації Галичини були характерними не тільки для українців, а й для поляків як у вели-

56 Бемко В. Бережани – Бережанщина. *Бережанська земля. історично-мемуарний збірник*. Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1970. Т. 1. С. 283, 285, 292.

57 Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). Ф. Р-30 – Колекція матеріалів. ОУН-УПА, що діяли на території Рівненської області. Оп. 2. Спр. 32. Арк. 195–196.

58 Gabinet *rękopisów* im. W. Kętrzyńskiego *Biblioteki Zakładu Narodowego* imienia *Ossolińskich* we Wrocławiu. Sygn. 16721/II, Mf 12078. K. 321.

ких містах, так і на периферії. Свідок тих подій українець Михайло Островерха звернув увагу на те, що під час вступу Червоної армії до Станиславова її вітали не українці, а переважно поляки та євреї як представники двох найбільших національних громад міста[59]. Поляк Владислав Кубув згадував, що під час наближення до Збаража Червоної армії «всі вирушили до села, тішачись, що совєти йдуть нам на допомогу, та й то не з [малими] танкетками, а з великими танками. Яке ж було наше розчарування, коли після зупинки біля школи [місцевий комуніст] Павло зійшов з танку, залізним прутом вирвав зі шкільної стіни таблицю з написом "Загальна школа" й наш символ – орла. Заніс ті "трофеї" до туалету й кинув до клоачних ям. Тоді ми зрозуміли все»[60].

Якщо сподівання на прихильну щодо поляків політику СРСР до 17 вересня 1939 р. можна пояснити певними ілюзіями та браком поінформованості про його дійсні плани щодо Польщі, то водночас складно зрозуміти, чим свідомо чи несвідомо керувалися ті поляки, які служили державі, яка спільно з нацистською Німеччиною знищила їхню державу? Чи усвідомлювали вони тоді, що грають відведені їм другорядні ролі великої драми в долях свого народу?

На жовтневих виборах 1939 р. до т. зв. Народних зборів Західної України близько 90% з майже 1490 депутатів були українцями[61] й тільки 44 особи – поляками. Які і українців, їх фактично призначили депутатами. Прикладом того, як їх у директивній манері оголошували «народиним обранцями», може бути історія того, як відбирали на депутата Адама Полевку – письменника, який пізніше втік до окупованої нацистською Німеччиною Польщі. Коли одного ранку його відвідали троє офіцерів НКВС СРСР, він був переконаний, що вони прийшли його арештувати. Вони опитували його, звіряючи його відповіді з паперами у папці, яку принесли з собою. Коли ж вони закінчили, старший за рангом із них потиснув Полевці руку і заявив: "Ти будеш депутатом Народних зборів! "»[62].

Хрущов так характеризував ту частину антиукраїнськи налаштованих поляків, яких СРСР використовував у своїй політиці:

59 Островерха М. На закруті. С. 56.

60 Kubów W. Polacy *i* Ukraińcy na Podolu... S. 54.

61 Сварник І. Маловідомі сторінки з історії «золотого вересня». *Український археографічний щорічник*. Київ, 1992. Вип. 1. С. 402.

62 Piotrowski T. Poland's Holocaust... P. 77.

«Збирали ми для співбесід і польську інтелігенцію. … Їхня позиція не була такою, яка схвалювалася нами. Вони несли у собі пережитки польського націоналізму та певних поглядів на українців, а нашу вимушену акцію розуміли неправильно, заявляли, що ми домовились із німцями за рахунок поляків... Етнографія та історія були не на користь тих кордонів, які були встановлені між Польщею та Радянським Союзом. Цього багато польських інтелігентів не розуміли і займали неправильну позицію. … Знайшлися потім інші поляки, які активно з нами співпрацювали...»[63]. Хрущов так пояснював мотиви владних структур СРСР, які залучили до співпраці окремі групи діячів польської інтелігенції Галичини та Волині: «Ми хотіли зупинити цих людей від антирадянської діяльності, зробити їх союзниками... В інших місцевостях Західної України, населених українцями, ми на них спиралися і не потребували поляків. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що серед українців панували антипольські настрої. Поляки були панівною національністю і проводили нерозумну політику гноблення українського населення. Особливо сильними були антипольські настрої серед інтелігенції... Це мало історичне підґрунтя: багато століть Польща воювала проти українців». Для того щоб схилити до співпраці частину поляків, Хрущов використовував окремих українських письменників, зокрема Миколу Бажана і Олександра Корнійчука: «Через них я створював плацдарми для нашої пропаганди і нашої політики серед польських творчих діячів, які почали збиратися навколо нас»[64].

Використовуючи українців проти поляків і поляків проти українців, у своїй політиці СРСР так само послідовно використовував і українців проти українців і поляків проти поляків. Для більшовиків було важливо використовувати не тільки людей однієї національності проти іншої, а й українських комуністів проти поширення політичних впливів українських націоналістів, а польських лівих – проти впливів еміграційного уряду Польщі. Тому Н. Хрущов отримав у Москві дозвіл приймати колишніх членів КПЗУ до КП(б)У: «Вони нам були потрібні. Вони найкраще знали місцеві умови»[65].

---

63 Хрущев Н. Воспоминания. Люди. Власть. С. 188–189.

64 Chruszczow N. Fragmenty wspomnień. *Zeszyty Historyczne*. 2000. Nr 132. S. 138–140.

65 Ibid.

Однією з груп поляків, які колаборували із Радянським Союзом, було середовище інтелектуалів міжвоєнного Львова, які гуртувалися навколо письменника Тадеуша Боя-Желенського[66]. Дослідник із Польщі Ґжеґож Грицюк фактично пояснив ті мотиви, які були характерними не тільки для поляків, а й для українців і євреїв, які працювали у владних структурах СРСР: «Важко оцінити, що спонукало це середовище до співпраці. Можливо, вирішальним чинником часто лицемірної ідеологічної мотивації була – крім конформізму та опортунізму – жорстока реальність, потреба заробляти на життя, що було непросто у світі, монополізованому державою як єдиним роботодавцем». Грицюк Ґ. визначив причину готовності цих людей працювати з окупантами: «Страх був надзвичайно сильним поштовхом до співпраці. Якщо на теренах, окупованих Третім Райхом, страх мав змусити суспільство до пасивної поведінки, то на теренах, окупованих СРСР, він мав не лише зламати дух опору, а й стати стимулом до активних дій». Найчіткішою і наймасштабнішою формою співпраці була участь – хоча найчастіше символічна – в окупаційному апараті влади. Вона реалізувалася на різних рівнях – від роботи в НКВС до присутності у «виборних органах радянської влади». Характеризуючи мотиви поляків, які давали себе використовувати у політиці СРСР, Грицюк констатував, що деякі їхні дії були «спробою ціною поступок і компромісів врятувати найважливіші цінності національної культури» і «результатом прийняття принципу меншого зла» та прагнення «мінімізації негативних наслідків окупації». На думку дослідника, водночас безпідставними є спроби виправдання колабораціонізму «в той самий час, коли кілька сотень тисяч польських громадян перебували у тюрмах і трудових таборах, відбувалися арешти, депортації або – навесні 1940 р. – масові вбивства»[67].

66 Trznadel J. Kolaboranci. Tadeusz Boy-Żeleński i grupa komunistycznych pisarzy we Lwowie 1939–1941. Komorów : Wydawnictwo «Antyk Marcin Dybowski», 1998.

67 Hryciuk G. Polacy we Lwowie… S. 147–148.

Спроби скерування конформістів-поляків проти «українізації» Галичини

Найвідомішою жінкою з поляків, які колаборували із сталінським СРСР, була Ванда Василевська – донька відомого політичного діяча Польщі Леона Василевського. Якщо для багатьох поляків в часи т. зв. Польської Народної Республіки (ПНР) вона була «іконою», для більшості поляків після відновлення незалежної Польщі від 1991 р. вона стала уособленням зради, символом ренегатства і персоніфікацією колабораціонізму[68]. Після 17 вересня 1939 р. Василевська добралася з Варшави до Львова, де її помітили компартійні керівники й вирішили залучити до співпраці у рамках кампанії деполонізації під час пропагандистської акції, пов'язаної з псевдореферендумом, який нібито мав вирішити долю Західної України та Західної Білорусі. У той час виразно проявилася суперечливість у діях Василевської. Вона неодноразово заявляла про свою любов до України й що ці почуття прищепив їй батько, агітувала за приєднання анексованих СРСР галицьких та волинських повітів до решти українських земель у складі СРСР. З іншого боку, вона після квазіплебісциту підтримала депортації польських осадників із Галичини на початку 1940 року. У перші місяці 1940 р. Василевська була «обрана» до Верховної Ради СРСР[69] й навіть стала однією з найдовіреніших людей Й. Сталіна. Між 1939 і 1941 роками організовано чотири хвилі вивезення поляків углиб СРСР, які охопили сотні тисяч людей. Відомі випадки, коли Василевська рятувала тих із них, хто, як вона вважала, стане в пригоді більшовикам у Львові. Проте фактично Василевська позитивно поставилася до депортацій, вважаючи що вони необхідні для безпеки кордонів СРСР[70].

Водночас В. Василевська критикувала своєрідну «культурну українізацію» Галичини та Волині з ігноруванням національно-культурних потреб польського населення. Її скарги дійшли до Й. Сталіна, який після того 3 липня 1940 р. написав секретареві

68 Mrozik A. «Komuniści (nie) mają ojczyzny...» Wanda Wasilewska jako polska (anty)bohaterka narodowa. *Studia Litteraria et Historica*. 2013. Nr 2. C. 528–554.

69 Syzdek E. Działalność Wandy Wasilewskiej w latach drugiej wojny światowej. Warszawa : Wydawnictwo MON, 1981.

70 Wasilewska W. Wspomnienia Wandy Wasilewskiej (1939–1944). *Archiwum Ruchu Robotniczego.* 1982. Nr 7. S. 339–432.

Львівського обласного комітету КП(б)У Леонідові Грищуку листа, в якому закликав припинити дискримінацію поляків й не надавати українцям пріоритети під час призначення на службові посади[71].

Цей директивний лист, очевидно, було спричинено намаганням стримати прояви українізації Західної України, що могли сприяти посиленню націоналізму, і планами Й. Сталіна використати В. Василевську та її однодумців на випадок війни проти нацистської Німеччини. У разі перемог СРСР й окупації ним Польщі в його складі мало відбутися проголошення створення польської республіки та її збройних сил. Ідею їх творення у листі Й. Сталіну 20 жовтня 1939 р. запропонував колишній профспілковий діяч Станіслав Станіславський, який надіслав до Ради народних комісарів (РНК) СРСР проєкт декларації про створення Тимчасової Ради Польської Радянської Соціалістичної Республіки (ПРСР) й про формування Червоного польського корпусу (ЧПК) як її збройних сил[72].

Хоча пропозиція творення ПРСР не була здійснена через тогочасні небажання й неготовність Й. Сталіна до широкомасштабної війни проти націонал-соціалістичної Німеччини, йому сподобалася ідея творення польського великого з'єднання, що мало бути укомплектованим у складі РСЧА й очікувати наказу для участі у її «визвольному поході в Європу». З його санкції нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія у жовтні 1940 р. провів переговори із групою польських офіцерів на чолі із Зиґмунтом Берлінґом, які перебували в Малаховці під Москвою, де обговорено проєкт комплектування польської піхотної дивізії з понад 10 000 військовополонених, які були уродженцями тієї території Польщі, що опинилася під окупацією нацистської Німеччини. Після розстрілів польських військовополонених у Катині та інших місцевостях приблизно 450 старших офіцерів із Козельського, Старобєльського та Осташківського таборів для військовополонених були відправлені до табору в Павлищевому Бору для можливого перевишколу. Звідти одну частину з них відправили потім у московську тюрму Бутирки, а іншу посадили до Луб'янки – сумнозвісної в'язниці НКВС СРСР. Звідти на

71 Секретарю Львовского обкома КП(б)У Л. С. Грищуку. Копия секретарям ЦК Компартии Украины Хрущеву и Бурмистенко. Москва, 3 июля 1940 года. *Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ)*. Ф. 89 – Коллекция копий рассекреченных документов за 1922–1991 гг. Оп. 48. Д. 6. Л. 1.

72 РГАСПИ. Ф. 82 – Личный фонд Молотова В. М. 1890–1986 гг. Оп. 2. Д. 1285. Л. 50–53.

початку листопада деяких перевели на «Віллу щастя» (також відому як «Вілла насолоди») у підмосковній Малаховці. Проте з 450 офіцерів лише 13 були визнані придатними для роботи, яка чекала попереду, – формування польської дивізії під радянським контролем. Цими офіцерами були Зиґмунт Берлінґ, Євстахій Горчинський, Леон Букоємський, Казімєж Дудзінський, Лєон Тишинський, Казімєж Розен-Завадський, Роман Імах, Януш Сєвєрський, Влодзімєж Шуміґальський, Міхал Томала, Тадеуш Вічеркєвич, Станіслав Щипьорський і Францішек Куклінський[73]. Другого листопада 1940 р. Л. Берія доповів Й. Сталіну про план творення на території СРСР військового з'єднання з польських полонених. Він зауважив, що її готовий очолити генерал Маріан Юзеф Янушайтіс, якщо СРСР зуміє «намітити спеціальну політичну платформу з викладом майбутньої долі Польщі та водночас... "пом'якшити клімат" для поляків, які проживають у західних областях України та Білорусії»[74].

Хоча Й. Сталін та Л. Берія відмовилися від ідеї переговорів із представниками міжвоєнного генералітету польського війська, очевидно, міркування М. Ю. Янушайтіса спонукали Сталіна ініціювати комплексну зміну політики щодо поляків у Західній Україні та Західній Білорусі. Восени 1940 р. письменникам та іншим діячам польської інтелігенції, наприклад, було дозволено вшановувати вісімдесят п'яту річницю смерті класика польської національної літератури Адама Міцкевича, їх запрошували до Києва та Москви й відзначали за літературні досягнення. 22 з них були прийняті до Львівського відділення Спілки українських радянських письменників і їм дозволено видавати нові періодичні видання польською мовою (а згодом ті самі письменники були завербовані для участі в подальшій «совєтизації» Польщі після 1944 року). Підхід до довоєнних комуністів ще радикальніше змінився восени 1940 р., коли 2 листопада Політбюро ЦК КП(б)У прийняло цілком таємну постанову, в якій засуджено «неналежне ставлення» до колишніх членів Компартії Польщі (КПП) у Львівській області. Місцеві партійні органи зобов'язано використовувати «найкращих» і «політично

73 Piotrowski T. Poland's Holocaust... S. 79–81.

74 Советско-польские отношения в 1918–1945 гг.: Сборник документов : в 4 т. / под общ. ред. М. М. Наринского, А. В. Мальгина. Москва : Издательство «Аспект Пресс», 2017. Т. 4. С. 125–127.

перевірених» колишніх членів КПП «в активній громадській роботі та залучати їх до господарської та радянської роботи»[75].

Очевидно, впроваджуючи принцип «поділяй і володарюй», більшовики на різних етапах демонстративно підтримували українців або поляків, щоб не давати посилити їх впливи ні першим, ні другим. Василевська В., зі свого боку, у розмові з Й. Сталіним хотіла поговорити про становище поляків у Львові, зокрема висловити протест проти того, що у Львівському університеті мовою навчання запроваджено українську. Сталін погодився її прийняти, і потім вони неодноразово зустрічалися[76].

Василевська В., утім, навіть після зустрічі з Й. Сталіним вважала недостатньою реакцію на його директиву від 3 липня 1940 р. і залишилася переконаною опоненткою політики впровадження української мови в освіті в школах Західної України. Відомо, що в першій половині червня 1941 р. вона написала донос Сталіну на Євгена Березняка, який на той час керував Львівським міським відділом освіти й переводив школи на українську мову навчання. Донос спрацював: у відповідь на нього з Москви приїхала комісія для перевірки обґрунтованості скарги й тільки початок німецько-радянської війни не довів до арештів організаторів українізації освіти. З приводу цього Є. Березняк згадував: «Коли я потрапив на посаду, мене вжахнула статистика. В українському місті на той час було 90 польських, 14 єврейських і лише 3 українські школи. Я почав переводити школи на українську мову навчання, і вже за рік їх було 70. Серед населення це не викликало спротиву. Однак письменниця Ванда Василевська написала особисто Сталіну скаргу, що Березняк „*извращает понимание национальной политики*". Вже за кілька днів приїхала комісія з Москви, яка мала завершити перевірку до кінця червня. Я розумів, що наслідки для мене будуть невтішними, якщо не трагічними. Адже Сталін прихильно ставився до пані Ванди, тож московські гості були налаштовані проти мене... Але 22 червня на місто впали перші бомби..»[77].

---

75 Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1 – Центральний комітет Комуністичної партії України, 1919–1991 рр. Оп. 16. Спр. 20. Арк. 173.

76 Nie publikowane fragmenty wspomnień Wandy Wasilewskiej z lat 1939–1945 / oprac. W. Janowski. *Teki Archiwalne*. 1996. T. 1. S. 131–138.

77 Львова І. Майор Вихор: «Остаточно мене реабілітували лише 1965 року». URL: https://web.archive.org/web/20130608030307/http://expres.ua/main/2013/05/20/87349-mayor-vyhor-ostatochno-mene-reabilituvaly-1965-roku

Підстрікання чвар між представниками польської і української інтелігенції в Галичині в царині культурної політики було вигідним, оскільки відвертало увагу громадськості від центральних проблем українців і поляків, а саме: невирішеності національних і соціальних питань й невлаштованості матеріально-побутових умов, масових арештів та депортацій людей цих національностей у Сибір та інші віддалені регіони Росії і СРСР тощо. Фактично для Кремля не було потрібно кардинально змінювати політику з метою комплектування з них окремого військового з'єднання. Після багатомісячних планувань без вирішення принципових політичних питань поляків 4 червня 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило запропоновану народним комісаром оборони СРСР пропозицію творення окремої стрілецької дивізії в складі РСЧА шляхом перекомплектування 238-ї стрілецької дивізії Середньо-Азіатського військового округу «поляками й особами, які знають польську мову й перебувають на службі в Червоній Армії»[78].

Від 17 вересня 1939 р. до початку німецько-радянської війни СРСР своєю національною політикою викликав невдоволення польського населення, яке цілеспрямовано скеровувалося проти українців. Це невдоволення було пов'язане із призначенням українців на посади в місцевих органах влади, з їх участю в українізації культурно-освітніх установ, а також із приписуванням їм участі в репресіях та інших акціях компартійних структур та органів НКВС СРСР проти польського населення. Коментуючи інформування польським підпіллям уряду Польщі в екзилі на зламі 1939–1940 років про використання Радянським Союзом українців проти поляків, Ґ. Грицюк констатував: «В усіх звітах і донесеннях, що надходили до польської влади в еміграції, позиція українців щодо поляків кваліфікувалася як ворожа». Однак той самий дослідник визнав, що у звітах польського підпілля «було представлено типовий для багатьох польських кіл спосіб мислення й оцінки – дуже спрощений і поверхневий, обтяжений негативними стереотипами – явищ, що відбувалися в роки радянської окупації». Водночас серед українців переважали стереотипи про використання поляків проти них. Згадуваний історик констатував: «Посилення репресій проти українського націоналістичного руху суттєво не покращило відносин між поля-

78 Советско-польские отношения в 1918–1945 гг. Т. 4. С. 138–139.

ками та українцями. … Певне пом'якшення антипольських репресій і одночасне загострення політики щодо українців породили навіть звинувачення у співпраці поляків і більшовиків у переслідуванні українців, а також чутки про криваву розправу над поляками після падіння радянського режиму». Підбиваючи підсумки використання Радянським Союзом українсько-польських антагонізмів, Ґ. Грицюк дійшов невтішного висновку: «Задушливий радянський тиск не дозволив польсько-українському конфлікту проявитися надто відкрито в 1940–1941 роках, але він дедалі більше тлів під маскою офіційного, "щасливого і радісного життя" та "сталінської дружби народів". Безперечно, саме нові свідчення провини, зафіксовані в 1939–1941 роках, призвели до вибуху ненависті та національного антагонізму в такій кривавій формі під час німецької окупації»[79].

Подібну оцінку наслідків використання Радянським Союзом українців і поляків зробив український історик Володимир Трофимович. За його влучним висновком, демонстративним використанням українців та євреїв під час різних методів деполонізації Західної України «закладалася бомба суспільного невдоволення і прихована образа польської меншини, яка неодмінно мала негативно позначитись на взаєминах представників обох націй»[80].

Наміри Йосифа Сталіна щодо використання поляків проти українців

Після відновлення дипломатичних взаємин із польським еміграційним урядом у липні 1941 р. СРСР ніби «залишався на задньому фоні українсько-польської ворожнечі», тобто знімав із себе всю відповідальність за її розпалювання. Це виразно проявилося під час обговорення перспектив взаємин між урядом СРСР і польським еміграційним урядом у контексті українсько-польських відносин у грудні 1941 р.

Якийсь час видавалося, що українці і поляки опинилися на боці різних сторін, що воювали, після того як 30 червня 1941 р. політики з ОУН під проводом Степана Бандери (ОУН-Б) проголосили відновлення Української держави як союзниці Німеччини, незабаром

79 Hryciuk G. Polacy we Lwowie… S. 155.

80 Трофимович В. Роль Німеччини і СРСР... С. 181–207.

після чого польський еміграційний уряд оголосив себе союзником СРСР. Проте, хоча надалі уряд Польщі в екзилі продовжував позиціонувати себе як союзника СРСР, спроби бандерівців створити союзну з Німеччиною державу паралізували арешти С. Бандери та інших ініціаторів відновлення державності нацистськими органами безпеки. Санкціонуючи угоду між урядом СРСР і урядом Польщі в екзилі в Лондоні, Й. Сталін вирішив військово експлуатувати поляків на фронті, як і українців і людей інших національностей. Ці плани особливо актуалізувалися після того, коли 30 липня 1941 р. надзвичайний і повноважний посол СРСР у Великій Британії Іван Майський підписав із Владиславом Сікорським угоду про відновлення дипломатичних відносин між СРСР та урядом Польської Республіки у вигнанні (відому як угода Сікорського – Майського). На її підставі прийнято рішення про формування польської армії в СРСР для залучення до бойових дій на боці союзних країн антигітлерівської коаліції проти нацистської Німеччини[81].

У політичних планах Й. Сталіна поляки виявилися значно важливішими союзниками, ніж навіть більші за чисельністю українці. У період великих поразок РСЧА напередодні битви під Москвою Сталін сприймав польський еміграційний уряд як союзника, з яким потрібно було рахуватися на відміну від бездержавних українців, щодо яких він у той час здійснював політику тотального ігнорування їхніх державницьких аспірацій. Водночас він проводив подвійну політичну гру: з одного боку, планував використовувати польський еміграційний уряд у боротьбі проти українського націоналістичного руху, з іншого – у разі висування польським урядом претензій до СРСР щодо відновлення Польщі в кордонах 1 вересня 1939 р., посилався на факт нібито проведення плебісциту, під час якого місцеві жителі висловилися за входження Галичини та Волині до складу УРСР та СРСР.

Четвертого грудня 1941 р. під час розмови в Москві з Й. Сталіним В. Сікорський та В. Андерс поставили питання про визнання Радянським Союзом належності анексованих ним земель Західної України до Польщі. Одним із їхніх аргументів на користь цього при-

81 Советско-польские отношения в 1918–1945 гг... Т. 4. С. 158. Офіційні в СРСР інтерпретації й оцінки його взаємин із польським еміграційним урядом в липні 1941 р. – квітні 1943 р. див.: Парсаданова В. С. Советско-польские отношения в годы Великой Отечественной войны, 1941–1945. Москва : Наука, 1982.

єднання могло бути поповнення західними українцями створюваної в СРСР польської армії під командуванням генерала В. Андерса, що, на думку польських політиків та військових, мало призвести до згладжування між ними міжетнічних протиріч й стати підставою для політичного порозуміння. Однак Й. Сталін виступив проти цієї пропозиції і заявив, що погоджується на формування польської армії в СРСР із поляків, але водночас є проти прийому до неї західних українців чи білорусів, які мали польське громадянство на початку Другої світової війни. Фрагмент цієї розмови навів у мемуарах її учасник генерал В. Андерс, який закликав Сталіна, щоб амністія депортованих поляків у СРСР поширилася також на західних українців та білорусів: «Проте нам офіційно повідомляли, що білорусів, українців і євреїв не випускатимуть, але вони були і фактично не перестали бути польськими громадянами, бо ви скасували всі домовленості з німцями». Ця репліка викликала роздратування Сталіна, який був незацікавлений у порозумінні поляків та українців, а тому відкинув ідею вербування українців до майбутньої армії під командуванням В. Андерса: «Яке вам діло до білорусів, українців і євреїв? Вам потрібні поляки, вони найкращі вояки». Цікаво, що цієї явної лінії поділу галичан та волинян на «своїх» і «чужих» не прийняв В. Сікорський, який заявив, що він не може «з принципового погляду... прийняти припущення про плинність кордонів Республіки Польща» й наголосив, що для нього всі вони залишилися громадянами Польської держави: «Ті, хто були польськими громадянами в 1939 році, залишилися польськими громадянами. Силою неможливо створити доконані факти. Ніхто на Заході цього не визнає».

У відповідь Й. Сталін як аргумент на користь міфу про анексію Західної України та Західної Білорусі як «акт волевиявлення» місцевих жителів зробив посилання на проведений на їхній території квазіплебісцит у формі НЗЗУ та Народних зборів Західної Білорусі: «Вони взяли участь у голосуванні і стали радянськими громадянами». На це Андерс навів контраргумент про нелегітимність «виборів без вибору»: «Проте вони робили це не добровільно...». Сікорський, своєю чергою, зауважив, що «світ би сміявся, якби я почав дискусію про кордони 1939 року та визнання фактів, створених силою під час війни». Проте Сталін під тиском аргументів представників польського еміграційного уряду, бажаючи

припинити дискусію про майбутній кордон між Польщею і СРСР, висловився за припинення обговорення цього питання: «Ми точно не будемо сперечатися про кордони». У відповідь Сікорський нагадав Сталіну визнання ним належності Львова до Польщі: «Хіба Ви самі не казали, що, наприклад, Львів – це польське місто?». Сталін підтвердив, що свого часу він це говорив, але ситуацію нібито змінили українці з обох сторін р. Збруч, які проголосували за об'єднання галицьких та волинських українських земель із рештою територій України, а тому польському еміграційному урядові потрібно буде задавати питання про кордони та належність міст не йому, а українцям: «Так, але вам доведеться сперечатися про них з українцями». Андерс В. висловив сумнів щодо того, чи потрібні для СРСР волинські та галицькі українці, оскільки на початку німецько-польської та німецько-радянської війни вони підтримували Німеччину й були нелояльними супроти СРСР: «Багато українців були і є германофілами, тому ми, а потім і ви мали багато клопоту [з ними]». На це Сталін натякнув, що їхні пронімецькі настрої викликала не Москва, а Польща своєю дискримінаційною політикою супроти національних меншин у міжвоєнний період XX ст. й висловив сподівання, що в майбутньому Радянський Союз і Польща спільними зусиллями знищать українців (не українських націоналістів зокрема, а українців загалом): «Так, але це були ваші українці, а не наші. Ми разом їх знищимо». Зі слів Андерса, Сікорський не піддався на цю пропозицію й заявив, що для Польщі головне повернути її колишню територію, а не її жителів й фактично відмовився від пропозиції «спільно знищити українців» у майбутньому: «Я говорю не про українців, а про територію». Коментуючи пропозицію Сталіна й нехіть Сікорського її виконувати, Андерс згадував: «Показово, що коли генерал Сікорський чітко говорив про недоторканність території Республіки Польща, Сталін намагався вбити клин між польськими і непольськими мешканцями східних земель. Проте генерал Сікорський залишився на концепції площі та кордонів Республіки Польща»[82].

82 Anders W. Bez ostatniego rozdziału. Wspomnienia z lat 1939–1946. Warszawa : Fundacja Editions Spotkania, 2018. S. 140–143.

Провокування міжетнічної ворожнечі диверсійними загонами НКВС СРСР

Від другої половини 1941 р. до початку 1943 р. тривав період, коли через втрату земель Західної України Радянським Союзом конфліктність в українсько-польських відносинах використовувала нацистська Німеччина як держава-окупант згаданих територій. Проте в 1943 р. міжнаціональну ворожнечу активно розпалювали сформовані й керовані офіцерами НКВС СРСР і НКВС УРСР як підпорядкованої йому структурної складової частини т. зв. радянські партизанські загони, головним завданням яких були організація диверсій, терактів і дестабілізації в тилу Східного фронту Вермахту. Вони відіграли роль провокаторів збройного протистояння між формуваннями Армії Крайової (АК) та Української Повстанської Армії (УПА).

Перші тижні німецько-радянської війни виявили відсутність єдності в СРСР, оскільки націоналістичні сили організували збройні формування для боротьби проти Радянського Союзу на окупованих ним західних територіях (у Західній Білорусі й Західній Україні та балтійських країнах). Для збереження контролю над цими землями для Кремля було важливо протидіяти цим формаціям й готувати ґрунт для відновлення влади Москви на територіях, які окупувала нацистська Німеччина[83].

Відступаючи з території України та інших окупованих у різні роки країн, Радянський Союз залишив спеціально підготовлену мережу агентів, диверсантів, шпигунів і терористів. До 1 жовтня 1941 р. для комплектуваннння т. зв. радянських партизанських формувань скеровано 6236 бійців винищувальних батальйонів НКВС СРСР з тринадцяти областей України, більшість яких надали такі три області, як Київська (1748 осіб), Дніпропетровська (1331 особа) та Сумська (1028 осіб)[84]. Особливу увагу творенню згаданих диверсійно-партизанських груп приділили колишні керівники й співробітники Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ) УРСР, який у лютому створено як окреме відомство, у липні 1941 р. об'єднано з НКВС СРСР й у травні 1943 р. знову

83 Див.: Cornish N. Soviet Partisan 1941–44. Osprey : Osprey Publishing, 2014. P. 3.

84 Организация истребительных батальонов и их боевая деятельность. *ГДА СБУ*. Ф. 60. Спр. 83501. Ч. 1. Арк. 151.

виокремлено в окрему структуру. У другій половині 1941 р. НКВС УРСР залишив у німецькому тилу в Україні для виконання терористичних і диверсійних завдань 12 726 співробітників органів держбезпеки, зокрема: 1367 окремих розвідників, 502 учасники диверсійних груп, 441 сигнальник, 77 зв'язківців та 9541 особу з індивідуальними завданнями. Загалом від середини 1941 р. до середини 1944 р. в німецькому тилу залишили або перекинули через лінію радянсько-німецького фронту 16 737 співробітників та агентів органів безпеки УРСР, багато з яких через неможливість виконувати індивідуальні завдання відходили в ліси на нелеґальне становище й у багатьох випадках були організаторами т. зв. радянських партизанських загонів і груп[85].

Однією з головних структур для скеровування операцій диверсантів НКВС СРСР була Особлива група (ОГ) щодо ведення зафронтової боротьби при наркомі внутрішніх справ СРСР. Формально створення цього підрозділу оголошено його наказом від 5 липня 1941 р. Керівником Особливої групи призначено старшого майора держбезпеки Павла Судоплатова. На ОГ покладалися такі завдання: 1) розроблення та проведення розвідувально-диверсійних операцій проти гітлерівської Німеччини та її сателітів; 2) організація підпілля та партизанської війни. Особлива група 3 вересня 1941 р. була перетворена на самостійний 2-й відділ НКВС СРСР, який очолював П. Судоплатов. У січні 1942 р. 2-й відділ НКВС СРСР розгорнули в 4-те (так зване «партизанське») управління НКВС СРСР, начальником якого залишався П. Судоплатов. До його оперативного підпорядкування входив також спільний Штаб винищувальних батальйонів та партизанських загонів. Згідно з доповідною запискою Штабу винищувальних батальйонів НКВС СРСР відомо, що 1 травня 1942 р. в Україні на зв'язку з НКВС СРСР діяли 37 диверсійних загонів із 1918 учасниками (хоча насправді кількість активно діючих агентів-диверсантів була меншою). При Ставці Верховного головнокомандувача Збройних сил СРСР тільки 30 травня 1942 р. створено Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), який очолив Пантелеймон Пономаренко. Формально творення т. зв. радянських партизанських формувань відбувалося не тільки в підпорядку-

85 ЦДАГО України. Ф. 57 – Колекція документів з історії Комуністичної партії періоду Другої світової війни. Оп. 4. Спр. 199. Арк. 14.

ванні НКВС СРСР, а й структур ВКП(б) (і КП(б)У в Україні) та розвідувально-диверсійних структур Червоної армії. Як наслідок, три найвищі посади в кожному штабі партизанського руху обіймали по одному представникові від НКВС СРСР, партноменклатури та Червоної армії. Проте головні посади обіймали високі рангами офіцери НКВС СРСР. Головою Українського штабу партизанського руху (УШПР), наприклад, був майор держбезпеки Тимофій Строкач, його першими двома заступниками – секретар ЦК КП(б)У Мусій Співак та начальник розвідувального відділу штабу Південно-Західного напрямку полковник Виноградов[86].

У січні 1943 р. П. Пономаренко надіслав найвищому керівництву СРСР документ «Про поведінку поляків і деякі наші завдання», в якому багато уваги приділено ставленню польського населення до можливого встановлення на польських землях сталінського режиму і приєднання їх до СРСР після розгрому Німецького Райху. Констатуючи що поляки бояться такого розвитку подій, а тому «наказують нищити представників радянського партизанського руху», бо сподіваються, що Німеччину розіб'ють СРСР, Англія та США, Пономаренко додав, що «польські сили зберігаються й мобілізуються проти нас». З огляду на це він зробив керівництву СРСР пропозицію, яка дуже точно передала його приховані наміри: «У Польщі треба розпалити партизанську війну. Крім військового ефекту, це викличе справедливі втрати польського населення задля спільної справи боротьби з німецькими окупантами і призведе до того, що полякам не вдасться повністю зберегти свої сили». Очільник ЦШПР СРСР запропонував спочатку «послати до весни 1943 року 80–90 ретельно підібраних і навчених агентів, котрі досконало володіють польською мовою і мають зв'язки серед польського населення»[87].

Пропозиції П. Пономаренка стали першим кроком на шляху розпалювання своєрідної громадянської війни між колишніми громадянами Другої Речі Посполитої на таких етапах: 1) на завершальній

86 Armstrong J. A. Soviet partisans in World War II. University of Wisconsin Press, 1964; Howell E. M. The Soviet Partisan Movement, 1941–1944. Washington, DC : Department of the Army, 1956; Grenkevich L., Glantz D. The Soviet Partisan Movement, 1941–1944: A Critical Historiographical Analysis. Routledge, 1999.

87 Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Київ, 1994. Т. 2. С. 361–362.

стадії окупації нацистською Німеччиною Волині й Галичини між польським і українським рухом спротиву; 2) на етапі відновлення влади СРСР у цих регіонах після закінчення Другої світової війни; 3) протягом громадянської війни між прокомуністичними поляками і формуваннями АК (згодом організації «Воля і незалежність», скорочено – «ВіН») у Польщі.

На час видання згаданої директиви П. Пономаренка на зламі 1942–1943 рр. на Волині та Поліссі з ініціативи Тараса Боровця (псевдо «Тарас Бульба») та діячів ОУН-Б Григорія Перегіняка та Сергія Качинського почали створюватися перші збройні формування цієї організації, що на початку 1943 р. стали основою УПА. Одночасно з їх творенням прихильники Делегатури уряду Речі Посполитої на край створили розгалужену мережу політичного підпілля й підпорядкованих йому формувань АК. За умов накопичення сил двох сторін протистояння диверсійні загони НКВС СРСР опинилися перед дилемою вибору союзників під час підготовки акцій саботажу, диверсій та терору в тилу Вермахту. Від кінця 1942 р. одними з перших визначених для використання Радянським Союзом сил в Україні стали українські націоналісти. Один із їх очільників Т. Бульба-Боровець згадував, що проти ночі 18 вересня 1942 р. на хуторі в лісі біля сіл Більчаки-Глушків (між сучасними селами Губків, Мочулянка та Більчаки) з ним провів переговори керівник агентурно-оперативної роботи диверсійного загону НКВС СРСР «Переможці» під керівництвом полковника Дмітрія Мєдвєдєва, підполковник Алєксандр Лукін. У результаті укладено домовленість про неагресію, що тривала п'ять місяців, яку, однак, диверсанти перервали за наказом із Москви[88]. Крім Д. Мєдвєдєва на зламі 1942–1943 рр. угоду з українськими повстанцями уклав командир партизанської бригади спецпризначення Петро Бринський. Однак навесні 1943 р. її теж порушили «червоні партизани»[89].

---

88 Бульба-Боровець Т. Армія без держави: слава і трагедія українського повстанського руху. Вінніпег : Накладом Товариства «Волинь», 1981. С. 240.

89 Июль 1943. Совершенно секретно. Начальнику Центрального Штаба Партизанского Движения Генерал-лейтенанту – тов. Пономаренко П.К. Специнформация. *НАРБ*. Ф. 1450. Оп. 1. Д. 2. Л. 291–294; Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. 1939–1945. Москва : РОССПЭН, 2012. Т. 1. С. 677–678.

Перекидання відповідальності за провокування та скоєння злочинів диверсантів НКВС СРСР проти поляків на українських націоналістів

Диверсанти НКВС СРСР часто були «третьою стороною» під час великих резонансних убивств поляків, які приписували українцям. Як перше масове вбивство поляків українськими націоналістами у публікаціях польських авторів згадано вбивство восени 1942 р. 39 жителів с. Оборки поблизу м. Колки на Рівненщині. Насправді це вбивство скоїли службовці допоміжних структур німецької поліції у відповідь на антинімецькі дії в його околицях диверсійної групи НКВС СРСР[90]. Ось як описав його спровокування радянськими партизанами поляк Генрик Цибульський: «11 листопада в селі з'явилася група з кільканадцятьох осіб, які видавали себе за радянських партизанів. Вони чемно попросили підкріпитися і, попоївши, вирушили в подальшу дорогу. Коли вони йшли, то просили нікуди не повідомляти про своє перебування – ні в поліцію, ні в ліс. Мешканцям Оборків цей візит видався дуже підозрілим. Вони ж бо знали всіх євреїв, утікачів і радянських партизанів, які жили в радіусі багатьох кілометрів, але обличчя цих людей були їм абсолютно незнайомі. Нарешті було встановлено, що це, ймовірно, підрозділ, який нещодавно прибув у цей район». За твердженням Цибульського, через два дні з Колок та Цумані прибуло кілька десятків службовців окупаційної поліції, які за допомогу диверсантам НКВС СРСР заарештували 17 місцевих чоловіків, одного з них вбили і тільки двоє місцевих чоловіків зуміли втекти до лісу, а після цього вбили решту жителів[91].

Через два місяці після загибелі жителів с. Оборки 9 лютого 1943 р. вбито мешканців с. Парослі. Окремі автори з Польщі приписували скоєння цього злочину сотні УПА Григорія Перегіняка (псевдо «Коробка»), але польські та українські усні та письмові джерела спростовують це твердження[92]. По-перше, уродженець Парослі поляк Вітольд Колодинський згодом засвідчив: того дня до села зайшов загін з кільканадцятьох осіб, які сказали, що вони є російськими

90 Sowa A. Stosunki polsko-ukraińskie, 1939–1947. Kraków, 1998 S. 171.

91 Cybulski H. Czerwone noce. 1 wyd. Warszawa : MON, 1967. S. 33.

92 Рябенко С. Що сталося в Парослі? Хто приніс смерть у польську колонію на Волині. *URL*: http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/02/4/149517/

партизанами й вимагали їжі. Коли господар хотів відмовити, очільник групи відповів: «То ми, партизани, воюємо за вашу свободу, а ти нам солонини шкодуєш?». Колодинський навів типовий опис диверсійної групи НКВС СРСР. За його словами, незнайомці «одягнуті були дуже по-різному. Найбільше було їх у свитах. На головах мали шапки зі значками. Багато з них були накриті ковдрами. Деякі мали на собі довгі плащі (при згадці про «ковдри» та «плащі» мова йшла, вірогідно, про білі маскувальні костюми, які взимку носили однаково як диверсанти НКВС СРСР, так і учасники каральних акцій установ СС і поліції Райху – *А. Б.*)»[93]. По-друге, були вбиті не тільки поляки, а й українці. У складеному згодом «по свіжих слідах» звіті під назвою «Українська справа» у грудні 1943 р. Делегатури польського уряду на Волині зазначено: «У Сарненському повіті ще в лютому сталося перше масове вбивство 17 польських і 5 українських родин з села Поросля поблизу Антонівки... Польська думка схильна визнавати більшовиків підбурювачами та таємними керівниками всіх акцій. Діючи у тіні, вони вплинули на початок поширення Бульбою і ОУН гасел щодо мордування поляків. Такі наміри у середовищі більшовиків відповідали змісту повідомлення ТАСС (Телеграфного агенства Радянського Союзу – *А. Б.*), яке проголошувало захист українського населення від загарбницьких планів Польщі. Особливо потрібно наголосити, що лише після повідомлення ТАСС почалися масові вбивства поляків»[94]. По-третє, у своїх спогадах ветеран УПА Олександр Шмалюх (більше відомий як «Степан Бакунець» або «Грушка»), який брав участь у нападі сотні Г. Перегіняка на Володимирець, заперечив версію про її перебування після цієї бойової акції в Парослі, участь у знищенні населення колонії та узагалі причетність до будь-яких каральних дій. Він стверджував, що після нападу на Володимирець ця сотня фізично не могла перебувати в згаданому селі, оскільки просувалася в напрямку с. Золоте, де воювала проти німецьких окупаційних сил. Вояки сотні, за його словами, не вбивали навіть полонених поляків, які працювали на німецьку окупаційну владу в м. Володимирець[95].

---

93 Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia: 1939–1945. Warszawa : Wydawnictwo von borowiecky, 2000. T. 1. S. 739.

94 Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Zesp. 1325. Sygn. akt 202/III/203. K. 1–17.

95 «Холодний Яр» – колиска боївок ОУН(б) на Поліссі. URL: http://poliskasich.org.ua/?p=34

За версією польських істориків, 11 липня 1943 р. у с. Кисилин (пол. назва Kisielin) поблизу м. Горохів на Волині сотня УПА оточила поляків, які зібралися в місцевому костелі, після чого їх розстріляли, у результаті цього, за польськими припущеннями, тоді загинуло від 60 до 90 осіб. Польська очевидиця Юлія Грущинська стверджувала, що злочинцями були «бандити» й «українці», але вона була тоді малою дитиною й не змогла навести переконливих аргументів на користь версії про їхню національну належність та службу в УПА[96].

Однак, за свідченнями інших односельців, кількість жертв становила не більше ніж 30, а ті, хто вижив (приблизно 200 осіб), втекли до суміжного з церквою службового приміщення й барикадувалися там протягом одинадцятьох годин[97]. Версію польських авторів також ставлять під сумнів свідчення затриманого на початку 1944 р. учасниками українського руху опору начальника оперативно-розвідувального відділу однієї з диверсійних груп НКВС СРСР Алєксандра Чхеїдзе (псевдо «Чапаєв»). Десятого січня 1944 р. він згадав, що його «безпосереднім начальником» був «Бойко, а псевдонім його "Саур", за дорученням якого вербував поляків на Оржівському тартаку: "Поляки працювали тривалий час і знали добре усіх решту людей. Через цих поляків ми дізнавалися, хто з українців найбільше активні в справі самостійності України, дізнавалися їх прізвища й місце їх перебування. Але було наказано не протидіяти цим людям, тому що на час перебування цих людей на територіях, окупованих німцями, своєю працею вони підривали німецьку силу й тим частково допомагали совєтам, а після зайняття цієї території більшовиками питання вирішувалося би в іншій площині"… Згодом, призначений нач[альником] Оперативного відділу, я вже міг безпосередньо отримувати інструкції щодо використання польського населення на користь радянської влади. Головний тиск звичайно робився на політичну сторону: полякам, як відомо, обіцялися золоті гори, тільки одна згадка про створення Польщі після війни надихала їх

96 Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo… T. 1. S. 169.

97 Рожій О. «Село це не буде забуте Богом». Історія Кисилина в двох святинях. URL: https://history.rayon.in.ua/topics/387515-selo-tse-nikoli-ne-bude-zabute-bogom-istoriia-kisilina-v-dvoh-sviatiniah

у роботі на користь радянської влади»[98]. Чхеїдзе А. також засвідчив факт убивства диверсантами НКВС СРСР групи поляків у костелі під виглядом українських повстанців (хоча у свідченнях не зафіксовано дня та місцевості злочину, очевидно, йшлося про резонансний злочин у Кисилині): «Поляки давали нам поміч і охорону. Робили це з патріотизму, з ненависти до німців та до українського народу. Щоб загострити ще більш польсько-українську ворожнечу, наші партизанські відділи мали виконати під фірмою "бандерівців" кілька особливих акцій проти польського населення, щоб могти після того виступити в обороні того ж населення перед "бандерівським" терором та таким способом ще більш зв'язати поляків з нами. Знаю, що того роду акції були проведені одним нашим відділом з доручення Топкар-Сауре і мали повний успіх, хоч відділ цей переступив дозволені інструкціями методи і знищив м[іж] ін[шим] поляків у церкві»[99].

Факт загострення українсько-польських відносин диверсантами й агентами НКВС СРСР у 1943 р. на Волині зафіксовано у свідченнях сучасників та інших документах того часу. Видана на початку 1944 р. листівка ОУН під проводом Андрія Мельника (ОУН-М) стверджувала, що у 1943 р. проникнення агентів НКВС СРСР на Волині до деяких відділів УПА призвело «до повного збольшевичення внутрішніх методів» у їхній діяльності, яке викликало «жахливі втрати в людях та в народньому майні». Листівка застерігала від повторення цієї помилки в майбутньому: «Трагедія Волині – це грізна пересторога!»[100].

Після повернення в Україну Червоної армії про масові вбивства та інші злочини диверсійних загонів НКВС СРСР проти цивільних жителів стало відомо багатьом українцям, які були мобілізовані до радянських військових з'єднань й перебували у місцевостях поблизу місць скоєння цих злочинних дій. Вочевидь, що жертвами злочинів нерідко були члени родин тих бійців Червоної армії,

98 Зізнання «Чапаєва». Моя работа и работа большевисткой разведывательной организации в занятых немцами районах (в частности, Ровенской обл.). *Архів Центру досліджень визвольного руху* (АЦДВР). Ф. 9 – Збірка документів Миколи Лебедя. Т. 41. Арк. 7.

99 Лебедь М. УПА. Рим, 1946; Дрогобич : Відродження, 1992. С. 73–74.

100 ЦДАВО України. Ф. 4620 – Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Оп. 1. Спр. 379. Арк. 38.

які у той час перебували на території України, у разі їх поінформованості про ці злочини серед них могло відбутися зростання масового незадоволення, дезертирств й навіть повстань в армії. Щоб не допустити до цього, 1 березня 1944 р. начальник політичного відділу 60-ї армії генерал-майор Константін Ісаєв видав підпорядкованим йому політичним керівникам та заступникам командирів з політичних питань директиву з грифом «Цілком таємно». У ній Ісаєв згадав, що «хоча за останні місяці й дещо зросли випадки пограбувань, руйнацій та самоуправства» радянських партизанів, «з огляду на цінну службу, якою партизани прислуговуються Червоній армії» він наказав: «На випадок підтверджень згаданих кроків наших партизанів відповідальність за це систематично перекидати на українських націоналістів»[101]. Зміст цього наказу на багато десятиліть став дороговказом для авторів споминів про діяльність «червоних партизанів», які відповідальність за власні злочини перекидали на нацистську Німеччину або ОУН і УПА[102].

На безпідставність приписування УПА вбивств поляків, скоєних кримінальними злочинцями або диверсантами й агентами НКВС СРСР під виглядом українських повстанців, звертали увагу також окремі польські автори. Тадеуш Анджей Ольшанський, наприклад, справедливо визнав: «Дуже багато жертв, які легковажно приписують "українським націоналістам", впало, насправді, жертвою кримінальних вбивств, що не мають жодного стосунку до національності жертв чи вбивць». За його коментарем, «в частину територіальних організацій ОУН на Волині проникло НКВС, і, здається, саме звідти виходили численні підбурювання до вбивств. У багатьох випадках можемо підозрювати провокаційну діяльність партизанського НКВС, яке вбивало поляків у такий спосіб, щоб скинути провину на УПА». Ольшанський засудив дії тих поляків, які в той чи інший спосіб колаборували з НКВС СРСР

101 Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. Р-36. Оп. 2. Спр. 7. Арк. 17–19.

102 Див., наприклад, про приписування УПА вбивств поляків у с. Парослі: Бринский А. По ту сторону фронта. Воспоминания партизана. Лит. запись Б. Пильняка. Горький : Волго-Вятское книжное издательство, 1966. С. 259; Вершигора П. Люди с чистой совестью. Москва : Военное издательство Министерства вооруженных сил СССР, 1947. С. 247. 251–252.

та Червоною армією: «Співпраця Армії Крайової з партизанами і радянською армією була також співпрацею з ворогами Польщі і в значно більшому масштабі, ніж співпраця УПА з німецькими збройними силами»[103].

Поляки в диверсійних загонах НКВС СРСР проти УПА та українських сіл

Після того як українські села почали надавати допомогу своїм національним повстанцям, диверсантам НКВС СРСР не залишалося нічого іншого, як шукати підтримку в селах, заселених поляками. Після невдалих спроб заручитися підтримкою українських повстанців керівник агентурно-оперативної роботи диверсійної групи Д. Мєдвєдєва А. Лукін масово залучив жителів польських сіл Волині та Полісся не тільки до антинімецької підривної роботи, а й до боротьби проти відділів УПА та їхніх симпатиків. Бульба-Боровець Т. згадував: «На місце українських місцевих кадрів Лукін знайшов багато поляків, що мешкали в Рівному та околицях... Поляки палали однаковою ненавистю як до німців, так і до українців. Вони чули про "союз" Сікорського з Сталіном. Сталін був союзником західних альянтів, де перебував польський екзильний уряд. Таким чином, деякі менш свідомі, навіть не комуністи, поляки в Польщі та Україні всіма силами допомагали большевикам»[104]. Після припинення нейтралітету з УПА до залучення поляків до акцій своїх диверсійних відділів вдався теж А. Бринський[105].

Багато диверсійних груп НКВС СРСР отримували таємну інформацію, що була важливою для підготовки антинімецьких дій та іншу підтримку від завербованих агентами НКВС СРСР тих польських жителів міст, які працювали в окупаційних органах влади Райху, а від польських лісників та селян – допомогу харчами, кіньми та інформацію про потенційно небезпечних для них сусідів-україн-

---

103 Olszański T. Pamięć o Kresach – tak, ale jaka? *Rzeczpospolita*. 1991. 5–6 stycznia.

104 Бульба-Боровець Т. Армія без держави... С. 221–222.

105 Про взаємодії А. Бринського з поляками наприклад див., розділ «Польські гості» його мемуарів: Бринский А. По ту сторону фронта. Москва : Воениздат, 1961. Кн. 2. С. 484–490.

ців. Загін Д. Мєдвєдєва, наприклад, розмістив штаб поблизу польського села, жителі якого йому допомагали[106].

Утім, граючи ролі захисників польських сіл від нацистського терору, диверсанти НКВС СРСР під час загрози їхньому життю втікали під час наближення каральних відділів поліції і СС Райху, скерованих їхніми керівниками в місцевості ймовірного перебування більшовицьких диверсантів (Т. Бульба-Боровець, наприклад, згадав у споминах одну з таких втеч загону Д. Мєдвєдєва[107]). Згодом секретар підпільного обкому КП(б)У та начальник обласного штабу керівництва партизанським рухом Ровенської області В.А. Бегма серед іншого так описав взаємодії диверсійних загонів НКВС СРСР і місцевих поляків на Волині у квітні-серпні 1943 р.: «Польський офіцер під ім'ям "пан поручик" – керівник польського націоналістичного загону в Гуті Степанській із дружиною приїжджав та діяв разом із підзагоном Логінова проти німців... У селі Галі Рафалівського району польський місцевий комітет об'єднує близько 200 поляків, з яких 100 озброєні гвинтівками та 3 кулеметами... Партизанські групи, що проходять, [вони] теж переховують. Влаштовують засідки проти націоналістів. Палять українські села, як, наприклад, Бутейки та Полиця. У Гуті Степанській є близько 1 тис. поляків, озброєних гвинтівками та одним авіакулеметом... Комітет самооборони організований партизанами і перебуває під керівництвом Віржбжимського, Конверського та Чабельського... Польський загін, який відступив під тиском націоналістів з Гути Степанської за наказом облштабу (обласного штабу – *А. Б.*) від 11 серпня був прийнятий у з'єднання і затверджений як загін ім. Ванди Василевської...[108].

Найбрутальніші вбивства поляків почалися в тих районах Волині, де були найсильніші комуністичні впливи. Від оприлюднення інформації міжнародної комісії про виявлення жертв масових розстрілів офіцерів польського війська в Катині й викликаного

106 Медведев Д. Это было под Ровно. Ленинград : Ленинградское газетно-журнальное и книжное издательство, 1950. С. 46–47.

107 Бульба-Боровець Т. Армія без держави... С. 248.

108 10 апреля 1944 г. Доклад о партизанском движении на Ровенщине в 1941 – марте 1944 г. Секретарь подпольного обкома КП(б)У и начальник областного штаба руководства партизанским движением Ровенской области генерал-майор В. Бегма. *РГАСПИ*. Ф. 17. Оп. 128. Д. 706. Л. 33–122.

ним розриву дипломатичних зв'язків між урядом Радянського Союзу і польським еміграційним урядом у квітні 1943 р. диверсійні відділи НКВС СРСР масово використовували місцевих поляків і формування АК проти УПА. Відомо, що «червоні диверсанти» надали допомогу підпіллю АК у с. Пшебраже[109]. П'ятнадцятого липня 1943 р. В. Бегма доповів членові Політбюро ЦК КП(б)У Дем'янові Коротченку, що створюваний тоді на їхньому боці польський партизанський загін ім. Т. Костюшка під командуванням Роберта Сатановського зв'язався з озброєним підрозділом АК в районі Степані й домовився про спільні дії «проти українських націоналістів», у результаті чого польська молодь стала посилено йти до цього загону[110].

Представництво польського еміграційного уряду спробувало зупинити використання формувань АК Москвою. 28 липня 1943 р. очільник Делеґатури уряду Речі Посполитої на край на південно-східних прикордонних землях (тобто на Волині) Казимир Банах звернувся до волинських поляків: «Більшовики приходять до польських осель, пропонуючи допомогу в самообороні в обмін за забирання польської молоді до їхніх партизанських відділів. Якщо їм це не вдається, сіють паніку серед населення, викрадаючи в оборонців зброю та людей, потаємно втікають до лісу, а за кілька днів їх можна відшукати на чолі банд, які атакують те ж саме польське населення». Він застеріг від довіри до більшовицьких агентів, які, з його слів, були не менше небезпечними для поляків, ніж нацистська Німеччина: «Вступ до партизанських совєтських відділів є злочином. Там не повинен опинитися жоден поляк»[111].

Проте цей заклик не дав відчутних наслідків. Основну увагу польські загони, скеровувані офіцерами НКВС СРСР, приділяли боротьбі проти відділів УПА. Про це свідчать звіти про бойову діяльність командування польських партизанських загонів ім. Т. Костюшка та ім. В. Василевської для штабу Ровенського облас-

109 Filar W. Wołyń 1939–1944. Warszawa : Oficyna Wydawnicza «Rytm», 2007. S. 73, 77, 93–104.

110 ЦДАГО України. Ф. 62 – Український штаб партизанського руху (УШПР) (1942–1944). Оп. 1. Спр. 1331. Арк. 203.

111 Do Społeczeństwa Wołyńskiego. M. p., 28.VII.1943 r. Wołyński okręgowy delegat Rządu Pzeczypospolitej Polskiej. AAN. Zespół 1325 – Delegatura Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Kraj, 1940–1944. Sygn.akt 202/XXIV-2. K. 5.

ного штабу партизанського руху за серпень-вересень 1943 р.[112]. Як свідчить звіт щодо діяльності польського партизанського загону ім. Т. Костюшка, у серпні-вересні 1943 р. це формування мало 9 боїв з підрозділами УПА, в яких вбито й поранено усього 148 українців і лише 5 проти окупаційних збройних одиниць, у яких вбито і поранено 73 німці[113].

Восени 1943 р. керівники підпільних польських цивільних і військових структур одностайно визнали факт розпалювання більшовиками українсько-польського конфлікту на Волині. 15 вересня того року очільник делегатури уряду Речі Посполитої на південно-східних прикордонних землях К. Банах дійшов висновку: «Інспірація і керівництво більшовиків в акції вбивства поляків є безсумнівними»[114]. 13 жовтня головний комендант АК Тадеуш Коморовський (псевдо «Лавіна») визнав, що «на Волині окремі дрібні совєтські групи» виявляють вплив і дають імпульс конфліктові, оскільки «польсько-українська ненависть надзвичайно полегшує совєтську акцію, що прагне до опанування краю»[115]. На початку 1944 р. в одному з пресових органів польського підпілля одночасно зі згадкою про прояви брутальності під час антипольської акції УПА на Волині стверджено: «Не треба переоцінювати участі українців у цій антипольській авантюрі». Особливий акцент зроблено на тому, що «антипольська акція розпочалася в період розриву стосунків між Польщею і Совєтами. Не підлягає сумнівові, що режисери волинських подій є у Москві»[116].

Від осені 1943 р. радянські партизани на Волині активно використовували поляків для боротьби проти УПА й вбивств тих українців, які її підтримували. Протягом літа 1943 р. радянське командування сформувало кілька польських частин, що одночасно з підпалами та пограбуваннями західноукраїнських сіл вбивали українців. Четвертого жовтня 1943 р. Роберт Сатановський, єврей за

112 ЦДАГО України. Ф. 70 – Рівненський обласний штаб партизанського руху. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 1–96.

113 Держархів Львівської обл. Ф. Р-35 – Губернатор дистрикту «Галичина». Оп. 13. Спр. 55. Арк. 8.

114 Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944) / oprac., wstęp i przypisy J. Brzeski, A. Roliński. Kraków, 2001. S. 202.

115 AAN. Zespół 1326 – Armia Krajowa, 1940–1945. Sygn. akt 203/1-13. K. 16–17.

116 Ibid. Zesp.1325. Sygn. akt 202/III/130. K. 160.

національністю, описав Строкачу діяльність загону, яким командував Владислав Коханьський (псевдонім «Бомба»): «Бомба» зі своїм загоном біля 800 людей, озброєних 4-ма станковими кулеметами, 10 ручними кулеметами, малою частиною автоматів і решта гвинтівками, пішов у напрямку Цуманських лісів, знищуючи українські села та українських націоналістів на своєму шляху». Сімнадцятого листопада 1943 р. Сатановський доповів Строкачеві: «З Пшебражу (район Ківерце) вийшло сильне угруповання поляків під командою "Клена" на пацифікацію українських сіл, спрямоване на Львів». 11 лютого 1944 р. Федоров та Дружинін доповіли Хрущову та Строкачу: «21 листопада партизани Польського загону Костюшка, що входить до бриґади Шубекідзе Пінського з'єднання, спалили партизанське село Любязь Любашівського району Волинської області, у кількості 250 господарств... Цей загін створений у серпні 1943 р. із активних німецьких прислужників»[117].

У січні-березні 1944 р. антиукраїнські дії сформованих із поляків радянських партизанських загонів набули нового розмаху. 17 березня Т. Строкач фіксував: «З управління 76-го стрілецького корпусу мною отримано повідомлення про безчинства та пограбування населення села Пшебраже з побиттям громадян та погрозами розстрілу партизанами Вашого з'єднання Хомутовським, Білим та Соковець на чолі зі Зубковим М. М. 6 лютого 1944 р.». Згідно з донесенням для УШПР від 23 березня згаданий В. Коханьський виховував бійців «в дусі мародерства, пияцтва та національної ненависті до українців» і «розстрілював невинних білорусів та українців без розбору»[118].

Особливо «прославилося» польське партизанське з'єднання під командуванням р. Сатановського. 25 лютого 1944 р. Козенко доповів Хрущову та Строкачу: «З'єднання Сатановського здійснює насильства над мирним населенням. 20 лютого в селі Заліззя ними здійснено поголовне вилучення продуктів і побиття селян». Другого квітня командир радянського партизанського з'єднання Грабчак повідомив Строкачу (копії переслано Хрущову та Коротченку), що партизани польського формування р. Сатановського «грабували і знищували українців [усіх] підряд»[119].

---

117 Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. Київ, 2003. С. 273, 310, 368.

118 Там само. С. 376, 378.

119 Там само. С. 370–371, 382.

Тоді як УПА активно боролася проти гітлерівського окупаційного режиму і диверсантів НКВС СРСР, навесні – восени 1943 р. одних поляків використовували окупаційні структури нацистської Німеччини у відділах польської поліції проти формувань українського опору, а інших поляків – диверсійні відділи НКВС СРСР проти тих же українських повстанських відділів. «На цілому Поліссі і великій частині Волині літом 1943 року витворилася така ситуація, якої собі бажав Сталін, – згадував Олександр Гриценко. – Вночі – кругом заграва, то бандерівці випалюють майно поляків... Вдень – кругом заграва, бо німці з поляками та узбеками випалюють українські села, вистрілюють народ за "бандитизм". На іншу ніч большевицькі партизани з поляками допалюють решу українських сіл, що їх не випалили німці за дня. Куди не глянь – вогонь. Куди не повернись – трупи й кров»[120].

Боровець Т. так підсумував використання поляків диверсійними загонами НКВС СРСР проти УПА: «По польських селах і хуторах большевицька партизанка знайшла вірного союзника, що дав їй притулок, харчі, зв'язкові та передавальні пункти і засоби транспорту. А по квартирах польських мешканців у містах большевики мали явочні квартири та кур'єрів і шпигунів для совєтської розвідки від поляків. ... Вони почали масово мобілізовувати в свої партизанські відділи поляків, які разом з росіянами одверто почали воювати всіма засобами проти нас. У польських селах большевицькі партизани заводили своє засилля, де місцеве населення давало їм всесторонню допомогу, замість того, щоб обмежуватися вимушеною ввічливістю, як це роблять, звичайно, всі люди в подібних ситуаціях. Поляки все це робили з ентузіязмом, бо СССР воював проти окупанта Польщі – Гітлера. ... Жахливі наслідки згаданої совєтсько-польської співпраці дуже тяжко відчувало на собі все населення України»[121].

Використовуючи поляків проти УПА, диверсанти НКВС СРСР вербували агентів також серед українських повстанців і використовували їх проти польських сіл, але з'ясування цієї проблеми ще потребує подальшого вивчення. Аналізуючи використання українсько-польських конфліктів органами НКВС СРСР, польський

120 Гриценко О. Армія без держави. *Туди, де бій за волю. Збірник в пошану Максима Скорупського-Макса.* Париж, 1989. С. 420.

121 Бульба-Боровець Т. Армія без держави... С. 246–247.

дослідник Юзеф Дарський писав: «У наростаючій спіралі терору з'ясування вимагає роль НКВС, тим більше що масові вбивства поляків у 1943 р. розпочалися після комунікату ТАРСу про те, що СРСР бере населення кресів "під захист перед окупаційним польським пануванням". Одночасно поляки шукали підтримку в партизанці НКВС.., що ще більше посилювало терор УПА. НКВД ж саме нападало на неприхильні до нього польські села під виглядом УПА, а на українські села – під виглядом АК»[122].

Залучення диверсійними відділами НКВС СРСР польських жителів до боротьби проти відділів УПА в Галичині в першій половині 1944 р.

Таку саму тактику використання частини поляків проти УПА, як і на Волині, диверсійні відділи НКВС СРСР застосовували в Галичині. Її полегшило те, що на відміну від осуду колаборації частини поляків із «совєтами» делегат уряду Польщі в конспіративній листівці, виданій наприкінці 1943 р. «До населення прикордонних земель», закликав місцевих поляків усіляко підтримувати співпрацю із СРСР як союзником польського еміграційного уряду: «Перед введенням радянських військ громадяни Республіки Польща повинні зайняти гідну і правильну позицію, пам'ятаючи, що вони є союзниками наших великих союзників у боротьбі проти німців». Як наслідок зростання випадків взаємодій диверсійних загонів НКВС СРСР і польського підпілля дуже часто в звітах ОУН-Б і УПА того часу на галицьких землях України можна було зустріти інформацію про взаємодії «більшовицьких партизанів» із місцевими поляками і їхні спільні напади на українські села. В одному зі звітів від 5 березня 1944 р., наприклад, сказано: «Дня 20.II до с. Пеняки приїхала большевицька банда в числі 600 чол. добре узброєних. Відтак ця банда пішла на Пенятську Гуту, де її частина стаціонує. Вона до себе мобілізує місцевих поляків»[123]. Згодом це повідомлення підтверджено

122 Darski J. Towarzysze broni (Kontakt nr. 3 i nr. 6. Paryż, 1986). *Stosunki polsko-ukraińskie* 1917–1947. Od tragedii. Warszawa : Wydawnictwo «Perturbancii», 1990. S. 26.

123 Вісті з терену за час від 30.I – 15.II.1944 р. Ходорівщина – Стрілеччина – Бібреччина. 5 березня 1944 р. *ЦДАВО України*. Ф. 3833 – Крайовий провід Організації Українських Націоналістів (ОУН) на західно-українських землях. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 41–44.

й доповнено: «Дня 20.II.44 большевицька партизанка, передершись з Волині переходила через село Пеняки пов. Броди, що начислювала около 600 людей... З Пеняк згаданий загін подався до с. Гута Пенятська, одна частина тут залишилася, інша зложена з двох груп в числі до 60 чол. подалася на села Тростянець, Зарваниця, ще інша, зложена з около 80 кіннотчиків і разом до 300 чоловік подалася на села Гаваречина, Підли[с]ся, Закомар'я. Там закватирувала дня 24.II в польських селах Куліки, Адами, Бортники, де перебуває до сьогодні, роблячи випади на українські села»[124].

Співпраця більшовицьких і польських партизанів провокувала каральні акції структур СС і поліції на Львівщині на початку 1944 р. Унаслідок однієї з них під час бойового зіткнення з польськими партизанами 28 лютого підрозділ Галицького добровольчого полку СС № 4 підпалив с. Гута Пеняцька, унаслідок чого відбулися вибухи схованих у спалюваних будівлях вибухових матеріалів, після чого каральний підрозділ поліції і СС розстріляв місцевих жителів у формі помсти за допомогу села радянським диверсантам[125]. Шостого березня 1944 р. у с. Завонє (тепер с. Соснівка) підрозділ одного з полків СС і поліції у бойових діях вбив 12 російських диверсантів і 18 місцевих поляків, які надали їм підтримку; під час спалення села також лунали гучні вибухи від переховуваних у селі боєприпасів та вибухівки[126].

Спільні дії диверсантів НКВС СРСР та частини місцевих поляків провокували антипольські виступи українського руху опору в Галичині. Їх поширення прискорила розповсюджена 5 квітня 1944 р. заява польського еміґраційного уряду Станіслава Миколайчика про співпрацю між АК і Червоною армією, після чого відділи УПА опинилися перед перспективою збройних виступів

---

124 № 2/44. Львівщина (Золочів). Надзвичайний звіт ч. 2/44. *ЦДАВО України*. Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 53.

125 Див.: Чобіт Д. Загибель Гути Пеняцької. 28 лютого 1944 року. Київ : Видавничий дім «Українська культура», 2020. Кн. 1: Трагедія.

126 Звідомлення про подію в с. Завоня (Камінка-Стр.). Дня 14.3.1944 р. Сокіл. СБ 142. *ЦДАВО України*. Ф. 3836 – З'єднання Західних груп Української Повстанчої Армії «УПА-Захід», 1942–1945. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 2; Вашків І. Тривалий час до колишньої Сілецької ґміни належала польська колонія Завонє, що знаходилася між розлогими лісовими масивами і Західним Бугом. *URL*: https://golosznadbugu.com/history/tryvalyy-chas-do-kolyshnoi-siletskoi-gminy-nalezhala-polska-koloniia-zavonie-shcho-znakhodylasia-mizh-rozlohymy-lisovymy-masyvamy-i-zakhidnym-buhom.html

проти неї об'єднаних польсько-радянських підрозділів. Характерно, що 13 квітня 1944 р. шеф служби безпеки в дистрикті «Галичина» Вальтер Шенк переслав у Берлін для Головного управління безпеки Райху переклад німецькою мовою виявленої польськомовної листівки Головного політичного управління Червоної армії до поляків, що закликала їх ловити українських націоналістів й передавати радянським військам[127].

СРСР, утім, здійснював подвійну політику й прагнув використати польські збройні формування проти німецьких установ і УПА у своїх інтересах і поступово вилучити ці формації зі сфери впливу польського еміграційного уряду, а особливо радикально антибільшовицькі з них підрозділи АК мали бути знищеними польськими комуністичними загонами, зброю для чого мав постачати СРСР. Десятого квітня 1944 р. в таємному повідомленні Н. Хрущову члени ЦК КП(б)У з цього приводу доповідали, що, «враховуючи найближчі перспективи зростання партизанського руху в Польщі, а також неодноразові й наполегливі прохання ЦК ППР про допомогу їм зброєю для боротьби проти реакційних сил Польщі», вони вирішили скерувати в один з діючих польських партизанських загонів, створених Хрущовим, спеціальну групу. На неї, згідно з повідомленням, було покладено завдання «постачання зброєю народних сил Польщі, дійсно готових і спроможних вести боротьбу із зброєю в руках» проти «антидемократичних сил Польщі»[128].

Однак Кремлеві вдалося досягнути очікуваної мети й спровокувати в Галичині конфлікт між підпіллям та збройними формуваннями ОУН-Б і польського еміграційного уряду. Угода згаданого уряду про співпрацю з урядом СРСР спровокувала санкціоновану Проводом ОУН-Б і розіслану на місця спеціальну директиву про антипольські дії повстанців за підписом одного з керівних діячів ОУН-Б під псевдом «Троян» від 5 травня 1944 р., у якій вказувалося: «З огляду на офіційну поставу польського уряду в справі співпраці з совітами, треба поляків з наших земель усувати. Прошу це так розуміти: давати польському населенню доручення до кількох днів випровадитися на корінні польські землі». При цьому робився

127 Держархів Львівської обл. Ф. Р-36 – Команда поліції безпеки і служби безпеки дистрикту «Галичина». Оп. 2. Спр. 7. Арк. 13–15.

128 ЦДАГО України. Ф. 57. Оп. 4. Спр. 238. Арк. 19.

акцент на тому, «щоби поляків закликати до покинення земель» і лише в разі невиконання ними такої вимоги застосовувати проти них силові засоби, «а хати і майно палити (розбирати)»[129].

Інструменталізація частини польського населення як агентів репресивно-каральних служб та органів безпеки СРСР

Від початку 1944 р. справдилися невтішні прогнози керівництва ОУН-Б і командування УПА про те, що з поверненням частин Червоної армії на Волинь й у Галичину в антиукраїнській роботі місцеві поляки перейдуть з німецьких окупаційних структур до більшовицьких. Найбільш поширеною формою використання завербованих більшовицькими агентами поляків проти українців стали доноси. Одразу ж після вступу Червоної армії за такими доносами розпочато розстріли українців без суду і слідства. 15 березня в «інформаційному звідомленні» усім станичним ОУН-Б у Ровенській області констатовано: «Допомагають більшовикам усякі сексоти і місцеві шовіністи-поляки... По селах запитують про "бандерівців"»[130]. 24 квітня у повідомленні департаменту інформації і преси делеґатури польського уряду згадано, що на Золочівщині «у Колтові радянські війська розстріляли 7 українців, на яких вказали поляки»[131].

Органи НКВС СРСР у 1944 р., як під час діяльності своїх диверсійних загонів під нацистською окупацією, використовували частину поляків й далі розпалювали протистояння між прибічниками УПА і АК. Особливо це було відчутно в Галичині, де залишилося більше поляків, ніж на Волині. 6 червня комендант округу АК «Тарнопіль» Францішек Студзіньський (псевдонім «Котліна», у липні заступник командувача АК Львівської області (zastępcą dowódcy Obszaru Lwowskiego) генерала Владислава Філіпковського) у таємному повідомленні поінформував своє командування про те, що 5 червня у Золочеві з'явився радянський майор, який розмовляв із пов'язаним з АК урядовцем Лєсним, якому передав, що в районі Нуще діє підрозділ УПА. Складений для командування АК «Рапорт

129 ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 378. Арк. 38.

130 Держархів Рівненської обл. Ф. Р-30. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 269.

131 AAN. Zesp. 1325. Sygn. akt 202/III/195. K. 120.

за час від 25 травня до 1 червня 1944 р.» свідчить: «Під час перебування більшовиків у Надвірній вони роздали 200 карабінів польському населенню з метою самооборони від українців»[132].

Районні відділи НКВС УРСР масово вербували волинських та галицьких поляків, частину з яких завдяки доброму знанню української мови та звичаїв із провокаційними цілями скеровували до відділів УПА. У повідомленні фронтової розвідки Райху для групи армій Вермахту «Північна Україна» від 5 липня 1944 р. констатовано: «Останнім часом посилилася діяльність шпигунів НКВД у підрозділах УПА, причому совєти використовують в основному польських агентів, які для цієї справи легко піддаються вербуванню. В органи влади на територіях Західної України, окупованих совєтами, залучені виключно поляки"[133].

Від липня 1944 р. працівники НКВС УРСР у Галичині вербували цілі польські сім'ї, особливо жінок, до роботи проти УПА. Четвертого вересня 1944 р. Мальвіна Яворська із с. Клубівці під Тисьменицею під час допиту працівниками Служби безпеки (СБ) ОУН-Б зізналася: «Тому два місяці взад прийшов до мене (додому) мій син Станіслав, який зараз працює як секретар в сільраді с. Клубівці та зачав мені говорити, щоб я пішла на села в рай[он] Тисьмениці, буцімто знахорка лікувати людей, а при тій нагоді вивідувати, де поміщається УПА, партизани, куди переходять, та яка їх сила та узброєння. До сього часу я довідалась від Гриніщак Евгенії, учительки с. Вішаниці, та донесла синові, що багато партизанів є в довколичних лісах»[134].

27 грудня 1944 р. СБ ОУН-Б розкрила мережу агентів із чотирьох дівчат (трьох віком по 17 років) на Підгаєччині, яку очолювала підпорядкована колишньому спекулянтові Влодзімєжеві Розумику Стефанія Зімліньська. Під час допиту 28 грудня вона заявила, що в липні разом із 20 іншими поляками «у Львові в одній школі» склала присягу працювати проти ОУН-Б. Після приїзду в с. Шумляни за дорученням свого шефа з метою збору інформації про УПА вона стала коханкою повстанця Осипа Букавина. Провокаторка

---

132 Ibid. Zesp. 1326. Sygn. akt 203/XV-19. K. 191, 192.

133 Україна у Другій світовій війні : у *4 т.* / зібрав і впоряд. В. Косик. Львів, 2000. Т. 4. С. 140–141.

134 Справа ч. 19/II. Р-31. Справа Мальвіни Яворської як розвідчиці пол. орган. Станиславівщина, 4.9.1944. Протокол. Переслухував: «135 А». ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 56. Арк. 81.

видала співробітникам НКВС УРСР членів ОУН-Б санітарку Іванку Католин, Анну Букавин, Марію Калиній, Марію Ковалишин, Гринька Букавина і криївку Михайла Панаса; 10 родин по сусідству з ним працівники НКВС вивезли зі села. Зімліньська визнала: «В м[ісяці] листопаді приїздили совіти з поляками до Шумлян на облаву. На три дні перед облавою я довідалася докладніше про криївку в Панаса. В день облави я сказала про це Розумикови про ту криївку, після чого совіти повели сильні пошукування та перевели ревізію в хаті Панаса. Моє донесення показалося правдивим, бо фактично совіти знайшли криївку, в якій були друкарські машини. Про другу криївку я довідалася від Добровольської Юлії, яка містилася в Гаплан Антонії. В цій криївці було 4-ох мужчин схованих, яких совіти витягли»[135]. Донощиця Христина Шмідт, підпорядкована Зімліньській, 29 грудня засвідчила: «Розумик Влодзімеж втягнув мене, Зюбрійку Юльку і Зімліньску Степанію та Пальчак Людвіку до розвідчої праці. Я одержала доручення та мала слідкувати в с. Шумлянах, в яких господарів сходяться невідомі люди, хто збирає харчі для відділів і взагалі про всі рухи бандерівців. Своїй провідниці Стефі Зімлінській я подала про такі справи: 1) Юлька Зюбрійка подала мені, що в Панаса Михайла находиться криївка, а в ній друкарня. 2) Братова моя Пальчак Стефка, замужня за Шмідт Якова, сказала мені, що дійсно в Панаса в криївці є друкарня, бо одного разу Панчак Стефка підглянула багато паперу до писання. 3) В Малярчука я довідалася, що находиться рівнож криївка в Букавина Осипа і в Костецького Павла»[136].

Унаслідок залучення багатьох поляків у Західній Україні до боротьби проти українського опору 26 жовтня 1944 р. головний командант АК Леопольд Окуліцький (псевдо «Нєджвядек») доповів у Лондон: «Совєтське НКВД працює справніше та мудріше, ніж ґестапо. Змушує до співпраці і знаходить багато бажаючих серед польського населення»[137].

---

135 Протокол ч. 34/44 р. Списаний дня 28.XII.44 р. зі Зімлінської Стефки, дочки Петра і Марії Гуменюк ур. 1.1.1927 р. в Шумлянах (Підгаєччина), 4 кл. нар. школи, рільничка, полька. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 56. Арк. 82–82 зв.

136 Протокол ч. 35/44. Списаний дня 29.XII.44 р. з Шмідт Христини, дочки Стаха і Бронислави, ур. 24.2.1927 р. в Якторові, пов. Перемишляни, освіта 5 кл. нар. школи, стану вільного, полька, зам. в Шумлянах (Підгаєччина). *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 56. Арк. 82 зв.

137 AAN. Zesp.1326. Sygn. akt 203/I-1. K. 51a.

Поширеною формою використання Радянським Союзом поляків проти підпілля ОУН-Б, збройних формувань УПА та депортацій українського населення, крім вербування агентів, стало залучення частини з них на службу до міліції. У цій ситуації історія повторилася. Ті поляки, які навесні 1944 р. зверталися до німецької поліції за зброєю для «самооборони», улітку «переорієнтувалися» й зверталися за цією ж зброєю формально для цієї ж мети уже до нового окупанта. Спочатку вони масово зголошувалися до міліції, що була своєрідним аналогом створеної нацистами на Волині польської поліції як інструмента боротьби проти ОУН-Б і УПА, особливо у липні – серпні 1944 р. Шостого липня 1944 р. у тижневому рапорті Делегатури уряду Речі Посполитої на край в Східній Галичині ситуацію в Коломиї описано так: «Міліція є польською в більшовицьких мундирах... Заарештовано, вивезено й розстріляно певну кількість українців... Оголошення на місцях є російською та польською мовами. Посади зайняті майже одними тільки поляками»[138].

Подібна ситуація склалася на Холмщині та Грубешівщині напередодні й після вступу Червоної армії. «Політичний звіт» із Холмщини та Сокальщини від 15 липня до 15 серпня 1944 р. свідчить: «Польська міліція і польські боївки грабляють та арештують цілі родини українців та мордують. В селі Сагрині замордовано кілька українських родин. В селі Дубенки вбили поляки вчителяукраїнця... Дня 26. 7. 44 р. замордовано в селі Малячі [Грубешівського повіту] 5-ох українських родин, в селі Акцієві 5-ть родин, с. Чотовичі 5 українців»[139].

Інформацію про використання Радянським Союзом поляків проти українського опору зафіксовано в документах не тільки СРСР та українського і польського підпілля та їхніх збройних формувань, а й різних німецьких розвідувальних структур того часу. 29 вересня 1944 р. у донесенні фронтової розвідки для Верховного командування сухопутних військ Німеччини констатовано сприятливі передумови для такого використання на галицьких землях України: «У Галичині поляки набагато краще приймають совєтів,

138 Ibid. Zesp. 1325. Sygn. akt 202/III/126. K. 123; Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukrainskich. Warszawa, 1992. T. 2. S. 146–147.

139 ЦДАВО України. Ф. 3833. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 28.

ніж українці»[140]. 10 листопада 1944 р. офіцер німецької військової розвідки Ернст цу Айкерн поінформував своє керівництво: «Стосовно українців совєти далі проводять винищувальну політику. Поляки зміцнюють і підтримують цю політику з наміром, щоб посилити особисті й національні позиції. Порозуміння між поляками і українцями в майбутньому також неможливе»[141]. На початку 1945 р. у повідомленні відділу військових аташе сухопутних військ Німеччини визнано: «У польських областях відбувається тісне співробітництво польської поліції з совєтами проти українців»[142] 28 березня 1945 р. у повідомленні Головного управління безпеки Райху для відділу «Іноземні армії Сходу» (Fremde Heere Ost) Верховного командування сухопутних військ Німеччини зазначено: «У колишніх польських областях України [відбувається] тісна співпраця польської поліції з совєтами проти українців»[143].

Американський дослідник Джефрі Бердз звернув увагу на суттєву деталь у діяльності тогочасної агентури НКВС СРСР: під час відновлення сталінського режиму в 1944–1945 роках вона складалася переважно з місцевих поляків. Після того як керівники СРСР та Польського Комітету національного визволення (ПКНВ) у вересні 1944 р. підписали угоди про переселення поляків до Польщі й українців Закерзоння до України й почалося її виконання, офіцери НКВС СРСР скаржилися, що через виїзд поляків до Польщі вони більше не мають жодних агентурних активів для виявлення повстанців на місцевому рівні, а саму мережу потрібно поновлювати[144].

Проте жителі польських сіл замість очікуваної подяки за допомогу диверсантам НКВС СРСР у боротьбі проти УПА заплатили дуже дорогу ціну. Контакти й взаємні дії з вояками АК після

---

140 Leitstelle III Ost für Frontaufklärung Nr.D 8749/44 geh. (A/Ausw.370) O.U., den 29. Sept. 44. Auswertung zur Feindlage. *Bundesarchiv-Militärachiv in Freiburg (BA-MA)*. RH 3 (Oberkommando des Heeres (OKH) / Generalquartiermeister und nachgeordneter Bereich)/494. Bl. 572.

141 BA-MA. RH 2 (OKH, Generalstab des Heeres)/2680. Bl. 3.

142 Attachéabteilung Heer. Ia Nr. 737/45 geh. An alle deutschen Militärattachés. *National Archives and Records Administration in Washington (NARA).* T-78. Roll 569. Frame 001049.

143 VO RSHA/C Mil zu Fr.H.Ost. Betr.: Sowjetbesetzte Ostgebiete. *Insitut für Zeitgeschichte in München*. MA 27.

144 Burds J. Agentura: Soviet Informants' Networks and the Ukrainian Rebel Underground in Galicia 1944–1948. *Eastern Policy and Society (EEPS).* Vol. 1. No. 1 (winter 1997). P. 119.

поновної окупації Волині й Галичини Червоною армією полегшили органам безпеки й репресивно-каральним структурам СРСР виявлення й арешти діячів польських підпільних структур у 1944–1945 роках.

Поляки у винищувальних батальйонах НКВС УРСР проти УПА

У проросійських публікаціях істориків-комуністів незадовго до розпаду Радянського Союзу стверджено, що ця держава у 1944–1945 роках скеровувала усі боєздатні сили на фронт проти «фашистської Німеччини та імперіалістичної Японії», і саме тому важливу роль своєрідної «допоміжної армії» проти УПА мали відіграти винищувальні батальйони (ВБ) НКВС УРСР (офіційна назва російською мовою – *истребительные батальоны НКВД УССР*) як структури, підпорядкованої керівництву НКВС СРСР. Водночас замовчувався той факт, що ці формування були укомплектовані переважно з поляків і більшовицька Росія була зацікавлена використати їх у боротьбі проти підпілля ОУН та збройних формувань УПА, а тому не здійснювала їх прискореної депортації до Польщі[145].

Історичній літературі останніх років Польської Народної Республіки (ПНР) й перших років після відновлення незалежності Польщі була притаманна тенденція виправдовування дій поляків, які вступили до винищувальних батальйонів НКВС УРСР, не тільки посиланням на факти вбивств поляків відділами УПА у 1944–1945 роках, а й вживанням невідповідних термінів у назвах цих формувань. Алєксандр Збруч у 1989 р., а потім і Збігнєв Русинський у 1997 р. стверджували, що найвідповіднішим перекладом назви «винищувальні батальйони» з російської польською мовою є термін «штурмові батальйони», який також прийняло Міністерство праці та соціальних справ Польщі[146]. Відомий «бандерофоб» Алєксандр Корман пішов ще далі: «Це російський термін, і в перекладі польською мовою він не має чіткої назви. Цю назву можна перекласти,

145 Див., наприклад: Масловский В. В борьбе с врагами социализма. Очерки истории классовой борьбы на селе в период построения основ социализма в западных областях Украины 1939–1950. Львов : Вища школа, 1984. С. 110–111.

146 Zbrucz A. O działalności batalionów szturmowych Armii Czerwonej przeciwko OUN-UPA. Wojskowy Przegląd Historyczny. 1989. Nr 2; Rusiński Z. Tryptyk Brzeżański. Wrocław, 1997. S. 90.

наприклад, як «руйнівний, переслідувальний, винищувальний», але, мабуть, найправильніше буде використовувати офіційний термін – "десантно-штурмовий батальйон"»[147]. Подібні аргументи наводив Станіслав Яштшемський[148]. Проте насправді в польській мові є дослівний точний переклад назви цих формувань, який вживають сучасні польські історики[149].

Метою цих евфемізмів було «згладити» вбивчий характер винищувальних батальйонів й «завуалювати» факт їх служби органам НКВС СРСР – структурі, що здійснила масові розстріли десятків тисяч представників політичної та військової еліти поляків у 1939–1941 роках й депортувала сотні тисяч їхніх співвітчизників до Сибіру й інших віддалених місцевостей Радянського Союзу, де десятки тисяч із них загинули на засланні. Крім того, багато колишніх польських бійців винищувальних батальйонів НКВС СРСР у Польщі після 1991 року позиціонували себе як колишні ветерани АК й замовчували свою причетність до служби в структурах НКВС СРСР; подібно до українців з цих формувань в Україні, вони були прирівняні в правах до колишніх учасників бойових дій, перебували на статусі ветеранів Другої світової війни. Мабуть, це було причиною того, що після розпаду СРСР цій темі не приділяли належної уваги дослідники в Польщі, з приводу чого один із них, Пьотр Зиховіч, писав: «Проблема участі поляків, зокрема багатьох вояків Армії Крайової та членів "сірих лав", в *істребітєльних* батальйонах НКВС до сьогодні не досліджена істориками. Хоча це явище було масовим, воно не функціонує в колективній свідомості поляків... Тема вважається незручною, поза патріотичними шаблонами та спрощеною, чорно-білою версією сучасної історії»[150].

Після поновлення окупації західних регіонів України та Білорусі, а незабаром також і Литви, Радянський Союз опинився перед організованим рухом опору. У той час як основні військові з'єднання

147 Див.: Korman A. Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej. Wrocław : Wydawnictwo Nortom, 2002.

148 Див.: Jastrzębski S. Kresy wschodnie we krwi. Rzecz o polskiej samoobronie. Wrocław: Wydawnictwo Nortom, 2001; Jastrzębski S. Oko w oko z banderowcami. Wrocław : Wydawnictwo Nortom, 2010.

149 Див., наприклад: Markowski D. W cieniu Wołynia. Antypolska akcja OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945. Warszawa : Wydawnictwo Literackie, 2023. S. 317–321.

150 Zychowicz P. Z wrogiem na wroga. *Rzeczpospolita*. 2010. 16 stycznia. URL: https://www.nawolyniu.pl/artykuly/bataliony.htm

Червоної армії були кинуті на фронт, головними силами для боротьби проти спротиву в цих країнах стали частини внутрішніх військ (ВВ) НКВС СРСР та співробітники обласних управлінь і районних відділів НКВС СРСР і НКДБ СРСР. Для допомоги цим структурам з місцевих колаборціоністів укомплектовано згадані винищувальні батальйони. Вони були нерегулярними збройними формуваннями з огляду на відсутність не тільки порядкових номерів, а й регулярного забезпечення зброєю, їжею і т.ін. Проте в усьому іншому вони мало чим відрізнялися від бійців ВВ НКВС СРСР. ВБ НКВС УРСР, зокрема, формували з бійців колишніх радянських партизанських загонів, створених й очолюваних офіцерами НКВС СРСР. На час ведення воєнних операцій проти УПА вони підпорядковувалися співробітникам структур НКВС УРСР або командуванню ВВ НКВС СРСР. До кожного батальйону «для контролю за настроями» був прикріплений таємний співробітник райвідділу НКДБ УРСР чи НКВС УРСР. Мобілізацією до винищувальних батальйонів займалися місцеві військові комендатури (т. зв. воєнкомати), а згодом вони перейшли в підпорядкування структур НКВС УРСР[151].

Характерною особливістю згаданих формацій стало те, що в районах, заселених переважно жителями певної конкретної національності, використовували формування, організовані й керовані росіянами й укомплектовані з представників нацменшин. На території колишніх Новогрудського та Поліського воєводств співробітники НКВС СРСР, зокрема, мобілізували до цих частин білорусів, литовців і росіян й скерували їх боротися проти Армії Крайової (АК)[152]. Проти литовських партизанів використовували поляків, депортації яких до Польщі призвели до недоукомплектованості винищувальних батальйонів НКВС Литовської РСР[153].

На початковому етапі відновлення режиму окупації Західної України у своїй політиці СРСР демонстративно краще ставився до

151 Mateusz S. Polacy z «istriebitielnych batalionów» walczący z UPA. Bohaterowie czy zdrajcy? URL: https://wiadomosci.wp.pl/polacy-z-istriebitielnych-batalionow-walczacy-z-upa-bohaterowie-czy-zdrajcy-6126040421570177a

152 Jastrzębski S. Samoobrona Polaków na Kresach południowo-wschodnich II RP w latach 1939–1946. Wrocław : Wydawnictwo Nortom, 2008. S. 64.

153 Starkauskas J. Stribai: ginkluotieji kolaborantai *Lietuvoje* partizaninio karo laikotarpiu, 1944–1953. Vilnius, 2001. P. 86–87.

поляків, які не організовували масового спротиву «другим совітам» на відміну від українців, які організовували опір в підпіллі ОУН та формуваннях УПА й тому стали головним об'єктом арештів, депортацій та інших форм репресій. 17 лютого 1944 р. діяч польського підпілля Людвік Ландау зафіксував, що на території Генеральної губернії окупованих польських областей від евакуйованих із Волині поляків надійшли перші інформації про політику більшовиків, зокрема в районі Сарн. «Вони кажуть про доброзичливе нейтральне ставлення [більшовиків] до поляків, краще, ніж до українців», – визнав Ландау[154].

Після того, коли у квітні 1944 р. після поранення під час нападу одного з відділів УПА помер генерал Ніколай Ватутін, органи НКВС СРСР посилили наступ проти її формувань. Спільна загроза від нападів УПА змусила керівників районних відділів НКВС УРСР і діячів донедавна законспірованого підпілля АК створити збройні формування, укомплектовані з місцевих поляків переважно з бійців нерегулярних партизанських формувань й часто навіть за згодою командування окремих частин АК.

Аналізуючи розгортання історичних подій у 1944–1945 роках, можна пояснити логіку розвитку подій у Західній Україні. Керівництво СРСР було зацікавлене позбутися поляків із Західної України в роки Другої світової війни й реалізовувало цю мету багатьма методами. Від 17 вересня 1939 р. до кінця червня 1941 р. це відбувалося шляхом масових арештів, ув'язнень, примусових виселень та розстрілів. На другому етапі в період окупації західноукраїнських земель нацистською Німеччиною диверсійні групи НКВС СРСР підтримкою формувань АК спровокували кривавий конфлікт між ними й УПА спочатку на Волині, а згодом у Галичині. На третьому етапі відновлення окупації Західної України для Радянського Союзу однією з форм «усунення небажаних польських елементів» була мобілізація місцевих поляків до Червоної армії або польської армії в СРСР під командуванням генерала З. Берлінґа для скерування на фронт або до т. зв. радянських партизанських загонів (полінаціональних або польських диверсійних збройних формувань), або ВБ НКВС УРСР. Для Й. Сталіна та його політичного оточення було важливо спровокувати українсько-польські конфлікти

154 Landau L. Kronika lat wojny i okupacji. Warszawa : PWN, 1963. T. 3. S. 644.

й позбавити соціальної бази поповнення збройні формування УПА й АК, щоб полегшити знищення їх як військових структур.

Радянський Союз без особливих зусиль зумів укомплектувати ВБ УРСР з частини поляків загалом та з учасників підпілля АК зокрема для боротьби проти УПА. Цьому було кілька причин. По-перше, командування АК відкинуло ідею організації опору відновленню влади СРСР на Волині й у Галичині. По-друге, зважаючи на конфлікт інтересів між польськими і українськими формаціями, у Москві вирішили використати перші після їх реорганізації проти других, попередньо заарештувавши тих їхніх польських офіцерів, які були відомими антибільшовицькими настроями. Від весни 1944 р. до початку 1946 р. в політиці СРСР можна було простежити виразну «спадковість традицій»: якщо від початку 1943 р. диверсійні загони НКВС СРСР використовували партизанські відділи АК проти УПА, від весни 1944 р. до початку 1946 р. керівники структур НКВС СРСР використовували ті самі польські збройні формування, але на цей раз вже формально перепідпорядкувавши їх собі. Демобілізовані солдати з диверсійних загонів НКВС СРСР були теж призвані до винищувальних батальйонів або до створюваної в СРСР польської армії[155].

У 1944–1945 роках західні українці переважно не бажали боротися проти УПА, частими були випадки їх дезертирства в разі мобілізації до ВБ НКВС УРСР. Неофіційно самі ж співробітники НКВС УРСР, вживаючи скорочення від слова «*истребители*», почали називати їх «яструбками», але в підпіллі ОУН, серед повстанців й серед багатьох місцевих жителів їх позаочі зневажливо називали «стрибки» (що якби означало, що ці люди готові навіть стрибати, якщо це накажуть їм їхні командири з репресивно-каральних служб СРСР). Як наслідок такої ситуації основними, кого спочатку залучали в цих формуваннях до боротьби проти УПА, стали місцеві поляки. Зі слів С. Яштшембського, вони «погодилися служити у винищувальних батальйонах, незважаючи на їхню ненависть до окупанта (Радянського Союзу – *А. Б.*)» у той час, коли «росіяни теж не відчували особливих симпатій до поляків», але за умов доміну-

155 Jasiak M. Polacy w sowieckim ruchu partyzanckim w latach II wojny światowej. *Polska – Ukraina: trudne pytania : materiały IX i X Międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej». (Warszawa, 6–10 listopada 2001 r.).* Warszawa, 2002. T. 9. S. 171–189.

вання силових позицій СРСР «було б нерозумно висловлювати опозицію російським пропозиціям». З його ж слів, поляки, які вступили до підрозділів «стрибків», ніколи б не виявили протидій щодо їх мобілізації до винищувальних батальйонів, бо не сприймали СРСР як ворога: «Варто також зазначити, що завдяки домовленостям, досягнутим у Тегерані, а потім у Ялті, як польський уряд у вигнанні, так і урядова делегація для Польщі не планували ведення військових дій проти радянських військ»[156].

Поліційні органи гітлерівської Німеччини укомплектували з поляків охоронні батальйони № 104, 107 і 202 та інші для боротьби проти ОУН-Б і УПА на Волині й у 1944 р. видавали зброю для груп поляків формально для самозахисту в Галичині. Ураховуючи нацистський досвід використання відділів польської поліції із залученням партизанських відділів АК проти УПА, Радянський Союз від весни 1944 р. сформував на основі партизанських формувань польського підпілля (зокрема, з поляків зі згаданих охоронних батальйонів) значно більше винищувальних батальйонів НКВС УРСР теж для боротьби проти опору українців.

Вочевидь, що служба ВБ НКВС УРСР окупантам тільки посилила українсько-польські антагонізми. Спочатку польські «стрибки» здійснювали селекцію й мобілізовували українців до ЧА для скерування на фронт й українок на примусові роботи на Донбас, тоді як у межах виконання наказів офіцерів НКВС УРСР ніколи не мобілізовували поляків і польок. Проте з часом керівники обласних управлінь НКВС УРСР дедалі частіше використовували поляків з винищувальних батальйонів для дій проти їхніх же батьків, братів, сестер і дітей, особливо з метою контролю виконання планів хлібозаготівель під виглядом «забезпечення охорони нападу польських селян від нападів банд» та для виконання інших завдань. Ястшембський С. визнав, що поляки у винищувальних батальйонах також «охороняли ... врожай на полях навколо віддалених польських сіл і брали участь у конвоюванні польського населення під час його еміграції» до ПНР, і «ці завдання виконувалися самостійно або спільно з російськими військовими частинами, а іноді й з ополченням»[157].

---

156 Jastrzębski S. Samoobrona Polaków... S. 64–65.

157 Jastrzębski S. Samoobrona Polaków... S. 69.

До ВБ НКВС УРСР із польських жителів зачислювали переважно чоловіків, непридатних до військової служби в 1-й польській армії в СРСР під командуванням З. Берлінґа, та юнаків допризовного віку. Матеуш Старонь так прокоментував обставини творення згаданих формувань: «Багато з цих "добровольців" постали перед дилемою – служити у винищувальних батальйонах чи роззброїти самооборону та відправитися до Сибіру. Переважно це були хлопці 16–18 років. Часто їхньою мотивацією було бажання помститися українцям за вбивства під час німецької окупації. Вони хотіли співпрацювати з совєтами, щоб мати легальний доступ до зброї та мати можливість захиститися від нападів УПА»[158].

У працях деяких польських істориків поширена теза про те, що набір до цих формувань був примусовим, і більшість поляків туди скерували воєнкомати, але насправді багато місцевих поляків самі, без будь-якого примусу вступали до них. В одному зі звітів УПА стверджено, що поляки одразу ж після відновлення окупації Західної України військами СРСР (зокрема, у Коломиї, Заболотові, Снятині) самі без примусу організували адміністрацію та поліцію, «яка одразу ж почала шукати бандерівців і доносити на українців. Поліція та пізніше реорганізувалася в істребітєльні отряди»[159]. Інший історик Пьотр Зиховіч констатував: «У тих небагатьох випадках, коли місцеві підрозділи Армії Крайової пережили операцію "Буря", на базі їхніх структур створювалися батальйони. На радянський бік переходили цілі відділи чи сотні від офіцерів до польових кухарів і санітарів»[160].

Ястшембський С. виправдовував залучення вояків відділів АК до батальйонів «стрибків» як «пропозицією, від якої ті не могли відмовитися»: «У багатьох містах совєти висували представникам польських загонів самооборони пропозицію, яка, по суті, була своєрідним шантажем: або скласти зброю, або легалізувати їхнє існування, підпорядкувати їх місцевій владі та включити до складу "*істрєбітєльних* батальйонів". За цих умов полякам не залишалося

158 Staroń M. Polacy z «istriebitielnych batalionów» walczący z UPA. Bohaterowie czy zdrajcy? URL: https://wiadomosci.wp.pl/polacy-z-istriebitielnych-batalionow-walczacy-z-upa-bohaterowie-czy-zdrajcy-6126040421570177a

159 Мотика Ґ. Від волинської різанини до операції «Вісла»: польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. Київ : Дух і Літера, 2013. С. 213.

160 Zychowicz P. Z wrogiem na wroga...

нічого іншого, як скористатися російською пропозицією: взяти запропоновану зброю і боротися за захист польських кресів. Тому набір до цієї російсько-польської організації здійснювався в разі крайньої необхідності. У подібній ситуації опинилися солдати 1-ї піхотної дивізії імені Тадеуша Костюшка в Сельці над Окою, які також не мали вибору, бо мали "вибирати" – або польсько-російське військо, або Сибір, Колиму чи табір. Російське командування [у такий спосіб] легалізувало існування збройних загонів польської самооборони періоду німецької окупації та погодилося вербувати добровольців до створюваних формувань самооборони (винищувальних батальйонів)». Виправдовуючи колабораціонізм співвітчизників із Радянським Союзом, С. Ястшембський визнав, що «місцева влада Армії Крайової не лише висловила свою згоду, а й рекомендувала своїм воякам приєднатися до новостворених *істребітєльних* батальйонів, також погодившись перетворити існуючі застави самооборони на батальйони самооборони ВБ і підпорядкувати їх військовим частинам [НКВС СРСР]. На цій основі багато колишніх об'єктів самооборони були перетворені в істребітєльні батальйони. Так було, наприклад, в інспекторатах Армії Крайової в Бережанах і Коломиї. Майже всі поляки, здатні носити зброю, як ті, які склали присягу, так і незаприсяжені, добровільно пішли служити до винищувальних батальйонів»[161].

У середині квітня 1944 р. військові частини Червоної армії вступили до Тернополя. Невдовзі оголосили мобілізацію до 1-ї польської армії в СРСР. Відділи АК на Поділлі було розформовано. Обласні управління й районні відділи НКВС УРСР із залученням військових комісаріатів Народного комісаріату оборони СРСР розпочали формування підпорядкованих їм винищувальних батальйонів. Проте місцеві цивільні українці й поляки не виявляли бажання вступати до цих збройних формувань, а тому керівництво НКВС СРСР вирішило прийняти на службу вояків АК. Як наслідок, у більшості міст, які до вересня 1939 р. були повітовими центрами й від приєднання Західної України до СРСР стали районними центрами, укомплектовано ВБ НКВС УРСР.

Типовим прикладом долі поляків у винищувальних батальйонах НКВС УРСР може бути Станіслав Ястшембський. Він народився

161 Jastrzębski S. Samoobrona Polaków... S. 65.

13 листопада 1929 р. у м. Библо. У березні 1942 р. у своїй початковій школі у віці 12 років він склав конспіративну присягу вірності Польщі, отримав псевдонім «Смик» й став зв'язковим окремого підрозділу 48-го полку піхоти АК. Хлопець передавав звіти, відправляв і приймав пошту, возив зброю та набої. Були випадки, коли брав участь в інструктажах командира. Підліток не привертав уваги німецьких окупантів. У серпні 1944 р. за згодою керівництва у 15 років вступив до винищувального батальйону, організованого на вул. Залізнична (пол. назва Kolejowa), а другий батальйон був організований на вул. Білінського у Станиславові. Він виконував охоронну службу на військових та адміністративних об'єктах, а також на шляхах сполучення, конвоював репатріантів, які виїжджали з Галичини та Волині до Польщі, брав участь у боях проти відділів УПА, а в березні 1946 р. був звільнений з винищувального батальйону таі виїхав із родиною до Польщі[162].

В основу діяльності винищувальних батальйонів на час виконання ними вартової служби було закладено принципи діяльності підпілля АК. Учасник обидвох структур Тадеуш Банасевич із с. Цегельня Ковельського повіту згадував: «Нас кілька сиділи в селі і чекали на українців. У нас була розроблена сигналізація. Одна ракета означала небезпеку, а три – серйозні неприємності. Тоді на допомогу повинні прийти бійці батальйонів із сусідніх сіл»[163].

Парадоксом історії було те, що багато винищувальних батальйонів НКВС УРСР із поляків створювали там, де відбувалися арешти керівників місцевих структур АК. Проте більшість польських бійців винищувальних батальйонів не відчували докорів від того, що придушують національний рух опору українців як потенційних партнерів і союзників у протистоянні польського підпілля політиці СРСР у Польщі. Банасевич Т. згадував: «Пустили на склад, набитий різною військовою технікою. Частина зброї залишилася від німців, була й радянська. Я вибрав зброю СВТ-10. Кожен міг взяти кілька гранат і патронів. Потім чотири дні ми частково тренувалися під наглядом радянського унтер-офіцера... Не буду брехати: ми були в захопленні, що хтось дав нам пістолет. Хто це зробив, для нас не мало значення»[164].

---

162 Nie żyje ppłk pil. Stanisław Jastrzębski. URL: https://dlapilota.pl/wiadomosci/polska/nie-zyje-pplk-pil-stanislaw-jastrzebski

163 Zychowicz P. Z wrogiem na wroga...

164 Ibid.

ВБ НКВС УРСР часто формували після або під час арештів діячів АК й масових депортацій їхніх співвітчизників до віддалених районів Радянського Союзу. Ястршемський С. так описав обставини творення винищувального батальйону в м. Монастириська (пол. назва Монастежиська (Monasterzyska), тепер у складі Тернопільської області): «Після зустрічі між старшинами та комендантом Армії Крайової було прийнято рішення, щоб лейтенант Варунек і зв'язкова Армії Крайової Мечислава Борковська (1925 р.н.) з'явилися до радянської влади... Владислав Варунек відрекомендував себе як представник польської самооборони (не вказуючи, що вони з Армії Крайової). На жаль, їм не повірили і обох заарештувало НКВД і відправило до Сибіру, звідки вони повернулися лише через 10 років. Після цієї події всі члени Армії Крайової, навчені досвідом свого командира, не розкривалися. Проте вони шукали різні способи уникнути арешту. Для цього випала слушна нагода. Російська влада видала указ [про те], що хто вступить до істрієбітєльного батальйону, "буде звільнений від армії". Це гарантувало легальне володіння зброєю та створювало умови для ефективнішого захисту родин від нападів бандерівців. "Істрєбіків", як скорочено називали членів цієї організації, приєдналося приблизно десять. Наприкінці серпня 1944 р. зареєстровано осіб віком від 20 до 50 років, більшість з яких призвано до польського війська. З решти вікових груп (16–18 років) було створено істрієбітєльний батальйон»[165].

У м. Бережани наступного дня після вступу Червоної армії 23 липня 1944 р. до начальника райвідділу НКВС прибув у формі капітана польської армії Франц Токарчик із заявою про те, що він є командиром партизанського загону чисельністю 300 осіб. Капітан запропонував послуги свого загону в охороні міста від бандерівців. У звіті секретаря Тарнопольського обкому КП(б)У Івана Компанця в Київ Н. Хрущову зазначено: «Послуги Токарчика не були прийняті». Натомість йому запропонували здати зброю всього загону нібито на зберігання до райвідділу НКВС. З'ясувалося, що загін був організований за завданням польського еміграційного уряду і чекав вказівок від керівництва у Львові, але так і не дочекався. Токарчик і його заступник підхорунжий Непальський були заарештовані. Після проведення в області арештів членів АК ті, які залишилися

165 Jastrzębski S. Samoobrona Polaków… S. 71.

на свободі, добровільно записалися до 1-ї польської армії в СРСР, вбачаючи в цьому шлях до порятунку від арештів. Представник НКВС УРСР приїхав до Копичинців 15 травня 1944 р. і, як повідомив до свого штабу, серед першочергових заходів вважав за потрібне «доукомплектування винищувального батальйону проводити за рахунок місцевого населення, що безперечно позитивно проявило себе у ставленні до радянської влади, серед яких передусім молодь 1927 року народження і бездітні жінки».

Восени 1944 р. – зимою 1945 р. активізувалися дії загонів УПА проти населення польських сіл Тернопілля, де почали стихійно створювати польські партизанські формування (вони самі називали себе відділами самооборони), які згодом перейшли на службу до органів НКВС УРСР. У Козівському районі в листопаді 1944 р. були легалізовані групи самозахисту польських сіл під назвою «групи сприяння охорони правопорядку». У с. Будилові на 40 чоловіків було 2 автомати, 7 гвинтівок і 1 кулемет, у с. Теофіпілці на 60 чоловіків – 2 гвинтівки і 7 гранат, у с. Велика Плавуча на 19 чоловіків було 7 гвинтівок, причому всю цю зброю не видавали органи НКВС, а вона була їхньою особистою власністю, успадкованою з часів нацистської окупації. У грудні 1944 р. політична референтура АК «Заліщики» повідомила своєму керівництву, що в м. Товстому організовано самооборону зі 120 осіб, яку легалізовано як винищувальний батальйон НКВС УРСР[166].

Коломийський винищувальний батальйон теж виник на базі підрозділу АК, оскільки керівництво тамтешнього польського підпілля пішло на співпрацю з НКВС УРСР. 29 квітня 1944 р. перший секретар Станіславського обкому КП(б)У Михайло Слонь повідомив Н. Хрущову про обставини творення цього збройного формування: «15–16 квітня ц. м. у м. Коломия зібралося 600 людей народу, переважно поляки, від себе надіслали в обком партії 2-х осіб делегатів з проханням дати їм зброю, щоб вони могли боротися проти українсько-німецьких націоналістів... Майже у всіх районах організовано винищувальні загони від 30 до 100 осіб із місцевого активу,

166 Ткачов С. Участь поляків у винищувальних загонах на Тернопіллі в 1944–45 р.р. *Archiwum Ośrodka KARTA w Warszawie (AOK).* M II/1017; Smirashevska S. История польских истребительных батальонов в Тернопольской области. URL: https://yes--ternopil.com.ua/ru/eternal/istoriya-polskih-istrebitelnyh-batalonov-v-ternopolskoj--oblasti

головним чином поляків»[167]. Болеслав Мечковський, який служив у цьому винищувальному батальйоні, так описав зміст домовленостей між підпіллям АК і керівниками районного відділу НКВС УРСР у Коломиї: «Угода була простою. АК зобов'язалася припинити будь-які дії, спрямовані проти "совєтів", а більшовики дозволили нам володіти зброєю та захищати громадське населення від українців. То була послуга за послугу. Вони не мали людей, щоб контролювати ситуацію в тилу фронту…». З його ж слів, відмова від служби новому окупантові проти УПА означала б «знову піти в підпілля і протистояти Радянському Союзу. У боротьбі з цією владою ми перетворилися б на порох. Ми всі опинились би в піску або в кращому разі в Сибіру». Творення винищувального батальйону в Коломиї так описав дослідник Пьотр Зихович: «... у Коломиї... місцеве керівництво Армії Крайової домовилося з більшовиками. Польський підпільний підрозділ було перейменовано на *істребітєльний* батальйон, підпорядкований совєтам і розквартирований у будівлі довоєнного 49-го Гуцульського піхотного полку. Навіть над входом до казарми був напис "Військо Польське"»[168].

Склад винищувальних батальйонів значною мірою зумовив характер їхньої діяльності. «Винищувальні батальйони сформували з поляків, які свого часу служили німцям; ось ці поляки, використовуючи надану їм перевагу, користуючись тим, що у них в руках зброя, мстять українцям. При мені поляки підпалили околицю міста, – визнав 11 жовтня 1944 р. на нараді обласного партактиву начальник управління НКВС Дрогобицької області Алєксандр Сабуров. – Такі винищувальні батальйони тільки посилюють ворожість населення»[169].

У спецінформації від 13 листопада 1944 р. для секретаря Дрогобицького обкому КП(б)У Степана Олексенка прокурор Дрогобицької області Кригін поінформував про діяльність в околицях Комарного винищувального батальйону, який складався виняткова з поляків: «а) вояки винищувального батальйону під час

167 Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.) Ф. П-1 – Івано-Франківський обласний комітет Комуністичної партії України. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 43–44.

168 Zychowicz P. Z wrogiem na wroga...

169 Держархів Львівської обл. Ф. П-5001 – Дрогобицький обласний комітет Комуністичної партії України. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 51.

виїздів на операції в українських селах били українське населення; б) під час проведення операцій забирали в громадян майно, не маючи для того жодних підстав; в) палили будинки під приводом того, що там мешкають члени бандерівських банд, не маючи для того жодних підстав; г) перебуваючи в селах... вояки винищувального батальйону називали українців бандитами, бандерівцями; д) при підпалі будинку в одному з них спалили живцем двох жінок, а одного чоловіка поранили в руку»[170].

Трагічний парадокс історії полягав у тому, що польські підпільники вбачали головного свого ворога в українському русі опору, і саме вони у 1943 році й згодом у першій половині 1944 р. охоче брали зброю від німецьких окупаційних структур для боротьби проти УПА, мотивуючи свої прохання потребою «самозахисту від українських банд». Згодом після відступу Вермахту із Західної України, легалізуючи себе шляхом вступу до «винищувальних батальйонів» НКВС УРСР, вони використовували у боротьбі проти українських повстанців цю саму зброю або радянське озброєння, яке отримували від районних управлінь НКВС УРСР. Колишній боєць одного з винищувальних батальйонів С. Ястшембський з цього приводу визнав, описуючи озброєння польських бійців ВБ НКВС УРСР, що «багато з них мали при собі німецькі гвинтівки» (щоправда, ствердив, нібито вони були «захоплені у бандерівців»), а також «автомати німецького виробництва, але частіше за все мали гвинтівки радянського виробництва та ручні гранати. Іншої зброї в них практично не було»[171].

Характеризуючи основні завдання винищувальних батальйонів НКВС УРСР на Волині й у Галичині, згадуваний раніше С. Ястшембський констатував, що завдання «стрибків» не обмежувалися функціями оборони польського цивільного населення й охороною стратегічних об'єктів: «Дуже часто офіцери військових частин доручали їм проведення більш серйозних військових операцій, пов'язаних із ліквідацією окремих небезпечних бандитів чи навіть цілих бандерівських груп. Ці операції полягали в підготовці вилазок і засідок проти УПА в окремих селах, містах, житлових масивах і на відкритих місцях... Необхідно було вміло підходити до місця дії, щоб

170 Мотика Ґ. Від волинської різанини… С. 213.

171 Jastrzębski S. Samoobrona Polaków… S. 68.

не бути поміченим і не бути змушеним передчасно вступати в бій. Саму акцію найчастіше проводила лише частина формування, роти чи взводу, решта... не давала бандерівцям втекти». На підставі численних розмов із колишніми польськими «стрибками» Яструшембський описав, як відбувалися типові з військових операцій «стрибків»: «Увійшовши в село чи селище, вояки детально обшукували окремі українські господарства, вистежуючи бандитів, що нерідко займало кілька днів. Затримані робили відповідні заяви про належність до УПА, а підозрюваних взято під варту. Потім ними займалася прокуратура чи поліція. Крім облав, на бандерівців організовували всілякі засідки. Добре підготовлена й виконана засідка зазвичай приносила успіх нашим відділам і втрати УПА. У цих завданнях часто брали участь вояки, які проживали на теренах дій, оскільки добре орієнтувалися в даній місцевості, знали, де стоїть УПА, знали зручні місця для засідок. Рішення про місце і час проведення акції приймав командир батальйону. Від його досвіду, здібностей і власної винахідливості залежала доля частини та окремих воїнів. … Більшість таких дій завершилися успішно. Вони здійснювалися в місцях, які вибирали самі вояки, в польових умовах, що дозволяло зненацька таємно захопити позиції бандерівців і безпечно втекти. Траплялося також, що одразу після підготовленої ними засідки самооборона ВБ вступала в інший бій, уже не планований»[172].

Завдання поляків у міліції та ВБ НКВС УРСР полегшувала добра орієнтація на місцевій території, що давала змогу їм підступно й раптово нападати на відділи УПА й завдавати їм значних втрат. В одному зі звітів УПА було сказано: «Дуже небезпечним для нас противником є польська поліція – вона знає місця й людей.., бере участь у антиукраїнських операціях більшовицької міліції. Тому ті [загони] польської поліції, які відкрито співпрацюють з більшовиками, ми поборюємо»[173]. Польський автор Матеуш Шаронь зауважив, що знання місцевих умов й здатність «маскуватися під повстанців» допомагала їм підступно впритул наблизитися до них: «Зовні вони зовсім не були подібними на радянських солдатів, що для них було великою перевагою – їх було важко впізнати в полі»[174].

---

172 Jastrzębski S. Samoobrona Polaków… S. 69–70.

173 Мотика Ґ. Від волинської різанини… С. 213.

174 Staroń M. Polacy z «istriebitielnych batalionów» walczący z UPA…

Добре знаючи українську мову, місцевість та місцевих людей, «стрибки» завдавали значних втрат повстанцям. 10 січня 1945 р. у с. Чолгани Болехівського району на Прикарпатті, наприклад, група солдатів винищувального батальйону вступила в бій проти місцевого загону УПА, в результаті поразки якого 31 повстанця захопили у полон. Унаслідок шестигодинного нерівного бою в с. Глибівка Богородчанського району перед переважаючими силами винищувального батальйону з деякими втратами зброї змушений був відступити відділ УПА під командуванням Благого. 15 лютого в с. Нивка Калуська Калуського району «стрибки» з допомогою червоноармійців оточили рій УПА, вісім стрільців якого загинули в результаті бою[175].

Щепан Сєкєрка заперечив масове насильство польських «стрибків», але водночас сам себе спростував, коли визнав: «Запевняю вас, ми не були ангелами. Слабохарактерні люди там довго не проживуть. Багато з нас хотіли звести порахунки»[176].

Очевидно, що своїми діями польські «стрибки» провокували відділи УПА до помсти. Часто родичі «стрибків» були свідомо залучені до боротьби проти ОУН-Б і УПА, допомагали винищувальним батальйонам інформацією про перебування повстанців й виявляли їм іншу допомогу. Ястшембський С. описав один із виявів цієї допомоги: «Члени сімей "стрибків" з с. Пужники, які були переведені до Коропця, часто приїздили звідти до своїх родин та сусідів. Вони підбадьорювали їх і надихали. Вони також часто влаштовували в селі канонаду, попереджаючи бандерівців, що в Пужниках у них є зброя. Вони також забезпечували польську самооборону амуніцією та зброєю». У відповідь повстанці у формі помсти вбивали членів родин «стрибків». 4 лютого 1945 року десятки поляків було вбито у Бариші, 8 лютого близько 50 осіб в Заліссі, зокрема 7 із Пужників, 2 із с. Новосілки й інших з кількох сусідніх сіл[177].

Станіслав Джевецький із містечка Ігровиці від квітня 1944 р. належав до підрозділу чисельністю близько 30 осіб, штаб якого містився в м. Глибочок. Він зізнався, що брав участь в облавах його відділу з метою мобілізації жінок для відправлення на при-

175 Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-753 – Станіславський обласний військовий комісаріат. Оп. 5. Спр. 63. Арк. 219, 220, 226.

176 Zychowicz P. Z wrogiem na wroga…

177 Jastrzębski S. Samoobrona Polaków… S. 72.

мусову працю на Донбас, але, зрештою, вночі польок відпускали й до товарних вагонів на залізницю конвоювали тільки українок: «Метою однієї з таких операцій був вилов здорових жінок, яких потім вивозили на каторжні роботи на шахти Донбасу. Тоді брали кожну жінку, яка підходила. Українок і полячок. Проте вночі, поки ми їх стерегли у великому сараї біля вокзалу, тихенько відпускали наших дівчат одну за одною. Їхали тільки українки». Він також визнав факт масової участі «стрибків» у мобілізації українців до Червоної армії від літа 1944 р. до весни 1945 р.: «Українці ухилялися від військової служби. Тож часто доводилося їздити в село за таким хлопцем. Перевірити, чи справді він хворий, а якщо ні, то під конвоєм відвести його до призовної комісії». Джевецький визнав, що місцеві поляки надавали інформацію про виявлення місць перебування відділів УПА співробітникам НКВС УРСР, а ті передавали її польським «стрибкам», які вирушали у ці місцевості проводити «новітні пацифікації»: «Совєти всюди мали свою агентуру, і, коли десь з'являлися бандерівці, ми про це одразу знали. Сідали на підводи і їхали в таке село»[178].

За словами дослідника Томаша Бальбуса, одним із мотивів польських бійців ВБ НКВС УРСР було бажання помститися за антипольські дії УПА, а тому вони здійснювали каральні дії проти українських сіл і побиття та вбивства українців. Наприклад, 28 серпня 1944 р. бійці ВБ НКВС УРСР з Надвірної спалили 300 господарств у с. Грабовець і вбили 85 українців, 70 заарештували. Згаданий польський історик стверджував, що для вистеження та знищення структур українського підпілля використовували тих поляків із винищувальних батальйонів, які досконало знали людей і топографію місцевості. Бальбус констатував, що польські історики часто забувають «про антиукраїнську співпрацю частини поляків із радянською владою в 1944–1945 роках»[179].

Українці сприймали польських бійців ВБ НКВС УРСР як совєтських колабораціоністів, що становили серйозну загрозу. У звіті підпілля ОУН-Б за серпень 1944 р. було зазначено: «У кожній сільраді зорганізовано місто (замість – *А. Б.)* поліції т. зв. *істребітєльниє*

178 Zychowicz P. Z wrogiem na wroga (fragment)…

179 Balbus T. Polskie «istriebitielne bataliony» NKWD w latach 1944–1945. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*. Warszawa : IPN, 2002. Nr 6(16). S. 74–75.

отряди. "Стрибків" по селах звичайно було по 10 чоловік. Це молоді хлопці з 1927 року народження. Їм видано кріси. Їхню присутність можна спостерегти по стрілах, яким не було "кінця і міри" днем і ніччю. У райцентрі "стрибків" було найбільше – до 50 чол. Були райони, де стрибки містилися та школились усі в райцентрі. Їх було до 150 чол. На села тільки виїжджали в міру потреби. Їхніми начальниками [є] переважно слабі партизани. Крім цього в кожному районі [є] станиця НКВД в силі від 4–8 чоловік»[180]. «Поляки почали некритичну співпрацю та службу [в] НКВД. Тому ми чинимо проти них ті самі дії, що й раніше. Необхідно провести розвідку, де і які сили ворога зосереджені, а потім знищити їх», – писав один із старшин УПА. на Волині «Гриць». Унаслідок цього багато польських бійців винищувальних батальйонів загинуло не лише під час лісових сутичок з українськими партизанами, а й було таємно вбито під час терористичних актів[181].

Випадки переходу «українських стрибків» на бік УПА зумовили посилення недовіри керівництва НКВС СРСР до особового складу створених за його ж розпорядженням збройних формувань. Їхні бійці, помічені в ненадійності або запідозрені в симпатіях до національно-визвольного руху, стали проходити ретельну «чистку» й у цілій низці випадків відраховуватися з винищувальних батальйонів, що також чисельно зменшувалися внаслідок виходу з них поляків, які почали повертатися до Польщі. У листі Львівському обкому КП(б) У секретар Куликівського району Шурпо та завідувач військового відділу райкому Яловець на початку липня 1945 р. скаржилися: «На початок 2-го кварталу 1945 р. на 1/1V бійців винищувального батальйону і груп сприяння по району нараховувалося 219 осіб, які виконували службу в райцентрі і у селах, але за квітень, травень і червень місяці кількість бійців зменшилась, і зараз в райцентрі винищувальний батальйон в кількості 30 осіб, і лише в 5 селах. В групі сприяння, де є бійців 40 осіб, всього по району на кінець 2 кварталу є бійців винищувального батальйону і груп сприяння 70 осіб та взвод совпартактиву 36 осіб і більше ніяких сил в районі, щоб вести боротьбу зі знищення банд, немає». Називаючи причини

180 [Серпень] 1944 р. ЗВІТ до СУЗ. Перехід фронту … Сов[ітська] адміністрація (серпень 1944). 17 жовтня 1944 р. Перебийніс. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 32. Арк. 157–159.

181 Balbus T. Polskie «istriebitielne bataliony» NKWD... S. 71–75.

такого стану справ, керівники райкому писали: «Зменшення бійців винищувального батальйону і груп сприяння сталося внаслідок того, що 60 осіб було поляків, які виїхали до Польщі, а до 40 осіб РВ НКВС роззброїло як невідповідних роботі, 30 осіб відправлено в ліс на лісозаготівки і на інші роботи»[182].

До 5 червня 1945 р. в західних областях України укомплектовано 212 винищувальних батальйонів (із чисельністю бійців до роти кожен або приблизно по 135 осіб кожен), а до кінця 1945 р. – 500 батальйонів неповної комплектації, в яких служило близько 39 000 бійців. У 1944–1945 роках бійці винищувальних батальйонів вбили до 10 тисяч учасників ОУН і вояків УПА[183].

Багато польських бійців ВБ НКВС СРСР виправдовували вступ до їхніх підрозділів потребою захисту родин. Однак своїми діями вони не тільки не знизили «градус напруження» в українсько-польських відносинах, а ще більше підігріли його, як наслідок – змушені були вивозити свої сім'ї з місць їхнього проживання до районних та обласних центрів, щоб ті змогли уникнути каральних дій СБ ОУН. Ястшембський С. визнав, що вони не мали «ані сили, ані можливості захистити всіх польських сільських жителів на такій великій території. З цієї причини родини, які виявили бажання, були перевезені вояками ВБ разом із речами та рухомою худобою до міст і містечок»[184].

Історики з Польщі піддали критиці використання поляків у складі винищувальних батальйонів НКВС УРСР для боротьби проти опору політиці СРСР в Україні. Анджей Сова, наприклад, констатував, що структури НКВС СРСР «певною мірою й надалі підтримували польсько-український національний конфлікт, інколи скеровуючи *істребітєльні* батальйони з українців проти поляків, а батальйони з поляків проти українців»[185]. Пьотр Зихович теж критично оцінив дії поляків у ВБ НКВС УРСР: «Совєти, створюючи батальйони, майстерно застосовували принцип "розділяй і володарюй". Вони використовували протиріччя між народами завойованих територій у своїх цілях. Наприклад, у районі Городка

182 Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 221. Арк. 27.

183 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 97. Арк. 251; Т. 100. Арк. 65; Т. 98. Арк. 1.

184 Jastrzębski S. Samoobrona Polaków… S. 69.

185 Sowa A. L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947: zarys problematyki. Kraków, 1998. S. 234.

Яґеллонського (тепер м. Городок – *А. Б.*) НКВС сформувало з українців *істрієбітєльні* батальйони, які використовувалися для... відлову "ворогів народу" в польських селах і селищах... Справа поляків, які служили в *істрєбітєльних* батальйонах, має ще один неприємний аспект. Для частини їхніх членів тактична співпраця з НКВС закінчувалася агентурною співпрацею. Особливо це стосується колишніх членів Армії Крайової, тобто людей, які були мішенню совєтської влади. Були випадки, коли їх ламали нові начальники і залучали до таємної співпраці. Ці люди не лише співпрацювали з совєтською владою у ліквідації українського підпілля, а й шкодили полякам. Після війни більшовики використали свій досвід боротьби проти лісових партизанів та антирадянських конспіративних структур комуністичної Польщі, цього разу проти вояків польських самостійницьких формувань. Були випадки, коли члени батальйону... вступали до міліції»[186].

Підсумовуючи використання Радянським Союзом поляків у ВБ НКВС СРСР проти ОУН-Б та УПА, С. Ястшембський дійшов висновку: «Факт вступу до ВБ абсолютно не захищав вояків Армії Крайової від арешту, засудження та заслання до табору чи ГУЛАГу Росії. Витягали їх на світанку з хат і штовхали в тюрму – у камеру до бандерівців, з якими вони ще вчора билися. Немає жодного способу визначити кількість солдатів ВБ – найчастіше вихідців з Армії Крайової – заарештованих і потім засуджених військовими трибуналами НКВС, а іноді заочно спецколегіями. Багато з них були ув'язнені у виправно-трудових таборах і тюрмах»[187].

Коментуючи повоєнні долі поляків з ВБ НКВС УРСР, Пьотр Зихович констатував: «Звинувачення, висунуті на адресу батальйонів, означали, що в 1991 році учасники цих формувань були позбавлені ветеранських прав. Через п'ять років у результаті дій колишніх бійців Армії Крайової Верховний суд скасував це рішення. Однак у вироку було чітко зазначено, що заслуги у боротьбі за Польщу можуть визнавати лише за членами винищувальних батальйонів із таких воєводств: Тарнопольського, Львівського, Волинського та Станіславівського. Тобто лише зі змішаних польсько-українських теренів...»[188].

---

186 Zychowicz P. Z wrogiem na wroga...

187 Jastrzębski S. Samoobrona Polaków... S. 70. Детальніше див.: Materski W., Paczkowski A. NKWD o Polsce i Polakach: rekonesans archiwalny. Warszawa, 1996.

188 Zychowicz P. Z wrogiem na wroga (fragment)...

Підбиваючи підсумки використання ВБ НКВС УРСР проти УПА, можна визнати слушність висновків із цього приводу П. Зиховича: «Зрештою, території, звідки походили поляки, які служили в батальйонах, були включені до Радянського Союзу. Вони не залишилися у складі Польщі й не стали частиною незалежної України, про що мріяли українські націоналісти. Обидва народи зазнали поразки... УПА штовхнула поляків в обійми совєтів, що не змінює того факту, що ці люди, захищаючи свої родини в лавах формувань НКВС, водночас сприяли совєтизації рідних міст. У цьому був трагічний парадокс їхньої історії»[189].

Використання колишніх вояків УПА у складі легендованих боївок НКДБ УРСР як чинник примусу поляків до виїзду до Польщі

Залучаючи поляків й укомплектовані ними підрозди АК (реорганізовані у винищувальні батальйони) проти українців, структури НКВС СРСР водночас використовували колишніх українських повстанців проти поляків. Якщо в Україні це питання історики не вивчали, у Польщі воно обростало безпідставними припущеннями й непідтвердженими здогадами. Зі слів деяких учасників тих подій та істориків із Польщі, офіцери НКВС СРСР «українського походження» нібито «знайшли спільну мову» з бандерівцями і разом із ними спільно виступили проти поляків, органи влади УРСР не були зацікавлені в захисті польського населення, а тому репресивно-каральні структури Радянського Союзу нібито підтримали деполонізаційну діяльність УПА. Яштшембський С., наприклад, зазначав певний дуалізм у політиці СРСР, і був упевнений, що той, з одного боку, використовував колишні бази АК проти УПА, а з іншого – завербованих колишніх повстанців: «Совєти ніколи не вірили полякам, і їхня поведінка часто була незрозумілою і навіть здавалася верхом лицемірства. З одного боку, вони воювали проти бандерівців, а з іншого – співпрацювали з ними і закривали очі на діяльність українських банд»[190].

Навряд чи можна погоджуватися з аж настільки категоричними й не доведеними висновками. Водночас є підстави стверджувати,

189 Ibid.

190 Jastrzębski S. Samoobrona Polaków... S. 70.

що для СРСР під час здійснення депортацій поляків була вигідною активність відділів УПА як чинник тиску на ту частину польського населення, яке не бажало або принаймні не поспішало виїжджати із Західної України до Польщі. Розрахунок був реалістичним: пам'ять про антипольські дії ОУН-Б і УПА від 1943 р. до літа 1944 р. мала викликати серед місцевих поляків небажання далі залишатися в Західній Україні, факт їхньої присутності й діяльності десь поблизу на Волині й у Галичині мав викликати серед поляків панічний страх і бажання чимшвидше виїхати до Польщі. З цього приводу дослідник із Польщі Зиґмунт Земелка констатував, що після облав і боїв проти УПА «захоплені зі зброєю бандерівці після допитів у НКВД заявляли про свою готовність співпрацювати з російською владою і були звільнені» і «насправді росіяни працювали на обидві сторони»[191].

Зважаючи на антагонізми між українцями і поляками, після поновної окупації Радянським Союзом території Західної України силові структури та спецслужби сталінського СРСР вирішили використати тих колишніх повстанців, які потрапили в полон або, повіривши обіцянкам про амністію, замість обіцяного їм «мирного життя» були скеровані до спецгруп НКДБ УРСР (від 1947 р. у підпорядкуванні МВС УРСР) – так званих легендованих боївок. Головною їхньою метою було під виглядом повстанців компрометувати український спротив серед місцевих жителів, з'ясовувати місця дислокації інших відділів УПА й допомагати воювати проти них структурам НКВС і НКДБ УРСР. Формально використання «легендованих груп» унормувала директива НКДБ УРСР № 1697 від 3 серпня 1944 р. [192]. На 20 червня 1945 р. органи внутрішніх справ і державної безпеки УРСР використовували 156 цих спецгруп, у складі яких діяли 1783 особи[193].

Офіцери НКВС СРСР наказували спецбоївкам грабувати тих поляків, які відмовлялися виїжджати з території Західної України до Польщі, щоб спонукати їх чимшвидше залишити місця їхнього проживання. Як правило, більшість підданих цим нападам поляків

---

191 Na Rubieży. 2000. Nr 42. S. 17–18.

192 Ведєнєєв Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Київ : Генеза, 2006. С. 343.

193 Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років XX століття. Львів, 2000. С. 190

не знали, що на них нападають спецгрупи спецслужб сталінського СРСР й після приїзду до Польщі розповідали чи писали у споминах про напади на них «бандерівців» або «банд УПА». Вочевидь, інформація про ці провокації НКДБ і НКВС УРСР так і залишилася б невідомою, якби не те, що злочини однієї з цих спецгруп чисельністю 18 осіб під керівництвом майора Алєксєя Соколова стали настільки резонансними, що інформація про них дійшла до вищого керівництва цих органів і КП(б)У, які змушені були кваліфікувати цю діяльність як «дії, що компрометували радянську владу». Винуватих у скоєнні злочинів заарештували, і під час слідства вони повідомили те, що дуже неохоче змушені були зафіксувати в протоколах допиту співробітники цих спецслужб: фактично усі напади членів спецгрупи на українське та польське населення здійснено за наказами офіцерів НКДБ, які привласнювали собі частину майна, вкраденого в українців та поляків на території Тернопільської області.

Життєпис А. Соколова – типова біографія тогочасного «чекіста». Він народився у Воронезькій губернії Росії й залишився без батьків. У 13 років вступив до Червоної армії, але в боях проти військ Антона Денікіна був поранений і хворів тифом. Від 1921 р. його скерували до боротьби проти антибільшовицького руху опору в Середній Азії. У середині 1920-х років він працював т. зв. оперуповноваженим з боротьби проти бандитизму в управлінні Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) Воронезької області, пізніше був там старшим агентом карного розшуку міліції. Його впроваджували в антибільшовицькі групи опору під виглядом їх учасника, і він сам вбивав їхніх керівників, або їх вбивали за його інформацією його «колеги» з ОДПУ. Його двічі жорстоко били колгоспники, сприймаючи за учасника опору, його впроваджували до антибільшовицьких угруповань Центрально-Чорноземної області, у сутичках його тричі поранили. За слухняне виконання завдань керівництва він був нагороджений повним комплектом обмундирування, маузером з монограмою «За успішну боротьбу проти контрреволюції – від Колегії ОДПУ» і поданий до нагородження орденом Червоного Прапора. Навесні 1932 року його відрядили для боротьби проти антибільшовицької опозиції Російського загальновійськового союзу на Далекому Сході. Улітку 1938 року при спробі викриття польського шпигуна в органах НКВС у Далекосхідних краях його заарештували, і слідчі били його так, що горлом йшла кров, йому

поламали ребра й казали, що живим не вийде з підвалу, якщо не відмовиться від заяви про свою невинуватість у листі до Й. Сталіна. Хоча Соколов не відмовився, із в'язниці його не випустили й звільнили лише у вересні 1941 року та відновили на службі в НКВС СРСР. Незважаючи на те що «колеги» його фізично покалічили й унаслідок побоїв він незабаром став інвалідом, Соколов продовжував, як тоді казали «вірою і правдою» служити злочинному сталінському режиму СРСР. Йому якийсь час не довіряли, не допускали до диверсій з формулюванням «через дуже слабкий стан здоров'я», але його знову залучили до боротьби проти антибільшовицького руху опору. Він готував та закидав агентуру за кордон, за що був нагороджений орденом Червоної Зірки. На час бойових дій Червоної армії за Тернопіль 12 квітня 1944 р. капітан держбезпеки А. Соколов був призначений начальником відділення з боротьби проти бандитизму управління НКВС Тарнопольської області. Соколов був наділений найширшими повноваженнями. Йому підпорядковувалися підрозділи ВВ НКВС СРСР та ВБ НКВС УРСР, начальники райвідділів НКВС виконували його вказівки. Командири армійських частин за потреби мали надавати допомогу військовою силою, боєприпасами, зброєю та медикаментами. Свою першу бойову операцію проти відділів УПА він провів у Тернополі через кілька днів після захоплення міста Червоною армією. Оскільки військові сили НКВС спочатку фактично були відсутні, то він здійснював оперативне керівництво підрозділом чисельністю 100 диверсантів генерал-майора А. Сабурова. Потім Соколов сформував напівроту з повстанців, які добровільно здалися або потрапили до полону[194].

У жовтні 1945 р. укомплектована із захоплених у полон повстанців спецгрупа НКДБ УРСР за наказом А. Соколова поблизу м. Монастириська здійснила напад на поляків-переселенців, в яких пограбували 10 центнерів зерна. Другого квітня 1948 р. про це заявив слідчим член спецгрупи Михайло Кожак[195]. Згодом 7 квітня 1948 р. інший член цієї спецгрупи Петро Городецький так описав цей злочин під час допиту: «Восени 1945 року всі поляки,

194 Кобелев А. Фронт без линии фронта. URL: http:// www.adl22.ru/altai.php?cmd=lib&id=104; Люди легенды: организатор «лжебандеровцев» Алексей Иванович Соколов. URL: http://forum.patriotcenter.ru/index.php?topic=6150.0

195 Протокол допроса обвиняемого Кожак Михаила Федоровича от 2 апреля 1948 года. *АУ СБУ ЛО*. Спр. 34631. Т. 3. Арк. 193.

які не бажали залишатися проживати на території України, виїжджали зі своїм майном на постійне проживання до Польщі. У жовтні 1945 року спецгрупа на чолі з начальником спецгрупи майором Соколовим для виконання оперативного завдання прибула до Монастириська Тернопільської області саме в той момент, коли місцеві жителі-поляки виїжджали для завантаження в спецешелони на станцію Бучач. Оскільки зернофуражу для своїх коней спецгрупа не мала, то майор Соколов наказав старшому спецгрупи [Григорію] Поташнику та командирам відділень мені, Микитюку та "Зимі" організувати бойовиків своїх підрозділів і на роздоріжжі неподалік м. Монастириська відібрати зерно в поляків. Виконуючи це розпорядження, я, Поташник, Микитюк, "Зима" та інші перераховані вище бойовики спецгрупи з проїжджаючих на дорозі на залізниці ст. Бучач підвод із майном поляків-переселенців забрали близько 10 центнерів зерна. Частину зерна ми доставили на своїх підводах до м. Чортків, а решту до Чорткова привіз Соколов на машині У[правління] МВС Тернопільської області. Все зерно було використане для коней спецгрупи»[196].

Навесні 1945 р. начальником Будановського РВ НКВС був капітан міліції українець Петро Шинкаренко, але його незабаром звільнили за те, що недостатньо ефективно воював проти УПА. Замість нього цей райвідділ очолив незадовго до того нагороджений орденом Червоної зірки капітан міліції росіянин Гавриіл Рябов. Головною метою його й органів влади СРСР тоді була реалізація кількох завдань: боротися проти підпілля ОУН-Б та формувань УПА, позбавити соціальної бази український рух опору й прискорити депортації польського населення до Польщі до запланованих на початку 1946 р. виборів (щоб позбутися «протестного електорату» й найбільшої у Західній Україні нацменшини, проживання якої у Галичині та на Волині залишалося постійним аргументом польського еміграційного уряду на користь його домагань щодо повернення Галичини та Волині до складу Польщі). Тому немає нічого дивного, що інший напад спецбоївки НКДБ УРСР відбувся на кілька польських сімей у с. Будзанове (від 1946 р. Буданів – *А. Б.*) Чортківського району. 26 березня 1948 р. її учасник Олексій Кусень

196 Протокол допроса обвиняемого Городецкого Петра Михайловчиа от 7 апреля 1948 года. *АУ СБУ ЛО*. Спр. 34631. Т. 3. Арк. 66–67.

розповів під час допиту: «У грудні 1945 року за розпорядженням Соколова, перебуваючи на завданні в селі Будзанове, я разом із... спецгрупою здійснили пограбування 3-х польських сімей, забравши у них 3 костюми, 2 відрізи на костюми, 10 метрів білого полотна, чоботи (одну пару), кожушок, жіночі речі (які не пам'ятаю) і 6 кг свинячого сала. Награбовані речі ми поділили між собою. Крім того, у цьому ж селі на початку січня 1946 року ми здійснили вторинне пограбування польських сімей. Цього разу нами було забрано одне порося кг на 20, теля 2–3 місяців, кожушок і піджак від чоловічого костюма. Кожушок узяв Горін, піджак дістався Головацькому. М'ясо було поділено між учасниками пограбування»[197].

Характерно, що в той час дедалі більше поляків усвідомлювали, що СРСР є спільним ворогом українців та поляків, а деякі з них навіть почали надавати допомогу УПА. Згаданий раніше напад спецбоївки НКДБ УРСР у грудні 1945 р. здійснено за наказом начальника Будановського РВ НКВС капітана Рябова, а також секретаря Будановського РК КП(б)У Яцька. Важливо зазначити, що ця спецгрупа напала на польських селян у формі покарання за надану ними допомогу для українських повстанців. 25 березня 1948 р. член спецгрупи Адам Соколов-Лотоцький визнав під час допиту: «У грудні 1945 року спецгрупа перебувала у с. Буданово, коли я та Кусень зайшли до начальника Будановського РВ МВС (насправді у той час РВ НКВС – *А. Б.*) капітана Рябова. Останній запропонував нам, щоб ми спільно з учасниками групи здійснили озброєний наліт на кілька польських сімей, які мешкали у с. Буданів та пограбували їх. Це він мотивував тим, що **польські сім'ї надають допомогу оунівським бандитам** (виділено мною – *А. Б.*). Під час цієї розмови до кабінету до Рябова зайшов секретар Будановського РК КП(б)У Яцько, який також почав умовляти нас, щоб ми пограбували польські сім'ї. При цьому Яцько сказав, що під час пограбування можна завдавати побої полякам з тим, щоб вони залишили с. Буданів і виїхали до Польщі... Я і Кусень не давали згоди на пропозицію Рябова та Яцька, але Рябов заявив, що всю відповідальність за цей грабунок він візьме на себе... У поляків тоді ми відібрали

197 Протокол допроса Кусень Алексея Дмитриевича от 26 марта 1948 года. *АУ СБУ ЛО*. Спр. 34631. Т. 5. Арк. 36. Цю саму інформацію О. Кусень підтвердив під час допиту 19 квітня 1948 р. *АУ СБУ ЛО*. Спр. 34631. Т. 5. Арк. 58–59.

багато носильних речей... Працівник РВ МВС, який брав участь у пограбуванні, взяв собі відріз на жіночий костюм чи сукню та ще якісь речі. Рябов узяв чоботи та штани. ... Поділ цих речей відбувався на квартирі у працівника РВ МВС, куди вони були привезені на підводі»[198].

Про масштаби дій згаданої спецгрупи НКДБ УРСР проти мирних українців і поляків свідчить той факт, що вона діяла на території усіх чотирьох галицьких областей. У звинувачувальному висновку від 27 травня 1948 р. проти членів згаданої спецгрупи НКДБ УРСР сказано, що вони, «діючи під виглядом оунівських банд, систематично здійснювали збройні напади на села Тернопільської, Станіславської, Дрогобицької та Львівської областей, грабували майно державних підприємств і мирних радянських громадян, в яких забирали худобу, хліб, м'ясо й цінні речі». Там же зазначено, що в результаті слідства з'ясовано, що спецгрупою «було відібрано 50 центнерів зерна й муки, 9 коней, 6 голів великої рогатої худоби, 35 свиней й багато іншого цінного майна». Усі заарештовані учасники спецгрупи з колишніх повстанців за звинуваченням у пограбуванні отримали по 10 років примусової праці в т. зв. виправно-трудових таборах ГУЛАГу[199].

Проте було засуджено тільки вимушених виконавців злочинних наказів. Характерно, що водночас майор А. Соколов, Г. Рябов й інші кадрові офіцери НКВС СРСР, про яких згадували як про керівників організації пограбувань, не тільки не були притягнені до будь-якої кримінальної відповідальності, а їх навіть не допитали як свідків (їх не лише не викликали до Львова, а й не вважали за доцільне виявити місця їх перебування й доручити слідчим місцевих обласних управлінь МВС СРСР допитати чи навіть просто опитати їх за місцем тогочасних служби та проживання).

Очевидно, що метою злочинних дій легендованих спецбоївок під виглядом повстанців проти поляків було не тільки матеріальне збагачення. У діях згаданої спецгрупи НКДБ УРСР можна простежити чіткі політичні цілі: 1) посварити поляків і українців, сформувати серед поляків з воїнів УПА образ бандитів; 2) не допустити

198 Протокол допроса Соколова-Лотоцкого Адама Афанасьевича от 25 марта 1948 года. *АУ СБУ ЛО*. Спр. 34631. Т. 4. Арк. 116–119.

199 Обвинительное заключение. 27 мая 1948 г. *АУ СБУ ЛО*. Спр. 34631. Т. 6. Арк. 159.

до того, щоб поляки допомагали повстанцям; 3) змусити поляків чимшвидше виїхати із Західної України до Польщі.

Згадана провокаційна спецбоївка була не єдиною в Західній Україні. Як уже було сказано, у середині 1945 р. в західних областях України діяло понад 150 таких спецгруп. Крім боротьби проти підпілля ОУН-Б, спецгрупи НКДБ УРСР під виглядом відділів УПА систематично скоювали злочини проти мирного населення. Незважаючи на знищення працівниками КДБ СРСР компрометуючих документів про використання згаданих спецгруп «під маркою» бандерівців, в архівах все-таки збереглися окремі документи, які свідчать, що вони вчиняли злочини проти цивільних жителів[200].

Вочевидь, що принаймні частину зі спецгруп НКДБ УРСР було використано як засіб тиску на польське населення з метою змусити його виїхати до Польщі. Однак навіть сьогодні неможливо встановити точну кількість залучених до цього колишніх повстанців, завербованих на службу НКДБ УРСР й НКВС УРСР. Вивчення цього питання заслуговує більшої уваги дослідників, утім основні матеріали стосовно діяльності спецгруп було знищено у 1990 році, у документах архівів СБУ зберігаються лише окремі відомості щодо злочинів, вчинених лжебоївками проти мирного населення. Незначна кількість документів в архівах, які вказують на факти злочинної діяльності спецгруп, обумовлена тенденцією радянських спецслужб не реєструвати в документах власні злочини, а пізніше – знищувати компрометуючі документи про власну злочинну діяльність, подібно як пізніше КДБ СРСР знищив багато задокументованих доказів катинського розстрілу НКВС СРСР 1940 року.

Висновки

Період Другої світової війни став одним з етапів політики Радянського Союзу щодо роз'єднування українців і поляків – двох великих народів-сусідів, партнерство й співпраця яких становили серйозну загрозу для реалізації великодержавних претензій Кремля бути центром прийняття політичних рішень стосовно країн Центрально-Східної Європи.

---

200 Детальніше див.: Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоївок НКВС–НКДБ під виглядом ОУН–УПА. Київ, 2006.

Сталін Й. та інші «режисери політики» Радянського Союзу розписали ролі основних «національних акторів» у їхньому сценарії драми історичних подій Другої світової війни. Головними політичними гравцями в ній були росіяни як головна «керівна й організовуюча сила» анексії Західної України. Формально у пропагандистській кампанії СРСР вони фігурували як «визволителі, які протягнули руку допомоги братам-українцям», але фактично перебрали на себе роль «авангардної нації радянського народу». Водночас Радянський Союз надав можливість кільком «національним акторам» бути головними інструментами реалізації плану деполонізації, яких фактично використовували як чинник політики СРСР і помічників для здійснення окупації й водночас як об'єкти національного поневолення. Ними, зокрема, були:

1) східні українці (у більшовицькій пропаганді формально як «єдинокровні брати» для створення видимості нібито визволення Західної України самими ж українцями);
2) західні українці;
3) поляки;
4) євреї як представники національної меншини, формально емансипованої порівняно з іншими національними меншинами.

СРСР поєднував різні форми й методи протиставлення сторін конфлікту, комплексне поєднання яких давало очікуваний ефект від їх протистояння – взаємне послаблення цих сторін, яке він успішно використовував. Важливого значення в політиці ВКП(б) взагалі й КП(б)У зокрема надавали використанню українців проти поляків, поляків проти українців, поляків і українців проти євреїв, євреїв проти поляків і українців тощо й, зрештою, найбільш цинічній формі «управління конфліктами», що надавала їм характеру латентних громадянських воєн – використанню українців проти українців, поляків проти поляків і т. ін.

Аналіз політики СРСР щодо використання міжнаціональних антагонізмів між українцями і поляками дає підстави з'ясувати логіку й пояснити послідовність його політичних кроків та дій у роки Другої світової війни. На першому етапі цієї війни у вересні 1939 р. для Й. Сталіна та його політичного оточення ворогом номер 1 була Польща, а тому вони робили все можливе для того, щоб не допустити відновлення Польської держави й повернення до

її складу Західної України та Західної Білорусі. Головним завданням Радянського Союзу було фізично знищити тих представників політичної та військової еліти й організовані сили поляків, які могли бути потенційною базою масового національного опору більшовицькому режиму. Саме тому «перші совєти» використовували частину українців проти частини поляків в межах акції деполонізації Західної України. Зовні це повинно було мати вигляд ніби помста українців за їхню дискримінацію в Польщі в міжвоєнний період XX ст. Політика руйнування основ Польської держави й недопущення можливості її відновлення тривала до початку німецько-радянської війни, коли СРСР у пошуках союзників проти нацистської Німеччини відновив дипломатичні відносини з польським еміграційним урядом. Водночас на першому етапі Другої світової війни у вересні 1939 р. – червні 1941 р. Кремль підступно використав незадоволення українців політикою Польщі під час анексії Західної України восени 1939 р., а також українофобськи налаштованих поляків під час арештів членів ОУН і активістів колишніх українських політичних партій.

На другому етапі – хронологічно від 22 червня 1941 р. до початку 1943 р. – відбулося суттєве зміщення «векторів ворожості». 30 червня 1941 р. ОУН-Б проголосила відновлення Української держави, створення Українського державного правління (УДП) як її уряду та її готовність бути союзницею Німеччини у війні проти більшовизму. СРСР натомість відновив дипломатичні відносини з еміграційним урядом Польщі й підписав із ним угоду про співпрацю в липні 1941 р. Здавалося б, що унаслідок цього українці та поляки мали опинитися на боці двох чужих для них сторін, що воювали, й у такий спосіб стати ворогами. Проте нацисти фактично не допустили до цього, оскільки не погодилися, щоб українські націоналісти стали їхніми політичними партнерами й заарештували ініціаторів створення УДП, після чого бандерівці перейшли в підпілля й розпочали активну антинацистську діяльність. Однак спроба відновлення Української держави автоматично перетворила СРСР і польський еміграційний уряд та лояльних до нього поляків на ворогів не тільки нацистської Німеччини, а й українських націоналістів. Цим вирішив скористатися Радянський Союз. На цьому етапі Другої світової війни він через своїх агентів і диверсантів «під вивіскою» радянського партизанського руху від кінця 1942 р.

до початку 1944 р. цілеспрямовано поглиблював конфлікти між українськими й польськими рухами опору, найтрагічнішим наслідком чого була масова загибель цивільного населення з обох сторін протистояння.

Урешті-решт, на третьому й останньому етапі війни – від весни 1944 р. до кінця 1945 р. – на територіях під своїм контролем СРСР, виступаючи у ролі миротворця, насправді забезпечив систематичні вбивства вояків УПА недавніми вояками АК у складі винищувальних батальйонів НКВС СРСР, водночас використовуючи колишніх повстанців у складі спецгруп НКДБ УРСР як засіб тиску, що мав прискорити виселення поляків із Західної України на територію Польщі від вересня 1944 р. до початку 1946 р. Звільнення поляків з укомплектованих польських або змішаних за національним складом винищувальних батальйонів наприкінці 1945 р., зрештою, зумовило реорганізацію цих формувань шляхом їх поповнення переважно українцями. Після 1945 р. війна СРСР проти руху за національну і державну незалежність України з етапу використання українсько-польських антагонізмів перейшла у не менш драматичну й трагічну фазу, набуваючи виразних елементів громадянської війни. На цьому етапі напередодні, під час й у перші два роки відновлення сталінського режиму в Західній Україні від початку 1944 р. до початку 1946 р. компартійні структури та органи НКВС СРСР і НКДБ СРСР активно використовували поляків проти українського спротиву. Із вояків підрозділів АК на Волині й у Галичині офіцери НКВС УРСР фактично створили під своїм командуванням своєрідну квазіармію з місцевих поляків для боротьби проти УПА. Як наслідок, третьою й, мабуть, наймасовішою формою антиукраїнського використання поляків органами НКВС СРСР після залучення до диверсійних загонів та вербування агентами було їх скерування в складі винищувальних батальйонів проти руху опору українців.

Керівники карально-репресивних органів Радянського Союзу в той чи інший спосіб інспірували громадянську війну між сусідами спочатку через своїх офіцерів у терористично-диверсійних загонах у формі т. зв. радянських партизанських загонів у 1943 р. й успішно й далі ефективно поглиблювали й ще більше розпалювали міжетнічні протистояння в 1944–1945 роках. Москві вдалося розпалити протистояння між українцями і поляками, яке «розчищало дорогу» для наступу Червоної армії. Будь-які ексцеси між ними були зручним

виправданням для її військових частин, які могли видавати себе за сили, що виконували роль «миротворців» в українсько-польських протистояннях. Міжнаціональні конфронтації також були зручним виправданням для створення тимчасових управлінь й згодом більшовицьких органів влади, які згідно з тезами їх пропаганди нібито «несли визволення, спокій та порядок».

Українці й поляки нерідко ставали інструментом політики окупантів, не усвідомлюючи цього. Якби їхні політичні еліти донесли правду про це до своїх співвітчизників, вочевидь, багато з них зрозуміли б, що СРСР використовує одних проти інших, організували б викривальну кампанію й чинили б опір проти використання їх для руйнування українсько-польських відносин; у такому разі вдалося б стримати наростання великої кількості цивільних жертв. Проте, на жаль, цього не сталося: історичні стереотипи, етноцентризм у формуванні політичних цілей не дозволили політикам сусідніх народів об'єктивно оцінити реальність і діяти раціонально з урахуванням двосторонніх інтересів.

Періодично використовуючи українців проти поляків та поляків проти українців на різних етапах Другої світової війни в різних формах та проявах, СРСР фактично одночасно з веденням війни проти нацистської Німеччини та її союзників здійснював перманентну боротьбу проти тих політичних чинників українців і поляків та їхніх збройних формувань, які послідовно декларували своєю головною метою боротьбу за власну національну і державну незалежність від нацистської Німеччини, сталінського СРСР й інших держав, що претендували на їх поневолення.

Аналіз політики Радянського Союзу щодо українців та поляків у роки Другої світової війни дає підстави стверджувати, що він одночасно з веденням війни проти нацистської Німеччини та її союзників проводив у різних формах залежно від ситуативної потреби для нього більше чи менше активну війну проти державницьких сил України і Польщі. Водночас з метою їх взаємного послаблення Кремль використовував фактичну війну між ними через нездатність досягнути порозуміння в питанні спірних територій. Формально засуджуючи міжнаціональні конфлікти, СРСР насправді приховано використовував українсько-польські протиріччя для максимального послаблення обох сторін. Поглиблюючи антагонізми між українцями та поляками, СРСР не тільки відіграв

суттєву роль у загостренні конфліктності між ними, а й перебрав на себе значну міру відповідальності за її найтрагічніші результати – великі людські жертви. Сумно відомі й наслідки цих конфронтацій: дії сформованих з аківців винищувальних батальйонів НКВС УРСР значно послабили базу повстанського руху й завдали суттєвих втрат вояцькому складу УПА, а фактично вони стали важливим допоміжним чинником збройної боротьби СРСР проти українського опору.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-2

Богдан Левик

Розділ 2

Від депортації лісників – до репресій наукової інтелігенції: політика тоталітарної влади щодо польського населення у Львові (1939–1941)

Війська Українського фронту під командуванням Сергія Тимошенка 17–26 вересня 1939 р. увійшли на територію Західної України, яка, згідно з ухвалами Народних Зборів Західної України від 27 жовтня 1939 р. та закону Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1939 р., була приєднана до складу УРСР у складі СРСР[1]. Більшовицька окупаційна влада заборонила релігійні та національно-культурні структури, запропонувавши суспільству ілюзорну марксистсько-ленінську ідеологію про комунізм, підкріплену воюючим атеїзмом. Карально-репресивна система нищила не тільки українських і польських політиків, урядовців, а й педагогів, кооператорів, науковців, сільських господарів. В установах і організаціях із ініціативи вищих органів влади створювалися компартійні, комсомольські та профспілкові організації. Більшість керівних посад в органах влади зайняли вихідці зі східних областей України та Росії[2]. Масові репресії виправдовувалися революційною необхідністю. Під каток Військового трибуналу, особливої наради при Наркоматі внутрішніх справ СРСР, які виконували функції судової влади, потрапляли невинні громадяни Польщі. Терміни ув'язнення заочно, без участі обвинуваченого, його захисника, свід-

1 Яремчук Д. Боротьба за возз`єднання Західної України з Українською РСР 1917–1939. Збірник док. і мат. / відп. ред. Д. Яремчук. Київ. 1979. С. 473–510.

2 Суспільно-політичний розвиток західних областей УРСР 1939–1989. Збірник док. і мат. / відп. ред. Ю. Сливка. Київ, 1989. С. 6–66; Баран В., Литвин М. Українці та поляки в умовах сталінських репресій на західних землях України (1939–1953). *За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2021. С. 471–478.

ків визначав позасудовий орган – особлива нарада при Народному комісаріаті внутрішніх справ (НКВС) СРСР. Компартійна влада та її функціонери захоплювали і привласнювали чуже (заводи, фабрики, землю, банки, будинки, квартири, предмети побуту). Грубість, безкультур'я, лайка стали нормою поведінки функціонерів влади та військовиків, що становило разючу невідповідність львівським довоєнним стандартам. Упродовж перших 22 місяців (вересень 1939 – липень 1941 рр.) Другої світової війни чужі традиції нищили економіку та довоєнну систему освіти і науки європейського міста, повсякдення його мешканців.

Вчиняючи воєнну агресію проти Польщі, СРСР порушував низку міжнародних норм: Пакт Ліги націй від 26 червня 1919 р. (Версальський мирний договір)[3], Антивоєнний трактат від 27 серпня 1928 р.[4], Лондонську конвенцію про визначення агресії від 3 липня 1933 р. Радянський Союз також недотримав двосторонніх польсько-радянських договорів, а саме: мирного договору від 18 березня 1921 р.[5], угоди про ненапад від 25 липня 1932 р.[6], яка була пролонгована 5 травня 1934 р. Верховною Радою СРСР до 31 травня 1945 р.

У 1939 р. серед арештованих Наркоматом внутрішніх справ УРСР поляки становили 45 %, 1940 р. – 49 %. Каральні органи отримали списки польських військових осадників, які воювали з Радянською Росією 1918–1920 рр., що надало керівництво земельного архіву

---

3 Пакт Ліги націй. Ч. 1. Pacte de la Société des Nations. URL: https://www.ungeneva.org/ru/about/league-of-nations/covenant/ (дата звернення: 07.02.2024).

4 Договір про заборону війни як засобу національної політики (Пакт Бріана-Келлога). Ст. 1. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/141080___141080 (дата звернення: 07.02.2024); Документы внешней политики СССР. Москва: Политиздат, 1966. Т. 11: 1 января – 31 декабря 1928 г. С. 503–506; Україна в міжнародно-правових відносинах: зб. док.: у 2 т. Київ: Юрінком Інтер, 1997. Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей / відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, В. І. Акуленко. 863 с.

5 Ризький мирний договір. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/%D0%A0%D0%B8%D0%B7%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%B4%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D1%96%D1%80_1921 (дата звернення: 07.02.2024); Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921) / упоряд.: В. Кавунник. Київ, 2016. 796 с.

6 Договір про ненапад поміж Польською Республікою і Союзом Радянських Соціалістичних Республік. *Документы внешней политики СССР.* Москва: Издательство политической литературы, 1969. Т. 15: 1 января – 31 декабря 1932 г. С. 436–439.

міста. Рада народних комісарів СРСР 5 грудня 1939 р. прийняла рішення про виселення польських військових осадників, які брали участь у боях проти Росії в період 1914–1920 рр., під час Першої світової та радянсько-польської війни 1918–1920 рр. На підставі цього рішення Лаврентій Берія віддав наказ комісару НКВС УРСР Іванові Сєрову до 5 січня 1940 р. скласти список осадників і лісників, які підлягали депортації. До списку депортованих додавали перелік свійських тварин і господарчі будівлі, реманент. За підготовкою і проведенням депортації населення Західної України особисто наглядав Йосип Сталін, який 19 і 25 грудня 1939 р. направив Лаврентію Берії свої вказівки. А 9 січня 1940 р. була організована центральна комісія на чолі з заступником НКВС СРСР Всеволодом Меркуловим, яка контролювала за процедурою виселення. В УРСР за проведення операції відповідав комісар НКВС І. Сєров. В кожній області були створені «трійки» на чолі з начальниками Управління народного комісаріату внутрішніх справ (УНКВС). Аналогічні «трійки» організували у районах. До складу «трійки» належали начальник місцевого НКВС, прокурор та секретар комітету Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б)). Вказані репресивні органи започаткували діяльність і у Львові, де польське населення становило більшість. Для них московська окупація виглядала як четвертий поділ Польщі. Антирадянські настрої домінували серед поляків ще з 1920-х років, коли Червона армія дійшла до Варшави, а згодом зазнала поразки від тоді молодої відновленої Польської держави під Львовом і Замостям. У СРСР більшовицька пропаганда поширювала історичний образ Польщі як вічного ворога Росії[7]. Радянських бійців націлювали, що вони йдуть визволяти братів-слов'ян від польських панів. Начальник політуправління Червоної армії Лев Мехліс під класового ворога підвів польських офіцерів, осадників, колоністів, лісників, власників земель і малих підприємств, урядовців, політичну інтелігенцію, ксьондзів. Після входження у Львів перший секретар Центрального Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України (ЦК КП(б)) У Микита Хрущов особисто вимагав розстрілів представників класового ворога. Польських поліцейських та жандармів розстрілювали без суду.

7 Мельтюхов М. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939. Москва, 2001. С. 380.

У день капітуляції Львова, 22 вересня 1939 р., генерал Мар'ян Янушайтіс заснував у Львові Польську організацію боротьби за волю. У цей же період заснована харцерська військово-визвольна організація, що згодом отримала назву «Сірі лави», Польська партизанська організація. Верховний Головнокомандувач Збройних сил Польщі в екзилі, генерал Владислав Сікорський 13 листопада 1939 р. видав наказ про об'єднання всіх підпільних організацій в одну – Союз збройної боротьби (СЗБ) (ZWZ – Zwiazek Walki Zbrojnej). У Львів інструкція про об'єднання потрапила в грудні 1939 р., а в січні 1940 р. відбулось об'єднання всіх підпільних польських військово-політичних організацій у військовий округ № 3, який очолив полковник Владислав Жебровський (псевдонім – «Жук»)[8]. Паралельно у провінції діяли Кресові батальйони смерті, Армія великої Польщі, Революційний союз незалежності і волі, Польська військова організація[9].

За боротьбу з антирадянським підпіллям відповідав 2-й відділ НКВС УРСР на чолі з лейтенантом держбезпеки М. Суригіним. У січні 1940 р. НКВС було відомо про об'єднання всіх польських військових організацій у Львові у Союз збройної боротьби[10]. Арештувавши кур'єрів із Лондона, оперативники НКВС мали доступ до діючих шифрів для розшифровки інструкцій, чекісти контролювали радіозв'язок із Варшавою, Бухарестом і Парижем, що призвело до масових арештів і ліквідації організації. З цією метою НКВС СРСР 11 листопада 1939 р. видав наказ № 00123, який впроваджував в дію Інструкцію «Про порядок проведення депортації антирадянського елементу». Інструкція розповсюджувала свою дію на територію Західної України, Західної Білорусії та Прибалтики. Місцевими каральними органами були визначені списки категорій осіб, які підпадали під депортацію. Від органів НКВС вимагали проводити переселення антирадянського елементу без паніки і галасу, щоби не спровокувати відкрите незадо-

8 Полковник Владислав Жебровський у 1923–1927 рр. командував корпусом кадетів у Львові. Проживав на вул. Власна Стріха (тепер Панаса Мирного). Перед Другою світовою війною працював асистентом професора Романа Віткевича у Львівській політехніці.

9 Архів Управління Служби безпеки України (АУСБУ) у Львівській області. Ф. 6. Оп. 1. АКС № П-36095. Т. 1; АКС № П-30031, Т. 1, 2, 3; АКС № П-30957; АКС № П-15059; АКС № П-1844Д; АКС № П-15190.

10 Детальніше див.: Kotarska E. Proces czternastu.Warszawa, 1998. 289 s.

волення місцевого населення. Антирадянський елемент поділили на три категорії. Перша – чоловіки, які заочно були засуджені особливою нарадою при НКВС СРСР і скеровувались у виправні трудові табори. Друга категорія – це спецпереселенці, які не були осуджені, але за висновком НКВС підпадали під виселення у віддалені райони СРСР. Вивозили цілі родини спецпереселенців, які весь час знаходились під постійним оперативним контролем НКВС. Третя категорія – виселені в безлюдні райони Сибіру і Середньої Азії, де були покинуті на самовиживання. Самовільно покидати місця поселення було заборонено. Рада народних комісарів (РНК) СРСР 5 грудня 1939 р. прийняла Постанову № 2001–558сс (сс – «совершенно секретно») про насильницьку депортацію населення з західних областей України і Білорусії. Ця постанова передбачала затвердження Інструкції НКВС СРСР «Про порядок переселення польських осадників та положення про спецпоселення і трудовлаштування виселених осадників». Наркомліс СРСР повинен був підготуватися до приймання і розміщення депортованих, із подальшим трудовим використанням переселенців-осадників на підприємствах лісної промисловості. Йшлося про промислову лісозаготовку, самостійне забезпечення проживання, а також утримання конвойних військ НКВС. За організацію перевезення, розселення і працевлаштування переселенців відповідали НКВС та Наркомліс СРСР. Наркомат шляхів сполучення у визначені строки виділяв відповідну кількість вагонів для формування спеціальних потягів. Наркомат охорони здоров'я СРСР відповідав за медико-санітарне та епідеміологічне забезпечення процесу переселення, а також за профілактичні і лікувальні заходи у спецпоселеннях. За харчування у дорозі відповідав Наркомторг СРСР. Переселення передбачалось провести одночасно. Переселенню підлягало 20 тис. сімей, списки яких попередньо були сформовані УНКВС на місцях. Для організації спецпоселень були визначені віддалені області Російської Федерації: Кіровська, Пермська, Вологодська, Архангельська, Іванівська, Ярославська, Новосибірська, Свердловська, Омська та Комі АРСР. У спецпоселеннях Наркомпрос РРФСР повинен був організувати початкові російськомовні школи для навчання дітей переселених. Для підтримки порядку і дисципліни у місцях спецпоселень створювалися районні і селищні комендатури НКВС, які утримувались за кошти спецпоселенців. З цією метою було розро-

блено відповідні штати і оклади заробітної плати для конвоїрів та оперативного складу НКВС[11].

НКВС СРСР 29 грудня 1939 р. на основі Постанови РНК СРСР від 29 грудня 1939 р. розробив Інструкцію «Про порядок переселення польських осадників із західних областей УРСР і БРСР» за № 2122–617 с. Інструкція передбачала провести виселення одночасно, у день, визначений НКВС СРСР. Нерухомість, сільськогосподарський інвентар і домашня скотина залишалися. Вивозили переселенців ешелонами по 55 вагонів у кожному. Передбачали один вагон для охорони і один як санітарний ізолятор. У кожен вагон поміщали по 25 дорослих із речами і дітьми. Ешелон очолював начальник. Медичну допомогу надавали фельдшер, дві медичні сестри, які мали необхідний мінімум медикаментів. Заздалегідь визначали станцію відправки і призначення. У дорозі видачу їжі передбачили один раз на добу (800 грам хліба і гаряче). Оплату за перевозку проводило НКВС СРСР. Спецконтингент направляли на лісорозробки в Кіровську, Пермську, Вологодську, Архангельську, Іванівську, Ярославську, Новосибірську, Свердловську і Омську області, Красноярський і Алтайський краї, Комі АРСР. По прибутті організовувались населені пункти від 100 до 500 сімей у кожному[12]. На харчування біженців під час переїзду виділили кошти – 2 крб на добу для біженця, час у дорозі якого тривав до 10 діб, і 2 крб 50 коп. для біженця, час у дорозі якого тривав до 15 діб. Інструкцію, короткий виклад якої наведено, підписав нарком внутрішніх справ СРСР Лаврентій Берія та начальник відділу трудових поселень ГУЛАГ НКВС старший лейтенант державної безпеки Конрадов[13].

Постанова РНК СРСР «По спецпереселенцях і трудовлаштуванні осадників, які виселялись з західних областей УРСР і БРСР» № 2122–617сс під грифом «Цілком таємно» вийшла 29 грудня 1939 р. Постанова і положення до неї передбачали виділення для кожної сім'ї переселенців окремої квартири або окремого місця

11 Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). Ф. 9479. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 8–10; Детальніше див.: Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Київ, 1994.

12 Там само.

13 Реабілітовані історією: у 27 т. Львівська область. Львів: Астролябія, 2009. Кн. 1 / обл. ред. кол. І. З. Держко (голова) та ін. С. 56–58; Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади / відп. ред. Я. Лялька. Львів, 1993. Кн. 1. С. 27.

в бараці, з розрахунку 3 м^2 площі на одну особу. У кожному населеному пункті заводили селищну комендатуру НКВС СРСР, які розшукували втікачів, підтримували встановлений порядок, слідкували за трудовим використанням спецпереселенців.

Комендатури утримувались за 10 % від зарплати спецпоселенців. Коменданти спецпоселень мали право підтримувати адміністративний порядок, слідкували за виконанням трудової повинності, не допускали втеч, присікали порушення, вели боротьбу з п'янством, хуліганством, незаконним продажем самогону (шинкарством), систематично проводити перевірку наявності спецконтингенту, реєструвати акти цивільного стану (народження, шлюб, смерть). Правила встановлював начальник виправних трудових колоній НКВС. За прогули, порушення трудової дисципліни комендант мав право накладати грошовий штраф до 25 крб або арештовувати до 5 діб.

Районні коменданти НКВС могли накладати штраф до 50 крб і притягувати до кримінальної відповідальності. Попереднє слідство проводив сам комендант. Комендант міг переводити порушника на важчі роботи. У разі втечі комендант організовував погоню і затримання втікача. Ті ж коменданти були наділені правом розглядати скарги поселенців на місці. У Кримінальному кодексі (КК) Російської Радянської Соціалістичної Федеративної Республіки ст. 82 передбачала покарання за самовільне покидання території спецпоселення.

Районні комендатури вели реєстр спецпоселенців. На кожного заводили облікову карточку в трьох екземплярах, із яких: один знаходився в районній комендатурі НКВС, другий – у виправно-трудовому відділі НКВС, третій – у Головному управлінні виправно-трудових таборів (ГУЛАГ) НКВС. Згодом почали заводити особові облікові справи на кожного переселенця. Велась книжка посімейного обліку в алфавітному порядку. Першим записували голову сім'ї, за ним – всіх членів сім'ї. Переселенці не мали права покидати територію адміністративних районів виселення. Відсутність на роботі або на місці праці більше 24 год, вважалась втечею і кримінально переслідувалась[14].

14 ДАРФ. Ф. 9479. Оп. 1. Спр. 52. Арк. 4–7; Детальніше див.: Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Київ, 1994.

Більшість особових справ спецпереселенців були оформлені неохайно, олівцем, без підписів. Документи про підстави для виселення були відсутніми. Багатьом під час виселення не дали часу на збори, забирали з роботи, зі школи. Були розділені сім'ї. На деяких спецпереселенців не заводили особових справ. Були випадки, що серед переселенців виявлялися випадкові люди. Так, у Красноярський край вивезли сім'ю бідняка з Дрогобицької області – Семена Кутри з дружиною і дитиною.

До прийому переселенців місцеві адміністрації не були готові. Так, в Архангельській області в одній кімнаті розміщували по 2–3 сім'ї, по 15–20 сімей в одному бараці, де кімнат не було. На одну людину припадало 1–2 м^2 площі. Серед переселенців відсоток працездатних коливався від 35 до 43. На перших порах більшість знаходилися без роботи через відсутність відповідних інструментів (пили, сокири). Серед працюючих був високий травматизм, середній заробіток становив 5 крб на день. Норми виробітку виконувалися на 15–40 %. В Архангельській області через погані санітарні умови реєстрували випадки сипного тифу та інших інфекційних хвороб. Багато дітей осадників залишались поза школою і визнавались безбатченками, їх скеровували у сирітські дитячі будинки.

Народний комісаріат внутрішніх справ пропонував посилити боротьбу серед виселених проти колишніх членів політичних партій, поляків, які працювали у державних установах Польщі, колишніх власників магазинів. Їх виявляли, арештовували, проводили слідство і матеріали направляли на розгляд особливої наради при НКВС СРСР у Москві. У державному бюджеті СРСР на 1-й квартал 1940 р. для забезпечення переселення НКВС СРСР було виділено 7,5 млн крб і 14 млн крб для Наркомлісу для розселення і працевлаштування спецпоселенців[15]. Для організації переселення осадників і «лісників» у Львівській області станом на лютий 1940 р. залучили 473 місцевих оперативних працівників НКВС, 1 490 осіб радянського партактиву і робітничої гвардії, 6 375 осіб місцевого сільського активу. Народний комісар внутрішніх справ УРСР, комісар держбезпеки 3-го рангу І. Сєров додатково відрядив 1 052 оперативних працівників, 1 050 червоноармійців

15 Літопис нескореної України… Кн. 1. С. 26.

НКВС, 200 прикордонників[16]. У Львівській обласній «трійці» з переселення були капітан державної безпеки Краснов, Лангфанг та старший лейтенат Громовенко[17].

Кількість депортованих поляків із території Західної України у період 1939–1941 рр. залишається дискусійним питанням. Американський професор, соціолог і історик Ян Томаш Гросс, посилаючись на Меморандум Міністерства закордонних справ лондонського еміграційного уряду Польщі від 15 березня 1944 р., наводить цифру 1,250 млн. Результати свого дослідження Я. Гросс виклав у тенденційній книжці «Революція з-за кордону. Підкорення СРСР польської Західної України і Західної Білорусії», яка 1988 р. вийшла у Пристонському університеті. Професор вказує, що ця цифра охоплює і польське населення, яке добровільно покинуло територію Західної України у пошуках роботи, а також було мобілізовано в ряди Червоної армії, утримувалось у трьох спеціальних таборах для військовополонених, решта припадало на спецпоселенців[18].

«Правовими» основами для радянського беззаконня були нормативні акти НКВС СРСР та УРСР. Так, у грудні 1939 р. це була Постанова РНК СРСР № 2122–617с «Положення про спецпереселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР» та Інструкція «Про порядок переселення польських осадників із західних областей УРСР та БРСР»[19]. Ці нормативно-розпорядчі документи НКВС СРСР охопили приблизно 10 % населення західноукраїнських земель. Це свідчить про те, що депортація польського населення Західної України 1939–1940 рр. була спланованою і продуманою державною політикою СРСР.

Радянські каральні органи вважали осадниками колишніх польських військовослужбовців, які, згідно з сеймовими ухвалами від грудня 1920 р., отримали понад 600 тис. га сільськогосподарської землі у Східній Галичині і Волині, Західній Білорусії, у місцевостях,

---

16 Депортація. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т.1. – Львів, 1996. – С.83-84.

17 Літопис нескореної України. Львів, 1997. Кн. 2. С. 57–58.

*За наказом наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії 19 вересня 1939 року було створено 8 стаціонарних таборів для польських військовополонених, з них 3 на території України – у Путивлі, Козельщині та Старобільську.

18 Броніславський Е., Вачнадзе Г. Польський діалог. Тбілісі, 1990. С. 22.

19 Реабілітовані історією. Львівська область. Кн. 1. С. 55–56.

які були заселені винятково українцями і білорусами; 77 тис. польських осадників виконували одночасно напівполіцейські функції, їм було дозволено володіти вогнепальною зброєю. До числа польських колоністів відносили польське цивільне населення, яке виявило бажання переселитися на вказані землі з метою отримання землі на пільгових умовах. Обидві категорії поляків були причетні до спроб ополячення та окатоличення місцевих українців. Рада народних комісарів СРСР 2 березня 1940 р. прийняла Постанову № 289–127 сс «Про виселення з Західної України та Західної Білорусії членів сімей польських військовополонених, колишніх польських офіцерів, тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів, державних чиновників, учасників повстанських і контрреволюційних організацій, біженців з Польщі, які не були прийняті назад німецькою окупаційною владою». Для уточнення методів виконання цієї постанови 10 квітня 1940 р. РНК СРСР постановою № 497–177сс затвердила інструкцію щодо виселення вказаної категорії населення. Постановою передбачалось переселити від 20 до 25 тис. польських родин. Виселенцям дозволили брати з собою майно по 100 кг на особу[20].

Зарубіжні, зокрема і польські (Антоні Щесняк), дослідники вказують на чотири етапи депортацій 1940–1941 рр. із території Західної України та Західної Білорусі (лютий, травень, червень 1940 р. та травень 1941 р.):

1. Перше виселення провели 10–14 лютого 1940 р. Воно охопило 220 тис. осіб. Відповідальні за операцію: заступник наркому НКВС УРСР капітан держбезпеки Горлинський; начальник дорожньо-транспортного відділу (ДТВ) НКВС Ковельської залізниці старший лейтенант держбезпеки Уткін; начальник ДТВ Львівської залізниці капітан держбезпеки Клепов; начальник УНКВС у Львівській області Краснов.
2. Під час другого виселення з 13 квітня 1940 р. було вивезено 320 тис., здебільшого членів сімей раніше репресованих і депортованих.
3. Виселення червень – липень 1940 р. охопило 240 тис. осіб.
4. Останнє, четверте виселення у травні – червні 1941 р. охопило 300 тис. громадян, серед яких більшість становили

20 Баран В., Литвин М. Українці та поляки в умовах сталінських репресій... С. 479–483.

інтелігенція, заможні селяни, залізничники, кваліфіковані робітники[21]. Дослідження польського історика А. Щесняка не достатньо підкріплені архівними документами[22].

Узагальнені дані про проведення першого етапу операції про переселення польських осадників було направлене наркомом внутрішніх справ УРСР І. Сєровим 13 лютого 1940 р. На той час із Львівської обл. було виселено 4 043 сім'ї, у складі 20 966 осіб, 333 особи втекли з місць постійного проживання, а 4 особи втекли дорогою. Із шести західних областей України, за три дні лютого (10–13 числа) 1940 р. було депортовано 17 206 сімей, чисельністю 89 062 особи, 1 457 осіб залишені через захворювання, 2 152 – відсутні за місцем проживання, 690 – переїхали в іншу місцевість до початку операції, 56 – заховались, 34 – втекли з населеного пункту під час проведення операції[23].

Одночасно жителів західних областей УРСР вербували на роботу в шахтах Донбасу. Серед цієї робочої сили, як доповідав НКВС, були антирадянські елементи, шпигунсько-диверсійні кадри польської розвідки і члени антирадянських політичних партій. Так, в Сталінській (Донецькій) області колишніх членів політичних партій не соціалістичного спрямування виявили 157 осіб.

Другий етап операції з виселення польських біженців із Львова і області НКВС проводив в травні – червні 1940 р. З цією метою до Львова було відряджено 1 550 оперативних працівників кримінальної міліції зі східних областей (Харківська, Полтавська, Ворошиловградська, Дніпропетровська, Сталінська, Запорізька, Сумська) і 650 оперативників НКВС. Для відправки переселенців до Львова 29 червня 1940 р. прибуло 1 282 вагони, із них 1 008 були завантажені і відправлені. Поляки не бажали виїжджати на Схід, вбачали в цьому особисту небезпеку. Так, 29 червня 1940 р. Ян Кароль Михайлович (61 рік), зрозумівши, що його як біженця з Польщі хочуть відправити на виселення, витягнув бритву і намагався покінчити життя самогубством. Так вчинила і його дружина.

---

21 Щесняк А. Катинь: Історичні факти, документи. Варшава, 1989. С. 37.

22 Акцентуємо увагу, що четвертий етап стосувався членів ОУН та їх родичів, яких вважали «зрадниками батьківщини». Планувалася п'ята депортація, в якій членів ОУН зараховували до категорії терористів. Однак її реалізації перешкодила німецько-радянська війна у 1941 р.

23 Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Київ: Либідь-Військо України, 1994. Кн. 1. С. 432.

У підсумку він застрелився на очах у працівників НКВС. Загалом тоталітарна влада з території Західної України і Західної Білорусії депортувала 315–320 тис. осіб, серед яких поляки становили 57,5 %, євреї – 21,9 %, українці – 10,44 %, білоруси – 7,62 %[24]. Український дослідник Володимир Баран стверджує, що 1940–1941 рр. із шести західних областей України (Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівенської, Станіславської, Тернопільської) було депортовано 190,1 тис. осіб. Зокрема, під час першої масової акції (лютий 1940 р.) із регіону виселили 89,1 тис. осіб, протягом другої (квітень 1940 р.) – 32,1 тис. осіб; третьої (червень 1940 р.) – 57,8 тис. осіб, четвертої (травень 1941 р.) – 11,1 тис. осіб[25]

Репресії поширилися і на львівських науковців польського походження. Так, 5 березня 1945 р. голова Львівського обласного управління Союзу польських патріотів Мазур і секретар Левандовський звернулися до секретаря Львівського обкому КП(б)У генерала Івана Грушецького із проханням повідомити про долю 24 професорів вищих академічних закладів міста. У списку значились професори Львівського політехнічного інституту: Володимир Бужинський, Станіслав Фризе, Мечислав Герман, Олександр Козіковський, Тадеуш Кучинський, Еміль Лазорик, Вітольд Мінькевич, Едвін Плажек, Едвард Сухарда; інженер-викладач Мар'ян Брулинський; завідувач кафедри Ян Домашевський; доценти: Казимир Козіковський, Мар'ян Януш, Здіслав Сокальський; асистенти: Збігнев Новацький, Казимир Пфіцнер; старший лаборант Ян Жулавський. Серед професорсько-викладацького складу Львівського університету під репресії потрапили професори: Юліуш Макаревич, Казимир Пшибиловський, Ричард Ганчинець; доценти: Здіслав Паздро, Мар'ян Пухлик, Євстахій Габерле, Андріан Дем'яновський[26]. Більшість зазначених прізвищ знайдено в архіві СБУ, кримінальні справи, заведені на них, опрацьовано автором.

---

24 Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.): автореф. дис. … канд. політ. наук: 23.00.02 / Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2007. 16 с.

25 Баран В. Сталінські депортації 1940–1941 рр. в історичній пам`яті українського народу (2019). Репресії радянського тоталітарного режиму на західних землях України (1939–1953): причини і наслідки, політика пам`яті / відп. ред.: В. Ільницький, М. Литвин, М. Галів. Дрогобич, 2019. С. 50–73.

26 Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 30–34.

Отримуючи інформацію від різноманітних джерел, чекісти арештовували всіх суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів, нотаріусів, працівників пенеціарної системи, які не евакуювалися і не виїхали з міста. Арешти розповсюдилися і на пенсіонерів. Основною виною суддям висували здійснення контрреволюційного злочину, відповідно до ст. 54 п. 13 КК УРСР, яка передбачала, що за активні дії або активну боротьбу проти робітничого класу і революційного руху застосовувались кримінальних санкцій. Санкція вказаної статті передбачала кримінальну відповідальність від позбавлення волі і до вищого заходу соціального захисту – розстрілу. Арешти проводили працівники 2-го контррозвідувального відділу Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ)–Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). Слідство проходило у Львові. Після пред'явлення обвинувачення і закінчення слідства слідчу справу направляли до обласного прокурора, який, ознайомившись із матеріалами обвинувального заключення, надавав йому силу обвинувального акту і справу скеровував на розгляд позасудового органу – особливої наради при НКВС СРСР у Москві. Там заочно без участі підсудного і його захисту представники каральних органів СРСР (державних органів безпеки) виносили остаточний вирок, як правило – ув'язнання у військово-трудових таборах або тюрмі. Всі осуджені за ст. 54, п. 1–14 КК УРСР вважались ворогами радянського народу.

Серед засуджених за професійну діяльність у міжвоєнний період знаходимо польського суддю та віце-прокурора Львівського апеляційного і окружного судів Айлози Гюртлера[27] (рис. 1, 2). Наведу, як приклад, аналіз кримінальної справи відносно Айлози Гюртлера, 1874 р. н., судді м. Бібрка та Золочева, віце-прокурора Львівського окружного суду у 1900–1929 рр., приватного адвоката, який на момент арешту перебував на пенсії. Так, 14 травня 1940 р. малограмотний житель Львова Роман Каль, 1893 р. н., уродженець Ярославля (Польща), етнічний німець, громадянин СРСР, проживав по вул. Лиса-Кулі, 7, кв. 3, дав покази на польського адвоката, пенсіонера Айлози Гюртлера про те, що в Польській державі він служив у Львівському окружному суді і був авторитетним прокурором, брав участь у політичних процесах, коли судили революціонерів-

27 Kirkiczenko J., Kraczkiewicz M., Rudzisz K. Kalendarz informator sadowy na 1939 rok.. Warszawa: Biblioteka Prawnicza, 1939. S. 167.

Рис. 1. Фотографія Айлози Гюртлера з пенсійного посвідчення. Львів. 1935 р (Держархів Львівської обл.)

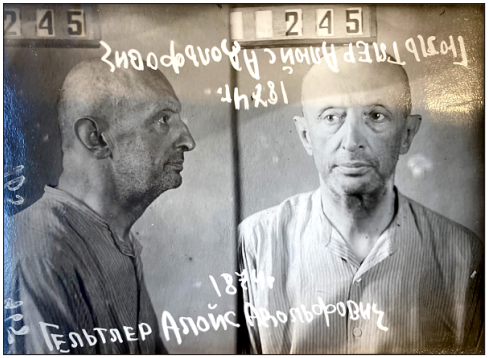

Рис. 2. Світлина Айлози Гюртлера у в'язниці. Львів. 17 жовтня 1940 р. (Держархів Львівської обл.)

робітників. Свідок р. Каль на той час був безробітним, перебивався періодичними заробітками, мав освіту 2 класи. Свідчення Романа Каля письмово зафіксував оперуповноважений 5-го відділення 2-го відділу Управління державної безпеки НКВС по Львівській області, сержант державної безпеки Шаповаленко. Чекісти у цей же день встановили особу А. Гюртлера та його місце проживання, факт його роботи суддею і віце-прокурором упродовж 22 років в Австро-Угорській монархії та Другій Речі Посполитій. Цього було достатньо, щоб причислити його до ворогів народу і вважати конрреволюціонером, ворогом робітничого класу. Начальник 2-го відділу УДБ НКВС, старший лейтенант Дроздецький дав наказ арештувати пенсіонера Айлози Гюртлера, якому на той момент виповнилось 66 років. Оперуповноважений оформив необхідні документи: постанову про порушення кримінальної справи за ст. 54, п. 13 КК УРСР, постанову про міри запобіжного заходу, ордер про арешт і обшук. Про ці процесуальні дії повідомив начальнику управління НКВС у Львівській області майору державної безпеки Василю Сергієнку та направив копії перерахованих документів прокурору Львівської області Харитонову. Обоє затвердили і санціонували подальші процесуальні дії[28].

28 Держархів Львівської обл. Ф. Р-3258. Оп. 1. Спр. П-16991. Арк. 1–20.

На першому допиті затриманий А. Гюртлер повідомив свої біографічні дані і підтвердив професійну судову діяльність, яку розпочав у Австро-Угорщині з 1900 р. Спочатку працював міським суддею в м. Бібрка, що неподалік Львова, а 1907–1915 рр. був віце-прокурорм у Золочеві. У 1915–1918 рр. перебував як заручник на території Росії. У 1918 р. повернувся до Золочева, де мав намір продовжити працю віце-прокурора. Того ж 1918 р.переїхав до Львова і був призначений віце-прокурорм Львівського окружного суду, у якому пропрацював до 1929 р. У віці 55 років вийшов на пенсію і почав займатися приватною адвокатською діяльністю. Після допиту арештованого А. Гюртлера помістили у внутрішню тюрму № 1 НКВС у Львові. У його квартирі 15 травня 1940 р. два працініки контррозвідки Управління народного комісаріату державної безпеки (УНКДБ) Шаповаленко і Брикер провели обшук. Під час обшуку вилучили приватне листування і посвідчення особи. З анкети арештованого дізнаємось, що А. Гюртлер народився 19 травня 1874 р. у м. Миколаїв Жидачівського повіту Львівського воєводства. У 1939 р., коли Львів був окупований радянською владою, проживав по вул. Пілсудського, 23, кв. 76, домашній телефон 253–20. За національним походженням – німець. Громадянин Польщі. Основний вид діяльності – судова і прокурорська практика. Дружина – Кароліна Гюртлер. Дітей не мав. Рідний брат – Францішек Гюртлер, старша сестра – Вікторія Гюртлер, яка теж проживали у Львові. Друга, молодша сестра – Тереза Бежинська (Гюртлер) (50 років), із нею контактів не підтримував[29].

Обвинувачення А. Гюртлеру винесли 24 травня 1940 р. за ст. 54, п. 13 Кримінального кодексу УРСР. А 26 червня 1940 р. його додатково допитував слідчий лейтенант держбезпеки Бабаєв, який отримав від обвинуваченого зізнання у його участі як прокурора у політичних процесах проти комуністів та революційно налаштованих робітників. Айлози Гюртлер визнав, що в 1920–1929 рр. брав участь у судових розглядах політичних справ. Слідчий Косуха 7 серпня 1940 р. завершив слідство у справі № 30724 і 18 серпня склав обвинувальне заключення щодо Айлози Гюртлера. Справу відправили до Львівської обласної прокуратури, де 15 жовтня 1940 р. обласний прокурор Харитонов затвердив обвинувальне

29 Там само. Арк. 9–10.

заключення і прийняв рішення: справу направити в особливу нараду при НКВС СРСР для розгляду по суті. Тюремний лікар провів огляд арештанта і визнав його непридатним до фізичної роботи. Слідча справа № 30724 щодо А. Гюртлера спершу поступила до Києва в Управління державної безпеки НКВС УРСР, звідки її направили до Москви. Тільки через пів року, 17 травня 1941 р. особлива нарада при НКВС СРСР заочно «осудила» А. Гюртлера до 5 років тюрми. Обвинувачений весь час знаходився у Львові в тюрмі № 1 НКВС. Після вибуху радянсько-німецької війни доля осудженого була невідома. У списку розстріляних у львівських тюрмах у липні 1941 р. прізвище А. Гюртлера відсутнє. У 1990 р. він був реабілітований згідно з заключенням Львівської обласної прокуратури. Родичів в Україні не знайдено[30].

Вказані відомості переконливо свідчать про скоєння злочинів представниками каральних органів НКВС–НКДБ УРСР та СРСР, прокуратури. Адже до кримінальної відповідальності за кримінальним кодексом УРСР, який у часі й просторі діяв тільки на території Радянської України притягались громадяни Польщі, які до вересня 1939 р. професійно здійснювали суддівську діяльність у своїй державі. Працівники спецслужб вважали суддівську, прокурорську і правоохоронну діяльність громадян Другої Польської республіки контрреволюційним злочином, згідно з кримінальним законодавством СРСР.

Масові депортації та репресії 1940–1941 рр. охопили майже половину польського населення західних областей України у період першої радянізації. Репресивні органи таталітарного режиму традиційно вважали поляків антирадянським елементом. Процес репресій чітко визначався державно-партійними постановами, положеннями та інструкціями. Основним виконавцем репресій були республіканські та місцеві органи НКВС. У західних областях Україні процес репресій контролював перший секретар ЦК КП(б) У М. Хрущов, який неодноразово приїжджав до Львова. Партіотичним намаганням польського підпілля проводити антирадянську діяльність протидіяли органи НКВС у західних областях України, за участю яких організовано масові розстріли в'язнів наприкінці червня 1941 р. Репресивну діяльність органів НКВС санкціонували

30 Там само. Арк. 19–20.

прокурори західних областей республіки. Неопубліковані документи радянських спецслужб щодо репресованих осіб 1939–1941 рр. (світлини, матеріали особистого походження, слідчі справи тощо) дають змогу конкретніше реконструювати суспільно-політичне життя регіону та повсякдення населення, показати політичну демагогію компартійних і державних органів тоталітарної влади.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-3

Василь Ільницький, Лілія Гриник

Розділ 3

Протистояння радянських репресивних органів та польського підпілля у Карпатському краї (1944–1946)

З відкриттям доступу до архівних установ та виявленням нових джерел виникає необхідність переосмислити їх. Застосування радянською адміністрацією жорстоких методів боротьби проти польського підпілля, включаючи масові депортації та заслання, мало довгострокові наслідки для політичного, соціального та культурного життя Західної України. Дослідження цієї проблеми слугуватиме розумінню історії, проблем регіону, таких як етнічні конфлікти, міграційні процеси та питання національної ідентичності, сприятиме подоланню історичних травм. Питання вивчали Іван Білас, Ігор Ільюшин, Василь Ільницький, Роман Михаць, Микола Галів, Юрій Киричук, Анатолій Кентій, Володимир Сергійчук та інші[1].

1 Ільницький В., Михаць Р. Заходи радянської репресивно-каральної системи щодо боротьби проти польського підпілля (1944–1946). *Україна–Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат: Зб. наукових праць II міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 14–15 травня 2020 р.* Київ: «Міленіум», 2020. С. 37–38; Ільницький В. Українсько-польське протистояння у 1943–1946 рр. (за матеріалами Дрогобицької області). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2008. Вип. 17. С. 399–405; Ільницький В., Галів М. Українсько-польське протистояння на теренах Дрогобиччини (1943–1944 рр.): документи ОУН і УПА. Дрогобич: Посвіт, 2008. 60 с.; Ільницький В., Галів М. Українсько-польське протистояння на Дрогобиччині у 1943–1944 рр. *Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал*. 2009. 1 (79). С. 46–55; Ільницький В. Польсько-український конфлікт у Карпатському краї ОУН (1943–1945). *Сумський історико-архівний журнал. Науковий журнал з історії та архівознавства України*. 2018. XXX. С. 41–48; Ільницький В., Галів М. Українські, польські, єврейські учителі та учні Дрогобиччини як об'єкт радянських репресій (1939–1941 рр.). *Молодь і ринок*. 2019. № 8 (175). С. 32–37; Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946. Київ: Українська видавнича спілка, 1999. 192 с.; Ільюшин І. Польське

У 1943 році польське підпілля активно вело збройну боротьбу на території Карпатського краю[2], незважаючи на значні переслідування з боку Служба безпеки (СД) і Поліція безпеки Третього рейху (Сіпо) та масштабні репресії німецької влади. Третій обшар Армії Крайової на західноукраїнських землях об'єднував три округи з центрами у Львові, Станіславові та Тернополі, кожен з яких очолював комендант зі штабом. Ієрархічна структура польського підпілля передбачала поділ округів на підокруги, інспекторати (з відповідним штабом: комендант, заступники з інформаційної та організаційної діяльності, два виводи), які охоплювали 2–3 обводи, очолювані комендантом (також міг виконувати завдання організаційного характеру), заступником з інформаційного забезпечення та двох виводів. До складу також входили райони з великими містами та населенням понад 10 000 осіб. У випадку відсутності обводів в межах інспекторату, райони АК безпосередньо підпорядковувались інспекторату. Наприклад, Самбірський інспекторат АК («Дністер») об'єднував три райони: Самбірський («Вольниця»), Дрогобицький («Бистриця») та Бориславський («Свица»). Комендант району відповідав за загальне керівництво штабом разом із організаційним та інформаційним району АК та двома виводами. Район складався з трьох дільниць, кожна з яких, у свою чергу, ділилася на три плютони. Кожен плютон налічував від 2 до 3 дружин, а кожна дружина – від 3 до 4 патрулів по три члена АК. Дільницею, плютоном та дружиною керував комендант[3]. Адміністративні кордони були встановлені відповідно до офіційного польського адміністративного

підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни. *Незалежний культурологічний часопис «Ї».* 2003. № 28. С. 165; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історичний аналіз. У двох книгах. Київ: Либідь; Військо України, 1994. 686 с.

2 Карпатський край ОУН охоплював нинішні Закарпатську, Івано-Франківську (без Рогатинського та північної частини Галицького районів), Чернівецьку та південну частину Львівської областей (Дрогобицький, Сколівський, Старосамбірський, Стрийський і Турківський райони, південно-західна частина Миколаївського, центральна і південна частина Самбірського району). Орієнтовно це територія українських земель в межах УРСР південно-західніше ріки Дністер. В окремих випадках, для кращого розуміння розглядуваних питань, можливий вихід за часові й територіальні виміри (локацію).

3 Галузевий Державний Архів Служби безпеки України – далі ГДА СБ України. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 88. Арк. 34.

поділу міжвоєнного періоду[4]. Структура підрозділів на Західній Україні передбачала наявність фінансово-господарського, саперного, диверсійного, лижного та санітарного відділів. Із встановленням радянської влади вдруге, при районах АК розгорнули діяльність бойові групи, завданням яких було здійснення терористичних актів проти представників радянської влади та органів НКВС-НКДБ. Паралельно з чоловічою мережею АК існувала жіноча структура, побудована за аналогічним принципом. Її основною функцією була підтримка підрозділів під час бойових дій: організація санітарної служби, збір розвідувальної інформації та забезпечення зв'язку[5].

До кінця 1942 р. організаційно-територіальна ієрархія Львівського округу АК набула своїх основних рис, однак подальші події вимагали певних коригувань. Територія округу виходила за межі довоєнного Львівського воєводства, охоплюючи не лише східну частину цього воєводства (на схід від річки Сян), а й частини сусідніх Станиславівського та Тернопільського воєводств. Окрім Стрийського повіту, який входив до складу округу до серпня 1943 р., його територія охоплювала також північну частину Жидачівського повіту Станиславівського воєводства з містом Миколаїв, а з території Тернопільського воєводства – Кам'янецький (Кам'янка Струмилова), Перемишлянський, Радехівський повіти повністю, та північні частини Бродівського (з містом Броди) і Золочівського (з містом Красне) повітів. Кордони округу зазнали змін внаслідок вилучення частини територій на сході і заході. Зокрема, на сході було вилучено південну частину Бібрецького повіту, а на заході – території Ярославського, Ліського, Перемишльського та Добромильського повітів[6]. Основною територією Станиславівського округу АК була територія, що раніше входила до складу Станиславівського воєводства. Однак, протягом 1942–1943 рр. межі округу неодноразово змінювалися. На відміну від подальшого періоду, до квітня 1943 р. місто Ходорів, яке адміністративно

4 Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. С. 155; Офіцинський Р. Українсько-польські стосунки у дистрикті Галичина (1941–1944). Ужгород: Ґражда, 2002. С. 37.

5 ГДА СБ України. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 88. Арк. 34зв.

6 Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. С. 77.

належало до Бібрецького повіту Львівського воєводства, було частиною території Станиславівського округу Армії Крайової[7].

Спочатку Дрогобицький інспекторат АК («Нафтярня») складався із трьох округ: Дрогобицької, Самбірської і Турківської. Проте з часом відбулося адміністративне переформатування, в результаті чого з Дрогобицької округи було виділено Бориславську. До червня 1944 року посаду коменданта Південно-Західного інспекторату обіймав Владислав Мруз-«Віктор», який з 1940 року у Дрогобичі був відомий під псевдонімом Тадеуша Лутанського. З 30 червня 1940 року обіймав посаду коменданта Станиславівської підокруги, проте 11 листопада 1943 року йому довелося перейти на нелегальне становище. Наступним комендантом Дрогобицького інспекторату АК міг бути або майор Ігнацій Войтановський-«Войтек», або поручник Тадеуш Міщук-«Лях», «Юхас»[8]. Ймовірно, Кароль Вілінський займав посаду коменданта Дрогобицької округи, що входила до складу Дрогобицького інспекторату АК[9]. На території, підконтрольній Південно-Західному (Дрогобицькому) інспекторату АК, у серпні 1943 року діяло 22 підпільних взводи (чоти) загальною чисельністю 1200 осіб. Кількість підпільників зазнала значного зростання в останньому кварталі, сягнувши 1900 осіб[10]. Станом на серпень 1944 року два інспекторати АК – Дрогобицький та Стрийський, які самостійно діяли на території Дрогобицької області, до серпня цього року об'єднали 3000 членів АК. За даними І. Ільюшина, Соціалістична організація бойова, створена Польською соціалістичною партією, зробила значний внесок у поповнення лав АК в околицях Бориславського нафтового родовища, передавши близько 300 своїх бійців. На території Самбірщини поповнення лав АК за рахунок інтеграції близько 120 вояків з Батальйонів хлопських (військова організація Селянської партії, далі – БХ)[11]. Крім того, АК

7 Там само. С. 100.

8 Budzyński W. Miasto Schulza. Warszawa, 2005. S. 435.

9 Ibid. S. 440.

10 Ibid. S. 435; Однак І. Ільюшин стверджує, що Південно-Західний інспекторат АК включав такі райони: Дрогобич, Самбір, Стрий-Сколе, Турка. Проте пізніше він зазначає, що у 1943 р. в Станиславівській окрузі було утворено інспекторат Стрий.

11 Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. С. 75–76.

в Карпатському краї ОУН розгорнула діяльність підрозділу організації «Кедив», який виконував диверсійні завдання[12]. Створення БХ відбулося у 1942 році. Спочатку ІХ округом, що охоплював східну частину Львівського, Тернопільське та Станиславівське воєводства, керував Я. Шрам-«Гродзіцькі», а згодом його замінив Цужитек-«Адась», який обіймав цю посаду з осені 1942 до весни 1943 року. Після нього комендантом став Я. Новак-«Станіславскі»[13].

Колишній комендант округу №4–Станиславів, підполковник В.Смеречинський, був призначений Головною командою АК на посаду командувача майбутнього Львівського округу. На посаду начальника штабу округу у квітні 1942 р. був призначений майор Т. Войчеховський[14]. Структура АК в окрузі була повністю сформована до кінця 1943 р., включаючи всі районні осередки та інспекторати. Станиславівська округа, відома як «Кавон» та «Карась», в той період зазнала скорочення та включала неповний інспекторат Станиславів («Слоніна»), інспекторат Стрий («Гарнкі») та гірську частину інспекторату Коломия. Сили польського опору в Станиславівській окрузі налічували 65 взводів (3100 осіб), сім партизанських загонів (380 бійців) та 16 патрулів «Кедив» (80 вояк). Окремо слід відзначити більше ніж 1 500 «косинерів», які використовували коси як зброю і брали участь у самообороні. За даними І. Ільюшина, сили округи вчинили 15 диверсій на залізницях Станиславів – Львів та Стрий – Львів у квітні, паралізувавши рух потягів на понад 8 діб (196 годин)[15]. Чисельність підпільних організацій становила: у Львівському окрузі – близько 900 осіб, у Станиславівському – близько 200, а в Тернопільському – менше 50 осіб[16].

Після відступу німецьких військ з території України діяльність польського підпілля продовжувалася. Штаб Львівського обшару АК здійснював централізоване управління підрозділами

12 Там само. С. 88.

13 Ільюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни. *Незалежний культурологічний часопис «Ї»*. 2003. № 28. С. 165.

14 Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни... С. 78.

15 Там само. С. 226.

16 Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 171.

організації на території Львівської, Тернопільської, Станіславської та Дрогобицької областей через розгалужену мережу підпорядкованих структур: а) штаб Львівської округи АК, який дислокувався у м. Львів і охоплював Львівську і частково Дрогобицьку області; б) штаб Станиславівської округи розміщувався в м. Станіслав і охоплював Станиславівську і частково Дрогобицькі області (з центром у Дрогобичі); в) штаб Тернопільської округи дислокувався в Тернополі[17]. Станиславівський округ складався з трьох інспекторатів: Станіславського (об'єднував райони Станислава, Тлумача, Калуша та Долини), Ходорівського (об'єднував райони Ходорова, Жидачева та Рогатина) та Коломийського (об'єднував райони Коломиї, Городенки та Надвірної). У 1943 році структура округу зазнала змін: було утворено новий Стрийський інспекторат[18].

У 1944–1945 рр. АК у Карпатському краї застосовувала широкий спектр методів боротьби з радянською владою: від організації збройного опору та диверсій до розповсюдження пропаганди та збору розвідданих. Головними цілями були: перешкоджання евакуації поляків до Польщі, мобілізація сил для боротьби з радянською владою та підтримка зв'язку з еміграційним урядом. Значна увага приділялася усній та друкованій антирадянській пропаганді з метою провокувати конфлікт між СРСР та західними державами, заохочувати інші народи до антирадянської боротьби та саботувати всі господарські заходи, здійснювані радянською владою в західноукраїнських землях. У той же час, у Львові польське підпілля організувало регулярний випуск періодичних матеріалів «Слово польське», «Витривами» і «Львівські відомості», які висвітлювали офіційну позицію польського еміграційного уряду та поширювали його пропаганду серед населення[19].

Польське підпілля, за даними радянських спецслужб, проводило активну диверсійно-терористичну діяльність проти сталінського режиму, інспіруючи свої акції антирадянським підпіллям інших національностей, зокрема, українських націоналістів. Відзначимо,

---

17 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 8, 45.

18 Ільюшин І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни… С. 102.

19 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 67 (1953). Спр. 11. Арк. 6; Оп. 70 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 45; Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 2–3, 10, 16, 18, 75; Ф. 71. Оп. 6. Спр. 88. Арк. 33–33зв.

що у протоколі допиту коменданта Львівського обшару АК Ф. Янсона міститься інформація такого змісту: «У Варшаві я отримав також спеціальні вказівки про те, що терористичні акти проти бійців і офіцерів Червоної армії, а також представників радянської влади необхідно було здійснювати з особливою обережністю, перекидаючи вину за ці вбивства на українських націоналістів»[20].

У цей період польські підпільні угруповання, спрямовані проти українського підпілля, розгорнули активну діяльність на території всього Карпатського краю. Аналізуючи протокол допиту учасника польської підпільної організації Тадеуша Скібінського, проведеного СБ ОУН у квітні 1944 р., довідуємося про створення в м. Бориславі (Дрогобицька область) та околицях таємної організації «Польска організація Подзємна» з метою протистояння українцям. Її діяльність була спрямована на посилення своїх сил на цій території з метою подальшого захоплення та приєднання її до Польщі в сприятливий момент. Членами організації були як особи, які мали досвід служби у польській армії, так і цивільні, що пройшли спеціальну військову підготовку. Загальна кількість членів організації в Бориславі становила 5000 осіб (у тому числі жінки), серед яких було близько 2000 комбатантів, 1500 осіб з військовою підготовкою та решта – допоміжний персонал. Боївка, що входила до складу «Польской організації Подзємної», у січні 1944 р. ліквідувала трьох українців у с. Грималівка на Львівщині. Це підтверджує, що організація мала розгалужену структуру і здійснювала цілеспрямовану зовнішню та внутрішню пропагандивну роботу[21].

До речі варто підкреслити, що із початком другої більшовицької окупації частина поляків бачила доцільність у співпраці із радянською адміністрацією. Як зазначає В. В'ятрович, ставка на співпрацю з СРСР не виправдала себе: Західна Україна відійшла до СРСР, багатьох бійців АК було заарештовано, а польське підпілля зазнало удару, після якого більше не могло ефективно діяти[22]. Про можливість співпраці поляків із радянською адміністрацією йдеться й у періодичному виданні пропагандивного осередку Калуської

20 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 5.

21 ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 376. Т. 34. Арк. 53–56.

22 В'ятрович В. Спроби українсько-польського порозуміння в роки Другої світової війни. Позиції сторін. *Український визвольний рух*. 2003. Зош. 2. С. 135.

округи ОУН «Політичний радіо-інформатор» (випуск від 6 квітня 1944 р.)[23].

Під час формування підпільних організацій керівництво польського підпілля комплектувало їх перевіреними нерозшифрованими членами з розрахунку на те, що у випадку арештів керівництва ці організації в умовах суворої конспірації продовжуватимуть підготовку до збройного виступу проти радянської влади. Комендант Львівського обшару АК Ф. Янсон зазначав, що тільки за період з жовтня 1944 по лютий 1945 р. по території Львівської, Дрогобицької, Станіславської, Тернопільської областей у новостворене підпілля влилося близько 7 000 членів[24].

Після вигнання німців із України більшовицький режим щодо поляків, які проживали на теренах Карпатського краю, проводив політику «подвійного удару». Він намагався, з одного боку, використати поляків для боротьби проти ОУН та УПА (що, безумовно, викликало негативне ставлення з боку місцевого українського населення та посилювало жорстку антипольську позицію ОУН і УПА), а з іншого – вжити заходів, які б спонукали поляків до переселення в Польщу. Реалізовуючи перший проект, радянські карально-репресивні органи прагнули залучати якомога більше поляків до органів НКВС та винищувальних батальйонів і використати їх в антиукраїнських акціях. Наприклад, на 1 січня 1945 р. у винищувальних загонах Дрогобицької області нараховувалося 5660 чоловік, з яких росіян – 460, українців – 3849, поляків – 1288, євреїв – 58, циганів – 6, білорусів – 5, татар – 1[25]. Отже, польські «ястребки» на той час складали 22,75% від загальної кількості бійців винищувальних батальйонів на Дрогобиччині. Погодьмося, що це доволі значна цифра з огляду на співвідношення українського і польського населення на теренах області (приблизно 125 тис. на 1 млн – тобто 12,5 % поляків). Крім того, виконуючий обов'язки прокурора УРСР С. Шугуров 5 грудня 1944 р. інформував секретаря ЦК КП(б)У про те, що у Комарнівському районі за вказівкою керівника райвідділу НКВС Рябкова винищувальний загін був організований виняткова з осіб польської національності. Діяльність винищувального загону

23 ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 376. Т. 24. Арк. 130.

24 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 6, 47, 75.

25 Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 5001. Оп. 6. Спр. 47. Арк. 5.

сприяла розпалюванню національної ворожнечі між українським і польським населенням, а він сам отримав серед населення назву «польська поліція»[26]. Відповідно до «Списку групи самоохорони по Дублянському району Дрогобицької області», складеному дільничним уповноваженим Дублянського РВ НКВС лейтенантом міліції Д. Яновським, усі «ястребки» (20 осіб) с. Дубляни-1 були поляками, а група самоохорони села Дубляни-2 (16 осіб) наполовину складалася з поляків (решта – українці)[27].

Для порівняння зазначимо, що в Тернопільській області частка поляків серед бійців винищувальних батальйонів була значно вищою. На 1 січня 1945 р. там нараховувалося 4232 «ястребки», з них 248 росіян, 1530 українців, 2910 поляків (54,4%), 144 інших[28]. У деяких районах Тернопільської області частка поляків у винищувальних батальйонах сягала 80%. Однак, орієнтація органів НКВС на масове залучення поляків до винищувальних батальйонів, як влучно зауважив С. Макарчук, негативно вплинула й на до того напружені українсько-польські відносини на рівні сільських громад і районів[29]. Щоправда, і керівники радянських обласних управлінь радянських репресивних органів визнавали негативи залучення поляків до винищувальних батальйонів. Так начальник Дрогобицького УНКВС генерал-майор О. Сабуров, висловлюючи невдоволення «стрибками»-поляками, дорікав своїм підлеглим за те, що вони «шляп польских набрали в ИБ»[30].

Навіть самі чекісти визнавали, що керівництво АК намагалося максимальну кількість своїх членів ввести у винищувальні батальйони, а тим самим припинити їхній призов у Польську армію, а також створити умови для накопичення зброї[31]. В аналітичних документах про боротьбу радянської влади із визвольним рухом

---

26 Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ, 1998. С. 170; Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955 рр. Київ: Українська Видавнича Спілка, 2005. С. 251.

27 Держархів Львівської обл. Ф. 5001. Оп. 6. Спр. 48. Арк. 111–112.

28 Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. Тернопіль, 1997. С. 139.

29 Макарчук С. Радянські методи боротьби з ОУН і УПА (за матеріалами 1944–1945 рр. з Дрогобицької та Львівської областей). *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* 2002. Спецвипуск. С. 85.

30 Держархів Львівської обл. Ф. 5001. Оп. 6. Спр. 26. Арк. 37.

31 ГДА СБ України. Ф. 2. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 5.

під рубрикою «допомога народу в ліквідації збройного підпілля ОУН-УПА» зазначалося, що «Сили органів МВС-МДБ і радянського партійного активу також були мало чисельні і несли великі втрати, в зв'язку із цим органи МВС-МДБ, починаючи з 1944 р., стали створювати із числа місцевого населення (перший час переважно із осіб польської національності) невеликі групи самооборони в районних центрах.., які пізніше переросли у т.зв. винищувальні батальйони. … Поляки, захищаючись, охоче приймали пропозиції на створення груп самооборони, а пізніше і участі в проведенні операцій по ліквідації оунівських банд»[32].

Однак місцеві керівники у своїй діяльності керувались вказівками із Москви, начальник штабу Українського партизанського руху Т. Строкач телеграфував командирові партизанського загону Куницькому: «Боєздатних поляків організуйте на боротьбу з бандерівцями»[33]. Таку політику радянського режиму яскраво ілюструють звітні документи у яких чекісти пишуть, що охорону об'єктів нафтових заводів і нафтопромислів на території Дрогобицької області несло місцеве населення, переважно польської національності. Враховучи, що абсолютна більшість (до 70 %) поляків, які перебували в охороні, зареєструвалися на виїзд в Польщу і частина уже виїхала, створилася катастрофічна ситуація із браком кадрів потрібних для несення охорони об'єктів нафтової промисловості[34]. В більшості польських сіл із приходом радянської влади були організовані колгоспи і винищувальні батальйони[35].

Радянська влада особливо активно залучала поляків до каральних і виселенських акцій, співробітництва, оскільки тим самим започатковували міжнаціональну ворожнечу. 2 жовтня 1944 р. 3 енкаведисти та 6 польських міліціонерів заарештували двох українських хлопців з с. Ляшки Горішні[36].

Особливу увагу АК приділяла терористичним актам над поляками, які співпрацювали із більшовицькою владою. Так, впродовж травня – червня 1945 р. були вбиті професори Львівського

32 ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 372. Т. 56. Арк. 388–389.

33 Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ, 1998. С.108.

34 ГДА СБ України. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 80. Арк. 31.

35 ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 372. Т. 29. Арк. 19.

36 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 67 (1953). Спр. 11. Арк. 140.

політехнічного інституту Білінський і Ленграуер, референт польського комітету по евакуації Сенькевич і співробітник райвоєнкомату Конечну (агент НКВС)[37]. Радянські репресивно-каральні органи тільки за червень – серпень 1945 р. по м. Львів заарештували 13 членів ліквідаційних груп АК, які брали участь у здійсненні терористичних актів[38].

Окрім цього, керівництво АК з Польщі у західні області України відправляло групи і окремих військовиків АК з числа раніше евакуйованих, які у Польщі пройшли спеціальну підготовку для здійснення терористичних актів і виконання окремих доручень по зв'язку, пропаганді[39].

Під час виборів до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р. чекісти помітили значне зростання активності польських організацій, особливо на західноукраїнських землях (Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська області). При цьому підкреслювали тісну співпрацю між польським підпіллям та українськими націоналістами[40]. З метою зірвати вибори до Верховної Ради СРСР у лютому 1946 р., польські підпільники у Львові провели низку акцій, таких як розповсюдження антирадянських листівок та фальсифікація виборчих бюлетенів, поширення дезінформації[41].

Ліквідація польського підпілля була особливим завданням для органів НКВС. За оцінками Ігоря Ільюшина, лише кожен четвертий учасник підпілля у Львівському окрузі зміг уникнути репресій, тоді як у Станіславівському – близько 40%. Ідеться про тих, які здійснювали підпільну діяльність за часів встановлення радянського режиму на Західній Україні[42]. Спецслужби проводили масштабні операції проти польських підпільних угрупувань. Для посилення боротьби з цим явищем, у складі НКВС з'явилися спеціальні відділення. Так, оперативні заходи в Бориславі в грудні 1944 р. призвели до виявлення та знешкодження чотирьох польських військових

37 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 11.
38 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 12.
39 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 32 (1960). Спр. 1. Арк. 98–98зв.
40 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 70 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 46.
41 Там само. Арк. 5, 46–47.
42 Ільюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни. *Незалежний культурологічний часопис «Ї»*. 2003. № 28. С. 155.

формувань, що налічували близько 2500 бійців)[43]. Паралельно з цим, спецслужби встановили, що в Стрию діяла АК, яка нараховувала близько 900 бійців. Ба більше, наприкінці весни 1944 р. поблизу села Корчунок Стрийського району з англійського літака було скинуто три тонни зброї (автомати, пістолети, боєприпаси) та спорядження для підпільників. У червні 1944 р. в районі с. Хлопи (нині Переможне) Комарнівського р-ну Дрогобицької обл. відбулося повітряне постачання для підпільного формування АК. Чотири літаки здійснили скидання вантажу. Кожен літак доставляв партію зброї, яка включала від 3 до 4 кулеметів, від 40 до 60 автоматів, від 500 до 600 кілограмів вибухівки та інші боєприпаси. У подальшому частина зброї, яка була скинута з літаків, була виявлена та вилучена співробітниками радянськими силовиками[44].

Радянські спецслужби викрили підпільні осередки АК у м. Бориславі та м. Дрогобичі. Під час проведеної операції в жовтні 1944 р. було заарештовано двох керівників Бориславської організації АК: Олега Бугайського, районного коменданта, та Богдана Марецкого, коменданта ударної групи «Відділу лісного». Слідчі дії, які тривали з жовтня 1944 по січень 1945 р., дозволили виявити та заарештувати 103 членів організації[45]. Цікавою є справа на учасників викритої за показами заарештованого 31 грудня 1944 р. І. Собова, диверсійної групи Стрийського обводу АК – В.А. Малик, С.П. Щербак та інші, разом 8 осіб[46]. Під час німецької окупації ця організація накопичила значні запаси зброї. За вказівками керівництва АК ці бойові запаси були заховані для використання у боротьбі з радянською адміністрацією. Під час ліквідації групи у них було вилучено: 5 ручних кулеметів, 15 гвинтівок, 6 автомобілів, 108 гранат, 8000 різних патронів, 45 кг. толу, бікфордового шнуру, взривачі та інше. Всі звинувачені 19 квітня 1945 р. були засуджені ВТ до 10 років ВТТ кожний[47].

У лютому 1945 р. на основі агентурно-слідчих матеріалів у м. Надвірна Станіславської області репресивні органи викрили польську організацію АК (входило 16 осіб), очолювану Генріхом

43 ГДА СБ України. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 25. Арк. 58.

44 ГДА СБ України. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 26. Арк. 78–79; АУСБУ ЛО. Спр. П-597(Д). Арк. 7–7зв.

45 ГДА СБ України. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 48. Арк. 31.

46 Там само.

47 ГДА СБ України. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 48. Арк. 32.

Костюшком. У м. Надвірна існувало 12 шестірок[48]. У той час на організацію АК м. Долина завели справу «Агресори» (керівник Генріх Смолюк, священик місцевого костелу), до якої входило 16 осіб[49]. Після проведення арештів вилучили 3 пістолети, автомат, гранату, 4 запали, 3 магазини до автоматів, 4 радіоприймачі, друкарську машинку, фотоапарат[50]. Загалом у лютому 1945 р. було заарештовано 164 поляки за підозрою у приналежності до АК[51].

У період з жовтня 1944 по січень 1945 р. у Дрогобичі була викрита і ліквідована молодіжна польська націоналістична організація «Орлента», по якій заарештовано 16 осіб, в тому числі її керівник – Милян і члени штабу цієї організації – Шандровський і Сомакевич. Під час ліквідації організації вилучили антирадянські листівки, друкарську машинку, радіоприймач і 3 гвинтівки[52].

Начальник 2 Управління НКДБ УРСР П. Медведєв станом на 25 грудня 1944 року подає такі цифри заарештованих поляків по західних областях УРСР[53] (табл. 1).

Відповідно до спеціального повідомлення, підготовленого народним комісаром НКДБ УРСР С. Савченком, це був перший етап операції щодо викриття польського підпілля у західних областях УРСР. Станом на 10 січня 1945 року усього арештовано 4 506 осіб, з них: органами НКДБ – 2 304 осіб, органами НКВС – 2 202 осіб. Зокрема у розрізі областей органи НКДБ заарештували (табл. 2).

У розрізі приналежності: 1010 учасників польських підпільних організацій, 214 працівників німецьких органів влади, 534 німецьких пособників, 546 інших осіб. У арештованих конфіскували: 5 кулеметів, запасний магазин до кулемету, 9 автоматів, 16 гвинтівок, 6 пістолетів, 109 гранат, 6 дисків до кулемета, 10 дисків до автомата, 8060 патронів, 45 кг толу, 6 підривних машин, 16 ракетниць, 1 ракета, 1 телефон, 31 радіоприймач, 19 друкарських машинки, 76 кг срібла, значні суми коштів (104 000 руб., 6 000 злотих), інші цінності[54]. Вже за перший квартал 1945 р. радянські силові органи

48 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 106 (1954). Спр. 1. Арк. 87–89.
49 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 106 (1954). Спр. 1. Арк. 90–91.
50 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 106 (1954). Спр. 1. Арк. 91.
51 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 106 (1954). Спр. 1. Арк. 92.
52 ГДА СБ України. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 48. Арк. 12–13.
53 ГДА СБ України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 16.
54 ГДА СБ України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 18–19.

Таблиця 1

Заарештовані поляки по західних областях УРСР станом на 25 грудня 1944 року

Арештовано	Область							Усього по областях
	Львівська	Дрогобицька	Волинська	Тернопільська	Станіславська	Рівненська	Чернівецька	
Члени підпільної організації ПЗП-АК	80	65	57	28	1	5	-	236
Члени підпільної організації ПСЦ-ДР	29	-	2	2	-	15	-	48
Ендеки	49	-	-	-	-	-	-	49
Члени підпільної організації КОН	2	-	-	-	-	-	-	2
Члени підпільної організації СЗОН	-	8	-	-	-	-	-	8
Агенти німецької розвідки	28	35	9	25	8	11	1	117
Працівники німецької поліції	-	1	14	6	2	3	-	26
Агенти румунської розвідки	-	-	-	-	-	-	1	1
Зрадники	64	24	2	11	4	8	2	115
Пособники	11	5	7	12	28	6	12	81
Зрадники СРСР	26	30	2	-	-	-	-	58
Інші	14	12	-	-	2	4	-	32
Всього	303	180	93	84	45	52	16	773

Таблиця 2

Заарештовані поляки по західних областях УРСР станом на 10 січня 1945 року

Область	Кількість арештованих органами НКДБ
Львівська	1030
Дрогобицька	606
Волинська	232
Станіславська	219
Тернопільська	102
Рівненська	88
Чернівецька	27

розгромили керівництво Самбірського, Золочівського, Стрийського інспекторатів і низку низових штабів організацій АК[55].

Станом на 20 квітня 1945 р. репресивно-каральні органи активно продовжували арешти з метою боротьби з польським підпіллям. Відтак у статистичних звітах декларуються наступні результати[56] (табл. 3).

Таблиця 3

Арешти з метою боротьби з польським підпіллям станом на 20 квітня 1945 р.

Область	Органами НКВС	Органами НКДБ	Всього
Львівська	2606	1417	4023
Дрогобицька	548	1073	1621
Волинська	464	466	930
Станіславська	262	247	509
Тернопільська	64	345	409
Рівненська	36	267	303
Чернівецька	-	80	80
Всього	3980	3895	7875

Впродовж 1945 р. репресивно-каральні органи вели активну роботу по боротьбі із польським підпіллям. Так, по всіх західних областях заарештували 4 188 осіб (у Волинській області – 64 особи, Рівненській – 43, Тернопільській – 321, Станіславській – 491, Львівській – 2 678, Дрогобицькій – 591)[57]. У тому числі: 1 831 фольксдойчів і рейхсдоч, 803 учасників АК, 231 зрадників батьківщині, 159 дезертирів, які ухилялися від служби в армії, 140 німецьких пособників, 111 поліцейських, 107 польських націоналістів, 34 порушників кордону, 33 співробітники гестапо, 749 інших антирадянськи налаштованих осіб. Водночас у 1945 р. були викриті та ліквідовані: штаб Львівського обшару АК на чолі з комендантом Феліксом Янсоном-«Карменом»; штаб Станиславівського округу АК на чолі з комендантом округи Владиславом Германом-«Глобусом»[58]; Едвард

55 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 70 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 3.
56 ГДА СБ України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 37.
57 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 60.
58 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 61.

Савицький-«Дуб», «Сова» (1893 р.н.), референт відділу пропаганди штабу округи; Едвард Кенсек-«Бронек» (1912 р.н.), шеф інформаційно-розвідувального відділу штабу округи[59]. У серпні 1945 р. заарештували: коменданта Львівської міської дільниці АК – «Південь» Праса-«Кулеша», коменданта дільниці «Схід» М. Чайковського-«Томаша», начальника обліку розвідки і контррозвідки Львівського обшару АК Дикдало-«Кароля»[60]; керівника Львівської делегатури на чолі з Казимиром Журавським-«Августином»; Львівська міська дільниця АК Схід на чолі з М. Чайковським-«Томашем»; коменданта Львівської міської дільниці АК Південь К. Праса; заступника коменданта Самбірського інспекторату АК Ю. Бінасевича-«Леона»; коменданта Дрогобицького обводу АК Л. Дигоня-«Ясена»; коменданта Бориславського обводу АК Т. Охендушка-«Здислава»; заступника коменданта Станиславівського інспекторату АК Т. Банковського-«Оршея» та інших[61].

Впродовж 1945 р. при арештах польського підпілля було вилучено: міномет, 2 гранатомети, 36 кулеметів, 38 автоматів, 308 гвинтівок, 51 пістолет, 255 гранат, 23 547 патронів, 15 300 підривних комплектів, 122 міни, 2 325 детонаторів, 4 100 м бікфордового шнура, 786 кг. підривних речовин, 3 радіостанції, 58 радіоприймачів, 2 типографії, 7 друкарських машин, 5 стеклографів, 26 фотоапаратів, 7 телефонних апаратів (з-поміж цього у Дрогобицькій області – 2 гранатомети, 6 кулеметів, 12 автоматів, 13 гвинтівок, 18 пістолетів, 47 гранат, 3 520 патронів, 300 комплектів для підривання, 122 міни, 2 325 детонаторів, 4 100 м бікфордового шнура, 780 кг підривних речовин, 4 радіоприймачі; у Станіславській – міномет, 14 кулеметів, 5 автоматів, 161 гвинтівка, пістолет, 5 гранат, 5 880 патронів, друкарська машинка)[62]. Після січня 1945 р. польське підпілля зазнало особливо важких втрат, що змусило його перелаштувати свою роботу на діяльність трійками і п'ятірками, а зв'язок між звенами організувався за допомогою конспіративної служби. Так, загалом польське підпілля мало досить серйозне військове забезпечення. У першому півріччі 1946 р. по західних облас-

59 Там само. Арк. 44.

60 Там само. Арк. 13.

61 Там само. Арк. 8, 43, 46, 62.

62 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 63–64.

тях України вилучили 5 кулеметів, 6 автоматів, 31 гвинтівка, 11 обрізів, 17 пістолетів, 200 мін різних систем, 327 гранат, 3 828 патронів, 8 ракетних патронів, рушницю, 250 кг. динаміту, 5 дисків до автоматів. З цього масиву у Дрогобицькій області вилучили 3 гвинтівки і 4 пістолети, а в Станіславській лише один пістолет. Найпотужніший арсенал вилучили у Львівській області: 4 кулемети, 3 автомати, 3 гвинтівки, 6 пістолетів, 200 різноманітних мін, 315 гранат, 2 329 патронів, 250 кг динаміту, 5 дисків до автоматів. В інших областях Карпатського краю взагалі нічого не вилучили. Чекісти пишуть, що все вилучене передавалося на склади, а міни, гранати і динаміт підривалися на місці виявлення у зв'язку із сильним окисленням[63]. Звичайно, що така активність спецорганів паралізувала саму роботу АК і призвела до того, що члени польського підпілля почали масово втікати за кордон. Поляки втратили надію на можливість підняття повстання і приєднання Західної України до Польщі. Саме тому почали масово записуватися на евакуацію[64].

Польська проблема для радянської влади була досить значною. Такі висновки можемо зробити на основі даних 4-го відділу НКДБ УРСР від 12 травня 1945 року. У документах відзначалося про те, що діяльність польського підпілля у західних областях УРСР потребувала рішучих дій та спланованих агентурно-оперативних заходів, спрямованих на швидку ліквідацію польської антирадянської діяльності[65]. Для викриття пробілів в агентурно-оперативній роботі по польському підпіллі у відділах ББ НКВС Дрогобицької, Львівської, Станіславської і Тернопільської областей у серпні – вересні була організована перевірка стану роботи[66]. 28–29 вересня 1945 р. у м. Львові відбувся семінар-нарада із начальниками і заступниками начальників 2-х відділень відділів ББ УНКВС західних областей України, на якій заслухали доповіді про підсумки агентурно-оперативної роботи відділів ББ і периферійних органів УНКВС по викритті польських підпільних формувань за три квартали 1945 р., і після обговорення допущених недоопрацювань в роботі дали вказівки про заходи для їхнього

63 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 70 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 33.
64 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 9.
65 ГДА СБ України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 5–6.
66 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 14.

усунення; учасникам прочитали низку лекції про методи і форми антирадянської діяльності, історичні початки і організаційну структуру польських збройних формувань[67]. Із підсумків роботи дізнаємося про те, що у всіх західних областях УРСР робота по лінії ліквідації польського підпілля велася незадовільно. Такий стан агентурно-оперативної роботи у відділах ББ УНКВС вважався наслідком відсутності уваги керівників УНКВС і відділів ББ до польської проблеми. Наголошувалося на тому, що створені групи для боротьби з польським підпіллям при відділах ББ НКВС укомплектовані недосвідченими оперативними працівниками та над ними відсутній контроль збоку керівництва УНКВС і відділів ББ. Також спеціально створені групи для ліквідації польського підпілля залучалися до інших напрямів роботи. У результаті незлагодженої роботи у Тернопільській області із 7 агентурних справ, заведених на польських підпільників, чотири провалено, а реалізовано одну і то, лише частково. По Дрогобицькій області, після створення групи для реалізації завдань по цій лінії, за травень – серпень 1945 року не вдалося цілком ліквідувати одну підпільну польську організацію. У цей час за січень-квітень 1945 року органами НКДБ у значній кількості були ліквідовані підпільні польські організації та керівники АК. По Станіславській, Волинській, Чернівецькій та Рівненській областях відповідна робота взагалі не була організована. Лише по Львівській області, де боротьбу з польським націоналістичним підпіллям суворо контролювали заступник начальник УНКВС та заступник начальника відділу ББ, результати були кращі, проте, знову ж таки, робота районних відділів НКВС не була організована[68].

Загалом польське населення відносилося до більшовицької влади вороже і йти на відверту співпрацю проти АК не хотіло. Спецорганам доводилося вербувати тих, на кого була серйозна компроментуюча інформація. Створення агентурних мереж відбувалося по населених пунктах із високою концентрацією польського населення[69]. З цією метою МВС у першому півріччі 1946 р. проводило насадження цільової агентурно-інформативної мережі із охоплен-

67 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 16.
68 ГДА СБ України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 88. Арк. 49–51.
69 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 18–19.

ням всіх населених пунктів, де концентрувалося польське населення і відмовлялося від виїзду до Польщі, ретельно вивчали матеріали агентурних справ, справ-формулярів, важливіших первинних агентурних і слідчих документів з метою швидкої реалізації тих, які мали оперативний інтерес, «якісна» агентурна розробка легалізованих представників АК для недопущення можливого переходу назад у підпілля, докорінне поліпшення слідства над заарештованими у справах військовиків АК з метою виходу на організаційні зв'язки[70]. Спецоргани констатували, що доводилося важко, оскільки як тільки вербували, ті одразу виїжджали у Польщу (за 1 півріччя 1946 р. по західних областях виїхало 218 осіб)[71]. Попри те мала місце тенденція до збільшення чисельності агентурно-інформативного апарату. Так, станом на 1 січня 1945 р. у західних областях України на обліку перебувало 40 агентів і 173 інформатори, а вже 1 січня 1946 р. відповідно 72 агенти і 326 інформаторів[72]. Серед них у Дрогобицькій області – 50 (11 агентів, 39 інформаторів), у Станіславській – 45 (18 агентів, 27 інформаторів), Чернівецькій – 20 (20 інформаторів). На 1 липня у західних областях чисельність збільшилася до 299 (60 агентів, 239 інформаторів). Серед них у Дрогобицькій області – 54 (7 агентів, 47 інформаторів), Станіславській – 35 (10 агентів, 25 інформаторів), Чернівецькій – 24 (24 інформатори)[73].

Загалом агентурно-оперативну роботу у 1945 р. по польському підпіллю мала такий вигляд (табл. 4).

Виключення із агентурної мережі в основному відбувалося через виселення польського населення у Польщу[74]. Із таблиці видно, що у 1945 р. відбувався серйозний приріст вербування, особливо якщо врахувати, що здійснювалося цільове вербування. Потрібно також відзначити, що агентура на яку були компрометуючі матеріали при першій нагоді прагнула евакуюватися у Польщу. Це яскраво видно із таблиці по виключені агентури[75].

Практична робота відбувалася наступним порядком. У грудні 1944 р. РВ Комарнівського НКВС була заведена справа

70 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 70 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 7.
71 Там само. Арк. 8.
72 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 20–21.
73 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 70 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 9.
74 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 20.
75 Там само. Арк. 21.

Таблиця 4

Агентурно-оперативна робота у 1945 р. по польському підпіллю

	Волинська	Дрогобицька	Львівська	Рівненська	Станіславська	Тернопільська	Чернівецька	Всього
Станом на 1.01.1945								
Агентів	1	6	3	1	4	25	-	40
Інформаторів	29	4	15	3	11	111	-	173
Всього	30	10	18	4	15	136	-	213
Завербовано за 1945 р.								
Агентів	2	9	14	6	25	20	-	76
Інформаторів	23	45	77	26	47	86	24	328
Всього	25	54	91	32	72	106	24	404
Виключено із мережі за 1945 р.								
Агентів	1	4	12	2	11	14	-	44
Інформаторів	24	10	22	10	31	74	4	175
Всього	25	14	34	12	42	88	4	219
Станом на 31.12.1945 р.								
Агентів	2	11	5	5	18	31	-	72
Інформаторів	28	39	70	19	27	123	20	326
Всього	30	50	75	24	45	154	20	398

«Обережні». Для розробки завербували агента «Новошелецького» та інформаторів «Лиса» і «Чужого». У грудні 1944 р. був заарештований мешканець с. Хлопи (тепер – с. Переможне) – Володимир Яцишин-«Глина». На допиті він сказав, що у с. Хлопи існує організація АК чисельністю 170 осіб, яку очолює місцевий житель Франко Музика (1915 р.н.), колишній офіцер польської армії. У січні 1945 р. агентурна справа частково була реалізована при цьому в с. Хлопи були заарештовані 79 учасників АК. Проте керівнику організації Ф. Музиці та ще 20 іншим активним учасникам вдалося сховатися. Інші 70 учасників АК у цей період знаходилися на службі польської армії і евакуювалися в Польщу. Наприкінці 1945 р. 18 фігурантів справи по демобілізації із польської армії

повернулися із польської армії у с. Хлопи і їхня розробка продовжувалася[76].

У січні 1945 р. у Рудківському районі радянські силові органи ліквідували молодіжну організацію «Шелец», яка мала безпосередній зв'язок із проводом Львівського обшару АК. По справі заарештували 11 осіб на чолі з Яворським. До речі чекісти розшуковували польську збройну групу, яка ліквідувала поляка Жегадловського[77].

На початку лютого 1945 р. у відділ ББ УНКВС Дрогобицької області поступили дані, що в селах Стрілицьке і Підліски Мостиського (тепер – Крукеницького) р-ну існує невелика озброєна група членів АК, один із яких «Збишек» за мобілізацією скерований на призовний пункт для відправлення у польську армію[78]. На шляху до нього «Збишека» затримали і на допиті він дав покази, що є членом АК, яку очолював командир взводу Закревич. Після цього його завербували під псевдом «Чорний» і направили для виявлення інших членів АК. Здійснюючи свою роботу він надавав інформацію чекістам останні навіть 18 лютого 1945 р. на основі даних отриманих від агента ВББ УНКВС Дрогобицької області завели агентурну справу «Тихі». По якій розроблялася група членів польської організації АК, які проживали у сс. Підліски Крукеницького р-ну, Завада Мостиського р-ну, Стрілецьке Яворівського р-ну (разом 9 осіб). З них було заарештовано 4 особи, 1 призваний до польської армії, 2 виїхало в Польщу. У яких вилучили: ручний кулемет, 3 автомати, 100 гвинтівок, 1800 патронів, 8 гранат[79].

Агентурна справа «Кроти» була заведена ВББ УНКВС Дрогобицької області за показами агента і члена Дрогобицької організації АК Людвіга Дигоня та колишнього коменданта відділу зв'язку Бориславського інспекторату АК Яна Бінасевича для викриття лінії зв'язку інспекторату «Дністер» (Дрогобич) з підпільною антирадянською організацією АК в сс. Рихтичі і Хатки Дрогобицького р-ну. 23 квітня 1945 р. відділ ББ УНКВС Дрогобицької області завів агентурну справу «Кроти» по якій розроблялося 16 осіб. З них п'ять було

76 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 36; Оп. 70 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 79–83.

77 ГДА СБ України. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 48. Арк. 12–13.

78 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 26.

79 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 27; Оп. 70 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 71.

заарештовано, а двоє виїхало у Польщу. У них вилучили ручний кулемет, автомат, пістолет, дві гвинтівки[80].

Результати роботи органів УНКВС західних областей України по агентурних розробках: всього на 1 січня 1945 р. перебувало 3 справи на 258 осіб. Впродовж 1945 р. заведено 24 справи на 609 учасників, з них повністю і частково реалізовані 14 справ на 283 учасників, передані органам НКДБ і закриті 7 справ на 44 особи (станом на 1 січня 1946 р. в органах НКВС перебувало 12 агентурних справ, по яких проходило 340 учасників). Відповідно по областях (станом на 1 січня 1945 р.): Дрогобицькій – перебувало 2/178, впродовж 1945 р. заведено 8/165, з них повністю і частково реалізовані 7/243, передані органам НКДБ і закриті 2/16 (на 1 січня 1946 р. перебувало 3/84). У Станіславській області (на 1 січня 1945 р.) перебувало – 0, впродовж 1945 р. заведено 2/10, з них повністю і частково реалізовані 1/4, передані органам НКДБ і закриті 1/6 (на 1 січня 1946 р. перебувало – 0)[81]. Зокрема на польських підпільників, які діяли у Бориславі, силовики завели агентурну справу «Ізверги» (15 осіб), «Шахтинці» (8 осіб), «Радисти» (6 осіб), «Підпалювачі» (14 осіб)[82]. Пізніше Дрогобицьке УНКДБ завело агентурні справи «Хамелеони», «Борсуки», «Сейм», «Дволикі», «Підпільники» (польське підпілля у м. Борислав)[83]. Наприкінці жовтня 1944 р. за даними агентів «Сокіл» і «Сокович» у відділі ББ УНКВС Дрогобицької області завели агентурну справу «Сікорівці» для розробки Дрогобицького обводу АК (чисельністю 47 осіб). Впродовж грудня 1944 р. і січня 1945 р. заарештували 39 учасників АК, інші 8 перейшли на нелегальне становище. Зокрема, по Самбірському інспекторате: заступник коменданта Самбірського інспекторату АК Ян Бінасевич («Леон», «Кора», «Чайка», «Лис»; 1917 р.н., м. Борислав, поляк), комендант Дрогобицького обводу АК Людвіга Дигоня («Юзки», «Зигзаг», «Зев», «Ясень»; 1911 р.н., ур. Краківське воєводство) та інші 8 членів. Відтак заарештували заступника коменданта Дрогобицького обводу по організаційних питаннях Тадеуш Яворський («Беземянний»; 1916 р.н., ур. м. Коломия), заступника

80 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 70 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 73–74.

81 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 28.

82 ГДА СБ України. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 9. Арк. 144–149.

83 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 70 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 65; Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 32; Ф. 71. Оп. 6. Спр. 48. Арк. 13.

коменданта обводу по інформації Антон Лех («Миш», «Табак»; 1910 р.н., ур. с. Губичі), заступника коменданта Бориславського обводу по інформації Тадеуш Охендушко («Здислав»; 1922 р.н., ур. Борислав); комендант ліквідаційного відділу Бориславського обводу АК Михайло Гаєвський («Завор», «Француз»; 1912 р.н., ур. Борислав). У процесі реалізації агентурної справи заарештовано 74 члена АК і вилучено: ручний кулемет, 2 автомати, 2 гвинтівки, 5 пістолетів, 6 гранат, 4,8 кг толу, 10 мін, 5 пачок амоналу, 23 детонаторів, 3 м – бікфордів шнура, 16 печатних штампів)[84]. У березні 1945 р. до розробки залучили агента «Іванова», за даними якого з березня по серпень додатково виявили і заарештували 35 членів АК. При цьому розгромили керівництво Самбірського інспекторату Дрогобицького і Бориславського обводів АК[85]. У першому півріччі по Дрогобицькій області із 21 об'єкта розробки агентурної справи «Великани» і їх зв'язків 19 виїхало у Польщу, 2 заарештовано. Із 75 об'єктів агентурної справи «Сікорівці» 22 виїхало в Польщу, 50 заарештували, 3 призвали до Війська польського[86]. Саме через це були припинені агентурні справи в УНКВС Дрогобицької області: «Свої», «Шляхтичі», «Колос», «Грабіжники», «Наклепники»[87]. Справа «Шляхта» (проходило 14 осіб) заведена у лютому 1945 р. на основі агентурно-слідчих матеріалів, які свідчили про те, що на території Богородчанського, Чорнолицького і Обертинського районів Станіславської області існувала польська антирадянська організація АК. Очолював її Станіслав Вавро-«Бриліант», який працював органістом польського костелу у м. Городенка[88]. 5 червня 1945 р. ББ УНКВС Станіславської області була заведена справа на групу поляків (5 червня 1946 р. справа закрита), які працювали на поштампі м. Станіслав і вели антирадянські розмови, готувалися до боротьби за відновлення Польщі у кордонах 1939 р. У розробку були взяті 4 працівники, серед них начальник відділу доставки пошти Станіславського поштампу Михайло Іванович Павлюк (1900 р.н., с. Мартинів Рогатинського р-ну, поляк). На цю групу чекісти отримували дані від двох агентів, проте ці дані не підтверджували інші

84 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 33–35, 57–58.
85 Там само. Арк. 32.
86 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 70 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 3.
87 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 70 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 4; Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 9.
88 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 106 (1954). Спр. 1. Арк. 85.

інформатори, тому ця група була з обліку знята[89]. За перше півріччя 1946 р. органи МВС західних областей України заарештували 61 учасника АК та інших осіб із числа осіб польської національності (6 – Станіславській, 16 – Дрогобицькій, 0 в Чернівецькій)[90].

Відомостей про підпільні групи АК у Станіславській і Чернівецькій областях у 1946 р. відсутні. Натомість маємо інформацію про такі групи у першому півріччі 1946 р. по Львівській і Дрогобицькій областях[91]. Виконуючи домовленості з Польським комітетом національного визволення (угода між головою Раднаркому УРСР М. Хрущовим та головою ПКНВ Е. Осубкою-Моравським у Любліні від 9 вересня 1944 р.), радянський уряд намагався позбутися польської проблеми за рахунок депортацій польського населення з українських і білоруських теренів до Польщі[92]. Вище згадана угода підкреслювала «добровільність» переселення, хоч думки людей ніхто не питав. Потрібно зазначити, що у процесі переселення радянська адміністрація ставила мету виселити якомога більше поляків із УРСР. Депортованих не забезпечували належною кількістю транспорту, елементарними побутовими умовами, вони змушені були очікувати тижнями на збірних пунктах, а після прибуття зіткнутися із проблемою відсутності житла, роботи. Значна кількість полишених будинків були у незадовільному стані, їхнє відновлення лягало на плечі прибулих, тобто про рівноцінність обміну залишених на попередній території речей мови не велося. Для організації «евакуації» створювався спеціальний апарат у складі 18 районних уповноважених, п'ять з яких перебували у Дрогобичі, Стрию, Самборі, Станіславі та Ходорові. У квітні 1945 р. створили ще один пункт районного уповноваженого у Чернівцях. Штат 19 представництв нараховував 380 працівників[93]. Зокрема, у Дрогобичі функції уповноваженого виконував майор держбезпеки В. Д. Матерновський з Житомира, Станіславі – майор М. Я. Шатохін з Києва, Стрию – капі-

89 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 70 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 87–88.

90 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 70 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 22.

91 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 70 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 67–70, 73–74, 95–97, 107–111, 115–116.

92 Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. Київ: Українська видавнича спілка, 1999. С. 12, 52–53, 72, 110.

93 Там само. С. 12.

тан П. В. Кокарев зі Сталіно (тепер – Донецьк), Самборі – старший лейтенант П. І. Кузьменко з Кіровограда (тепер – Кропивницький), Ходорові – капітан Я. І. Жигалкін з Ворошиловграда (тепер – Луганськ)[94]. Серйозні порушення урядових настанов щодо організації евакуації поляків були допущені місцевими владними органами в Станіславській області. 16 листопада 1944 р. тут почало діяти Станіславське районне представництво, яке очолив направлений в область ЦК КП(б)У П. В. Пасічний. Евакуацію поляків зі Станіславщини розпочали 20 грудня 1944 р. і проводили залізничним транспортом[95]. Робітників дефіцитних професій – нафтовиків, працівників залізничного транспорту, інженерів і техніків Калуського калійного комбінату, механічних майстерень, лісозаводів з метою використання у виробничих цілях вивозили в останню чергу, а вчителів після закінчення навчального року[96].

Турбувало радянську адміністрацію те, що об'єкти нафтових заводів і нафтопромислів на території Дрогобицької області охороняли переважно особи польської національності. Враховучи, що абсолютна більшість (до 70%) поляків, які перебували в охороні, зареєструвалася на виїзд в Польщу, створилося загрозливе становище з охороною об'єктів нафтової промисловості. У зв'язку із цим для комплектування воєнізованої охорони нафтооб'єктів Дрогобицької області відповідним рішенням було виділено 1200 осіб військовозобов'язаних, із них 700 осіб з пересильного пункту м. Дрогобич і 500 осіб з пересильного пункту м. Станіслав[97].

Крім радянських уповноважених, подібних функціонерів надіслав ПКНВ. Щоправда, окремі уповноважені поляки у Карпатському краї, на думку партійного керівництва, не зовсім добросовісно виконували свою роботу, часто гальмуючи організацію евакуації[98]. І навіть більше. У Боринському районі голова райвиконкому, районний прокурор вважали евакуацію антидержавною діяльністю[99].

---

94 Там само. С. 52–53.

95 Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. Р. 295. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 4.

96 Держархів Івано-Франківської об. Ф. П. 1. Оп. 1. Спр. 426. Арк. 24.

97 ГДА СБ України. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 80. Арк. 31–31зв.

98 Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. Київ : Українська видавнича спілка, 1999. С. 79–80.

99 Держархів Львівської обл. Ф. П-5001. Оп. 7. Спр. 51. Арк. 6.

До польсько-радянської міжурядової угоди про переселення місцеві поляки поставилися неоднозначно, однак здебільшого не хотіли покидати землю, яка стала для них батьківщиною. Натомість польські структури спочатку вели наполегливу пропаганду серед польського населення, спрямовану на переконування щодо недоцільності виїзду до Польщі. Зокрема, підпільна польська газета «Слово польське» (№ 6 від 22 жовтня 1944 р.) зазначала, що ПКНВ складається лише з євреїв, а Осубка-Моравський є ворогом польського народу. У цій же ж газеті друкувалися матеріали про захмарні ціни на продукти в Польщі. Крім того, польське підпілля випустило спеціальну листівку із закликом до поляків не евакуюватися до Польщі. Серед населення розповсюджувалися чутки, що більшовики придумали «трюк з переселенням» для вивезення поляків до Сибіру, а також поговори такого змісту: «Польська держава не може існувати без Дрогобицької області, і Лондон ніколи не дасть своєї згоди на те, щоб Дрогобицька область залишилася в більшовиків»[100]. 10 грудня 1944 р. в Дрогобичі з'явилися листівки, в яких повідомлялося, що працівники уповноваженого ПКНВ по Дрогобицькому району Круковський, Янковський і батько та син Закшевські загинули ганебною смертю за те, що погодилися евакуюватися і працювати в апараті польського уповноваженого (насправді ці мешканці Дрогобича не були вбиті і вони продовжували виконувати свої функції)[101]. У ніч на 22 січня 1945 р. зі службового приміщення уповноваженого ПКНВ по Дрогобицькому району було викрадено і спалено документи, які фіксували заяви бажаючих виїхати до Польщі та інші матеріали. У цій справі підозрювали активного учасника АК Яна Красуцького – працівника представництва польського уповноваженого у Дрогобичі[102].

Для зриву «евакуації» польського населення із західних областей України польське підпілля не тільки вело широку агітаційно-пропагандистську роботу, але й здійснювало терористично-диверсійні акти на залізниці, напади на представництва по евакуації

---

100 Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. Київ : Українська видавнича спілка, 1999. С. 67–68.

101 Политнастроения и реагирования польского населения. С. 86.

102 Докладная записка о ходе эвакуации польского насления с территории УССР и антисоветских проявлениях националистичеких элементов. Там само. С. 116.

і окремих їхніх працівників, оскільки евакуація поляків означала не лише втрату опори і підтримки місцевого польського населення, а й «східних кресів» у цілому. Проте воно було неспроможним зупинити депортацію, яка хоч і затягнулася до 1 серпня 1946 р., проте охоплювала щораз більше населення. Загалом хід виселення польського населення із західноукраїнських земель проходив із перемінним успіхом для радянської сторони. Так, за 4 квартал 1944 р. по всіх західних областях із 826 992 осіб облікованого польського населення зареєструвалося на евакуацію всього 139 724 особи (17%), а евакуювалося лише 18 023 особи (2,2%)[103]. За перший квартал 1945 р. по шести західних областях (за винятком Чернівецької) зареєструвалося на виселення в Польщу 312 955 осіб польської національності (38% облікованого польського населення), а евакуювалося 69 207 осіб (близько 9%)[104].

Пізніше, станом на 1 січня 1946 р. із загальної кількості 826 992 поляків, які проживали до початку «евакуації», лише 214 462 особи (26%), ще не було евакуйовано (у Волинській – 4 521/1 480, Рівненській – 5 079/178, Тернопільській – 45 636/17 198, Станіславській – 20 726/2 589, Львівській – 80 463/23 817, Дрогобицькій – 54 958/27 851, Чернівецькій – 3 079/627)[105]. Із них у 1945 р. зареєструвалося на виїзд 753 242 особи, евакуювалося 612 530 (у Волинській – 66 736/63 695, Рівненській – 71 824/66 932, Тернопільській – 218 601/190 163, Станіславській – 83 412/65 275, Львівській – 193 183/136 537, Дрогобицькій – 108 515/81 408, Чернівецькій – 10 971/8 529)[106].

Окремо по областях станом на 1 березня 1946 р. хід переселення характеризувався наступними даними: Львівська – 264 826 осіб, які підлягали переселенню, 141 302 особи, які виїхали, відповідно у Тернопільській області – 218 601/194 876, Дрогобицькій – 118 439/82 021, Станіславській – 87 812/70 351, Рівненській – 73 936/69 165, Волинській – 67 500/66 846, Чернівецькій – 10 971/8 575. Всього – 842 235/632 136[107].

---

103 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 4.

104 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 9.

105 ГДА СБ України. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 4. Арк. 16, 65; Оп. 70 (1953). Спр. 6. Т. 1. Арк. 48–49.

106 Там само.

107 ГДА СБ України. Ф. 16. Оп. 7. Спр. 4. Т. 8. Арк. 107.

Динаміку до збільшення інтенсивності виселення простежується із кожним роком евакуації. Із вересня 1944 р. по 1 травня 1945 р. було евакуйовані в Польщу 41 413 сімей поляків (117 242 особи), а вже з травня по листопад 1945 р. у Польщу відправлено 155 751 сімей/468 118 осіб. У період з 10 жовтня 1944 р. по 15 вересня 1946 р. було евакуйовано 272 544 сімей або 789 982 осіб (з них за областями: з Волинської – 20 867 сімей, 64 798 осіб; Рівненської – 22 128/69 075; Тернопільської – 74 467/233 617; Станіславської – 26 568/77 930; Львівської – 85 235/218 711; Дрогобицької – 40 286/115 278; Чернівецької – 2 993/10 573). Етаповані розподілялися за національністю: 746 993 поляків, 30 408 євреїв, 12 581 інші[108].

Отже, із другою більшовицькою окупацією діяльність польського підпілля іде на спад. Нова адміністрація розпочинає реалізовувати курс на повну ліквідацію польських підпільних організацій. При цьому радянські силові органи використовували різноманітні форми та методи для виконання поставленої мети. Особливу ефективність та результативність давала агентура. У результаті використання цілого комплексу заходів уже наприкінці 1945 р. польське підпілля в західних областях практично перестало існувати. Відомості про польські підпільні організації у Станіславській і Чернівецькій областях у 1946 р. відсутні. Натомість такі групи у першому півріччі 1946 р. ще залишилися у Львівській і Дрогобицькій областях.

108 Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. С. 530.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-4

Василь Гулай

Розділ 4

Львів після «Бурі»: радянські репресії та пропаганда як інструменти тоталітарного впливу на масову поведінку поляків міста (1944–1946)

На завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки сталінський тоталітарний режим прагнув обмежити вплив поляків, які продовжували становити значну частину населення західноукраїнського регіону. Так, на них припадало понад 20,3 % населення Дрогобицької області, 25,5 % – Львівської, понад 28 % – Тернопільської[1]. У Львові поляки складали дві третини населення[2]. Після нацистської деокупації міста, станом на осінь 1944 р., усього залишилося, за різними даними, від 102 000 до 112 000 поляків, тоді як за результатами перепису 1931 р. їх у місті було понад 157 000[3].

Одночасно радянське керівництво було добре обізнане з етнополітичною ситуацією в Західній Україні. Йосипу Сталіну, наприклад, повідомили, що за роки нацистської окупації до Львова прибуло майже 40 000 осіб, зокрема понад 30 000 поляків[4]. Окремо варто враховувати пропагандистський контекст, коли в роки німецької окупації під впливом різного роду радіопередач Лондонського уряду

1 Гулай В. Етносоціальні процеси в західних областях України (друга половина 40-х – 50-ті роки XX ст.): дис. … канд. іст. наук спец.: 07.00.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2002. С. 54.

2 Терлюк І. Місто Львів: етнонаціональний склад населення у перші післявоєнні роки. *Львів: історія, населення, культура. Тези доповідей та повідомлень українсько-польської наукової конференції (м. Львів, 18–20 травня 1994 р.).* Львів, 1994. С. 52–54.

3 Макарчук С. Евакуація поляків зі Львова у 1944–1946 рр. *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura: Studia z dziejów miasta*. Kraków, 2002. T. 4. S. 401.

4 Гриневич В. Сталінська імперія в боротьбі з українським повстанським рухом. «*Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр.*: зб. документів. Львів, 2010. С. 24.

та дій польського підпілля у польського населення західних областей України формувалося переконання, що після розгрому коаліції фашистської Німеччини Польська держава буде відновлена в кордонах 1 вересня 1939 р., тобто і на території т. зв. Східних Кресів[5].

У цих умовах більшість польського населення та діячів підпілля на завершальному етапі Другої світової війни вважали закономірною винагородою утримання у складі Польщі Львова як центру східних «кресів» за їхню участь у боротьбі проти гітлерівської Німеччини. Забезпечити вагоміші, насамперед військово-тактичні, позиції поляків під час визначення майбутніх східних кордонів Польщі повинна була широкомасштабна операція Армії Крайової (АК) під назвою «Буря» (Burza)[6].

План «Бурі» передбачав «мобілізацію відділів АК в часи наближення фронту й відходу німецьких військ, виступу та взяття влади у конкретній місцевості перед вступом до неї радянських військ»[7]. Політичне завдання цієї акції полягало у тому, щоб представити радянській владі загони АК як законних господарів цієї території, представників підпільної Польської держави та польського уряду в екзилі[8].

У середині літа 1944 р. головною метою польського збройного підпілля стало захоплення Львова. Військово-політичні пріоритети майбутньої сутички були сформульовані так: «Акція "Буря" розцінюється польськими збройними силами та польською владою як факт політично невигідний для радянської влади. Поза боротьбою з німцями треба опанувати від імені уряду Польщі всім адміністративним, господарським і суспільним життям, принаймні на терені Львова і Дрогобича. У відносинах із радянською владою потрібно якнайдовше зберігати самостійність … і йти на співпрацю лише в питаннях, продиктованих спільною боротьбою з німцями…»[9].

---

5 Макарчук С. Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр. *Український історичний журнал.* 2003. № 3. С. 105.

6 Гулай В. Міжетнічна комунікація в Західній Україні у роки Другої світової війни: монографія. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2011. С. 348.

7 Czubiński A. Polska i Polacy po II wojnie światowej (1945–1989). Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM, 1998. S. 24.

8 Піскунович Г. Польське підпілля на південно-східних кресах Другої Речі Посполитої у 1939–1945 рр. *Україна – Польща: важкі питання: матеріали II Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках» (м. Варшава, 22–24 травня 1997 р.).* Варшава, 1998. Т. 1–2. С. 184.

9 Węgierski J. W Lwowskiej Armii Krajowej. Warszawa: Instytut wydawniczy PAX, 1989. S. 193.

Для реалізації таких амбітних завдань АК могла розраховувати на приблизно 11 000 вояків у Львівському окрузі, і зокрема на 3 600 – у самому місті[10]. За інформацією радянської військової контррозвідки «СМЕРШ», напередодні підходу Червоної армії до Львова чисельність АК у місті становила 6 000 осіб, зокрема, 4 000 озброєних вояків, а загальна чисельність Львівського округу сягала 20 000 осіб[11]. Зокрема, 22 липня 1944 р. загони АК, застосовуючи тактику вуличної перестрілки, відтіснили гітлерівців із Верхнього Личакова до вул. Пекарської, а також до північних та північно-західних теренів Львова. Вони перешкодили німецьким саперам створити протитанкову мінну загорожу на вул. Личаківській поблизу костелу Святого Антонія. Згодом, у радянський і пострадянський час, сформувався міф про те, що радянські війська врятували Львів від руйнування гітлерівцями[12].

Частини Радянської армії та АК вели бойові дії проти гітлерівців спільно, фактично як союзники. У тісній взаємодії з аківцями, які добре знали місто, радянське військо протягом 27 липня оволоділо центром Львова, районом головного вокзалу, Цитаделі. До кінця дня бої за звільнення міста від німців переможно закінчились. У безперечно тенденційному звіті командир 14-го полку уланів майор «Дража» (офіцер югославської армії, який втік із німецького полону і вступив у АК) писав: «Місто зайняли польські відділи повстанців, а совєтські панцерні одиниці тільки допомагали їм. На всіх будинках було видно лише біло-червоні прапори. Генерал Філіпковський комендант обшару, у новому мундирі перебував зі своїм штабом на вулиці Кохановського, 23. Полковник Червінський, командир округи, був комендантом міста, а порядок утримувала поліція АК». Слід зазначити, що 14-й полк справді бився завзято, за що отримав подяку від радянського

10 Гулай В. Поляки Львова в 1944–1946 роках: кінець національних ілюзій. *Львів: місто – суспільство – культура:* зб. наук. праць. Львів, 2007. Т. 6: Львів–Краків: діалог міст в історичній ретроспективі (Вісник Львівського університету. Серія історична. Спец. вип. 2007). С. 568–569.

11 Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Варшава; Київ, 2005. Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Ч. 1. С. 380.

12 Чорний М. Личаків. *Енциклопедія Львова*. Львів: Літопис, 2012. Т. 4. С. 143.

командування[13]. На час вступу у місто Червоної армії польські прапори майоріли на багатьох будинках міста, а на Політехніці – ще й англійський «Юніон Джек»[14].

Погоджуючись із польськими колегам про те, що командування АК не скористалося нагодою, щоб впродовж 19–21 липня 1944 р. остаточно опанувати Львів і витіснити звідти німецькі війська[15], варто наголосити, що навіть успішна реалізація такого задуму була радше короткочасним презентаційним ефектом перед радянською владою, яка не визнала б повернення Львова як центру «звільнених в 1939 р. від польських панів західноукраїнським земель», навіть зважаючи на їхню короткочасну й непевну участь як союзників у боротьбі з нацизмом.

Попри ілюзорну ейфорію визволення «польського» Львова, радянське командування намагалося використати польські відділи у власних цілях. Під час зустрічі у штабі радянських військ 25 липня комендант Львівського округу АК бригадний генерал Владислав Філіпковський висловив прагнення сформувати піхотну дивізію і продовжити спільну боротьбу проти Німеччини. Наступного дня у штабі округу радянському командуванню було представлено майже 150 офіцерів майбутнього з'єднання. Однак як тільки 27 липня останні німецькі частини залишили місто, радянське командування зажадало негайного роззброєння польських формувань. Загони, що брали участь у боях із німцями, 29 липня склали зброю[16]. Майже відразу після вступу Червоної армії до Львова було заарештовано 47 активних членів АК, зокрема 29 офіцерів інтернували[17].

Отже, після провалу «Бурі» у липні 1944 р. радянські репресивно-каральні органи розпочали роззброєння та арешти вояків і офіцерів АК. Головними методами боротьби органів Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) і НКДБ (Народного комісаріату державної безпеки), за словами історика Євгена Самборського, були військово-

13 Науменко К. Вступ радянських військ. Операція «Буря» АК. URL: http://map.lviv.ua/statti/luckij6.html

14 Макарчук С. Переселення поляків із західних областей України... С. 105.

15 Węgierski J. W Lwowskiej Armii Krajowej. S. 210.

16 Гулай В. Поляки Львова в 1944–1946 роках... С. 569.

17 Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 926. Арк. 85.

чекістські операції, яким передувала агентурно-слідча робота. Особлива увага також відводилася створенню агентурної мережі та виявленню радіоустановок, за допомогою яких польські підпільники отримували накази від вищого керівництва[18].

Так, 31 липня 1944 р. Управління НКДБ у Львівській області завело агентурну справу «Сейм» щодо розробки 300 найактивніших учасників польського військово-політичного підпілля[19]. Того самого дня у Житомир для переговорів із командуванням створеної на території СРСР Армії Людової вилетіли В. Філіпковський, комендант Львівського округу АК полковник Стефан Червінський та інші офіцери, які вже 3 серпня були заарештовані. Передбачаючи такий розвиток подій, В. Філіпковський залишив замість себе підполковника Фелікс Янсона, який мав відновити конспіративну діяльність, якби польська військова делегація не повернулась із Житомира протягом найближчих чотирьох днів. У наказі В. Філіпковського наголошувалося, щоб польське підпілля не виявляло своєї структури перед радянською владою[20]. Після перших арештів керівників і учасників АК польське підпілля продовжувало існувати[21], а до його остаточної ліквідації радянські репресивно-каральні структури ретельно готувалися.

Попри невдачу «Бурі», частина місцевого польського населення й надалі перебувала в полоні власних стереотипів. Так, надзвичайно поширеною серед частини польського населення була орієнтація на допомогу Заходу. Як висловився невдовзі після відновлення радянської влади у Львові професор Львівського медичного інституту Мартиняк: «Ще не відомо, де пройде радянсько-польський кордон. Я чув, що англійці та американці домагаються, щоб кордон пройшов на 60 км східніше Львова, який таким чином залишиться за Польщею» [22].

---

18 Самборський Є. П. Поляки Західної України і Західної Білорусі в національній політиці СРСР (1944–1946 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук.: 07.00.02 / Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2014. С. 9.

19 Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 6: Операція «СЕЙМ» 1944–1946. Варшава; Київ, 2007. С. 642.

20 Гулай В. Поляки Львова в 1944–1946 роках... С. 569.

21 Макарчук С. Переселення поляків із західних областей України... С. 105.

22 Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 19.

Не варто забувати й про те, що утворений Крайовою Радою Народовою із членів Польської робітничої партії та Союзу польських патріотів 19–21 липня 1944 р. Польський комітет національного визволення (ПКНВ)[23] подавався як орган «тимчасової виконавчої влади для керівництва визвольною боротьбою польського народу, для забезпечення його незалежності і відновлення польської держави»[24], який за кілька днів був опублікований у м. Холм, зайнятому Червоною армією, від чого ПКНВ й отримав другу назву – «Холмський». Його демократичні гасла стали ширмою терористичної діяльності НКВС та пов'язаних із ним польських служб безпеки[25].

Проте ілюзії частини польського населення почали швидко зникати. У листі до Йосипа Сталіна від 29 вересня 1944 р. Микита Хрущов пропонував проводити таку політику щодо польських громадян: «У всіх вищих і середніх школах користуватися підручниками і вести викладання лише українською і російською мовами. В Радянському Союзі для польських дітей організовано школи, в яких викладання ведеться польською мовою і за польськими програмами. Тобто виховання ведеться в дусі польської буржуазно-націоналістичної держави. Поляки ставили питання про те, щоб такі школи організувати і в місті Львові. Їм у цьому відмовили і запропонували у всіх українських і польських школах проводити заняття за програмами, затвердженими наркомом освіти УРСР. Ми також вважаємо необхідним відмінити рішення Ради народних комісарів УРСР "Про заборону мобілізації польського населення із західних областей за межі регіону на роботу в промисловість східних областей УРСР та інших республік Радянського Союзу". Треба залучити польське населення до виконання всіх обов'язків, які покладені на інше населення Радянської України. Це значить, що ми будемо проводити мобілізацію польського населення, як чоловіків, так і жінок, що проживають у західних областях УРСР, у промисловість, на будівництво оборонних споруд і для участі в інших заходах нарівні з українським населенням»[26].

---

23 Czubiński A. Polska i Polacy po II wojnie światowej (1945–1989). Poznań: Wydawnictwo naukowe UAM, 1998. S. 25.

24 Польща. *Вільна Україна.* (Орган Львівського обкому і міському КП(б)У, обласної та міської Рад депутатів трудящих). 1944. № 72 (6 жовтня). С. 2.

25 Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / пер з пол. М. Кірсенка. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 153.

26 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 892. Арк. 139.

Позицію ж місцевої влади щодо польського населення висловив, виступаючи на нараді польської інтелігенції Львова 6 грудня 1944 р., секретар Львівського обкому Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) Іван Грушецький: «По відношенню польського населення як громадян Радянського Союзу ми будемо проводити всі наші заходи без усіляких поправок, всі радянські закони для них повинні бути обов'язковими, а це значить, що мобілізація польського населення на роботи по відновленню народного господарства в східних областях буде розповсюджуватися, як на поляків, так на українців. А це значить, що підвищення культури буде проводитися за радянськими законами і радянськими правилами»[27].

Долю польського населення Західної України та українців Польщі було вирішено 9 вересня 1944 р., коли підписано угоду між урядом УРСР та ПКНВ про взаємну евакуацію населення. Відповідно до ст. 1 зазначеної угоди, необхідно було «приступити до евакуації всіх поляків і євреїв, що перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 р. і бажають переселитися на територію Польщі». Окремо наголошувалося, що «евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо»[28]. Так, за архівними даними на 30 листопада 1944 р. у Львові т. зв. евакуації підлягало 24 180 польських родин (84 681 особа)[29].

Радянські служби безпеки уважно вивчали настрої поляків, які підлягали евакуації. Для цього провадили агентурну роботу у виробничих та громадських колективах, цензурували поштову кореспонденцію та ін. В архівах збережено десятки донесень про сотні висловлювань поляків з питання виїзду/невиїзду. Багато з них навіть відверто висловлювалися за те, щоб Львів і західні області України повернути до Польщі. Директор хімзаводу № 1 Мадера Францішкович заявляв: «Я працюю і працював при радянській владі, але завжди був і залишаюся патріотом Польщі і через це хочу, щоб Львів належав до демократичної Польщі». Коли ж його офіційно запитали, що він розуміє під «демократичною Польщею»,

27 Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 1: 1939–1953. С. 232.

28 Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3 т. Львів, 1996. Т. 1: 1939–1953. С. 287.

29 Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 2. Спр. 24. Арк. 47.

відповів, що хоче, «аби Польща була радянською, але без колгоспів, і щоб у ній українці не гнобили поляків»[30].

Реакція польського населення західноукраїнського регіону на підписання Люблінської угоди була загалом негативною. Наприклад, робітник Рівненського міського водогону Вашек зазначав: «Нехай мене краще вб'ють бандерівці, але в Польщі мені немає чого робити». Львів'янка Яна Кукурська заявила: «Добре, що нам допомогла Англія укласти угоду з УРСР про переселення поляків до Польщі. Коли ми переїдемо в Польщу, то за допомогою Англії сформуємо свій уряд, а Червону армію примусимо піти з Західної України, а згодом знову повернемося у свій Львів»[31]. Начальник пожежної охорони Львівського театру ім. Лесі Українки поляк К. Врона був вкрай категоричним щодо наслідків масових арештів поляків у січні 1945 р.: «Арешти більшовики проводять перед своєю загибеллю. Якщо хтось пам'ятає, перед початком війни 1941 року вони робили те ж саме. Німці робили "гетто" для євреїв, а більшовики – для нас. Але нічого, прийде час і за все це вони від нас отримають: за ноги, і у Віслу»[32].

Наведемо також інші архівні свідчення домінуючих настроїв поляків Львова на вказані події. Так, студентка Львівського педагогічного училища полька Я. Лизанташик вважала: «НКДБ почали арештовувати чесних людей лише за те, що ці люди борються за свої рідне місто Львів»[33]. Вчитель 4-ї середньої школи м. Львова, мешканець приміського с. Левандівка Погушинський заявляв, що «совіти арештували сьогодні багато поляків та фольскдойчів лише тому, що поляки мають претензії на місто Львів, як на польське місто, поляки, які не арештовані будуть виселятися в Росію»[34].

Коли силовий тиск на польське населення дедалі зростав, частішими ставали песимістичні настрої, траплялися відчайдушні протестні дії. У Львові у День всіх святих, 1 листопада 1944 р., на

30 Макарчук С. Переселення поляків із західних областей України... С. 106.

31 Сергійчук В. Депортації поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 роках. Київ: Українська Видавнича Спілка, 1999. С. 55, 58.

32 Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 6... С. 444.

33 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 892. Арк. 4.

34 Там само.

могилах польських вояків на Личаківському цвинтарі, які під час польсько-української війни 1918–1919 рр. загинули в боях за Львів, зібралося орієнтовно 4 000 місцевих поляків, які вшанували їхню пам'ять співом патріотичних пісень та антирадянськими закликами, за що 6 найактивніших учасників затримали радянські органи безпеки[35].

На місці захоронень радянських воїнів, які загинули в боях за Львів, були зроблені написи: «Не віддамо Львова СРСР!», «Слава борцям за польський Львів!», а на виставленій карті Польщі в кордонах 1939 р.: «Що ворог відібрав у нас силою – шаблею повернемо!»[36]. Демонстранти співали «Єще Польска нє згінела», інші польські патріотичні пісні, вигукували антирадянські лозунги на зразок: «Хай живе Польща!», «Хай живе Армія Крайова!», «Поляжемо трупом, впадемо за Львів, та він буде наш!», «Геть більшовиків!», «Смерть більшовикам!» тощо[37].

Як одне із вихідних положень можемо прийняти міркування чернівецької політологині Оксани Докаш, що докорінні ціннісно-орієнтаційні та етноментальні відмінності політичної культури населення західноукраїнського краю від радянської моделі, що активно насаджувалися через відповідні політико-культурні практики мобілізації та формування лояльності до сталінського тоталітарного режиму в утворених на початковому етапі Другої світової війни західних областях Української РСР, стали основою численних форм активної й пасивної поведінки спротиву утвердженню нової влади, особливо на завершальному етапі Другої світової війни та в перші повоєнні роки[38]. Львівський історик Василь Ткачук справедливо зауважує, що радянські органи влади не враховували соціально-побутових умов для облаштування у Польщі поляків із Західної України, а вдавалися навіть до терористичних методів з метою оперативного здійснення акції[39].

---

35 Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 19. Арк. 55–56.

36 Макарчук С. Переселення поляків із західних областей України... С. 107.

37 Там само.

38 Докаш О. Політико-культурна трансформація західних областей України під впливом радянської ідеології (1930–1950-ті роки): монографія. Чернівці: «Місто», 2016. С. 208.

39 Ткачук В. Соціально-політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиріччя (1944–1954 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський державний університет ім. І. Франка. Львів, 1998. С. 13.

З метою активізації виїзду поляків та остаточної ліквідації польського підпілля в Західній Україні владні структури вдалися до репресій. У січні 1945 р. у Львові провели арешти. У доповідній записці секретаря Львівського обкому КП(б)У І. Грушецького на ім'я М. Хрущова від 13 січня 1945 р. зазначалося, що внаслідок проведеної операції органами НКДБ станом на 9 січня 1945 р. заарештовано 772 польських громадянина, зокрема: професорів – 14 осіб, інженерів – 21, лікарів – 6, ксьондзів – 5[40]. Серед заарештованих були діячі польського націоналістичного руху – студент Тимчук, власник магазину А. Світальський, технорук В. Гурко, графиня Чесновська, настоятель монастиря кармелітів Петинський[41]. Станом на 17 лютого 1945 р. за політичними мотивами на Львівщині заарештували 2 057 поляків, серед яких за приналежність до Армії Крайової – 230 осіб[42].

Справжня мета цих акцій – залякування польського населення перед «неминучим» переселенням до Польщі не була таємницею для пересічних громадян та залишків підпілля. Підпільна газета Армії Крайової «Слово польське» 6 січня 1945 р. констатувала: «Вже сьогодні окремим заарештованим було запропоновано звільнення в обмін на підписання декларації про виїзд»[43].

Розпачливими, але одночасно затятими були заяви львівських поляків після масових радянських арештів, проведених у ніч з 3 на 4 січня 1945 р.[44]. Розгортання репресій проти польського населення Західної України сприяло утвердженню атмосфери страху, взаємних підозр, що давало змогу радянським каральним органам ефективніше здійснювати контроль суспільної думки, придушення будь-яких, навіть потенційних проявів т. зв. антирадянської діяльності та сприяти зростанню кількості бажаючих зголоситися до т. зв. евакуації. Водночас станом на 12 березня 1945 р. за уточненими даними у Львові проживало 86 671 польський громадянин, із яких на евакуацію зареєструвалося тільки 29 919 осіб, а виїхало всього 7 472 особи, або майже 25 %[45]. Зокрема, в окремих

40 Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 214. Арк. 4.
41 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 892. Арк. 162.
42 Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 230. Арк. 65.
43 Там само. Спр. 214. Арк. 7.
44 Макарчук С. Переселення поляків із західних областей України... С. 107.
45 Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 2. Спр. 245. Арк. 119.

районах міста ситуація була такою: у Сталінському районі зареєструвалося 5 434 особи, а евакуювалося тільки 1 459, або 26,8 %; Червоноармійському – відповідно 6 987 та 1 553, або 22,2 %; Залізничному – 10 576 та 2 562, або 24,2 %; Шевченківському – 6 972 та 1 898, або 27,2 %.

Завершення Другої світової війни створило для Радянського Союзу сприятливі умови для врегулювання територіальних проблем і кордонів. Рішення Ялтинської та Потсдамської конференцій дало змогу радянському керівництву досягти однієї зі своїх головних зовнішньополітичних цілей – підтвердження власних західних кордонів за станом на 1 січня 1941 р.

Невирішеність проблеми кордонів у повоєнній Центрально-Східній Європі не дозволяла керівництву Радянського Союзу почувати себе повним господарем у західноукраїнському регіоні. Саме тому чинився тиск на уряди Польщі, Румунії та Чехословаччини. Погоджену на Кримській конференції (4–11 лютого 1945 р.) керівниками СРСР, США та Великої Британії лінію радянсько-польського кордону було закріплено Договором про радянсько-польський кордон, підписаним 16 серпня 1945 р. у Москві В'ячеславом Молотовим та Єжи Осубкою-Моравським. Таким чином, польський прокомуністичний уряд визнав входження Західної України в 1939 р. до складу СРСР[46].

Проте ілюзії про прилучення Львова до Польщі вже після розгрому Німеччини та після утворення польського коаліційного уряду продовжували поширювати представники Лондонського уряду та підпільні періодичні видання, що перебували під їхнім впливом. Наприклад, 13 липня 1945 р. Лондонський уряд поширив документ «Ми вистоїмо», у якому зазначалося: «Правда» останнім часом писала, що «точка зору СРСР і союзників на питання лінії Керзона є різною. Одним словом, питання приналежності східних районів Польщі залишається відкритим, визначення границь Польщі повинно вирішуватися на з'їзді трьох ... Ждемо спокійно з глибокою вірою, що в остаточному рахунку справедливість переможе, а святі жертви не є даремними»[47].

---

46 Гулай В. Завершення Другої світової війни та перспективи розвитку міжнародної ситуації в оцінці українського та польського населення Західної України. *Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія*. 2013. № 10. С. 181.

47 Макарчук С. Переселення поляків із західних областей України... С. 106.

В офіційних структурах Польського уряду, зокрема і в тих, які повинні були організовувати евакуацію польського населення із західних областей Української РСР, було багато таких чиновників, які так само жили надією на зміну обставин і з цих позицій всіляко гальмували виконання Угоди від 9 вересня 1944 р. Навіть віце-прем'єр Польського уряду Станіслав Грабський, перебуваючи у Львові ще 9 листопада 1945 р. на зустрічі з Комітетом Союзу Польських Патріотів, нібито мав заявити, що з'явилися надії на загострення відносин СРСР із західними державами, а отже, можна буде ще раз порушити питання про Львів і Вільно[48].

У липні 1945 р. уряди УРСР та Польщі підписали протокол про продовження евакуації населення до 1 листопада 1945 р. Згодом цей термін був продовжений. Сумніви щодо того, чи виїжджати в Польщу, чи опиратися евакуації, не зникали і після розгрому Німеччини, і навіть після підписання радянсько-польського договору 16 липня 1945 р. Так, викладач Політехнічного інституту В. Січка в листі до Романа Керера в Узбецькій РСР писав, що зі Львова «...виїхали в першу чергу кращі поляки-євреї, займаючи там керівні пости, крім того, ті, хто бажав замести сліди за собою ... Львів опустів, центр міста займають росіяни, вулиці пустіють. Під вечір рух припиняється, всі почувають себе більш упевнено у себе вдома»[49].

Загалом можна погодитися із Є. Самборським, що у цей час радянська влада залучала лояльно налаштованих поляків до соціально-економічних перетворень та партійної роботи у місцевих правліннях. Втім працевлаштовані поляки не обіймали керівних посад і відігравали допоміжну роль[50]. Нових етнонаціональних рис набували органи радянської влади та управління. Наприклад, станом на 1 січня 1945 р. у радянських структурах Львова працювало 547 осіб, серед яких 83 % становили ті, що прибули зі Сходу. Зокрема, там нараховувалося 275 українців, 175 росіян, 15 євреїв, 82 представники інших національностей, переважно поляків[51].

Місцеві партійні та радянські керівники насамперед залучали до організації виїзду поляків лояльно налаштованих представників

48 Там само. С. 106.

49 Там само. С. 108.

50 Самборський Є. П. Поляки Західної України і Західної Білорусі... С. 10.

51 Держархів Львівської обл. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 58.

польської громадськості, організовували наради і збори груп польського населення[52]. Наприклад, вже на початку 1945 р. було створено Союз польських патріотів у СРСР. Голова Львівського обласного правління Союзу польських патріотів професор Мазур 13 лютого 1945 р. просив секретаря Обкому партії Івана Грушецького направити в Польщу делегацію Союзу патріотів для попереднього ознайомлення з умовами для поселення і проживання евакуйованих зі Львова поляків, а також увести до складу делегації письменника Йосифа Воробця (Яна Бжозу), ксьондза Михала Ренкаса, директора Польського державного театру Броніслава Домбровського, професора університету ім. І. Франка Євстахія Жилінського, від робітників – заступника начальника цеху електрокомбінату Антона Барвінського, а від ремісників – Владислава Добжанського [53].

У березні 1945 р. професор Мазур у листі до першого секретаря Львівського обкому КПУ(б)У І. Грушецького просив звільнити з ув'язнення 24 професорів, доцентів та наукових співробітників вишів Львова, найбільше з Політехнічного інституту. Серед ув'язнених були доктори технічних наук Володимир Бужинський, Станіслав Фризе, Мєчислав Герман, Алєксандр Козіковський, Тадеуш Кучинський, Еміль Лазорик, Вітольд Мінкевич, Едвін Лажек, Едвард Сухарда та ін.[54]

Одночасно польські підпільні структури намагалися паралізувати діяльність лояльно налаштованих до радянської політики поляків. Заступник голови Львівського Союзу польських патріотів, доктор медичних наук Владислав Бєлінський, розкриваючи отриману нібито з Любліна бандероль, загинув 8 лютого 1945 р. від вибуху, а його дружина була поранена. Стало відомо, що командування АК постановило таким чином покарати тих поляків, які підписали звернення до польської інтелігенції і народу із закликом будувати нову Польщу в Польщі. Львівські поляки коментували вбивство як акцію підпілля ендеції. У відповідь на це вбивство радянські каральні органи заарештували 41 поляка за підозрою у приналежності до АК та інших підпільних груп[55].

---

52 Макарчук С. Переселення поляків із західних областей України... С. 111.

53 Там само.

54 Там само.

55 Там само.

Переселення поляків із території західних областей України здебільшого було завершене до 1 вересня 1946 р. Всього у регіоні було обліковано 305 226 родин, або 873 478 осіб, які підлягали переселенню. Подали заяви на виїзд у Польщу 301 755 родин, або 859 905 осіб. Виїхали 301 755 родин, або 789 982 особи[56]. Зокрема, із Львівської області було переселено 218 711 осіб [57]. Як наслідок, наприкінці 1946 р. з-поміж 266 500 мешканців Львова нараховувалося тільки 10 000 поляків [58]. Переселення польського населення було продовжено в середині 1950-х років. У 1956 р. із Львівщини, переважно зі Львова, виїхало 718 осіб [59].

Отже, узагальнення й критична інтерпретація української і польської історіографій та введення у науковий обіг архівних документів дають змогу простежити витоки, характерні прояви та наслідки масової поведінки польського населення Львова від невдачі в оволодінні містом в другій половині липня 1944 р. до завершення т. зв. евакуації їх більшості восени 1946 р. Активні репресивно-каральні акції радянських органів НВКС, НКДБ та агресивна тоталітарна пропаганда визначали моделі поведінки як окремих польських мешканців міста, так і позиції окремих їх груп. У масовій політичній свідомості демонстративно утверджувалася неминучість втрати «польського Львова» на користь його нового політико-правового статусу в складі Української РСР як невід'ємної частини Радянського Союзу з його вождем Й. Сталіном та єдиною спрямовуючою партією – Всесоюзною комуністичною партією (більшовиків) ВКП(б). Проте на рівні стереотипізованої свідомості й поведінки частини т. зв. «кресов'яків» із числа переселених до Польщі в 1944–1946 рр. та їх нащадків Львів залишався й залишається суто польським феноменом, що не може не бути перешкодою для гармонізації польсько-українських відносин на сучасному етапі боротьби України за активної допомоги Республіки Польща проти повномасштабної агресії Російської Федерації як квазіспадкоємниці СРСР та режиму Володимира Путіна як продовжувача тоталітарних практик сталінізму кінця 20-х – початку 50-х років XX ст.

56 ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2610. Арк. 191.

57 Гулай В. В. Етносоціальні процеси в західних областях України... С. 59.

58 Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 555. Арк. 135.

59 Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Львівський обласний комітет Комуністичної партії України. Оп. 6. Спр. 82. Арк. 102.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-5

Володимир Кіцак, Микола Литвин

Розділ 5

Проблема українсько-польського пограниччя в роки Другої світової війни: британські, польські, американські та радянські виклики

Одразу ж після початку Другої світової війни дипломатичні представники країн-альянтів розпочали тривалі консультації, які мали на меті усталити майбутні кордони Польщі. Спочатку вони велись між дипломатами Великобританії, США та представниками польського уряду в еміграції. Після вибуху радянсько-німецької війни до перемовин долучились і дипломати Радянського Союзу. Кожна з країн обстоювала власне бачення конфігурації цих кордонів. Оскільки основні суперечки розгорілись щодо маркування нових східних кордонів Польщі, то Лондон, Вашингтон, Варшава і Москва опосередковано вирішували й майбутню долю західних українців. Адже паралельно з встановленням кордонів вирішувалось, чи будуть виселяти українців з теренів, які відійдуть до «народної» Польщі.

На міжнародних конференціях і в приватному листуванні очільники найпотужніших світових держав з'ясовували, де саме буде пролягати цей кордон. Відповідно вивчення позиції урядових кіл Великобританії та США є особливо цікавим, оскільки ці країни були не лише одними з найактивніших членів антигітлерівської коаліції. Позиція Британії дуже суттєво впливала на еміграційний уряд Польщі, що перебував на англійській території. А оскільки польський уряд від 1943 р. не мав офіційних контактів з урядом СРСР, то саме Великобританія була основною країною, що захищала польські інтереси та й саму незалежність Польщі на міжнародній арені. Саме уряд Британії був найбільше освідомлений із реальним станом справ як щодо пролягання етнічної межі між українським та польським населенням, так і щодо прийдешньої депортації українців та

поляків з обох боків майбутнього кордону між Польщею та СРСР. Позиція США була набагато більш радяноцентричною. Все це дозволяє на основі об'єктивного і аналізу подій заперечити загальноприйняту думку про те, що єдиними винуватцями депортації були комуністичні уряди СРСР та Польщі. Як уже зазначалося, певне відношення до цього мав й уряд Великобританії, який погоджувався з Кремлем на встановлення кордону по лінії Керзона і підтримував ідею широкомасштабних депортацій населення – українців, поляків, чехів та ін.

В радянські часи дослідження було неможливе через неминучу політичну заангажованість. Важливими є збірники документів, в яких, попри радянську цензуру, наявні ряд документів, що дозволяють зрозуміти позицію сторін під час переговорного процесу[1]. Нині проблема актуалізується в дослідженнях ряду українських та зарубіжних авторів. Наприклад, Ю. Сливка побіжно висвітлив проблему, зосередившись основну увагу на проблемі депортації українців[2]. Проблему розробляв Є. Пастернак, грунтуючись на документах, виданих у Великобританії[3]. Значно більше уваги про-

---

1 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. Т. 1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли. (Июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). Москва: Издательство политической литературы, 1976. 472 с.; Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. Т. 2. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэном (авг. 1941 г. – дек. 1945 г.). Москва: Издательство политической литературы, 1976. 327 с.; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов / М-во иностр. дел. СССР. Т. 2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). Москва: Политиздат, 1978. 201 с.; Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VIII. Январь 1944 г. – декабрь 1945 г. / Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, Ин-т социалистических стран Польской АН; Отв.ред. И.А. Хренов, В.Т. Ковальский. М.: Наука, 1974. 684 с.; Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х томах. Т. 1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли. (июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). Москва: Государственное издательство политической литературы, 1958. 408 с.

2 Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії. *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х томах*. Львів, 1996. Т. 1. 1939–1945 рр. С. 5–25.

3 Див.: Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Вінніпег; Торонто, 1989. 466 с.

блемі міжнародного узгодження східного польського кордону приділено у фундаментальній колективній праці під керівництвом Ю. Макара[4]. Проблеми кордонів дослідили відомі польські науковці Анжей Сова і Ян Пісулінський та ін.[5].

Плани Великої Британії та польського еміграційного уряду. Основним партнером для еміграційного польського уряду була Велика Британія, куди після окупації Франції перебрався законний уряд захопленої нацистами Польщі[6]. Саме із британським урядом були проведені перші переговори, в яких поляки наполягали на незмінності кордонів 1921 р. Для Великобританії Польща ще з моменту її утворення у 1918 р. була дружньою країною. Тому після невдалого для поляків початку Другої світової війни британський уряд не тільки прихистив польський еміграційний уряд у червні 1940 р., але й максимально підтримував поляків у їх прагненні відновити Річ Посполиту у довоєнних кордонах. Особливо наголошувалося на незмінності східних кордонів. Відповідно Галичина і Волинь, на думку британців, мали залишатись у складі відновленої Польщі. Для здійснення цього пропонувалось декілька варіантів. Зокрема на початку війни розглядалась можливість висадки десанту англо-американського війська на півдні Балканського півострова. Наступні операції союзного війська мали наскільки це буде можливо, швидко зайняти територію Балкан і концентрованими ударами звільнити Польщу, не допустивши її окупації Радянською армією. У такому разі не тільки Закерзоння, але й Східна Галичини та Волинь знову поверталися до Польської держави. Проте домагання польських дипломатів про відновлення довоєнних кордонів були відкинуті Москвою. З огляду на постійне наполягання Й. Сталіна союзники поступово почали сприймати кордон 1939 р. як щось незмінне. Загалом теза щодо проходження західних кордонів СРСР в основному по межі, визначеній як «лінія Керзона», була цілковито погоджена ще в другій половині березня 1943 р. на зустрічі міністра закордонних справ

4 Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 1. Дослідження. Чернівці: Букрек, 2011. 880 с.

5 Sowa A. Stosunki polsko – ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki. Kraków, 1998. 342 s.; Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947. Rzeszów, 2009. 588 s.

6 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 515.

Е. Ідена та Президента США Ф. Рузвельта у Вашингтоні. Водночас англійці, американці розуміли: що пролягання кордону по цій межі викличе величезні дипломатичні складнощі у перемовинах з поляками[7]. Вже тоді, у березні 1943 р., очільники Великобританії та США несподівано вирішили, що до «сфери впливу» СРСР потрапляє не тільки Польща, але й уся Центрально-Східна Європа[8]. Вказане було підтверджено на зустрічі В. Черчилля та Т. Рузвельта у Квебеку у серпні 1943 р. Відтак стало зрозуміло, що американці не погодяться висадити свої війська на Балканах і, тим більше, на балтійському узбережжі Польщі[9]. Вочевидь неабияку роль у такій поступливості відіграла активна дипломатична діяльність СРСР, а також те, що радянсько-німецький фронт сковував 70% німецьких дивізій[10]. Точне місце пролягання кордону вирішувало, яка кількість українського населення Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя підпадатиме під наступну евакуацію/депортацію. Сама неминучість депортацій українського та польського населення, які в урядових колах країн-учасниць антигітлерівської коаліції дипломатично називались «добровільними», практично всіма сторонами визнавався неминучим за будь-яких умов.

Ще одним із способів підтримки польського союзника, який використовувався урядом Великобританії, була постійна підтримка польського підпілля зброєю, боєприпасами, медикаментами, засобами зв'язку та ін.[11]. Підрозділи Армії Крайової діяли по всій довоєнній території Польщі. Командування польського підпілля, як і польський уряд в еміграції, відкрито декларувало: метою боротьби є відновлення Польщі в довоєнних межах із претензіями Польщі до Східної Пруссії, Сілезії та Помор'я. Польський суверенітет мав поширюватись на Лемківщину, Надсяння, Холмщину та Підляшшя[12]. Для оволодіння цими теренами й недо-

7 Дюрозель Ж.-Б. Історія Дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ: Основи. 1995. С. 325.

8 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів, 2002. С. 520

9 Дюрозель Ж.-Б. Історія Дипломатії від 1919 року до наших днів. С. 326

10 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. С. 520

11 Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / пер. з пол. М. Кірсенка. Київ, 2007. С. 149.

12 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. С. 516–517, 523.

пущення на них Радянської армії було розроблено спеціальну операцію «Буря», під час виконання якої, окрім іншого, передбачалось перекидання бойових підрозділів із центральних польських воєводств у Львів та околиці. За допомогою їх планувалось підняти повстання, очистити територію від нацистів та проголосити відновлення польської влади до моменту входження туди радянських військ. У разі необхідності планувалось придушувати будь-які антипольські акції УПА та ОУН[13]. Забезпечення АК, як основного виконавця цього плану, здійснювалось завдяки англійській авіації, що могла перекидати навіть невеликі десанти. Проте від осені 1943 р. ця допомога почала відчутно зменшуватись. У листопаді взагалі жоден літак із зброєю та спорядженням не був надісланий. Британські чиновники пояснювали це активною протидією німецької винищувальної авіації і, відповідно, великими втратами англійських транспортних літаків. Проте реальна причина, вочевидь, була іншою: перемовини в Тегерані та у Ялті засвідчили жорстку позицію СРСР щодо необхідності встановлення нового східного кордону Польщі співмірно із лінією Керзона. Активна підтримка англійцями АК як представника еміграційного уряду, що ніяк не погоджувався на відторгнення від Польщі хоча б частини східних територій, неминуче б призвела до ускладнення дипломатичних відносин із СРСР. Цього офіційний Лондон аж ніяк не прагнув[14]. Позбавлена британської підтримки АК все ще залишалась грізною силою, проте можливість загальнопольського повстання потроху зникала. Врешті реальна потужність підрозділів АК була наочно перевірена кривавим фіналом Варшавського повстання. Основною причиною поразки АК було те, що польська підпільна армія була залишена напризволяще радянською армією, що хотіла вступити у польську столицю в ролі визволительки, які мають право на встановлення нових кордони і формування промосковського уряду [15].

---

13 Sowa A. Stosunki polsko – ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki. Kraków, 1998. S. 250–256, 263; Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк;Львів, 1993. С. 395.

14 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж;Нью-Йорк;Львів, 1993. С. 394–395.

15 Ротшильд Дж., Уїнгфілд М. Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни / пер. з англ. В.Т. Лапицького, С. М. Рябчук. Київ, 2004, С. 44.

Цілком логічно, що другою стороною, категорично зацікавленою у вигідному для неї становленні східного кордону Польщі, був Радянський Союз. Саме з ним і відбувалась значна частина переговорів, у яких Великобританія виступала насамперед як союзник Польщі. В. Черчилль і особисто, і через міністра зовнішніх справ, і листовно мав ряд контактів із очільниками СРСР, зокрема з Й. Сталіним, в яких відстоював польські інтереси. Втім, не зважаючи на всі зусилля та поступки Прем'єр-міністра Великобританії, це позірне налагодження відносин між урядами СРСР та Польщі тривало недовго. Перемоги Радянської армії у першої половини 1943 р. суттєво змінили риторику московських дипломатів, зробивши її жорсткішою: еміграційний уряд в Лондоні вже не розглядався як ймовірний засіб для налагодження стосунків із Лондоном та Вашингтоном і, тим більше, його не вважали рівним СРСР союзником у боротьбі з Берліном. Відповідно про встановлення радянсько-польського кордону за договором 1921 р. вже не йшлося. Залишалось лише знайти новий привід. Саме тому, коли гітлерівська адміністрація за допомогою місії Червоного Хреста почала досліджувати місця розстрілу польських офіцерів у Катині й інформація про це потрапила на сторінки світових інформаційних агентств, Радянський Союз звинуватив польський уряд в екзилі у тісній співпраці з німецькими нацистами. У листі до В. Черчилля Й. Сталін звинуватив уряд В. Сікорського у контактах з Гітлером та узгодженні часу публікації та змісту пропагандистських антирадянських наративів спільно німцями й поляками. На думку Сталіна «у той час, поки народи Радянського Союзу, обливаючись кров'ю у важкій боротьбі з гітлерівською Німеччиною, напружують усі сили для розгрому спільного ворога вільнолюбних демократичних країн, уряд п. Сікорського в угоду тиранії Гітлера завдає віроломного удару Радянському Союзові». У цьому ж листі від 21 квітня Сталін пообіцяв розірвати зносини із урядом Сікорського[16]. Врешті, 26 квітня 1943 р. ця погроза була радянським урядом втілена в життя і відносини із польським урядом в еміграції було розірвано

16 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. Т. 1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли. (Июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.) Москва, 1976. С. 145–146.

остаточно[17]. Польські дипломати були змушені залишити територію СРСР. Як з'ясувалось пізніше, у Сталіна вже реалізовувався план щодо творення нового польського уряду, цілковито слухняного. Певна робота у цьому питанні була розпочата ще у 1941 р., коли наприкінці грудня поблизу Варшави були скинуті на парашутах дві групи польських комуністів, які у численних листівка засвідчили про створення Польської робітничої партії (ППР), на основі якої взимку1943–1944 р. була створена Крайова національна рада (КРН). Очолена співробітником НКВС СРСР Болеславом Бєрутом, вона невдовзі почала формувати прорадянський польський уряд[18].

Усі спроби В. Черчілля відновити відносини між польським та радянським урядами зазнали невдачі. Протягом усього квітня 1943 р. британський очільник неодноразово заперечував абсурдну сталінську тезу щодо співпраці уряду генерала Сікорського із нацистською Німеччиною. Проте його спроба поновити дипломатичні зносини між урядами Сікорського й Сталіна зазнала невдачі. Вочевидь британський Прем'єр здогадувався, що цей розрив був запланований Сталіним ще задовго до розслідування Катинських розстрілів місією Міжнародного Червоного Хреста. Тому 30 квітня 1943 р. в листі він попереджав, що не вірить в домисли пропаганди Й. Геббельса про те, що СРСР буде організовувати новий польський уряд на своїй землі. Заодно В. Черчилль попередив, що британський уряд ніколи не визнає штучно створений росіянами уряд[19].

Врешті 4 травня цього ж року Й. Сталін запевнив: що СРСР не творить жодного нового польського уряду. Проте він би не заперечував, щоби уряди Великобританії, СРСР та США здійснили заходи, спрямовані на покращення складу тогочасного

17 Ротшильд Дж., Уінгфілд М. Повернення до різноманітності: Політична історія Східно-Центральної Європи після Другої світової війни / пер. з англ. В.Т. Лапицького, С. М. Рябчук. Київ, 2004. С. 43; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов / М-во иностр. дел. СССР. Т. 2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). Москва, 1978. С. 186.

18 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. С. 525, 529.

19 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. Москва, 1976. Т. 1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (Июль 1941 г. – ноябрь 1945 г.). С. 150–151.

польського уряду «з точки зору укріплення єдиного фронту союзників проти Гітлера»[20].

В. Черчилль розумів, що без визнання поляками нових східних рубежів домовитись із росіянами не вдасться. Тому восени міністр закордонних справ Британії Ентоні Іден заявив Станіславу Миколайчику, який після смерті Владислава Сікорського очолив польський уряд, що умовою відновлення польсько-радянських дипломатичних стосунків є поступки в питанні східних кордонів[21]. В листах до Й. Сталіна британський Прем'єр-міністр інформував, що ним була проведена особиста зустріч з представниками польського уряду, під час якої від спробував умовити польську сторону погодитись на східний кордон по лінії Керзона та врахувати те, що «визволення Польщі від німецької окупації здійснюється майже виключно завдяки величезним жертвам із боку російських армій». Свою прихильність до відродження у повоєнний час сильної Польщі У. Черчилль пояснював тим, що саме існування Польщі є необхідністю, оскільки ця країна є природним союзником демократичних країн у разі можливого післявоєнного німецького реваншу[22].

Вперше на міжнародному рівні питання «добровільного» переселення людей, що опиняться у інонаціональній державі, було обговорене на мирній конференції у Тегерані під час дискусій щодо формування майбутніх кордонів у Східній Європі. Зокрема, на післяобідній нараді 1 грудня 1943 р. Сталін заявив, що «українські землі повинні відійти до України, а білоруські – до Білорусії», тобто між СРСР та Польщею кордон повинен пролягати у межах, встановлених у 1939 р. Натомість, Польща ж повинна отримати землі на заході як такі, що завжди були польськими. Тоді ж В. Черчилль навів свій відомий приклад із трьома сірниками, де один символізував кордон Німеччини, другий – Польщі, третій – СРСР. Всіх їх, на думку британського Прем'єр-міністра, варто відсунути в захід-

---

20 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. Т. 1. С. 154.

21 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. С. 393.

22 Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VIII. Январь 1944 г.-декабрь 1945 г. / Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, Ин-т социалистических стран Польской АН; Отв.ред. И.А. Хренов, В.Т. Ковальский. Москва, 1974. С. 36–39.

ному напрямку для «вирішення одного з головних завдань, що стоять перед союзниками, – гарантування безпеки західних кордонів Радянського Союзу»[23].

Водночас, розуміючи, що відстояти довоєнні кордони Польщі не вдасться, британський Прем'єр-міністр В. Черчилль відзначив, що «основа польської держави й народу має бути розташована між так званою лінією Керзона і лінією ріки Одер, з включення в склад Польщі Східної Прусії та Оппельської провінції». На думку В. Черчилля «поляки на схід від лінії Керзона матимуть право репатріюватися з земель, окупованих росіянами, а українці і білоруси з властивої Польщі матимуть подібне право повернути на схід від лінії Керзона»[24]. До речі, в радянському виданні документів, присвяченому Тегеранській конференції, слова В. Черчилля наводяться аналогічно, але фраза про майбутнє переселення українців та білорусів – відсутня. Вочевидь редактори радянського збірника документів воліли не згадувати про переселення, яке носило ознаки депортації. Лише в одному місці наведена фраза британського прем'єра про те, що «кінцеве проведення кордону потребує детального вивчення і можливого розселення населення в деяких пунктах»[25]. Врешті під час наради 1 грудня В. Черчилль вчергове пообіцяв переконати польський еміграційний уряд прийняти нові перенесені на захід кордони Польщі[26]. Ці поступки В. Черчилля відносно східного польського кордону на користь СРСР вочевидь були зумовлені простою логікою: британський лідер волів поступитись і пересунути кордони на захід, лише щоб добитись бодай гарантій того, що окупована радянськими військами Польща буде повернута законному еміграційному уряду й не стане черговим московським сателітом, якими перед війною вже стали анексовані прибалтійські республіки. Тому і в Тегерані, і на подальших конференціях, і в особистому листуванні із Й. Сталіном він усіляко намагався примирити радянський та польський уряди й добитись відновлення між

23 Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов / М-во иностр. дел. СССР. Т. 2. С. 34, 164–165.

24 Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). С. 296.

25 Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов / М-во иностр. дел. СССР. Т. 2. С. 167.

26 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. С. 406.

ними дипломатичних відносин. В подальшому британський очільник очікував визнання з боку СРСР еміграційного уряду як легітимного керівника відтвореної Польщі.

В. Черчилль свідомо пішов на територіальні поступки, оскільки із початку війни у союзників часто виникала думка про те, що СРСР не проти укласти сепаратний мир із нацистською Німеччиною. Й. Сталін постійно звинувачував союзників у відкладанні термінів висадки військ у Франції і вимагав гарантій її якнайскорішого початку. Врешті в 1943 р. на деякий час посол Максим Литвинов навіть був відкликаний із Вашингтона, а Іван Майський – із Лондона. Під час війни такі кроки прийнято вважати не цілком дружніми та безпечними для країн, з яких відкликаються посли. Врешті це був би не перший союз Й. Сталіна й А. Гітлера. Тому постійними поставками озброєнь та сировини, а також серйозними територіальними поступками на східному кордоні Польщі союзники намагались забезпечити собі лояльність московського керівництва[27].

З іншого боку, В. Черчилль здійснював постійний тиск на еміграційний уряд, бажаючи зробити його поступливішим щодо східного кордону. Більше того, вже в січні 1944 р. В. Черчилль заявив С. Миколайчику про неминуче «добровільне» переселення українського, білоруського та польського народів, що стане наслідком повоєнної зміни кордонів. На думку В. Черчилля, поляки отримають можливість переселитися з підрадянських територій до Польщі, а українці – із території Закерзоння переїхати на схід. Спроби польського очільника апелювати до англо-польського пакту 1939 р., згідно якого Британія повинна була боронити Польщу від німецької агресії, позитивних наслідків не дали. В. Черчилль цілковито прямо заявив, що «Велика Британія та Америка не будуть воювати за східні кордони Польщі»[28]. Ця теза британського очільника, зафіксована С. Миколайчиком, була першою згадкою у дипломатичних розмовах про «репатріацію» українців Закерзоння. Вочевидь саме під тиском В. Черчилля та Е. Ідена 5 січня 1944 р. польський еміграційний уряд опублікував відозву в зв'язку з переходом Радянської армією довоєнного польського кордону, який існував до вересня 1939 р. У документі заявлено про «непорушні права Польщі на

27 Дюрозель Ж.-Б. Історія Дипломатії від 1919 року до наших днів. С. 324, 326

28 Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). С. 297–298.

незалежність», проте жодним словом не відстоюється східний кордон держави до вересня 1939 р. Всього лиш сказано, що «радянські війська перейшли – як повідомляють зведення – державний кордон Польщі»[29]. Після того, як московський уряд у своїй відповіді вчергове підкреслив незмінність кордонів вересня 1939 р., 15 січня 1945 р. еміграційний уряд опублікував Декларацію, в якій заявив: що в умовах війни «польський уряд вважає більш доцільним утриматися від подальших публічних дискусій»[30].

Перемовини В. Черчилля та С. Миколайчика відбулись і в лютому. Попри наполягання британського прем'єр-міністра на схваленні еміграційним урядом кордону по лінії Керзона, С. Миколайчик відкидав британські домагання, вперто сподіваючись зберегти Львів та Вільнюс у межах відродженої Польщі. Вочевидь за такими прагненнями польський очільник так і не вловив, що перемовини йдуть не про польські кордони, а про реальну загрозу цілковитої втрати незалежності[31].

Діалог Сталіна і Черчилля. Тим часом Й. Сталін 4 лютого 1944 р. у листі до В. Черчилля дав зрозуміти, що не вважає згоду британців на проведення східного кордону Польщі по лінії Керзона надмірною поступкою, оскільки вона не є крайньою західною межею розселення українців і проходить східніше від кордону СРСР 1939 р. В цьому випадку етнічні межі розселення українців були лише способом отримати поступку союзників у регіоні, який був для СРСР набагато важливіший в геополітичному плані. В даному випадку мова йде про Східну Пруссію, частину якої, разом із узбережжям Балтійського моря бажав отримати Радянський Союз. Землі українського Закерзоння були фактично обміняні на можливість збудувати військово-морську базу в зоні, розміщеній в незамерзаючій частині Балтики. «Ми, – писав Й. Сталін, – претендуємо на то, щоб північно-східна частина Східної Пруссії, враховуючи порт Кенігсберг, як незамерзаючий порт, відійшла до Радянського

29 Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VIII. Январь 1944 г. – декабрь 1945 г. / Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, Ин-т социалистических стран Польской АН; Отв. ред. И.А. Хренов, В.Т. Ковальский. М.: Наука, 1974. С. 14–15; Sprawa polska w chasie wojny swatowej na arenie miedzynarodowej. Zbior dokumentow. Warszawa, 1965. S. 452–454.

30 Известия, 11 января.1944 г. № 9; Правда, 17 января 1944 г. № 15.

31 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. С. 531.

Союзу... Без задоволення цієї мінімальної претензії Радянського Союзу, поступка Радянського Союзу, що отримала вираження в лінії Керзона, втрачає будь-який зміст, як про це я вже Вам говорив у Тегерані»[32]. 6 лютого 1944 р. В. Черчилль вперше повідомив своїх польських колег про те, що Східна Пруссія, попри всі сподівання, не відійде до Польщі. Вона, разом із Кенігсбергом, перейде у власність Радянського Союзу, оскільки ці землі «щедро политі кров'ю» радянських солдат[33].

Після перемовин у Тегерані В. Черчилль 22 лютого 1944 р. під час засідання Палати Громад англійського парламенту вперше публічно озвучив свою позицію відносно східного кордону Польщі: «Уряд його величності ніколи не надавав Польщі гарантій будь-якої лінії кордону. Ми не схвалювали захоплення Віньнюса Польщею в 1920 р. Англійська позиція знайшла своє вираження в так званій лінії Керзона…» Відповідаючи на протест поляків з цього приводу, Е. Іден, повідомив: що такий виступ зроблений в тому числі й з метою, щоби справити позитивний вплив на Москву та сприяти якнайшвидшому врегулюванню польсько-радянського конфлікту[34].

Водночас під час цього виступу в Палаті Громад В. Черчилль заявив, що «репатріація» українців та поляків є неминучою. «Не буде перемішання населення, що створює безконечну боротьбу, як в Ельзас-Льоторінґії. Буде перепроваджено вичищення. Я не є стурбований перспективами важкого положення населення, що має бути переселене, ані не журюся його розмірами, що не має прецедентів в попередніх часах, з уваги на сучасні можливості». Прем'єр-міністр не бачив жодних причин, які б завадили великим державам провести таке переселення відразу, як тільки про це буде досягнута відповідна домовленість[35].

---

32 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х томах. Т. 1. С. 197.

33 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. Т. 1. С. 242.

34 Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VIII. Январь 1944 г. – декабрь 1945 г. / Ин-т славяноведения и балканистики АН СССР, Ин-т социалистических стран Польской АН; Отв. ред. И.А. Хренов, В.Т. Ковальский. М.: Наука, 1974. С. 57.

35 Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). С. 298.

У подальшому листуванні із очільником СРСР В. Черчилль постійно інформував, що ним та міністром закордонних справ Великобританії Е. Іденом впродовж січня – лютого 1944 р. проводиться постійна робота з польським урядом, який повинен визнати східний кордон по лінії Керзона. Проте Й. Сталін вимагав не просто визнання поляками територіальних поступок на східному кордоні, але й публічного оголошення цих поступок. Врешті у листі від 27 лютого 1944 р. В. Черчилль повідомив, що поляки готові заявити: «Ризька лінія вже не відповідає дійсному стану речей…» та обговорити нове розмежування територій з СРСР, за участі Великобританії, як частину загального врегулювання «питання про новий кордон між Польщею та Радянським Союзом разом із питання про майбутні кордони Польщі на півночі та на заході». Публічно проголосити про це, за словами В. Черчилля, поляки відмовлялись, оскільки територіальні поступки на сході без оголошення нових надбань на заході моментально б дезавуювали еміграційний уряд у Лондоні в очах польського підпільного руху та й взагалі всього польського суспільства. Тож робити такий публічний крок, який би швидко знищив репутацію еміграційного уряду С. Миколайчик, не хотів[36].

Варто зазначити, що на початку 1944 р. радянські війська лише проводили Корсунь-Шевченківську операцію та зайняли частину Правобережної України[37]. До окупації Пруссії, яка б мала бути надана Польщі у вигляді компенсації за втрату територій на сході, було ще дуже далеко. Водночас у цьому ж листі від 27 лютого 1944 р. В. Черчилль пропонував Й. Сталіну, щоби радянський уряд сприяв поверненню польського уряду на визволені території. Бажано б було, на думку В. Черчилля, якби радянське керівництво продовжило консультації з британськими та американськими союзниками і, хоча б інколи, з польським еміграційним урядом щодо створення цивільної адміністрації на зайнятих Червоною армією територіях. І також польський еміграційний уряд, за словами британського очільника, хотів би мати території довкола Львова та

36 Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VIII. Январь 1944 г. – декабрь 1945 г. 1974. С. 44–45.

37 История Второй мировой войны. 1939–1945. В 12 томах. Т. 8. Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. Москва, Ордена Трудового Красного Знамени Военное издательство Министерства обороны СССР, 1977. С. 70–76.

Вільнюса, де зосереджено багато поляків, придатних до військової служби у війні проти нацистської Німеччини. Зі свого боку британський прем'єр заявив: польський уряд розуміє, що ні за яких обставин ці міста Польщі не віддадуть. З іншого В. Черчилль просить Й. Сталіна фактично дозволу запевнити поляків, «що район, який має бути переданий в управління польської цивільної адміністрації буде включати хоча б всю Польщу на захід від лінії Керзона»[38].

Проблему кордону, на думку В. Черчилля, варто вирішувати лише під час польсько-радянських переговорів, які мали стати складовою загального територіального врегулювання в Європі. Такий договір міг бути ратифікований лише тоді, коли держави-переможці зберуться за спільним столом під час укладення загального миру[39]. Вочевидь це були не просто думки одного з основних світових політиків того часу. Це цілком реальне декларування позиції уряду Британії, який небезпідставно побоювався, що в сорокових роках повториться ситуація двадцятих: всі території, які зайняла Радянська армія, так і залишились радянськими. Тому всі територіальні питання відкладались до відкритих переговорів, які виключатимуть використання Радянським Союзом типової тактики «звершених фактів».

В контексті встановлення нових східних і, відповідно, західних кордонів Польщі, постало питання переселення українців із територій на захід від лінії Керзона в СРСР. Проте причин, з яких таке переселення обов'язково повинно проводитись, ніде у листуванні не наведено. Вочевидь існували якісь аналітичні довідки, відповідно до яких, на думку В. Черчилля, таке переселення було необхідним. І, судячи з наявних документів, ініціаторами майбутньої депортації був саме польський уряд в еміграції. До його думки постійно апелював британський очільник. У листі Й. Сталіну від 27 лютого 1944 р. В. Черчилль запевнив, що «Польський уряд, враховуючи змішаний характер населення Східної Польщі, схвалив би кордон, проведений так, щоб він забезпечив максимальну однорідність населення з обох боків, в той ж час наскільки можливо змен-

38 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х томах. Т. 1. С. 203

39 Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VIII. Январь 1944 г. – декабрь 1945 г. С. 202.

шуючи обмін населенням та пов'язані з ним труднощі»[40]. На його думку, майбутній договір між урядами СРСР та Великобританії має включати пункти не тільки про визнання суверенітету, незалежності, територіальної цілісності відтворюваної Польщі, але й узгодження процедури обміну населенням між Польщею та Радянським Союзом. Відповіддю була чергова відмова Й. Сталіна[41].

Сама лінія Керзона ні на початку XX ст., ні в його середині не була точною межею розселення українського і польського народів. На захід від неї були доволі значні території Лемківщини, Надсяння, Холмщини з українським населенням. Складно сказати, чи орієнтувався В. Черчилль в тому, наскільки точно відповідають майбутні державні кордони реальним етнічним межам, та чи усвідомлював він, скільки сотень тисяч людей буде примусово переселено. Саме він підтримав підписання новий договір між урядами Великобританії, СРСР та Польщі, який мав би бути підписаний аж після визволення Варшави. В ньому британський Прем'єр-міністр прагнув включити пункт, що дозволяв «узгодити процедуру обміну населення між Польщею та Радянським Союзом і процедуру повернення на батьківщину громадян цих держав». Саме під цим мирним формулюванням заховані примусові депортації понад півмільйона лише українців[42]. Загалом можна стверджувати, що основною метою дотичної до Польщі дипломатичної діяльності уряду Великобританії, було намагання будь-що домогтись повернення легітимного польського уряду в екзилі на території, які мали бути захоплені сталінськими арміями в 1944–1945 рр. Британський уряд погоджувався на встановлення кордону по лінії Керзона не з огляду на інтереси українців чи поляків, а вважаючи це допустимою поступкою СРСР. В обмін на це Кремель мав, погодитись із передачею екзильному уряду звільнених від нацистів територій Польщі. Хоча уряд Великобританії не брав жодної участі в переселенні

40 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. Т. 1. С. 241.

41 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. Т. 2. С. 134.

42 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х томах. Т. 1. С. 205

українців та поляків, проте він був цілковито освідомлений як про територіальні зміни в українсько-польському прикордонні, так і про майбутню масову депортацію. Впродовж 1944–1951 рр. радянсько-польський кордон швидко перетворився із адміністративного на етнічний. Швидка й кривава депортація закріпила й легітимізувала його не лише як міжнародну юридичну реальність, а й як чіткий українсько-польський міжнаціональний рубіж.

Незвизначеність Вашингтона. Позиція США щодо східних кордонів Польщі була доволі невизначеною впродовж всієї Другої світової війни. На зустрічі із В. Сікорським Ф. Рузвельт у 1942 р., за словами польського Прем'єр-міністра, стверджував, що Вільнюс та Львів мають залишитись у складі Польщі[43]. Що ж стосується Президента США, то його позиція щодо Польщі була куди більш радяноцентричною, ніж у британського Прем'єр-міністра. Принаймні так виглядає відповідно до записів кардинала Спеллмана від 3 вересня 1943 р. Взагалі Ф. Рузвельт вважав, що Й. Сталін, як і він сам, є реалістом, а тому із ним легше порозумітися, ніж із ідеалістом В. Черчиллем. Тому Президент США вважав цілком очікуваним, що Й. Сталін «претендуватиме на Фінляндію, балтійські держави, половину Польщі й Бессарабію». І на думку Ф. Рузвельта противитись цьому нерозумно, оскільки Сталін «в кожному разі має силу і владу для здійснення цих бажань». Тим більше, що «населення Сходу Польщі і так хоче стати росіянами»… Вочевидь, якщо поляків американський лідер на карті ще міг означити, то різниці між українцями, білорусами, литовцями й росіянами він не бачив. Врешті вже тоді він цілком усвідомлював, що у всіх країнах, окупованих СРСР, можуть бути поставлені маріонеткові комуністичні уряди. А ще висловлював надію, що з часом росіяни стануть трохи більш цивілізованими[44].

Як і В. Черчилль, Ф. Рузвельт вважав необхідним відновлення Польщі під керівництвом законного уряду, що тимчасово знаходився в Лондоні. Проте неодноразові спроби Президента США в приватних посланнях вмовити Й. Сталіна не розривати, а після розриву – відновити дипломатичні зносини з урядом В. Сікорського чи, пізніше, С. Миколайчика були невдалими. В кількох листах наприкінці

43 История Российской внешней разведки: Очерки: В 6т. Т. IV. 1941–1945 годы. Москва, 2014. С. 592–593.

44 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. С. 392–393.

квітня 1943 р. радянський керівник повторював ті самі аргументи, які були використані у переписці з В. Черчиллем. Лондонський уряд, за словами очільника СРСР, підтримував «наклепницьку кампанію» щодо Катинських розстрілів, веде «ворожу кампанію проти Радянського Союзу… в пресі» одночасно із нацистами, «має контакти» із Гітлером та «завдає віроломного удару Радянському Союзові»[45]. Спроби Ф. Рузвельта вмовити Й. Сталіна визнати польський уряд у Лондоні вродовж лютого-березня 1944 р. були такими ж невдалими. Тільки тепер відмова у налагодженні мотивувалась небажанням еміграційного уряду визнати східний кордон по лінії Керзона[46].

В липні 1943 р. на перемовинах в Квебеку Ф. Рузвельт погодився із В. Черчилем, що після війни у Європі буде домінувати СРСР, а тому поступки Й. Сталіну, в тому числі у питанні східних кордонів Польщі, є неминучими[47]. Відповідною була й позиція і його уряду. Напередодні Московської конференції (19–30 жовтня 1943 р.) міністрів закордонних справ трьох союзників Державний секретар США Корделл Голл отримав меморандум від посла Польщі, в якому останній вимагав хоч якихось гарантій щодо повернення довоєнних східних кордонів Польщі. Польський посол висловлював побажання, що у разі вдалого наступу Червоної армії на радянсько-німецькому фронті радянські підрозділи захоплять території на захід від довоєнного радянсько-польського кордону, то ці землі повинні бути негайно передані польському еміграційному уряду й там, для гарантування незалежності Польщі, повинні розміщуватись англійські та американські війська[48]. Проте жодних рішень щодо відновлення кордону Польщі в межах 1921 чи 1939 рр. так і не було прийнято. Під час самої конференції нарком закордонних справ СРСР В. Молотов негативно відреагував на намагання англійських та американських депутатів схилити радянський уряд до

45 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. В 2-х т. Т. 2. С. 58–61.

46 Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VIII. Январь 1944 г. – декабрь 1945 г. С. 42–43, 55–56.

47 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. С. 528.

48 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. С. 393.

відновлення співробітництва з польським еміграційним урядом. Мотивувалось це твердженнями про те, що керована з Лондона Армія Крайова співробітничає з нацистами і вбиває радянських партизанів. Вочевидь вже тоді в СРСР були плани на створення прокомуністичного польського уряду, що буде більш поступливим в питанні кордонів[49].

Під час Тегеранської конференції 1 грудня 1943 р. на круглому столі глав урядів країн-альянтів, який був присвячений в тому числі й польському питанню, Ф. Рузвельт висловив несміливу надію, що Й. Сталін відновить відносини з урядом генерала В. Сікорського. На це він отримав різку відповідь, в якій польське підпілля звинувачено в антирадянській діяльності на підтримку нацистів, а еміграційний уряд – в співпраці з Гітлером у його медійній кампанії проти СРСР, пов'язаній із розстрілами польських військовиків у Катині. Більше того, Й. Сталін вчергове підкреслив, що не співпрацюватиме із С. Миколайчиком, поки не отримає надійних гарантій того, що поляки припинять співпрацю з нацистами. Натомість Ф. Рузвельт не висловив жодних зауваг щодо східного кордону майбутньої Польщі, не підтримавши і не заперечивши думок Й. Сталіна і В. Черчилля[50].

Секрет цієї мовчазності та поступливості став ясним вже цього ж дня, під час окремої бесіди, яка розпочалась о 15.20 год., після четвертого за порядком спільного засідання голів урядів (між 13.00 і 15.00 год). Під час цієї бесіди Ф. Рузвельт детально пояснив, що наступного 1944 р. у США будуть президентські вибори. Оскільки в країні мешкало шість – сім мільйонів громадян польського походження, тому він не хотів би втратити їх голоси. А тому, не зважаючи на те, що Президент США був згоден із пересовуванням кордонів Польщі на захід, то відкрито взяти участь в обговореннях він не міг ні тоді, ні в Тегерані, ні весною 1944 р. [51].

У результаті тегеранських домовленостей СРСР отримав під свій вплив усю Центрально-Східну Європу аж до Ельби. Кордони

49 Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. С. 394; Всемирная история. В 24 томах. Т. 24. Итоги Второй мировой войны. Минск, 1997. С. 123.

50 Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941 – 1945 гг.: Сборник документов / М-во иностр. дел. СССР. Т. 2. Тегеранская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (28 ноября – 1 декабря 1943 г.). Москва, 1978. С. 164, 186.

51 Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990 / пер. з пол. М.Кірсенка. Київ, 2007. С. 148.

Польщі мали бути обмежені Одрою на заході та лінією Керзона на сході. В обмін на нечітку обіцянку дозволити участь лондонського уряду у формування нової польської влади, Й. Сталін закріпив за собою цілком реальні територіальні надбання. Пакт Ріббентропа-Молотова був замінений новими домовленостями, ще більш вигідними для СРСР[52].

Подальші дії урядових кіл США, як і Великобританії, спрямовувались на відновлення дипломатичних відносин СРСР і польського еміграційного уряду[53]. Позиція Кремля, як і аргументи та звинувачення поляків у співпраці з нацистами у веденні антирадянської пропаганди з приводу катинських розстрілів залишилися незмінними: Й. Сталін планував створити новий прокомуністичний уряд і відновлювати дипломатичні зносини з екзильним урядом Польщі, тим самим легітимізуючи його у майбутній відвойованій Польщі, йому не було ні найменшого сенсу[54]. Хоча на Тегеранській конференції Президент США й уникав відритих заяв на тему польських кордонів, проте в переписці між Ф. Рузвельтом і Й. Сталіним польська тема обговорювалась набагато частіше, ніж доля, скажімо, Чехословаччини чи Угорщини. В листі від 19 червня 1944 р. Президент США, переповідаючи про візит С. Миколайчика у Вашингтон, усіляко підкреслює, що польський очільник походить на «щиру й тверезомисляча людину, єдиним бажанням якої є зробити для своєї країни те, що краще. І він цілковито розуміє, що все майбутнє Польщі залежить від встановлення дійсно хороших відносин із Радянським Союзом». Заодно Президент США намагається домовитись про візит С. Миколайчика в Москву для відновлення дипломатичних зносин та узгодження спільної боротьби Радянської армії та польського підпілля проти нацистів. У відповідь Й. Сталін вже традиційно нагадав про необхідність відкритого визнання еміграційним урядом лінії Керзона. Він вкотре підкреслив необхідність реорганізації польського еміграційного уряду,

52 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. 2002. С. 528

53 Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Т. VIII. Январь 1944 г. – декабрь 1945. С. 25

54 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х томах. Т. 2. С. 286–287.

в якому би мали взяти участь польські діячі як із США та СРСР, так і з самої окупованої нацистами Польщі[55]. На цей час у Й. Сталіна вже була утворена в ніч на 1 січня 1944 р. підпільна прокомуністична Крайова Рада Народова, очолювана Болеславом Берутом. Уряду, навіть тимчасового ще не було створено, оскільки Червона Армія ще не ввійшла в межі Польщі і, відповідно, не було підстав заявити, що це дійсно народний польський уряд. Проте такі події готувались і такий «народний уряд» був проголошений менше ніж за місяць – 22 липня 1944 р. у Холмі КРН сформувала Польський Комітет національного визволення[56]. Про все це одразу ж Ф. Рузвельт отримував інформацію в посланнях від Й. Сталіна, в який той лицемірно заявив, що радянські війська, займаючи територію Польщі, не творять якоїсь своєї адміністрації, а «встановлюють контакт» із ПКНВ, який прагне створити польську адміністрацію по всій території, куди ввійшли радянські війська[57].

Маючи за собою прорадянський уряд Польщі, Й. Сталіну не було жодного сенсу підтримувати антинацистське серпневе повстання у Варшаві. Адже в такому разі столиця Польщі була б звільнена військами, вірними еміграційному урядові. У відповідь на розпачливий лист очільників США та Великобританії з проханням надіслати повсталим озброєння або надати аеродроми союзницьким літакам, Й. Сталін називав аківців «купкою злочинців» та звинуватив їх у авантюрній спробі захопити владу[58].

Візит С. Миколайчика до США у червні 1944 р. та перемовини з Ф. Рузвельтом не дав полякам очікуваних результатів. Оскільки повернення свого уряду в Польщу С. Миколайчик вважав гарантованим, то основною метою візиту було добитись підтримки США у відновленні довоєнних східних кордонів Польщі. Проте очільник

55 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. Т. 2. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэном. (авг. 1941 г. – дек. 1945 г.). Москва, 1976. С. 153–155.

56 Дюрозель Ж.-Б. Історія Дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ, 1995. С. 392.

57 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. Т. 2. С. 160.

58 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. Т. 2. С. 164–166.

США вперто дотримувався тегеранських домовленостей про лінію Керзона як основу східного кордону Польщі[59].

У листі до прем'єра Польщі Станіслава Миколайчика у жовтні 1944 р. Франклін Рузвельт декларує думку, що США не заперечуватимуть проти зміни польських кордонів на сході «разом із пропонованою рекомпенсатою коштом німців на користь Польщі». Водночас, Ф. Рузвельт давав зрозуміти, що його бачення східного кордону Польщі не є вже вирішеним і гарантованим питанням. Все це, на його думку, мало вирішуватись у майбутньому через створювану організацію Світової Безпеки[60]. Президент США чудово розумів, що наслідком такого перенесення кордонів будуть неминучі депортації населення. Долю інших народів, які потраплять до відтвореної Польщі, Президент США передавав у руки польського уряду. На думку Франкліна Рузвельта, «якщо польський уряд і народ бажатимуть у зв'язку з усталенням нових кордонів Польщі переселити національні меншини на територію Польщі, як також з її території за кордон, то уряд США не заявить в тій справі ніяких застережень і уможливить таке переселення»[61]. Фактично цим документом Президент США висловлював свою повну згоду на депортацію поляками українців Закерзоння, що було пізніше вчинено спільно урядами СРСР та комуністичної Польщі.

Бажаючи здійснити вплив на урядові кола, польська преса США протягом всього 1944 р. видрукувала ряд матеріалів, у яких закликала до максимального розширення кордонів Польщі. Наприклад відомий польський журналіст Ігнацій Матушевський, стаття якого «Воля Польщі» була надрукована у лондонській газеті «Відомості Польщі» та передрукована у кількох американських часописах, стверджував, що «Польща, яка існувала перед останньою війною, була найменшою Польщею, яка коли будь існувала, як незалежна держава. Кордони тієї держави були окреслені в часі майже до абсурду пропагованої етнографічно-мовної засади, понад правом історії, вимогами стратегії і навіть понад здоровим глуздом, були кордонами, в яких польський народ

59 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. С. 531.

60 Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). С. 299.

61 Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці, 2011. Том 1. Дослідження. С. 590.

ледве дихав». Журналіст вважає, за цим «історичним правом», що меншою, ніж у 1921–1939 рр. Польща вже бути просто не може, що Львів має бути цілковито польським, оскільки за нього «…від татарських стріл, турецьких шабель, австрійських куль і російських багнетів віддало своє життя більше поляків, аніж те місто має тепер мешканців». Польськими за цим ж міфічним правом мали б стати і поліські рівнини та болота, і волинський Кременець. Заодно в статті пояснюється, що це найвужчі з усіх можливих кордонів Польської держави[62]. Тобто планувалось не лише залишити східний кордон у межах Ризького договору, а й спробувати розсунути східний та західний рубежі держави, яку ще треба було звільнити від нацистів.

В руслі цих подій 8 жовтня 1944 р. в Нью-Йорку відбувся конгрес американських поляків, на якому виступив губернатор штату Нью-Йорк та кандидат в Президенти США республіканець Т.Дьюї, який заявив, що американський народ вважає справедливими вимоги польських патріотів щодо кордонів Польщі. Ці слова були підхоплені та деталізовані американськими часописами, мовляв урядові кола США схиляються до перенесення нового східного кордону Польщі далеко на схід від лінії Керзона. А вже 11 жовтня відбулася зустріч польської делегації, очоленої головою конгресу Полонії Чарльзом Качмареком із Президентом США та кандидатом на листопадових виборах від Демократичної партії Франкліном Рузвельтом. Делегація, маючи вже підтримку республіканського кандидата Т. Дьюї, вимагала поновлення східного кордону у рамках 1939 р. та відкидала будь які пропозиції щодо можливої ревізії цього кордону через плебісцити на українських чи білоруських теренах. Водночас делегація вимагала передати полякам Східну Прусію та Верхню Сілезію від німців, Вільнюс та округу від Литви та Тешинську область від чехів. Дивно, як у цьому руслі польські представники не висловили свої претензії на Лубни, Полтаву, Чернігів та Смоленськ. Відповідь Президента США на ці домагання була двоїстою. З одного боку, він заявив про свою підтримку сильної і незалежної Польщі, з іншого боку – не зробив жодної публічної заяви щодо майбутніх польських кордонів чи, тим більше, з питання переселення польського чи українського населення [3, с. 301][63].

62 Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). С. 300.

63 Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). С. 301.

Вочевидь тут свою роль відіграли президентські вибори в США, які мали відбутись у грудні цього ж року. Тож заяви явного фаворита президентських перегонів США Ф. Рузвельта мали на меті не відштовхнути польських виборців і, водночас, не обтяжувати себе зайвими обіцянками щодо передачі відновленій Польщі цілком конкретних територій.

В листопаді 1944 р. Ф. Рузвельт у бесіді із американським послом у СРСР В. Гарріманом навіть висловив думку, що Львів може бути польським під міжнародним управлінням та існувати в оточенні української радянської околиці. Проте план існування міста не під радянською юрисдикцією в оточенні радянських територій було б нереальним тож цей фантастичний план на міжнародному рівні так ніколи й не обговорювався[64].

Попри кулуарні, ніде не закріплені домовленості щодо майбутніх кордонів Польщі та планів перетворення її на національну державу, урядові кола США були змушені час від часу публікувати свою офіційну позицію. Так, після грудневої заяви В. Черчилля в Палаті общин держсекретар США Е. Стеттініус 18 грудня 1944 р. виступив із заявою, в якій окреслив офіційну позицію США щодо майбутнього Польщі. Зокрема, окрім підтримки майбутньої сильної, вільної та незалежної держави, уряд США заявив, що питання кордонів має бути відкритим до кінця військових дій і має бути обговорене за участі всіх зацікавлених сторін: «Якщо ж в результаті такої угоди Уряд та народ Польщі вирішать, що інтереси польської держави вимагають переселення національних груп, Уряд США у співпраці з іншими Урядами допоможе Польщі, наскільки це буде можливо, здійснити таке переселення»[65]. Такою заявою США повністю погоджувались із правом Варшави переселяти які завгодно національні меншини без означення їх кількості. Питання добровільності в заяві навіть не порушувалося, тобто переселення (евакуація) автоматично перетворювалося на депортацію. І стосувалося це не тільки німців, яких, умовно, можна було карати за злочини у Другій світовій, але й українців, білорусів, литовців, які наполегливо боролись проти нацизму. Тут вже йшлося навіть не про принцип збірної

64 Плохій С. Ялта. Ціна миру. Харків, 2019. С. 178.

65 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. Т. 2. С. 185–186.

відповідальності, який є протиправним, а про безпідставне право одних народів вирішувати долю інших.

Востаннє Ф. Рузвельт зробив безуспішну спробу домогтися виконання своїх обіцянок польським виборцям у США під час проведення Ялтинської конференції. На засідання глав урядів 6 лютого він висловив свою підтримку проекту проведення східного кордону Польщі по лінії Керзона, проте заявив, що поляки вимагають хоч якихось поступок з боку СРСР. Зокрема варто розглянути питання переміщення на схід південного крила лінії Керзона. Тобто вся Галичина все ж має бути польською. Але основним його проханням, як і у В. Черчілля, було створення об'єднаного польського уряду чи президентської ради, в яку б міг ввійти, наприклад, С. Миколайчик. Ці органи були б тимчасовими аж до загальних виборів[66]. У відповідь Й. Сталін виступив з довгою тирадою про зацікавленість у сильній Польщі та й тому, що він, засуджує антипольську асиміляторську політику царизму. Що ж до кордонів та перенесення їх на схід від лінії Керзона, то тут Сталін нічим не може поступитись, оскільки задається питанням «…що скажуть українці, якщо ми приймем вашу пропозицію? Вони, вочевидь, скажуть, що Сталін і Молотов виявились менш надійним захисниками росіян і українців, ніж Керзон та Клемансо». Назагал, лобіюючи інтереси СРСР, Й. Сталін користувався тим же способом аргументації, як і його опоненти. Проте фрази про права українців та білорусів, про відповідальність та підзвітність влади перед народом, про демократію, про волю народу та його вплив на владу – все це в тоталітарній державі було фікцією і взагалі не мало зв'язку з реальністю. Залишається лише здогадуватись, що насправді думали Ф. Рузвельт та В. Черчилль, слухаючи аргументацію Й. Сталіна[67].

8 лютого Рузвельт ще раз погодився із позицією Кремля про те, що східний кордон Польщі все ж піде по лінії Керзона з відхи-

66 Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов / М-во иностр. дел. СССР. Т. 4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.). Москва, 1984. С. 118–120.

67 Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов / М-во иностр. дел. СССР. Т. 4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.). Москва, 1984. С. 90–93.

ленням від неї в деяких районах на 5–8 км на користь Польщі[68]. Подальше обговорення стосувалось способу творення нового польського уряду. І якщо Й. Сталін та В. Черчилль були опонентами, то Ф. Рузвельт, не зважаючи на вимоги численної польської діаспори в США, все ж притримувався нейтральної, і навіть частково прорадянської позиції. Адже якщо в питанні кордонів була цілковито прийнята радянська пропозиція, то в питанні формування уряду мала б бути прийнята позиція США та Британії. Однак СРСР вперто відмовлявся йти на поступки, лицемірно мотивуючи свою непоступливість тим, що саме Люблінський уряд на сто відсотків підтримується польським народом. І це при тому, що частина Польщі на той момент ще була окупована Німеччиною. Наступ Радянської армії (Вісло-Одерська операція), що розпочався 12 січня 1945 р., дозволив зайняти Краків, Варшаву, куди невдовзі була перенесена Крайова Рада Народова, та вийти на береги Одеру[69].

Схожою була ситуація і на переговорах міністрів закордонних справ. Якщо Ентоні Іден і Вячеслав Молотов були опонентами, то держсекретар США Едвард Стеттініус займав доволі двоїсту позицію та легко погоджувався з радянськими аргументами про законність Люблінського уряду. Врешті радянська делегація запропонувала прийняти формулювання про створення тимчасового уряду на основі Люблінського із включенням у нього представників еміграційного уряду та представників з польських демократичних кіл[70]. Не важко здогадатись, що в такій ситуації шістдесят і більше відсотків його будуть прокомуністичними. Невдовзі так і сталось. Заплановані демократичні вибори не були ні рівними ні чесними для всіх учасників виборчого процесу і Польща на довгі десятиліття стала радянським сателітом.

9 лютого прийнято компромісне формулювання: що діючий в Польщі уряд має бути не доповнений, а реорганізований шляхом доповнення як представниками з демократичних кіл Польщі, так і з еміграції. І саме Ф. Рузвельт наполіг, щоб за майбутніми

68 Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов. С. 120, 138.

69 История Второй мировой войны. 1939–1945. В двенадцати томах. Т. 10. Завершение разгрома фашистской Германии. Москва, 1979. С. 70–87.

70 Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг. С. 138–144; 149–151; 153–156.

виборами стежили посли всіх трьох країн. Ці вибори мали б бути настільки «чистими», щоб ніхто в них не сумнівався, і щоб самі поляки прийняли їх без всяких зауважень. А В. Черчилль навіть обумовив, що С. Миколайчик теж братиме участь у виборах. Судячи з того, наскільки В. Молотов наполягав на визнанні нового польського уряду національної єдності США та Великобританією, «як це зроблено Радянським Союзом», жодних сумнівів, яким буде новий уряд у нього не було. Врешті в СРСР вже був багатий досвід у проведенні «демократичних» та «відкритих» виборів на окупованих Червоною Армією територіях. Прикладом може бути і Західна Україна, Західна Білорусь, Литва, Латвія, Естонія. Тому В. Молотову так необхідно було заздалегідь змусити союзників пообіцяти визнання польського уряду, який просто не міг не бути комуністичним. Врешті пізніше так і сталось[71].

10 лютого вже на спільному засіданні за участі керівників держав та міністрів закордонних справ при обговоренні польського питання знову виникла проблема кордонів. В. Черчилль виступив проти перенесення західного кордону Польщі по річці Нейсе (Західній, а не Східній), оскільки він має побоювання відносно труднощів, які можуть виникнути через надмірну кількість людей, що підлягали переселенню в Німеччину. З контексту випливає, що йдеться про примусове, а не добровільне переселення. Чи не найбільше дебатів викликало укладення тексту спільної заяви про кордони Польщі. США і Великобританія були зацікавлені, щоб у заяві було максимально підкреслено, що східний кордон Польщі укладається по лінії Керзона тільки тому, що «Польща повинна отримати суттєві прирощення своєї території на півночі та на заході». І якщо східний кордон вже вважався визначеним, то щодо західного ще мають бути проведені консультації з новим польським урядом. А остаточне вирішення планувалось винести на повоєнну мирну конференцію[72]. Тоді Ф. Рузвельту простіше було б подати цю ситуація своїм 6–7 мільйонам громадян США польського походження.

71 Там же. С. 183–184, 197.

72 Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941–1945 гг.: Сборник документов / М-во иностр. дел. СССР. Т. 4. Крымская конференция руководителей трех союзных держав – СССР, США и Великобритании (4–11 февраля 1945 г.). Москва, 1984. С. 204, 213–214, 250–251, 260–261.

Втім, у жодному документі не обговорюються труднощі, пов'язані із переселенням понад півмільйона українців із територій на захід від лінії Керзона в СРСР. Заодно ніде не йшла мова про добровільність чи примусовість цього процесу.

11 лютого Президент США виявив готовність прийняти лінію Керзона, але запропонував Сталіну зректися Львова та розміщених поблизу нього нафтових полів, оскільки така дія Сталіна матиме потужний позитивний вплив на американську громадську думку. Варто зробити дві зауваги до такої спроби. По-перше, до «нафтових полів довкола Львова» була віднесена вся Східна Галичини аж до річки Збруч. По-друге, вочевидь сам Президент Франклін Рузвельт розумів, що його спроба нічого не дасть, оскільки сподіватись на те, що Сталіна цікавить думка американської громадськості, було б більш ніж наївно. Врешті так і сталось. Сталін виголосив довгу промову, у які дав зрозуміти, що жодних змін позиції, озвученої в Тегерані, у Ялті не відбудеться. Більше того, аргумент Сталіна про те, що Польща є воротами для наступу ворогів Росії, а тому Польща повинна бути сильною у своїх національних кордонах, була озвучена Ф. Рузвельтом на виступі в конгресі США 1 березня 1945 р.[73].

Загалом перемовини у Ялті можна вважати дипломатичним тріумфом Й. Сталіна із зразком неефективності політики США й Великобританії. Все це можна було б приписати фантастиним сталінським навичками ведення переговорів. Складалось враження, що Й. Сталін знав, які питання представники США вважають пріоритетними для себе, а в яких готові поступитись. Очільник СРСР ніби передбачив, які питання будуть ставити американці, а які – британці. Він мовби здогадувався, які ідеї для західних альянтів є спільними, а які викликають лише суперечки. Насправді так і було. Завдяки організованій роботі шпигунської мережі, а також інформації тих, кого в свій час Лев Троцький назвав «корисними ідіотами» (тут йдеться про відому «Кембридську п'ятірку») Й. Сталін мав якнайдокладніші відомості про плани союзників. Все це дало змогу підготуватись та за необхідності зручно й вміло лавірувати, демонструючи чудеса дипломатичного мистецтва[74]. За

73 Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). С. 304–307.

74 Плохій С. Ялта. Ціна миру. С. 110–111.

свідченнями Павла Судоплатова, вбивці Євгена Коновальця, одного з керівників радянської розвідки, здобута перед конференцією у Ялті інформація дозволила Й. Сталіну мати повне уявлення про стратегію США та Великої Британії щодо польського питання. Все це дозволило отримати цілком реальні територіальні поступки, закріплені депортацією сотень тисяч українців та поляків, в обмін на ефемерні обіцянки повернення представників лондонського еміграційного уряду у Польщу[75].

В подальшому переписка Ф. Рузвельта та Й. Сталіна стосувалась лише проблем створення нового уряду Польщі. Спроби Президента США добитись формування бодай змішаного уряду, в якому була б рівна кількість прозахідно і прорадянськи налаштованих міністрів була невдалою. А більш рішуча риторика наступного Президента США Гаррі Трумена наштовхнулась на відповідь Й. Сталіна, який 10 травня 1945 р. заявив, що позиція США «…не дає можливості досягнути узгодженого рішення за польським питанням». Фактично це означало припинення переговорів про формування польського уряду[76].

Відповідно угода, підписана 9 вересня 1944 р. між РНК УРСР та ПКНВ, і яка дала поштовх до переміщення понад мільйона українців та поляків, не була самостійним і дружнім рішенням українського та польського народів. Обидва уряди були слухняними сателітами сталінського режиму, який захищав свої геополітичні інтереси за рахунок обох народів. І хоча уряди США та Великобританії не брали жодної участі в переселенні українців та поляків, проте вони були цілковито усвідомлені про територіальні зміни в українсько-польському прикордонні. В загальних рисах було погоджене і питання примусового переселення сотень тисяч людей. Дане питання розглядалось як необхідне для майбутньої стабілізації нового кордону й уникнення міждержавних суперечок, як це мало місце, наприклад, в Ельзасі чи Лотарингії. Вирішуючи територіальні питання та проводячи депортацію, СРСР та його союзники керувались не турботою про долю народів,

75 Судоплатов П. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. Москва, 1998. С. 365–367.

76 Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В 2-х т. Т. 2. С. 247–248.

Пам'ятник депортованим українцям з Надсяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя у Львові

а власними геополітичними інтересами[77]. Основним організатором, керівником та виконавцем точної демаркації кордону по лінії Керзона було саме керівництво СРСР. Саме воно впродовж всієї Другої світової війни вело складну геополітичну гру, прагнучи якнайдалі просунути на захід свої кордони і організувати за ними пояс слухняних прокомуністичних сателітних режимів. Наступна депортація була лише неминучим результатом домовленостей між країнами, що перемогли в найбільшій війні світової історії й була покликана навічно стабілізувати новоутворені кордони. Депортаційна операція «Вісла» 1947 р., яка проведена керівництвом СРСР, Польщі та Чехо-Словачинни мала на меті продовжити санацію прикордоння – виселити на північно-західні землі, звідки на захід депортовано німців, українців Закерзоння, які нібито становили для прокомуністичної влади потенційну загрозу. Отож упродовж 1944–1951 рр. остаточно відкориговано радянсько-польський кордон, який фактично перетворився із адміністративного на етнічний. Жорстока депортація закріпила й легітимізувала його не лише як міжнародну юридичну реальність, а й як чіткий українсько-польський міжнаціональний рубіж.

Депортації /«евакуації» – гуманітарна акція чи етнічна комуністична чистка? На жаль, трагічні повоєнні події на прикордонні дістали різну оцінку в польському та українському суспільному, а частко і науковому дискурсах; їх нерідко трактують як

77 Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії. С. 14.

конфлікт історичної пам'яті. 2024 р. відбулися наукові та громадські заходи, приурочені 80-літтю початку масових депортацій українців із Надсяння, Лемківщини і Холмщини в УРСР, які були організовані тоталітарними владами Польщі та СРСР. Услід за першою акцією (1944–1946) проведено депортаційну операцію «Вісла» (1947). У час коригування нового польсько-радянського кордону 1951 р. завершено насильницьке виселення українців, поляків і євреїв із прикордоння. Вказані події досі є об'єктом дискусій як політиків, так і науковців.

Зокрема Комісія з переслідування злочинів проти польського народу Інституту національної пам'яті Польщі (ІНП) 28 листопада 2023 р. несподівано опублікувала заяву про закриття слідства у справі операції «Вісла». Слідство польських правників дійшло висновків, що «масова евакуація» близько 140 тис польських громадян української, лемківської та польської національностей, здійснена у 1947 р. комуністичною владою Польщі, «мала превентивно-захисний, а не репресивний характер». Окрім того, ІНП призупинив слідство у цій справі через «виникнення тривалої перешкоди, що перешкоджає провадженню, у вигляді неможливості отримати докази з документів, що зберігаються на території Російської Федерації та України, необхідні для доповнення доказів і завершення провадження»[78]. Рішення Інституту викликало обурення та критику серед фахових польських і українських істориків та представників української громадськості у Польщі. Об'єднання українців у Польщі, з ініціативи якого було розпочато розслідування злочинної операції «Вісла», 30 листопада 2023 р. направило до ІНП заяву про оскарження результатів слідства 2012–2022 рр., у якій не врахувало величезного наукового доробку польських та українських істориків, напрацьованого за останні 30 років і опублікованого, зокрема, в ІНП Польщі.

Вказане рішення Інституту оскаржили провідні польські науковці та шановані громадські діячі, які надіслали відкритий лист маршалку Сейму Республіки Польща (РП) Шимонові Головні (Szymon Franciszek Hołownia) і маршалці Сенату РП

78 Верховецька, А. «Це рішення суперечить історичній правді та праву»: в Україні та Польщі гостро критикують рішення польського Інституту національної пам'яті про припинення розслідування операції «Вісла». https://naszwybir.pl/akcja-wisla

Малгожаті Кідава-Блоньській (Małgorzata Maria Kidawa-Błońska), заявивши: «Рішення, прийняте прокурором ІНП, та аргументація, яка його обґрунтовує, підважують як права українців яко громадян Польщі, так і досягнення в процесі польсько-українського примирення та порозуміння. Польсько-українське примирення, яке є основою спільності інтересів польської й української націй, особливо важливе у контексті боротьби з російською агресією в Україні. Дії ІНП й антиукраїнських середовищ суперечать також – стосовно політики переслідування в комуністичний період громадян, що походять з української меншини, лемків – висновкам багатьох польських та українських істориків, які присвятили цим питанням важливі публікації... ІНП визнав, що примусова депортація українців, здійснена силовими структурами комуністичної Польщі, позбавлення їх домівок, нажитого майна, терор, знищення інституцій та розпорошення з метою національної асиміляції, здійснена для "остаточного вирішення українського питання", була прикладом гуманізму і навіть відповідала потребам та очікуванням депортованих. До цього аргументу не дійшла навіть комуністична влада ПНР. У процесі слідства прокурор ІНП визнав за доцільне повністю знехтувати глибокими дослідженнями польських істориків. Всупереч очевидним історичним фактам, він не знайшов підстав для висновку, що переселення в рамках акції "Вісла" було злочином проти людяності та комуністичним злочином.

Припинення розслідування акції депортації 1947 року, яка була сталінським злочином, скоєним проти польських громадян, що походять з української меншини, лемків, а також проти групи етнічних поляків зі змішаних сімей, є виправданням комуністичного злочину в розумінні закону про ІНП, і тим самим якнайправдоподібніше свідчить про порушення цього закону. Інститут національної пам'яті тим самим не тільки не здатний побачити й оцінити реально вчинені злочини, які були і є очевидними, але, о жах! він ці злочини хвалить та виправдовує. Більше того, обґрунтовуючи рішення ІНП, прокурор проіґнорував ухвалу Сенату РП 1990 року, декларації польських президентів, зроблені в контексті річниць акції "Вісла", заяви уповноваженого з прав людини про злочинний характер цієї акції, і, зрештою, цілу вже бібліотеку праць польських та українських істориків (зокрема опублікованих до

2016 року Інститутом національної пам'яті), які аналізують генезу, перебіг і наслідки, й однозначно свідчать, що акція "Вісла" була злочином, зокрема злочином проти людяності…

В демократичній державі неприпустимо нехтувати громадянськими правами, порушувати законодавство заради меркантильних політичних потреб»[79]. Вказаний лист підписали відомі науковці та громадські діячі: Адам Бальцер (Adam Balcer), Богуміла Бердиховська (Bogumiła Berdychowska), Ян Яцек Бруський (Jan Jacek Bruski), Іза Хруслінська (Iza Chruślińska), Роман Дрозд (Roman Drozd), Ігор Галаґіда (Igor Hałagida), Оля Гнатюк (Ola Hnatiuk), Ґжегож Грицюк (Grzegorz Hryciuk), Марцін Куля (Marcin Kula), Григорій Купріянович (Grzegorz Kuprianowicz), Данута Куронь (Danuta Kuroń), Аґнєшка Ліпська-Онишкевич (Agnieszka Lipska-Onyszkiewicz), Ґжегож Мотика (Grzegorz Motyka), Ян Пісулінський (Jan Pisuliński), Єжи Рейт (Jerzy Rejt), Мирослав Скірка (Mirosław Skórka), Станіслав Стемпень (Stanisław Stępień), Томаш Стриєк (Tomasz Stryjek), Роман Висоцький (Roman Wysocki), Кристина Захватович-Вайда (Krystyna Zachwatowicz-Wajda), Маріуш Зайончковський (Mariusz Zajączkowski), Адам Зьолковський (Adam Ziółkowski) та ін. Виважену позицію документально обґрунтовано у новітніх публікаціях наших польських колег із Інституту політичних студій Польської академії наук[80].

Матеріали розслідування юристів ІПН заперечили також представники Українського історичного товариства у Польщі, які відзначили: «У ході розслідування не було виявлено підстав для висновку, що переселення було злочином проти людяності або комуністичним злочином. Обґрунтування прокурором ІНП цієї тези суперечить елементарним історичним знанням про акцію "Вісла", що містяться в численних наукових історичних дослідженнях, а також нормам правової держави. Вона суперечить ухвалі Сенату Республіки Польща від 1990 року, яка засуджує акцію "Вісла", "в якій був застосований принцип колективної відповідальності, характерний для тоталітарних систем"… Аргументація,

79 Хруслінська І. Акція «Вісла» була злочином проти людяності. URL: https://zbruc.eu/node/117125

80 Див.: Motyka, G., Stryjek, T., Zajączkowski, M. Międzynarodowe aspekty akcji «Wisła». Warszawa, 2020. 604 s.; Motyka, G. Akcja «Wisła» 47. Komunistyczna czystka etniczna. Warszawa, 2023. 480 s.

що депортація українського населення була викликана необхідністю боротьби з українським підпіллям, не відповідає історичній правді. Адже не випадково комуністична влада в жодному іншому випадку боротьби з антикомуністичним підпіллям не використовувала масові виселення чи переселення цивільного населення як засіб боротьби… Акція виселення, яку здійснювали підрозділи Війська Польського, частини Корпусу внутрішньої безпеки, що входили до складу оперативної групи "Вісла", фактично мала характер депортації українського населення з метою його асиміляції…У польському кримінальному праві не існувало покарання колективною депортацією. Суди в Республіці Польща – як цивільні, так і військові, – не могли винести вирок про примусове виселення, вивезення в іншу віддалену місцевість та постійне проживання у визначеному місці під наглядом органів державної безпеки. Незважаючи на це, українське населення, яке залишилося в Польщі після масових депортацій з Польщі до СРСР у 1944–1946 роках, у 1947 році змусили покинути рідну місцевість, незаконно позбавили особистої свободи, що поєднувалося з психічними та фізичними тортурами. Під час операції "Вісла" було також привласнення рухомого і нерухомого майна, що належало вселеним родинам. Руйнування їхньої спадщини, особливо церков і цвинтарів, було для них черговою – після виселення – формою репресій і приниження… На нашу думку, прокурор ІНП, обґрунтовуючи припинення слідства у справі акції "Вісла", виправдав всупереч Закону про ІНП та чинному законодавству Республіки Польща комуністичний злочин»[81]. Заяву підписали: Аліна Баціц Вітольд Бобрик, Рафал Дидич, Богдан Гальчак, Ігор Галагіда, Маріуш Гумецький, Ольга Кіх-Маслей, Тетяна Колодинська, Марек Козубель, Ростислав Крамар, Ігор Ксенич, Григорій Купріянович, Олександр Маслей, Марко Мельник, Юрій Рейт, Мирослав Скірка, Ярослав Сирник, Аркадій Трохановський, Петро Тима, Роман Висоцький, Ростислав Жерелик. Заяви зарубіжних колег підтримали науковці відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, які теж вважають, що депортаційну акцію «Вісла» 1947 р.

81 Якщо акція «Вісла» не злочин – що ж тоді закон? https://zbruc.eu/node/117133?fbclid=IwAR2RtJ6SyINrlNWBOvByMq-Q_y0rzHTKmhhCJe4MTlN17akagj2l9kUx38E

необхідно трактувати етнічною чисткою, яку організували комуністичні режими СРСР, Польщі та Чехо-Словачини в ході переформатування повоєнних кордонів. Принагідно зауважимо, що в ході маркування повоєнного кордону зачистку західних областей УРСР від можливого протестаційного електорату, симпатиків ОУН і УПА здійснювали за ініціативою Москви радянські силові структури. На жаль, українській і польській антикомуністичні опозиції у цей час так і не вдалося порозумітися і скоординувати свої дії проти нових режимів[82].

82 За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння / від ред. М. Литвин. Львів, 2021. С. 385–470.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-6

Оксана Каліщук

Розділ 6

(Не)пам'ять і маркування публічного простору: приклад Волині'43

Сучасні поляки сприймають себе і сусідів крізь призму минулого. Упоратися з надскладним завданням – визначити (а тим паче змусити), що забувати, а що пам'ятати, допомагають маркери, які уможливлюють (не)пам'ятання. Кожна етнічна група має певні елементи самоідентифікації, елементи, визначальні для неї, так зв. маркери. Місця пам'яти виступають саме такими матеріяльними маркерами національної ідентичности, що покликані виконувати функції консолідації нації довкола важливих подій історії. Літературознавиця та культурологиня Аляйда Айсман (Aleida Assmann) свого часу у розвідці «Простори спогаду»[1] навіть запропонувала їх структуру.

Оскільки колективна пам'ять класифікує та категоризує реальні історичні події в певні символи та маркери, «міфологізує» їх, такі моменти історії набувають певного ідеологічного та символічного значення. Як висновковувала в одній із своїх розвідок Алла Киридон, колективна пам'ять формує символічний універсум, який окреслює символічні кордони спільноти за допомогою маркерів, що «випромінюють» смисли, норми й емоції. Ці знаки згідно з концепцією Ролланда Барта (Roland Barthes) стають знаками ідентифікації, маркерами «своїх» і можуть змінюватися залежно від поточної ситуації[2]. Так, до прикладу, пам'ять про Велику війну сформувала образ польської героїчної боротьби, логічним вінцем якої стало

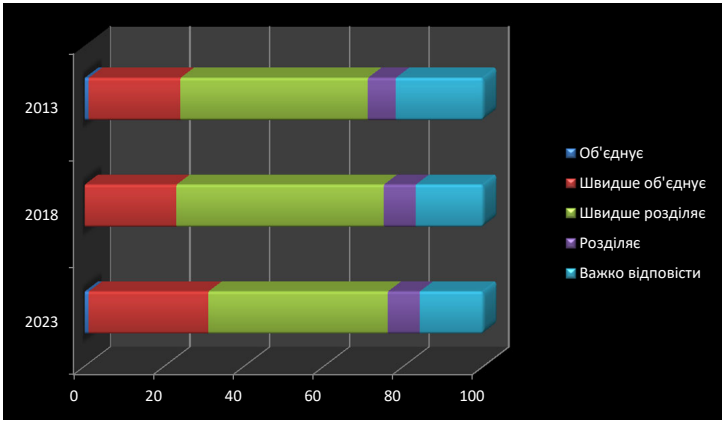
1 Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ : Ніка-Центр, 2012. Вип. 15. 440 с.

2 Киридон А. М. Колективна пам'ять як домінанта регіональної ідентичності: теоретико-методологічний дискурс. *Сучасні проблеми національно-культурної ідентичності: регіональний вимір*: зб. наук. статей за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. (24–25 вересня 2020 р.). Полтава : ПНТУ імені В. Г. Короленка, 2020. С. 26–27.

здобуття незалежности; колективне уявлення про події Другої світової війни і українсько-польського протистояння зокрема набуло символічного значення польського національного страждання, стало частиною комплексу віктимности[3].

Як засвідчують соціологічні опитування (діаграма 1), більш ніж половина суспільства переконана в тому, що події минулого розділяють поляків й українців[4] і, відповідно впливають на сучасні міждержавні та міжнаціональні взаємини.

Як пророче написав свого часу Славомір Лодзінський (Sławomir Łodziński), «горб» найновішої українсько-польської історії, важкої і наповненої трагедіями, є бар'єром у діалозі українців та поляків[5]. Складно не погодитися з Любомиром Хахулою, що найбрутальніші асоціації щодо українців у сучасних поляків пов'язані з подіями минулого XX ст.[6].

Діаграма 1. Чи на думку пана (і) спільна історія поляків та українців – різні події минулого – швидше об'єднує чи розділяє обидва народи?

3 Stokłosa K. War and Myths – the Polish case. *Kirchliche Zeitgeschichte*. 2015. Vol. 28, no. 1. P. 106–110.

4 Stosunki polsko-ukraińskie 80 lat po Wołyniu: Komunikat z badań Centrum Badania Opinii Społecznej. Lipiec, 2023. S. 3.

5 Łodziński Sławomir. Bitwy o pomniki i pamięć. Spory wokół miejsc upamiętnień mniejszości narodowych w Polsce po 1989 roku. *Opcje: kwartalnik kulturalny*. 1997. № 1. С. 93.

6 Хахула Л. «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016. С. 10.

І тут немає нічого дивного, адже, по-перше, поляки найчастіше сприймають інші народи крізь призму історичних категорій, гордість за минуле є важливим елементом національної самоідентифікації, а, по-друге, політика пам'яті виявилася тим «тематичним маркером», який задля досягнення власних політичних цілей активно використовувала польська правиця і, зокрема, партія «Право і справедливість» (Prawo i Sprawiedliwość), яка впродовж тривалого часу перебувала при владі.

Візуальний компонент, що охоплює пам'ятники, пам'ятні знаки, меморіальні дошки, місця пам'яти, монументи, є важливою складовою, яка формує уявлення про минуле. Пам'ятники – один із найважливіших об'єктів, який поєднує індивіда в сьогоденні з минулим досвідом соціальної групи, до якої цей індивід належить. Специфікою комеморативної політики є її вибірковий характер, тобто селекція тих подій, дат та імен, які та чи інша національна спільнота вважає важливими маркерами для розуміння власної історії та ідентичності. Пам'ятники – це не тільки інформація про минуле, вони несуть у собі сенс, який сприймається лишень тією чи іншою епохою як щось більш-менш значуще. Варто зазначити, що пам'ятники відіграють важливу роль у репрезентації і легітимізації панівних ідеологій та історичних моделей минулого. Процес надлишкового звернення до колективної пам'яти, на думку згадуваної вже Аляйди Ассман, створює підґрунтя для формування «меморіяльної індустрії», де комеморативні практики набувають переважно політичного забарвлення[7]. Окремі споруди, пам'ятники, музеї, меморіяли, заповідники, топоніміка є своєрідними «маркерами простору», що створюють певну атмосферу та стають місцями комемораційних заходів.

Оксана Міхеєва зазначала, що пам'ятник – це соціокультурний маркер міського ландшафту, матеріялізований знак колективної пам'яти, навколо якого твориться певний ідеологічний конструкт – офіційні і неофіційні міфи та ритуали[8]. Він зазвичай добре видимий,

7 Цит. за: Сичова Я. Політика пам'яті: інструменти конструювання дискурсу «жертви» в сучасній Польщі. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2021. Вип. 26. С. 252.

8 Міхеєва О. Державна ідеологія та конструювання спільної пам'яті про минуле: організоване забуття та феномен пригадування (на прикладі пам'ятників Донецька). *Соціологія міста : навчальний посібник.* Ноулідж ; Донецьк, 2010. С. 317.

має певну естетичну цінність, нарешті, з ним можуть бути пов'язані просторові практики, як-от: покладання квітів чи проведення меморіалів. Тож пам'ятники задають можливости для комунікації в міському просторі та часто позначають собою певні відкриті простори.

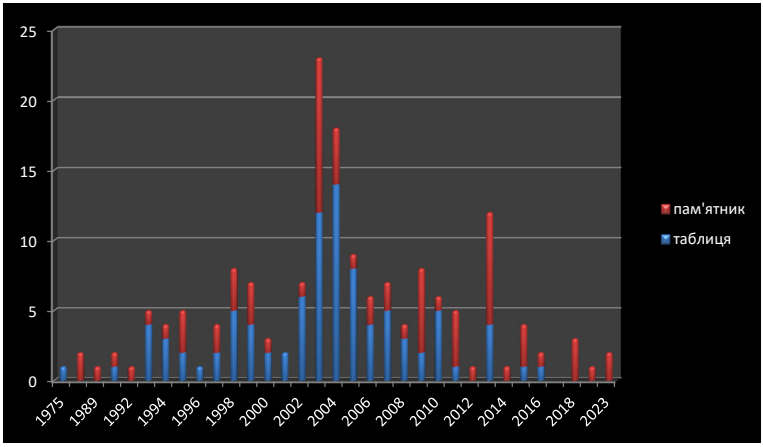
Як стверджують експерти, функція маркера притаманна тією чи іншою мірою усім пам'ятникам. Безвідносно волі авторів чи замовників вони маркують простір як такий, на який поширюється (підтримується чи щонайменше не заперечується) та чи інша культурна традиція. Те, наскільки важливою в сприйнятті реципієнта буде для того чи іншого пам'ятника його функція маркера певної культурної традиції, залежить від цілої низки факторів, зокрема, і від того, чи ознайомлений реципієнт з відповідною культурною традицією та наскільки поширеною й прийнятною в спільноти, з якою ідентифікує себе реципієнт, є відповідна культурна традиція. При цьому пам'ятники різних культурних традицій можуть співіснувати в межах публічного простору[9].

Меморіальні місця, пов'язані із вшануванням жертв Волинської трагедії, останніми десятиліттями стали невід'ємною складовою пам'яттєвих практик. Варто зауважити, що за більш ніж три десятиріччя місця пам'яти про українсько-польське протистояння пройшли досить тривалу еволюцію. На початковому етапі меморіалізація пам'яти жертв трагічних подій була передусім результатом прагнення певної частини суспільства (переважно т. зв. кресов'яків, їхніх нащадків та комбатантських середовищ Армії Крайової) зберігати цю пам'ять. Ба більше, після тривалої практики замовчування «історичної травми» це було способом розповісти про неї. Поступово ж, коли суспільство знаходилося в інших політичних та ідеологічних умовах, змінилися покоління, і увічнення волинської теми стало об'єктом політики пам'яти Республіки Польща. Пам'ятні знаки почали встановлювати в центрах міст і публічних місцях[10]. Вшанування жертв волинської трагедії стало одним із

9 Набок С. Пам'ятник як маркер: особливості функціонування в публічному просторі в контексті політики декомунізації в Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2018. Вип. 3–4 (95–96). С. 193–214.

10 Каліщук О. Місця пам'яті в культурному просторі історії. Приклад Волині-43. *Historians*. URL: http://www.historians.in.ua/index.php/en/monografii/2402-oksana-kalishchuk-mistsya-pamyati-v-kulturnomu-prostori-istoriji-priklad-volin

маркерів символічного простору, який став невід'ємною складовою щодення. Нині немає жодного воєводства, де б не було вшановано жертв українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни (діаграма 2). Станом на 2013 р. на території Польщі зафіксовано понад 320 пам'ятних знаків (монументів, пам'ятних таблиць і могил) на вшанування жертв волинських подій[11].

Діаграма 2. Кількість встановлених на території РП пам'ятників та меморіальних таблиць на вшанування жертв українсько-польського протистояння (див.: https://pl.wikipedia.org/wiki/Pomniki_i_tablice_pamiątkowe_poświęcone_ofiarom_zbrodni_OUN_i_UPA)[12]

Серед сотень пам'ятників та меморіальних таблиць, встановлених по всій території Республіки Польщі, варто визначити ті, які набули особливого смислового значення в публічному просторі і є впізнаваними в польському (і не лише) суспільстві.

Пам'ятник-мавзолей у Вроцлаві (рис. 1), який було відкрито 25 вересня 1999 р. за участю вроцлавського кардинала Генріка

11 Найповнішим каталогом пам'ятників, монументальних дощок у РП на сьогодні потрібно вважати: Siekierka Sz., Komański H. Przewodnik: Pomniki, tablice pamięci i mogiły na terenie Polski ofiar ludobójstwa dokonanego na Polakach przez OUN i tzw. UPA 1939–1947. Wrocław : Jakopol, 2007. 301 s.

12 Вочевидь, перелік зафіксованих пам'яток не є вичерпним; однак вважаємо його репрезентативним.

Рис. 1. Пам'ятник-мавзолей у Вроцлаві

Ґулбіновіча (Henryk Gulbinowicz), перетворився на особливе місце для кресов'ян[13]. Ініціятором побудови стало Товариство вшанування жертв злочинів українських націоналістів (Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów). Переможцем оголошеного 1996 р. конкурсу виявився проєкт Ярослава Баньковського (Jarosław Bańkowski). Він має форму двох брил, які утворюють так зв. «піраміду ацтеків», яка в місці зламу посередині утворює людську постать з розкиненими в сторони руками, що уособлює муки Господні; злам брил витлумачують як алюзію до неочікуваности долі жертв. Центральне місце в ньому займає висловоювання Адама Міцкевича: «Якщо забудемо про них, Ти Боже... забудь про мене» («Jeśli zapomnicie o Nich, Ty Boże… zapomnij o Mnie»). У підмурівку (крипті) пам'ятника, як свідчить інформація на одній із таблиць, вміщено урни із могильною землею з 2 000 різних населених пунктів, охоплених у роки Другої світової війни українсько-польським протистоянням.

Варто зазначити, що поява пам'ятника в цьому місті не є випадковою. Адже саме в цій частині Польщі після Другої світової війни оселилася значна частина тих, хто мешкав на тих землях, де розгорілося українсько-польське протистояння (т. зв. «східних кресах»). Не випадково у Вроцлаві є численні пам'ятні таблиці на вшанування жертв волинської трагедії (Kościół parafialny pw. Na Piasku, Kościół pw. Św. Bonifacego przy ul. Staszica, Kościół pw. Św. Wojciecha oo. Dominikanów, Kościół pw. Św. Doroty, Św. Stanisława

13 Pomnik-mauzoleum miejsce święte dla kresowian / oprac Jawna-Skomorowska Czesława. *Na Rubieży,* 2008. Nr. 100. S. 33–35.

і Św. Wacława, Kościół garnizonowy pw. Św. Elżbiety та ін.). Саме цей пам'ятник жертвам волинської трагедії став взірцем для пам'ятників (наприклад, у Пєшицах / Pieszyce, woj. dolnośląskie, pow. Dzierżoniów), численних меморіальних таблиць, встановлених у костелах Польщі. Вроцлавський пам'ятник став символом, який широко використовують не лише в Польщі. У цьому контексті варто пригадати відкритий 28 жовтня 2017 р. пам'ятник жертвам сталінських репресій у м. Бар Вінницької області, який із порушенням українського законодавства був встановлений за сприяння Інституту національної пам`яті (IPN). Він має пряму алюзію до вроцлавського пам'ятника.

Подібно впізнаваним є й стиль, використаний на одному з «волинських» пам'ятників у Варшаві (рис. 2)[14]. Він нагадує монументи, які споруджували в Україні в місцях масових вбивств. Автор пам'ятника Марек Модерау (Marek Moderau) згадував в інтерв'ю: «Ще зі світлої пам'яти Анджеєм Пшевозніком я розробив багато таких пам'ятників для розміщення на місцях, там, де всіх тих людей було стерто з лицях землі: Гута Пеняцька, Лідавка, Борщівка. Там ми встановлювали гранітні монолітні хрести висотою в кілька метрів: триметрові монолітні гранітні хрести. А тут потрібно було пам'ятник для тих, хто застарий уже, щоб їхати туди, і там часто … села, яких немає, і пам'ятники стоять посеред стогектарного зораного поля, і до хреста серед того поля немає доступу»[15]. Як стверджено в офіційних документах, варшавський пам'ятник є найбільшим пам'ятником жертвам волинської трагедії у Європі[16].

Якщо говорити про маркування в історичному просторі волинських подій важливою є наявність цієї теми в офіційному церемоніалі. На могилі незнаного вояка (Grób Nieznanego Żołnierza w Warszawie) 2017 р., за ініціативи міністра національної оборони Антоні Мацєрєвіча (Antoni Macierewicz) з'явилися таблиці, на яких названі місцевості, де були вчинені «найбільші злочини», та ті, мешканці

14 Pamięci ofiar Wołynia. *Kronika Wojska Polskiego. 2013* / red. nacz. Grzegorz Jasiński ; oprac. Norbert Bączyk, Grażyna Majka, Zbigniew Moszumański, Teresa Sitkiewicz, Czesław Szafran, Zbigniew Wojciechowski. Warszawa : Wojskowe Centrum Edukacji Obywatelskiej, 2014. S. 120.

15 Цит. за: Каліщук О. У тіні Волині? Історія vs пам'ять. Львів, 2016. С. 47.

16 Odpowiedź na interpelację nr 4838 w sprawie utworzenia polsko-ukraińskiego programu upamiętnienia ofiar rzezi wołyńskiej 1943–1944. URL: http://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=5E94223A

Рис. 2. Мурал у Варшаві

яких зорганізували найкращий спротив під час українсько-польського протистояння. Звертає на себе увагу використання поняття «Східна Малопольща» замість звиклого нині означення «Східна Галичина». Варто також звернути увагу на датування, яке було використано – 1943–1946. Попри поширену в польських *mainstream media* тезу про вшанування в такий спосіб вояків Армії Крайової, які загинули в боях з українськими повстанцями, акцент зроблено, радше, на українсько-польському протистоянні в роки Другої світової війни. Адже багато згаданих польських баз самооборони пов'язані з нападами на українські села. Так, до прикладу, серед інших на таблиці можна віднайти назви сіл Пузів та Стенжаричі. За українськими джерелами, у Стенжаричах справді на деякий час поляками було організоване військове укріплення в приміщенні школи (хоча одразу ж варто наголосити на великій кількості українських жертв тут – 195[17] чи 198[18]), то щодо Пузова ми нині знаємо факти декількох нападів поляків, після одного з яких село повністю спалене. Рівно ж і с. Коритниця (разом із с. Бубнів) 11 серпня 1943 р. було атаковане німцями та поляками, пізніше 1 і 12 березня 1944 р. напад на мешканців уже здійснювали члени т. зв. польської «пляцувки». Члени польської самооборони з Панської Долини Дубнівського повіту за під-

17 Пущук І. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Володимир-Волинський район. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. С. 349.

18 Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. С. 153.

тримки проаківського партизанського загону під командуванням З. Кульчицького (Zygmunt *Kulczycki,* «*Olgierd»)* причетні до пацифікаційних акцій проти українських сіл Сади, Острів та ін.[19] У звітах Української повстанської армії (УПА) зафіксовано факти нападів та тортур українців у Ганачові, що на Перемишлянщині. Ця місцевість правила за один з опорних пунктів польського підпілля, а з січня – і для радянських партизан (зокрема, діяла група лейтенанта Бориса Крутікова із розвідувально-диверсійного загону Дмітрія Медведєва)[20]. Уже не варто згадувати про Пшебраже / Перебріддя, яке знане своїми вилазками по довколишніх українських селах. У будь-якому разі суперечливість появи такої таблиці в місці, яке належить до переліку відвідування офіційних делегацій у польській столиці, є очевидною.

Доказом того, що спільний діалог і взаємоповага між двома націями існують, може слугувати пам'ятник у Бєльській Бялій, відкритий 11 липня 2018 р. на цвинтарі Війська Польського у 75-річницю волинських подій[21]. Автором пам'ятника, присвяченого жертвам українсько-польського протистояння, є Яцек Грабовський (Jacek Grabowski), родом зі Стрия на Львівщині, на якому є слова Папи Івана Павла II, які прозвучали під час його візиту у Львові 2001 р.: «Нехай завдяки очищенню історичної пам'яті всі будуть готові ставити вище те, що єднає, а не те, що розділяє, щоб разом будувати майбутнє»[22].

Небезпечними потрібно вважати спроби пов'язати радянські чи німецькі злочини з подіями українсько-польського конфлікту. Тенденцію, характерну для публіцистики, де можна зустріти твердження про Організацію українських націоналістів (ОУН) і УПА на кшталт «народовбивць такого формату, що при цьому злочини більшовиків і гітлерівців виглядають блідою, майже

19 Ільюшин І. Армія крайова і українсько-польське протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) : дис… доктора іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. Київ, 2002. С. 243.

20 В'ятрович В. Друга українсько-польська війна. 1942–1947. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. С. 207–208.

21 Rzymek M. Wołyń w Bielsku. *Niedziela bielsko-żywiecka*. 2018. Nr. 30. S. 6.

22 Мовою оригіналу: «W hołdzie Polakom – ofiarom ludobójstwa na Wołyniu i w Galicji Wschodniej zamordowanym przez OUN, UPA i inne formację zbrojne ukraińskich nacjonalistów w latach 1943–1945 oraz Ukraińcom ratującym Polaków przed straszliwą śmiercią, często za cenę własnego życia».

дитячою забавкою»[23] чи «вони жорстокіші навіть від німецького чи радянського геноциду на поляках, хоч, вочевидь, їх важко порівнювати»[24], намагаються закріпити в меморіяльних місцях. Так, 2014 р. у Цєшанові (Cieszanów, Powiat Lubaczowski, Województwo Podkarpackie) у рамках Національного дня незалежності на майдані перед цвинтарем було відкрито пам'ятник на вшанування полеглих та знищених мешканців міста і ґміни. Він має вигляд простої плити з вирізьбленим усередині хрестом посередині. Над хрестом є напис: «Mieszkańcom miasta i gminy Cieszanów poległym i pomordowanym w latach 1939–1947», а нижче знаходяться польський національний символ і військовий орел. Та найголовніше – на монументі названі імена мешканців міста і ґміну Цєшанув, які загинули від німецьких та радянських катів і від рук українських націоналістів. До прикладу, на пам'ятному камені на Волинському сквері в Єленій Горі (Jelenia Góra) викарбувано трагічні для поляків події: «Сибір – Волинь – Катинь» (рис. 3).

Це зроблено також на пам'ятних таблицях в Обірниках Сілезьких (Oborniki Śląskie, województwo dolnośląskie; 1996; з ініціативи Związku Ekspatriowanych z Czabarówki woj. tarnopolskie), Лодзі (Łodz, kościół Ducha Świętego; 1998), Вроцлаві (Wrocław, Kościół Najświętszej Marii Panny na Piasku, 2002), Катовіце (Katowice, ściana kaplicy na cmentarzu komunalnym; 2005), Прабутах (Prabuty, województwo pomorskie; 2005), Щитній (Szczytna, województwo dolnośląskie, kościół św. Jana Chrzciciela, Tablica pamięci ofiar z parafii Stara Sól; 2006), Ельблонґу (Elbląg, województwo warmińsko-mazurskie; 2010), Лодзі (Łodz, Sanktuarium Miłosierdzia Bożego; 2010), Сяноку (Sanok, województwo podkarpackie; 2015), Зеленій Гурі (Zielona Góra, województwo wielkopolskie) чи Мілічу (Milicz, województwo dolnośląskie; 2017).

Щонайменше частина встановлених пам'ятників та монументів є спробою міфологізації минулого. Пам'ятник «волинським жертвам» у Перемишлі – яскравий приклад розходження з історичною правдою. За основу пам'ятника, спорудженого 2003 р., було взято зображення, яке нібито мало документальну цінність: повішені та оповиті колючим дротом тіла замордованих дітей. Однак ця світлина є фальшивкою і зображає трагедію, яка відбулася 1923 р.

23 Prus E. Głupota czy prowokacja? *Na Rubieży*.1998. Nr. 27. S. 43.

24 Bordacki Kr. Strach przed prawdą. *Niedziela Ogólnopolska.* 2003. Nr. 26.

Рис. 3. Монумент у Зеленій Гурі

в с. Антонівка біля Радома, коли ромка Маріянна Долінська, перебуваючи в стані божевілля, повісила своїх дітей[25]. На оригінальній світлині дріт відсутній, найімовірніше, автори пам'ятника сприйняли згини / пошкодження на світлині за колючий дріт. Влада міста за поданням секретаря Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва Анджея Пшевозніка (Andrzej Przewoźnik) 8 жовтня 2008 р. усунула з пам'ятника ці невідповідні елементи. Це, вочевидь, викликало обурення кресових товариств. Перемишльський європосол Анджей Запаловський твердив, що це скандал: «Цей пам'ятник був символом злочину УПА, який в такій формі мав місце. Чому

25 Уперше про це написали: Rutkowska A., Stola D. Fałszywy opis, prawdziwe zbrodnie. *Rzeczpospolita*. 2007. Nr. 116. Maj 19. S. X1. Також див.: Каліщук О. «Віночки смерті»: ще раз до історії однієї фальшивки про волинську трагедію. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії. Успенський собор в історії міста Володимира-Волинського та України : наук. зб. Матеріали 54-ї Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 1000-річчю пам'яті київського князя Володимира Великого та 860-й річниці початку будівництва Успенського собору, 23 жовтня 2015 р., м. Володимир-Волинський / упоряд. А. Силюк, В. Пикалюк. Луцьк, 2015. Вип. 54 : С. 267–273; Herczyńska Sara. Wianek i rysy. Sprawa Marianny Dolińskiej. *Widok. Teorie i praktyki kultury wizualnej.* 2019. Nr. 24.

польська влада не реагує так само на численні нелегальні пам'ятники, поставлені на честь УПА»[26].

Заради справедливости зауважимо, що й у самому польському суспільстві ставлення до крайніх форм вшанування жертв українсько-польського протистояння є неоднозначним. Показовим є приклад із сумнозвісним пам'ятником авторства Анджея Пітинського (Andrzej Pityński), який віддавна жив і працював у США. У *mass-media* з'являлися інформації про можливе його встановлення в Стальовій Волі, Ряшеві, Єленій Горі, Торуні, Кельце, Команча, і врешті-решт підкарпатському Домоставі. Міська влада та громади почергово відмовляли у встановленні пам'ятника із насадженою на вила дитиною та головами на палях (рис. 4). Тут варто також навести слова директора програми Open Europe Фонду Стефана Баторія Катажини Печинської-Наленч: «Таких пам'ятників не повинно бути. Я не вбачаю в цьому символічному відображенні поваги до жертв Волинської трагедії. І річ тут не в тому, що нам не потрібно сміливо і відверто говорити про

Рис. 4. Монумент авторства Пітинського

26 Matusz J. Nielegalnie czczą pamięć UPA: Skandal na Podkarpaciu. Ktoś stawia pomniki gloryfikujące działalność Ukraińskiej Powstańczej Arnii. URL: https://historia.rp.pl/historia/art15986331-nielegalnie-czcza-pamiec-upa

ці події. Ми просто не можемо оперувати негативними і ненависними культурними символами»[27]. Це дозволяє припускати, що не все польське суспільство розділяє політику пам'яті держави щодо волинських подій.

Польський кресовий дискурс є підтвердженням цієї тези. Кресовий дискурс у РП за обсягом б'є всі рекорди, виконуючи, за визнанням польського історика Боґуслава Бакули (Bogusław Bakuła), роль специфічної супернаціональної історичної свідомости. Так чи інакше волинська тематика є частиною кресового дискурсу, і на пам'ятних знаках ми маємо прямі відсили до нього. У містечку Ґромнік (Gromnik, powiat tarnowski, województwo małopolskie) відкрито пам'ятник «жертвам Волинської різанини». На ньому зображено жінку, яка молиться, але, що головніше, мапу українських земель, які в міжвоєнний період входили до складу польської держави (тепер – Волинська, Рівненська, Тернопільська, Івано-Франківська, Львівська області). Зайве буде говорити, що подібні контексти викликали гостру реакцію з боку української спільноти.

Для Польщі та поляків не менш важливим виявилося маркування територій колишньої Другої Речі Посполитої (теренів сучасних України, Литви та Білорусі, які часто-густо називають «Kresy Wschodnie») – Польща вимагає можливости проведення ексґумаційних робіт на місцях, де були польські поселення, а багато поляків прагне спорудження там цвинтарів із хрестами й встановлення інформаційних таблиць, які фіксують загибель їхніх мешканців від рук Української повстанської армії. В одному зі своїх матеріялів одіозний Конрад Ренкас (Konrad Rękas) не випадково стверджував, що метою має стати встановлення монументів у Луцьку, Володимирі-Волинському, Рівному, Тернополі чи Станіславові[28]. Природу цього прагнення добре пояснює теза, яку сформулював кс. Анджей Пузонь (Andrzej Puzon): «Часто мандрую польськими цвинтарями Волині. Присутність на них – це катехеза, це лекція історії. Хто не розуміє мови польських цвинтарів, той не

27 MSZ: Relacje z Ukrainą budujmy na prawdzie, ale z wrażliwością. URL: https://dzieje.pl/aktualnosci/msz-relacje-z-ukraina-budujmy-na-prawdzie-ale-z-wrazliwoscia

28 Rękas Konrad. Pomniki Ofiar Rzezi Wołyńskie staną kiedyś w każdym mieście polskich Kresów. URL: https://myslkonserwatywna.pl/rekas-pomniki-ofiar-rzezi-wolynskiej-stana-kiedys-w-kazdym-miescie-polskich-kresow

Рис. 5. Мурал у Лодзі

розуміє Польщі! Бо Вітчизна – це люди і могили. Польща там, де польські цвинтарі»[29].

Лише на території Волинської області встановлено десятки незаконних пам'ятних знаків. За доступною інформацією відомо, що впродовж майже двадцяти років Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва (Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa) та Товариство вшанування поляків, померлих на Волині з осідком у Замості (Stowarzyszenie Upamiętnienia Polaków Pomordowanych na Wołyniu z siedzibą w Zamościu), встановили понад 30 великих металевих хрестів (заввишки 5–10 м) на місцях трагедій або ж на могилах. Зокрема, відомо про такі пам'ятні знаки у таких населених пунктах: Киселин (1992 р. – 5 хрестів та впорядкування цвинтаря й колективної могили), Олександрівка (1992 р.), Порицьк / Павлівка (1995 р. – 3 хрести), Загаї (1995 р.), Свійчів (1995 р.), Горішин (1996 р. – 2 хрести), Полюхно (1996 р.), Сілець (1996 р.), Гуцін (1996 р.), Бискупичі (1997 р.), Тересин (1997 р.), Домінополь (1997 р.), Рудня (1997 р.), Куповальче (1998 р.), Глибочиці (1998 р.), Бодячів (1998 р.), Верба (2001 р.), Могильно (2001 р.), Гнійно

29 Puzon Andrzej. Tragiczne dzieje wołyńskiej ziemi. *Niedziela ogólnopolska*. 2008. Nr. 31. S. 12–13.

(2001 р.), Святошин (2001 р.), Галинівка (2001 р.), Фундума (2001 р.), Скірче (2003 р., впорядковано також цвинтар)[30], Охнівка та ін. На переконання Людмили Стрільчук, таке прагнення до створення місць пам'яти на українських теренах (часто-густо з порушенням законодавства та відповідних узгоджень) для України є неґативним[31]. За визнанням навіть польських дослідників, на переконання Києва більшість цих місць пам'яти є нелегальною; своєю чергою, у відповідь польська сторона відповідає дзеркально, твердячи про нелегальність місць вшанування УПА на теренах Польщі[32].

І тут прикметно, що як показують соціологічні опитування (проведене Info Sapiens 11–15 серпня 2022 р. на замовлення Центру діалогу ім. Ю. Мєрошевського), половина українців (53%) готова на встановлення пам'ятних знаків за умови спорудження аналогічних пам'ятників українським жертвам польського підпілля[33].

На відміну від пам'ятників у Польщі монументи в Україні встановлені в тих селах, де відбувалися трагічні подій протистояння (Павлівка / Порицьк, Гірка Полонка, Красний сад, Острівки і т. ін.). Події в певних місцевостях стають маркерами історичної пам'яті. Так сталося з колишнім Порицьком. 11 липня 2003 р. у с. Павлівка (Волинська область, Іваничівський район) на вшанування 60-ї річниці волинської трагедії відкрито пам'ятник українсько-польського примирення[34]. Пам'ятник має вигляд двох стел із чорного мармуру, які утворюють усередині хрест і поєднуються зверху дугою, у центрі якої – дзвін. На стелах українською та польською мовами написані слова «Пам'ять – скорбота – єднання». Найсуперечливішим виявилося питання тексту напису, який з'явився на монументі.

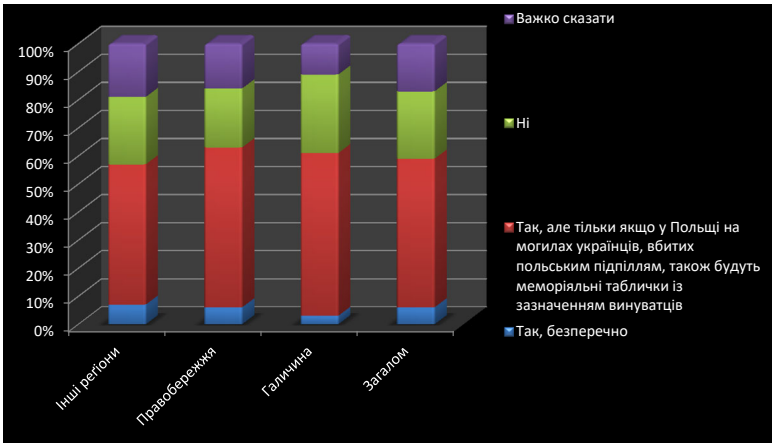
30 Siemaszko Ewa, Popek Leon. Przywracanie pamięci: stowarzyszenia i organizacji. *Niepodległość i Pamięć*. 2008. Nr. 15/1. S. 523.

31 Стрільчук Л., Нінічук А. Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах. Луцьк: Вежа-Друк, 2019. С. 165.

32 Popek Leon. Pamięć o Wołyniu i Małopolsce Wschodniej. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*. 2017. Nr. 4 (137). S. 35–43.

33 Прес-реліз «Після початку повномасштабної війни поляки стали найближчим народом для українців». URL: https://www.sapiens.com.ua/publications/socpol-research/242/Press_Release_IS_%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%89%D0%B0_24_08.pdf С. 6; Польща і поляки очима українців: Результати опитування громадської думки в Україні. Варшава : Центр діалогу ім. Юліуша Мєрошевського, 2022. С. 33.

34 Лис В. Вшанування жертв Волинської трагедії у Павлівці. *Волинь*. 2003. 12 липня. С. 15; «До примирення і взаємного прощення». *Українська культура.* 2003. № 8. С. 3.

Діаграма 3. Польща вимагає можливости проведення експґумаційних робіт на місцях колишніх польських сіл на Волині та в Галичині, а багато поляків хоче спорудження там цвинтарів із хрестами і встановлення інформаційних табличок із зазначенням того, що мешканців цих сіл вбила Українська повстанська армія. Як Ви вважаєте, чи Україна повинна на це погодитися?

Події в таких місцевостях, як, наприклад, Гута Пеняцька, теж трактовані як символ трагедії польської спільноти на Східних кресах[35]. Час від часу лунають звинувачення від деяких польських учасників волинської дискусії, що на таблицях чи пам'ятниках в Україні, які символічно вшановують жертв українсько-польського протистояння, є лише інформація про вбитих, рідше – про національність (поляки) і лише як виняток – інформація про виконавців злочину (як, до прикладу, у Яновій Долині (тепер – Базальтове), Гута Пеняцька, Підкамінь).

Не випадково будь-які кроки із вшанування представників національного підпілля, ім'я яких пов'язують з протистоянням українців та поляків, викликають бурхливу реакцію та неприйняття з польського боку.

Варто згадати приклад пам'ятника крайовому провіднику ОУН на Волині та Поліссі, Головнокомандувачу УПА-Північ Дмитру Клячківському (Климу Савуру), який до 60-річчя УПА був встанов-

35 Hryciuk G. Huta Pieniacka symbolem tragedii Polaków na Kresach II RP / opracowanie Aleksander Szumański. *Kresowy Serwis Informacyjny*. 2024. Nr. 02 (153). 1 lutego. S. 9.

лений 14 жовтня 2002 р. у Рівному. Він викликав неоднозначну реакцію польської сторони. Задля ілюстрації наведемо дві цитати. Так, кореспондент Польського телебачення в Україні В. Романовський (Wiesław Romanowski) писав: «Говорячи сучасною мовою, [Клим Савур] віддав наказ про етнічну чистку і керував нею. З точки зору багатьох польських істориків і сімей загиблих, повинен був би, якби жив, відповідати перед судом за злочин геноциду проти людства. З польського боку злочинець, з українського – герой»[36]. І наступна: «Толерантне ставлення української держави до встановлення пам'ятників винуватцями масових убивств на Волині чи інших форм їхньої героїзації або навіть ініціювання такої меморіалізації неминуче викликає у Польщі питання про те, які відносини з поляками в майбутньому хочуть будувати в Україні»[37].

Ці тенденції є небезпечними. Адже ситуація довкола «війни пам'ятників» (яка розгорілася не без зусиль третьої сторони – рф) демонструє, що підтримка або іґнорування центральною чи місцевою владою пам'ятників-маркерів підваженої традиції перетворює їх на об'єкти атак з боку груп, які відкидають репрезентовану через місце пам'яті традицію (особливо, якщо ця традиція суперечить тій, що підтримується в тій групі). Як наслідок, маємо акти вандалізму, пошкодження або руйнування відповідних маркерів.

Вочевидь, проблема т. зв. «волинських» пам'ятників пов'язана не стільки з історичним минулим, скільки з тим риторичним контекстом, у якому ця монументалізація входить у наше сьогодення. Адже, не секрет, що пам'ять про події залежить від того, як її використовують нині. Історична меморіалізація, з одного боку, працює на збереження ідентичности народу, з іншого – консервує травматичний досвід, незалежно від часової віддалености події. «Чи будуть взагалі історичні події витлумачені як травматичні, залежить іноді не стільки від самої події, скільки від того, яке значення вони будуть мати згодом, "заднім числом"»[38].

---

36 Романовскі В. Совість і мовні ігри. URL: http://www.ji.magazine.lviv.ua/dyskusija/volyn/romanowski.htm

37 Адамський Л. Волинський злочин. Польські очікування, Нова Польща. URL: https://novapolshcha.pl/article/volinskii-zlochin-polski-ochikuvannya

38 Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы». *Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре.* 2005. № 2–3. С. 28–35.

Історична пам'ять – це не лише місця, пов'язані з офіційними та неофіційними комеморативними практиками, чи особиста/родинна пам'ять, а й звичний міський простір. Важливим елементом (не)пам'ятання і маркування простору є назовництво вулиць. Урбаноміка так чи інакше впливає на формування чи кореґування історичної пам'яти, творення нових знань про минуле або спростування того, що вважали достовірними фактами. Як зауважувала згадувана вже німецька дослідниця Аляйда Ассман, міські топоси можуть сприйматися як чужі, а можуть сприяти пригадуванню того, що, здавалося б, давно забулося чи замовчували[39]. Навіть за відсутности певних просторових об'єктів: пам'ятників, меморіальних таблиць – лише офіційні та неофіційні назви топонімів засвідчують характер та функціонування культурно-історичної пам'яти. Серед іншого згадаємо, що на сьогодні в Кельцах є рондо пам'яті жертв Волині, у Красніку – рондо пам'яті жертв Волині, у Леґніці – алея жертв геноциду ОУН–УПА, у Любліні – алея жертв Волині, в Ополі – рондо жертв геноциду на Волині, у Перемишлі – рондо жертв Волині, у Пьотркові Трибунальському – рондо жертв волинської різанини, у Свеборзіні – рондо жертв Волині, у Стальовій волі – сквер пам'яти жертв ОУН–УПА, у Холмі – сквер пам'яті жертв Волинської різні[40]. У цьому самому ряду згадаємо, що влада Ельблонґа не дала згоди на надання одному з ронд назви Жертв Волині, обґрунтовуючи це тим, що подібне рішення було б неправильним у часі війни в Україні і Тернополя зокрема (саме рондо Тернополя пропонували перейменувати)[41]. Як рівно ж, подібна громадська ініціатива у Бєльській Бялій назвати одне з перехресть «рондо поляків, замордованих у волинській різанині», яку теж відкинула влада міста[42], чи в Новому Сончі, де Всепольське об'єднання

39 Детальніше див.: Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ, 2012.

40 Див.: ТК (dziennikarz). Otwarto Skwer Pamięci Ofiar Rzezi Wołyńskiej. *Super Tydzień Chełmski*. 2023. Nr. 28. S. 4; Wilkowski E. Skwer Pamięci Ofiar Rzezi Wołyńskiej na miejscu szaletu miejskiego. *Powinność*. 2023. Nr 5. S. 19–20 [autor zwraca uwagę na nietrafne umiejscowienie miejsca pamięci na terenie zlikwidowanego szaletu miejskiego]

41 Petycja o upamiętnienia polskich ofiar ludobójstwa OUN-UPA. URL: https://www.tygodnikprzeglad.pl/petycjia-o-upamietnienie-polskich-ofiar-ludobojstwa-oun-upa/

42 Ініціятива обґрунтована так: «Локалізація рондо є невипадковою. Поблизу знаходиться цвинтар на Блонях, де є могили вояків Армії крайової, де щорічно відбуваються численні патріотичні урочистості. Поблизу навчається молодь, яка є майбутнім нашого краю й повинна знати добре історію».

(Zjednoczenie Wszechpolskie) звернулося до ради міста з петицією про присвоєння одному з ронд назви жертв волинської різанини, чи в Томашеві Любельському, де ініціатива громадськості про появу в місті ронда пам'яті жертв ОУН–УПА була зустрінута неприхильно міською владою, чи подібна ініціятива щодо появи ронди жертв волинської різанини в Ходзєжі (Chodzież), чи, зрештою, публічна ініцятива щодо появи скверу або вулиці жертв геноциду на Волині в Конині.

Якщо згадані топоніми маркують публічний простір у контексті «поляків як жертви», то інші ретранслюють «героїчну сторінку» історії. У Немодліні (Niemodlin) знаходиться площа оборонців Пшебража (Plac Obrońców Przebraża), де в жовтні 2007 р. з ініціятиви Мірослава Лозинського (Mirosław Loziński) з'явився пам'ятник оборонцям Пшебража; аналогічно вулиця оборонців Пшебража є і в Мальборку; 2011 р. у Любліні на честь команданта цієї бази самооборони Генрика Цибульського назвали одне із ронд.

Не можна оминути появу в публічному просторі міст такого способу поширення символічної інформації, як мурали. Мурали (ісп. *muro* – стіна) – це зображення на зовнішніх стінах будівель і споруд, створені за допомогою різних матеріялів у різних техніках (малювання, свердління, наклеювання паперу тощо)[43]. Мурали, крім привабливого зображення, передають якусь глибоку ідею або смисл. На переконання режисера й куратора проєктів City art та ArtUnited US, куратора муралів Києва Гео Лероса, «вихід» митця в публічний простір збільшує аудиторію та має вплив на маси, оскільки «... стіни – зброя у вихованні людей...»[44].

Десятого липня 2013 р. на варшавській Волі при вул. Млинарській, 34 на перетині з вул. Житньою, було відкрито мурал «1943. Волинський злочин. Правда і пам'ять». Його головним лейтмотивом стало «Люди, які відійшли, світ, якого вже немає». Він представляє розмиті портрети молодих і старших людей, дітей. У розумінні автора вони мали постати в сценах їхнього щоденного життя. Приготував проєкт Міколай Остошевський (Mikolaj Ostaszewski). У муралі використано логотип 70-ї річниці авторства

43 Думасенко С., Татарова І. Мурал-арт у контексті мистецтвознавчої теорії. *Аркадія*. 2018. № 1. С. 44–48.

44 Куратор муралів Києва: «Стіни – це зброя у вихованні людей». URL: http://surl.li/fhdhw

Кшиштофа Фіндзінського (Krzysztof Findziński) та фотографії реальних жертв з архіву ІНП та приватних збірок. Тут варто наголосити, що цей мурал з'явився з ініціативи державної інституції, що дозволяє говорити про нього як елемент політики пам'яті.

Кілька слів про мурал у Лодзі, який розміщений на будинку на перехресті вул. Лелевела (ul. Lelewela) та вул. Рзговській, 72 (ul. Rzgowskiej). Композиційно це два написи «Український геноцид на поляках у 1939–1947 рр.» (Ukraińskie ludobójstwo na Polakach w latach 1939–1947) й «Волинь і Східна Галичина» (Wołyń i Małopolska Wschodnia) та портрети Зиґмунда Румеля, о. Людвіка Вродарчика, Халіни Хжановської, Чеслави Хжановської. Мурал був виконаний на 77-му річницю вшанування т. зв. «кривавої неділі». До його появи причетна фундація «Пам'ятаймо Волинь» (Wołyń Pamiętamy), яку знаємо також з інших громадських ініціятив, спрямованих на інформування про «волинські» події (відповідні білборди при автостраді A4, у Дзвєржутах під Ольштином).

Як зауважив Пьотр Сарчинський (Piotr Sarzyński), подібні зображення є прикладом «ювілейних» циклів. Про роботу, присвячену волинській трагедії, інтернет-сервіс vlep[v]net, який бореться за чистоту, іронічно писав, що насправді варто дякувати авторам, «що замість стосів порубаних сокирами трупів, отримали стандартну, сіру муральову купу»[45].

Приклад Волині'43 як місця пам'яті стає способом і місцем маніфестації цінностей, які та чи інша спільнота (або її частина) хочуть передати наступним поколінням. У зв'язку з цим час від часу виникають дискусії щодо співвідношення в означеній і ретрансльованій пам'яті реальних подій і соціальній конструкції (у нашому випадку віктимности). Загалом впізнаваність тих чи інших символів, монументів є важливим елементом донесення тих чи інших ідей у суспільстві. Ми можемо дискутувати щодо механізмів, які сприяють цьому, однак це не заперечує самого потрактування меморіальних акцій як дії, спрямованої на формування колективної пам'яті.

Запропоновані нині місця пам'яти підтримують у суспільстві маркер віктимности і водночас є частиною кресового дискурсу. Найемоційнішими є «міфи втрати», які продукують, як правило,

45 Sarczyński P. Zamurowani. *Polityka.* 2013. Nr. 38. 17 września. S. 84–86.

колишні метрополії. Апеляція до емоційної свідомости не потребує арґументів: у таких випадках людям потрібні «маски, щоб усправедливлювати свою поведінку, щоб накидати її іншим, ілюструвати якісь засади, гоїти рани, сублімувати обман». Культ українських земель у Польщі базується на міфології страждання, жертовности, при цьому більшість у Польщі не замислюється, чи литовці, білоруси, українці хочуть метонімічно бути «кресами» Польщі в її історичних та сучасних кордонах і що вони про це думають.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-7

Василина Пастернак

Розділ 7

Радянізація міського простору міського простору Жовкви в другій половині 1940-х – 1960-х роках

Політика радянізації спричинила кардинальні суспільно-політичні трансформації, в ході яких тоталітарна влада намагалась уніфікувати етнічну та соціальну структуру населення міст заходу України. Депортації українців з Надсяння, Лемківщини і Холмщини, трудова міграція населення з навколишніх сіл, скерування кадрів з інших регіонів СРСР призвели до зміни символічного простору обласних і районних міст і містечок західного регіону республіки. В «оновленому» на радянський лад місті Жовква Львівської області УРСР забракло місця для згадок про його поліетнічну історію: з минулого королівського міста було викреслено поляків та євреїв, а їх архітектурно-культурні пам'ятки були знищені або змінили первісне призначення. Нова ідентичність та історична пам'ять мали підпорядковуватися радянським наративам, зміцненню російсько-української дружби та пошуку тих історичних персонажів, які б у неї вписалися.

Зміна міського простору Жовкви внаслідок політики радянізації є темою не новою, але малодослідженою. Окремі її аспекти були викладені в таких роботах, як: «Атлас українських міст. Жовква»[1], «Жовківщина»[2] «Нестеров»[3], «Жовква – гм. Лащут: українська, єврейська, польська спадщини»[4] та у статтях, присвячених ево-

1 *Атлас українських міст. Жовква* / за наук. ред. М. Капраля. Львів, 2015. Т. 3. 52 с.

2 *Жовківщина: історико-мемуарний збірник* / відп. ред. М. Литвин; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Жовква; Львів; Балтимор, 1995. Т. 2. 349 с.

3 Каліка Я., Яремич Г. *Нестеров: Путівник*. Львів: Каменяр, 1990. 126 с.

4 *Жовква – гм. Лащут: українська, єврейська, польська спадщини*. Лащут, 2015. 132 с.

люції архітектурного образу міст[5] та їх центрів[6]. Зміни міського простору відображені в роботах про архітектурну[7], мистецьку спадщину Жовкви[8], пам'ятники[9], їх призначення, комомеризацію[10]. Етнодемографічним процесам у Жовкві присвячені роботи Людмили Байбули про історію єврейської громади[11], Анни Вилегали про пам'ять «нових» мешканців Жовкви щодо польського і єврейського населення міста[12], Ігоря Пандяка про історію та зникнення німецької громади[13].

Джерельну базу роботи становлять архівні документи, виконавчі розпорядження та протоколи, що зберігаються в Державному архіві Львівської області (Держархів Львівської обл.), а також у Жовківському архівному відділенні міської ради[14]. У матеріалах ДАЛО, зокрема, містяться статистичні відомості про кількість «депортованих» поляків до Польщі та «переселених» українців з Надсяння, Лемківщини, Холмщини, доповідні записки

---

5 Бевз М. Архітектурно-просторовий уклад міста Жовкви в констекті європейської урбаністики. *Галицька Брама*. 1994. № 4 (28). С. 6–7.

6 Посацький Б. Еволюція архітектурного образу центрів міст Західної України (на тлі культурних тенденцій 1945–1997 років). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2001. Т. 241: Праці комісії архітектури та містобудування. С. 160.

7 Парцей М. *Стародавня Жовква*. Львів, 2005. 168 с.; Сват Т., Козаревський П. *Жовква та її святині*. Жовква, 1999. 111 с.

8 Кубай М. Мистецька спадщина Жовкви. URL: http://diaz-zhovkva.org.ua/upload/files (від 05.05.2023). 36 с.

9 Герич В. Модерні пам'ятники в Жовкві 1903 року: історія спорудження. *Музей – платформа суспільного діалогу: матеріали V науково-практичної конференції Львівського історичного музею, Львів, 3–4 листопада 2022 р.* / Львівський історичний музей; упоряд. І. Полянська. Львів, 2022. С. 542. URL: https://www.google.com.ua/books/edition/%D0%9C%D1%83%D0%B7%D0%B5%D0%B9_%D0%BF%D0%BB%D0%B0%D1%82%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0_%D1%81%D1%83%D1%81%D0%BF%D1%96/3x3DEAAAQBAJ?hl=uk&gbpv=1&kptab=getbook (05.06.2023).

10 Заславський В. Королівський тракт Жовківщини. Частина 2. З Галичини на Волинь. URL: https://risu.ua/korolivskiy-trakt-zhovkivshchini-chastina-2-z-galichini-na-volin_n51645 (05.06.2023).

11 Байбула Л. *Нариси з історії та культури єврейської громади м. Жовкви*. Львів, 2014. 100 с.

12 Wylegała A. *Przesiedlenia a pamięć. Studium (nie)pamięci społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich «ziem odzyskanych»*. Toruń, 2014. 526 p.

13 Пандяк І. Німецькі сільські колонії в межах Львівської області (кінець XVIII – початок XX ст.). *Наукові записки*. 2004. №1. С. 18–19.

14 Протоколи IX–XIII сесій міської Ради, рішення прийняті Радою // Жовківське архівне відділення міської ради у Львівській області. Ф. Р-56. Оп. 1. Од. зб. 351. Арк. 112.

влади про виконання умов договору репатрійованим населення та проблеми їх виконання, контрольні списки[15]. Серед архівних матеріалів можна знайти дані про зміни символічного простору міста, зокрема, назви вулиць та площ, обґрунтування нової назви Жовкви (Нестеров), оцінку постаті засновника міста Станіслава Жолкевського; детальний опис історико-архітектурної спадщини міста та міркування щодо подальшого призначення окремих споруд[16].

З'ясувати соціально-демографічні процеси в Жовкві напередодні радянізації дають змогу матеріали переписів, проведених австрійським і польським урядами в 1910 та 1931 роках[17]. Вивчаючи статистику, потрібно враховувати похибки та неточності, зокрема в переписі 1931 р. У ньому національний склад Жовкви подано разом з іншими містечками Жовківського повіту[18]. Окрім того, закладені в перепис критерії мови та релігії не відображають точний етнічний склад населення міста. У дослідженні використовувалися місцеві газети – «Нове життя» і «Відродження». Матеріали усної історії дали змогу простежити особистий досвід і конкретні життєві ситуації, виявити відмінні від усталених свідчення[19], подивитися на проблему з точки зору тодішньої людини, наприклад, з'ясувати сприйняття нею змін символічного простору, корекції історичної пам'яті та переписування історії.

До Другої світової війни міський символічний простір Жовкви ділили кілька національних груп – українці, поляки та євреї, котрі разом співіснували, творили культуру та історію міста протягом чотирьох століть. Підстави для такого співжиття були закла-

---

15 Документи про репатріацію польського населення // Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Фонд Р-221. Оп. 2. Од. зб. 25. Арк. 75.

16 Документи та клопотання про перейменування міста Жовква // Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 2. Од. зб. 409. Арк. 242.

17 *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych wydane prez Krajowe Biuro statystyczne* / pod red. Prof. Dra T. Pilata. Lwów, 1912. T. XXIV. Zesz. II: Ludność miejska Galicyi i jej skład wyznaniowy. S. 37.

18 *Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo lwowskie bez miasta Lwowa*. Warszawa, 1938. Z. 68. 412 s.

19 Мусієздов О. Соціологічна проблематика в дослідженнях усної історії. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник: Усна історія в соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень*. Харків, 2008. Вип. 11–12. С. 87–88.

Іл. 1. Жовква у міжвоєнний період (Архів Державного історико-ахітектурного заповідника у м. Жовкві – далі ДІАЗу)

дені при будівництві міста його засновником, коронним гетьманом Станіславом Жолкевським, а пізніше розвинуті за правління короля Яна III Собеського, і збережені до початку Другої світової війни[20]. Чисельність і структуру «жовківського світу»[21] можна відтворити на підставі переписів, проведених в Австро-Угорській монархії та Польській державі. За австрійським переписом 1910 р., Жовква налічувала близько 11000 мешканців, була поліетнічною. Найчисленнішою була єврейська громада (4400 осіб або 40%)[22]. Другу групу за чисельністю становили поляки (3850 осіб або 35%), третю – українці (близько 2700 осіб або 25%).

За офіційним переписом населення 1931 р. у містах Жовківського повіту мешкало 18070 осіб (включаючи місто Жовкву, містечка Куликів і Великі Мости). Етнічна належність в переписі визначалася

20 Докладніше див.: Пастернак В. Зміни національного складу та символіки міського простору Жовкви в результаті Другої світової війни. *Україна–Польща: історична спадщина та суспільна свідомість.* Львів, 2019. Вип.12. С. 77–88.

21 Gelber N., Sefer B.-Sh. Zolkiew (Memorial book of Zolkiew). Jerusalem, 1969. 844 p.

22 *Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowych*... S. 37.

за такими критеріями, як мова спілкування та віровизнання[23]. Польську мову як мову спілкування вказало 12398 мешканців (68,8 %), українську – 1290 мешканців (7,1 %), їдиш – 1795 мешканців (13,8 %)[24]. За критерієм віровизнання римо-католики становили 4938 мешканців (27,3 %), греко-католики – 6835 (37,8 %), юдеї – 6229 (34,4 %)[25]. Точніше встановив дані про етнічний склад населення міста Жовкви напередодні Другої світової війни Володимир Кубійович у праці «Етнічні групи південно-західної України (Галичини)», спираючись на урядову й церковно-парафіяльну статистику[26]. У місті з населенням 11100 осіб українці (3100 осіб) були на третьому місці після євреїв (4270) і поляків (3500)[27]. На початку Другої світової війни в Жовкві спостерігався великий наплив біженців з Генеральної губернії: зросла кількість поляків, а чисельність євреїв сягнула 5000 осіб[28].

Спільний польсько-українсько-єврейський простір Жовкви почав руйнуватися з приходом червоної, а потім німецької армій, що призвело до радикальних змін в етнічному складі населення. Місто втратило частину своєї соціокультурної ідентичності зі зникненням євреїв і поляків. 25 березня 1943 р., у ліску за два кілометри від центру Жовкви було розстріляно 3500 євреїв, про що радянським силовим органам розповіли очевидці та вцілілі: «Так, 25 березня 1943 р. зранку до вечора було розстріляно близько 2000 осіб, що були у гетто. Інших людей, що залишились, було знову переписано у кількості 1000 осіб. Через 10 днів вони так само були вигнані в ліс, і так само розстріляні. З цієї тисячі, що залишилася, було обрано 66 осіб… гестапівці змусили їх збирати майно розстріляних людей і звозити його до магазинів, біля станції, звідки частину відправляли до Німеччини, частину роздавали фольксдойчам. Могили засипали самі євреї, а земля рухалася від тіл поранених і живих, які

23 *Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe: Województwo lwowskie bez miasta Lwowa*. Warszawa, 1938. Z. 68. 412 s.

24 Ibid. S. 76.

25 Ibid. S. 71.

26 Кубійович В. *Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939 р*. Львів, 2007. 173 с.

27 Там само. С. 132.

28 Байбула Л. *Нариси з історії та культури єврейської громади м. Жовкви*… С. 20.

Іл. 2. Жовква після Другої світової війни (Архів ДІАЗу у м. Жовкві)

потрапили разом із убитими в ями»[29]. За даними Надзвичайної державної комісії по розслідуванню звірств нацистських загарбників після війни у місті вижили лише 74 жовківських євреї, що становило 1,5 % від чисельності довоєнної громади[30]. Більшість із них у перші повоєнні роки виїхало до Польщі, а потім у 1980-ті рр. – у США, Францію, Ізраїль.

Після відступу гітлерівців у липні 1944 р., чисельність міського населення склала близько 1700 осіб проти 11100 у 1939 році[31]. У Жовкві були встановлені комуністичні порядки, почалися арешти мешканців, тривало протистояння між українським і польським підпіллям. Цьому сприяла міжнародна ситуація: у зв'язку з визначенням нових кордонів, підписанням договору з Польщею, радянський уряд у 1944–1946 рр. пришвидшив виселення поляків із західноукраїнських областей. Польське населення після оприлюднення

29 Там само. С. 55.

30 Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 21.

31 *Жовківщина: Історичний нарис* / відп. ред. М. Литвин; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Жовква; Львів; Балтимор, 1994. Т. 1. С. 240.

договору, згідно з доповідними записками Львівського обкому КПУ було невдоволене маркуванням нового кордону, а тому здебільшого не бажало виїжджати до Польщі. Дехто з них ще сподівався на відновлення кордонів Польщі 1939 р., повернення еміграційного уряду з Лондона чи допомогу західних союзників у відновленні кордону по р. Збруч[32].

Депортації українців і поляків відбувалися на виконання Угоди між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення, підписаної 9 вересня 1944 р. у Любліні[33]. Взаємне переселення великих мас людей, до 9 вересня 1944 р. навіть ще не облікованих, мало бути проведене в дуже короткий термін – від 15 жовтня 1944 р. до 1 лютого 1945 р[34]. Офіційно «переселення» чи евакуація вважалася «добровільною, і тому примус не може бути ні прямо, ні посередньо»[35]. Місцеві українці трактували цей процес як «виселення». Сторони Угоди брали на себе зобов'язання надати переселенцям, які прибували до їх країн, грошові позики в сумі 5000 радянських рублів або ж еквівалентну суму в польських злотих. Проте через обмежений бюджет, обіцяні від уряду гроші діставалися не всім переселенцям.

Кожному евакуйованому дозволяли перевозити з собою продукти харчування, господарський реманент, побутове майно вагою до двох тонн та гроші до 1000 рублів[36]. Вже 19 вересня 1944 р. Рада народних комісарів УРСР і Центральний Комітет КП (б) У прийняли постанову «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території Української РСР», якою було передбачено створення виконавських структур, визначено області прийому переселенців з Польщі, намічено інші заходи на виконання Угоди від 9 вересня 1944 р[37]. Після підписання Угоди в областях України проведено облік польського населення, що під-

32 Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 58–60.

33 Pisuliński J. *Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947*. Rzeszów, 2009. S. 80–89.

34 Макарчук С. Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр. Український історичний журнал. 2003. № 3. С. 103.

35 *Депортації. Західні землі України кінця 30-х-початку 50-х рр. Документи. Матеріали. Спогади*: у 3 т. Львів, 1996. Т. 1: 1939–1945 рр. С. 287–288.

36 Там само. С. 287–293.

37 Макарчук С. Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр. *Український історичний журнал.* 2003. № 3. С. 104.

лягало евакуації, а також реєстрація тих, хто «добровільно» зголошувався на виїзд – у Надсяння або північно-західні землі Польщі, звідки депортували місцевих німців.

Згідно з доповідною запискою «Відомість про наявність польського населення, яке підлягає до евакуації по районах Львівської області» на 30 листопада 1944 р. у Жовкві на обліку / реєстрації перебувала 251 сім'я з 395 осіб, але заяв на евакуацію, як і самих поляків, було значно більше, ніж зареєстрованих[38]. У записці також вказано кількість прибулих українців з Холмщини, околиць Любачева і Томашева до Жовкви та загалом району. Такі «відомості» радянські органи влади видавали кожні 7–10 днів із новими даними щодо кількості переселених поляків і новоприбулих українців. Остання відомість з інформацією про переселених 1215 поляків і 451 українця була видана 25 жовтня 1945 р.[39].

Депортації польського населення були зафіксовані й у інших містах і містечках Львівської обл.: Бібрка – 1113 сімей та 3966 осіб, Броди – 572 сімей та 2950 осіб, Буськ – 227 сімей та 629 осіб, Великі Мости – 88 сімей та 339 осіб, Винники – 3790 сімей та 14413 осіб, Глиняни – 573 та 2285 сімей, Городок – 1910 сімей та 8533 осіб, Золочів – 1349 сімей та 4990 осіб, Кам'янка-Буська – 333 сімей та 1316 осіб, Красне – 407 сімей та 1156 осіб, Куликів – 270 сімей та 811 осіб, Новий Яричів – 1638 сімей та 6532 осіб, Рава-Руська – 560 сімей та 2080 осіб, Радехів – 172 сімей та 517 осіб, Щирець – 381 сімей та 1575 осіб, Яворів – 202 сімей та 606 осіб[40].

Після виїзду з Жовкви поляків направляли в новостворений евакорайон у Раві-Руській, а згодом – у прикордонні повіти Замость, Томашів та в південно-західну частину Польщі (біля Катовіц)[41]. Згідно з офіційними польськими даними, у 1944–1946 рр. із Равського евакопункту було переселено 6790 поляків, 375 євреїв і 537 представників інших національностей, здебільшого українців[42]. Українські дані, згідно з доповідними записками, дещо відрізняються: із Жовківського району до Польщі було відправлено

38 Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 2. Од. зб. 25. Арк. 95.

39 Там само. Ф. Р-221. Оп. 2. Од. зб. 25. Арк. 75.

40 Там само. Ф. П-3. Оп. 1, Спр. 68. Арк. 28.

41 Pisuliński J. *Przesiedlenie ludności ukraińskiej*… S. 431.

42 Hryciuk Gr. *Przesiedlency. Wielka epopeja polaków, 1944 –1944*. Warszawa, 2023. S. 521.

15 ешелонів з 8691 особами[43]. Відповідальними на місцях за організацію, транспортування до евакорайонів і остаточне виселення до Польщі були офіцери органів Народного комісаріату державної безпеки (НКДБ). Натомість представників місцевих райкомів та виконкомів КП(б)У до проведення «евакуації» здебільшого не допускали[44].

Компартійна влада затримувала оформлення та видачу документів на виїзд інженерно-технічним працівникам, службовцям, кваліфікованим робітникам, бо це могло призвести до того, що «окремі підприємства і установи залишаться без потрібних кадрів»[45]. Евакуація для цих категорій була відкладена до прибуття кваліфікованих кадрів з інших регіонів СРСР або перекваліфікації місцевого населення. На кінець лютого 1945 р. виселення поляків опинилося під загрозою зриву через брак евакуаційних вагонів. Управління Львівської залізниці посилалося на телеграму заступника міністра Наркомату шляхів СРСР Бориса Бещева, в якій він забороняв переселяти поляків вагонами залізниці. Натомість рекомендували евакуйовувати польське населення, яке проживало неподалік від державного кордону, гужовим транспортом до найближчих польських міст – Замостя або Томашева. Районний представник НКВС, відповідальний за переміщення населення, скаржився 1-му секретарю Львівського обкому КП(б)У Івану Грушецькому на те, що евакуювати переселенців гужовим транспортом неможливо через їх велику кількість та вагу майна – 305 тонн[46]. Радянські прикордонники нерідко грабували переселенців із Равського евакопункту, зокрема крали ювелірні вироби, срібні іконки та ін.[47]

Переселення поляків з Жовкви з їх рідних домівок було надзвичайно важким у психологічному плані, адже вони прощалися зі своїм рідним містом, в якому проживали попередні покоління, дружили, навчалися, спільно з українцями творили громадський простір, переживали лихоліття війни. Переселенців позбавляли рідних домівок, дозволяючи вивезти лише 2 тонни предметів побутового вжитку. У документах вказувалося, що «зовсім погано реєструва-

43 Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 2. Од. зб. 25. Арк. 124.

44 Там само. Ф. П-3. Оп. 1. Од. зб. 239. Арк. 45–46.

45 Там само. Арк. 47.

46 Там само. Арк. 27.

47 Hryciuk Gr. *Przesiedlency. Wielka epopeja polokow*… S. 421.

лись на евакуацію торговці, ксьондзи, власники великих будинків, торгівельних та виробничих закладів»[48]. Найшвидше на виїзд реєструвалися робітники, службовці, інженерно-технічні працівники, мотивуючи це тим, що швидше прибувши до Польщі, вони зможуть обрати краще помешкання чи влаштуватися на роботу.

Лише небагатьом полякам вдалося залишитись у Жовкві завдяки толерантному ставленню до оточення, добросусідським взаєминам або ж підкупу урядовців. Як згадував представник змішаної польсько-української родини Андрій Брень, його сім'ю не переселили через добрі відносини та захист сусідів-українців: «Маму не депортували в 1946, тому вони з бабусею залишилися в Жовкві. Хоч були поляками, але знали українську мову. Мама добре, бабуся трохи гірше. Мама завжди вчила толерантності, на прикладі з історії міста, яке до Другої світової війни було поліетнічним. Казала, що потрібно завжди допомагати людям, незалежно від національності. Завжди згадувала сусідку-українку, яка допомагала в складні для родини часи – їжею, продуктами»[49]. У «Відомісті про евакуацію польського населення до Польщі…» зазначалося, що польські громадяни «всілякими засобами ухиляються, аби обійти угоду про евакуацію в частині на їх право вивозу і залишення майна»[50]. Майно, яке не могло бути вивезеним, описували та передавали радянським органам влади. Однак створена мережа комісійних магазинів Міськпромторг для легальної купівлі речей евакуйованих за високими цінами не користувалася популярністю. Натомість польське населення збувало майно на ринку чи в комісійних крамницях і вивозило до Польщі великі суми грошей або закуповувало дефіцитні чи цінні товари[51].

Залишені квартири та кам'яниці мали розподілити серед переселених українців з Польщі та радянських функціонерів. Натомість житловий фонд «розбазарювався», тобто «поляки перед від'їздом під видом продажі меблів продають по досить високим цінам квартири»[52]. Щоб не залишати свої будинки новоприїжджим

48 Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Од. зб. 239. Арк. 47.

49 Інтерв'ю з Бренем А. Р., 1964 р. н., записане в м. Жовкві 25 серпня 2016 р. Зберігається в архіві авторки.

50 Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 2. Од. зб. 25. Арк. 123.

51 Там само. Арк. 124.

52 Там само. Арк. 125.

мешканцям Жовкви, вони нищили чи спустошували свої будинки, зокрема, «у помешканнях знімали електролампи, дверні ручки, виймали скло, палили меблі»[53]. Усього польські мешканці залишили в місті 250 будинків (174 житлові та 82 нежитлові приміщення), а також близько 146 га орної землі[54]. Після 1946 р. у Жовкві залишилися близько 250–300 поляків, частина – зі змішаних родин.

До Жовкви з Польщі планували переселити близько 239 сімей українців чисельністю 1102 осіб[55]. Натомість до міста прибуло лише 560 українців: 146 осіб з Любачева та 137 – з Любачівського повіту; 2 – з Жешува; 11 – з Березова; 13 – з Сянока; 10 – з Ярослава; 13 – з Томашева та 171 – з Томашівського повіту[56]. У Жовкві також розмістили 5 сімей переселенців із Франції. Українців поселили й у навколишніх селах – Волі-Висоцькій (166 осіб), Крехові (13 осіб), Мацошині (73 особи), Замочку (11 осіб), Новій Скваряві (142 особи), Старій Скваряві (84 особи)[57]. Одночасно в регіоні почалися масові депортації родин вояків УПА та їх симпатиків до віддалених районів СРСР. Серед українців Холмщини й Надсяння, які мешкали неподалік від нового радянсько-польського кордону, були поширені плебісцити та заяви-прохання про приєднання їх сіл до УРСР з доданими до них підписами. Так, українці сіл Сушів і Долгобичів Грубешівського повіту просили першого секретаря КП(б)У Микиту Хрущова приєднати Холмщину до України, «бо вони українці з діда-прадіда не хочуть належати до Польщі… Бо за Польщі нам життя не було – ми були політично та економічно переслідувані та гноблені»[58].

Навколо Жовкви також зникли 17 німецьких колоній, які існували тут з кінця XVIII ст. Цей процес почався з депортації сталінською владою німців взимку 1939–1940 рр. на Познанщину за програмою «Додому в Рейх»[59] та був завершений після Другої світової війни. Поселення були перейменовані, наприклад, Айнзінген (Einsingen) на Дев'ятир. Після проведення нового кордону, основна час-

53 Там само.
54 Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Од. зб. 68. Арк. 17–18.
55 Там само. Од. зб. 443. Арк. 90.
56 Там само. Арк. 130.
57 Там само. Арк. 131.
58 Там само. Ф. П-3. Оп. 1. Од. зб. 68. Арк. 37–38.
59 Пандяк І. Німецькі сільські колонії… С. 18–19.

тина села опинилася на польському боці, а німецька колонія – на українському. Деякі німецькі колонії були поглинуті сусідніми населеними пунктами, як-от Візенберг (Wiesenberg) увійшов до села Мервичі, Колонія-Відродження (Kolonie) – до Мокротина, Сарнівка (Rehdorf) – до Туринки. Деякі колонії після війни повністю зникли, наприклад Брукенталь (Bruckenthal) поблизу с. Хлівчани.

Депортованих українців нерідко розселяли в помешкання попередніх власників – поляків і євреїв. Деякі з них були придатними для життя, інші потребували ремонту. Про це, зокрема, згадував Т. Іванишин (онук переселенців): «Поселили їх, фактично, в новозбудовану хату, збудовану перед війною, десь у 1938 році. Його тоді ще не добудували... Коли їх поселили, то це фактично новий будинок був. То було на вулиці Срібній. Там до того жили поляки. Поляків переселили до Польщі, українців переселяли сюди. Був такий обмін…. Я не знаю звідки переселили, але по будинковій книзі, яка ще є, можна сказати, звідки переселили. Там записане минуле місце реєстрації»[60]. Гроші на відновлення пошкоджених будівель та їх ремонт надавав виконком у вигляді позик у 5 тисяч рублів. В період між 1945–1949 рр. міська рада видала близько ста рішень на надання таких позик[61].

Новим мешканцям міста радянська влада видавала також предмети побуту: сірники, ложки, тарілки, тверде та рідке мило, одяг, взуття, тканини[62]. Через деякий час після приїзду українське населення перевіряли співробітники безпеки, вилучали коштовності, цінні речі. Така ситуація відбулась із депортованою сім'єю Іванишиних: «Як здійснювали переселення з Польщі, священник греко-католицький кожному парафіянину давав щось з церкви, щоб не було втрачено, бо можливості вивезти не було. Тому кожна сім'я щось перевозила – ікону, хрест, Євангеліє, чашу. Мій батько казав, що наша сім'я везла Євангеліє. Але в 1951 році органи безпеки здійснювали рейди по будинках міста. Євангеліє не вилучили, але здерли обкладинку. Вона була чи срібна чи посріблена. А залишили фактично саму книжку»[63].

---

60 Інтерв'ю з Іванишиним Т., 1984 р. н., записане в м. Жовкві 11 червня 2020 р. Зберігається в архіві авторки.

61 Держархів Львівської обл. Ф. 1785-Р. Оп. 1. Од. зб. 6. Арк. 6.

62 Там само. Ф. П-3. Оп. 1. Од. зб. 443. Арк. 154.

63 Інтерв'ю з Іванишиним Т…

Деполонізацію міського простору Жовкви радянська влада почала одразу після відступу німецького війська влітку 1944 р. Вона включала знищення чи зміну призначення польських та єврейських пам'яток, перейменування міста, його вулиць та площ[64]. Указом Президії Верховної Ради УРСР від 15 серпня 1944 р. назву міста було змінено з польської «Żołkiew» на українську «Жовква»[65]. Протягом 1940–1950-х років депутати районної ради ухвалили ряд рішень про перейменування вулиць Жовкви. З'явилися нові назви на честь радянських політичних лідерів: Володимира Леніна, Михайла Калініна, Сергія Кірова, В'ячеслава Молотова; військових – Олександра Суворова, Григорія Котовського, Климента Ворошилова, Валерія Чкалова, Миколи Ватутіна; російських письменників, поетів, композиторів, учених – Михайла Ломоносова, Михайла Лермонтова, Олександра Пушкіна, Петра Чайковського, Максима Горького. Із 51 вулиці лише 4 було названо на честь українських письменників – Тараса Шевченка, Василя Стефаника, Івана Франка, Лесі Українки та гетьмана Богдана Хмельницького[66]. Внаслідок перейменування з символічного простору зникли назви вулиць та площ, пов'язані з історією (Василіянська, Святої Трійці, Ринок, Домініканська, Різні); названі на честь знакових постатей польської історії та культури (Жовківська, Собєського, Лянінкевича, Коперника, Словацького), а також локальні назви (Вінценток поле, Гараєва, Мочари, Звіринецька, Туринецька, Срібна, Цвинтарна)[67].

Від 1949 р. розпочався процес перейменування Жовкви на Нестеров – на честь відомого російського пілота Петра Несторова, який у 1914 р. загинув у бою неподалік Жовкви. В обґрунтуванні засновник міста Станіслав Жолкевський був представлений як визискувач та гнобитель українського народу, а Петро Несторов – як герой, котрий боровся із імперіалізмом[68]. Відзначалося, що з ініціативою зміни назви міста виступили нещодавно прислані офі-

64 Смерека Б. Масові перейменування населених пунктів Львівської області в середині 40-х років XX століття. *Архіви України*. Київ, 2023. Вип. 3 (336). С. 115.

65 Про перейменування, уточнення та внесення змін в найменування деяких міст, районних центрів і районів Української РСР: Указ Президії Верховної Ради УРСР від 15 серпня 1944 р. *ВВР УРСР*. 1945. № 7–8. С. 10–11.

66 Про перейменування вулиць м. Жовкви. *Нове життя.* 1946. № 101 (232). 19 грудня. С. 2.

67 Там само. С. 2.

68 Держархів Львівської обл. Ф. Р-221. Оп. 2. Од. зб. 409. Арк. 150.

Іл. 3. Пам'ятник королю Яну III Собєському біля міської ратуші Жовкви (Архів ДІАЗу у м. Жовкві)

цери, солдати та сержанти 207-го коректувально-розвідувального авіаційного полку[69]. Мітингами, зверненнями, листами до органів місцевої влади та Верховної ради УРСР вони домоглися перейменування міста в 1951 р., незважаючи на опір місцевого населення[70].

Близько 50-ти архітектурних пам'яток, які свідчили про багатонаціональну історію та культуру міста, були знищені або змінили первісне призначення. Компартійна влада демонтувала пам'ятник польському королю Яну III Собеському, котрий розміщувався перед міською Ратушею, погруддя засновнику міста Станіславу Жолкевському, яке стояло в міському парку на сході від замку, та фонтан з фігурою Божої Матері на площі перед замком. За місцевими переказами, пам'ятник Яну III Собеському був знесений у 1950-х роках після візиту М. Хрущова до військового полігону[71]. Залишки пам'ятника Янові III Собеському збереглися дотепер, про що повідомляв співробітник Державного історико-архітектурного заповідника в Жовкві: «Від пам'ятника Собєського ми маємо фактично погруддя і фрагмент постаменту. Вони були закопані на вулиці Івана Богуна. Закопані на території колишньої контори "Райспоживспілки". То їх знайшла у себе одна пані

69 Там само. Арк. 154.

70 Інтерв'ю з Швець Т. І., 1968 р. н., записане в м. Жовква 30 серпня 2016 р. Зберігається в архіві авторки.

71 Інтерв'ю з Плечій К. В., 1984 р.н., записане в м. Жовкві 22 травня 2020 р. Зберігається в архівів авторки.

на городі. Тоді їх забрали до замку»[72]. Сьогодні тулуб скульптури короля розміщений на подвір'ї парафіяльного костелу Лаврентія, а залишки постаменту – на подвір'ї в замку[73].

Натомість, на постаменті Яна III Собеського було встановлено пам'ятник Йосипу Сталіну. Після засудження культу особи Сталіна в 1961 р. цей пам'ятник було демонтовано та знищено органами радянської влади[74]. У 1963 р. перед будівлею міської ради встановили бетонне погруддя Петру Нестерову – пілоту, капітану російської царської армії, на честь якого перейменували місто. У 1982 р. фігуру пілота перенесли на площу 50-річчя ВЛКСМ навпроти скверу, що біля Синагоги. У 1990-х рр. погруддя було сховане в пожежній водоймі одного з комунальних підприємств, а пізніше перевезено до Києва, де його на комбінаті «Художник» оновив скульптор Андріан Балог[75]. У 2013 р. погруддя П. Нестерова на оновленому двометровому гранітному постаменті із зображення мертвої петлі на ньому та новим написом «Нестеров Петро Миколайович. 1887–1914» було встановлено в Державному музеї авіації України імені О. К. Антонова у Києві[76]. Відкриття погруддя, а в 1979 р. ще й музею П. Нестерову, мало служити прикладом «російсько-української дружби». Самого пілота називали «великим сином російського народу та Батьківщини», «справжнім громадянином», котрий захистив український народ від загарбників, віддавши за Жовкву життя [77].

У 1949 р. на площі 1 Травня (колишній Ринок) на бетонному постаменті з написом «В. І. ЛЕНІН» було встановлено пам'ятник більшовицькому вождю в повний зріст. Попередньо площу облагородили: висадили дерева та квіти, поставили лавочки. До 112-ї річниці від дня народження Леніна у 1982 р. було встановлено новий пам'ятник та реконструйовано центральну площу. Пам'ятник висотою 6,5 метрів був вилитий з бронзи та стояв на широкому бетонному постаменті, облицьованому гранітними плитами.

72 Інтерв'ю з Іванишиним Т.

73 Кубай М. Мистецька спадщина Жовкви. URL: http://diaz-zhovkva.org.ua/upload/files (від 05.05.2023).

74 *Атлас українських міст. Жовква*… С. 41.

75 Офіційна сторінка Державного музею авіації імені О. К. Антонова у Facebook. URL: https://www.facebook.com/aviamuseumua/posts/6095526560465186 (від 07.07.2023).

76 Там само.

77 Славному синові російського народу. Нове життя. 1979. № 4 (4453). 9 січня. С. 1–2.

Іл. 4. Пам'ятник Петру Несторову біля міськвиконкому
(Архів ДІАЗу у м. Жовкві)

Доповнювали композицію два великі квітникові партери з підпірними стінками[78].

Про зведення пам'ятника колишній міський архітектор, а пізніше очільник Жовківського міськвиконкому пригадував: «Усе це відбувалось під егідою, звичайно, партійних органів. Враховуючи масштаб площі, скульптура була запроєктована велика, висотою 8 метрів. І одночасно був запроєктований благоустрій цієї площі. І, значить, проєктували пам'ятник скульптор Подольський та архітектор, от не згадаю, як звали. Заслужені люди, от такі відомі люди. Спорудження пам'ятника Леніна вручали зробити не будь-кому, бо слідкували за тим»[79]. На честь цієї події виконком міської ради перейменував площу

78 Кубай М. Мистецька спадщина Жовкви. URL: http://diaz-zhovkva.org.ua/upload/files

79 Інтерв'ю з Геричем В. П., 1955 р. н., записане в м. Жовкві 7 червня 2020 р. Зберігається в архівів авторки.

Іл. 5. Пам'ятник В. І. Леніну на площі 1 Травня (Архів ДІАЗу у м. Жовква)

1 Травня на площу В. І. Леніна[80]. Колишня співробітниця ДІАЗу пригадала, що на початку 90-х рр. після демонтажу бронзову скульптуру Леніна продали місту Балаково Саратовської області РФ за 80 тисяч карбованців[81], де він стоїть і донині[82]: «Місцевий райком продав Леніна до Росії. Він і до сьогодні стоїть у цьому місті Балаково. Місто Жовква його позбулось і почало поступово повертатись до своєї історії»[83].

Після Другої світової війни в королівській резиденції – Жовківському замку були розміщені одна з міських шкіл, адміністративні установи, військова частина, облаштовано квартири прибулим службовцям, про що розповідали співробітники замку: «Колись в замку жили люди. Людей з замку виселили десь в 2003 році. Для них у місті збудували спеціально будинок на вулиці Львівській. Під номером чи то 92, чи то 94. Це багатоквартирний п'ятдесяти чи п'ятдесяти чотирьох квартирний будинок. Багато з них не хотіли звідти виселятись… Дехто тут жив від 1940-х років, тут жили вже їхні діти. Потім у замку розпочались відновлювальні роботи. Років десять назад сюди приїжджав професор з Житомира, і казав, що жив у замку дитиною. Його сім'ї надали тут кімнату. Він навіть показав де саме, вона була»[84]. Польські герби, написи поль-

80 Архівне відділення Жовківської міської ради у Львівській області. Ф. Р-56. Оп. 1. Од. зб. 279. Арк. 21.

81 У місті на Волзі. *Відродження*. 1990. № 148 (6463). 13 грудня. С. 4.

82 *Жовква – гм. Лащут: українська, єврейська, польська спадщини*… С. 38.

83 Інтерв'ю з Плечій К. В…

84 Інтерв'ю з Іванишиним Т.

ською мовою були знищені або зняті, як-от герб Собеських при вході в королівський замок[85].

Радянська влада закривала римо- та греко-католицькі церкви, сприяла групам православних переселенців у відкритті чи перереєстрації храмів на православні. Процес перереєстрації розпочався в кінці 1944 р. з православного храму в Сокалі. На 1945 р. у Львівській обл. до Російської православної церкви (РПЦ) належало 5 парафій[86]. Серед них і в с. Городжів Магерівського району, де від 1927 р. православна парафія діяла поряд з уніатською, а в 1945 р. їй передали колишній греко-католицький храм[87]. У разі відкриття нових православних релігійних громад, міська влада мала право надавати їм у користування приміщення костелів[88].

У костелі Святого Лаврентія (місце поховання Станіслава Жолкевського) в Жовкві, який польські мистецтвознавці називають «Малим Вавелем», було облаштовано склад мінеральних добрив. Батальні картини «Битва під Віднем» та «Битва під Парканами» Мартіно Альтамонте, «Битва під Клушино» Симона Богушовича та «Битва під Хотином» Андреаса Штеха у 1964–1974 рр. були передані до Львівської картинної галереї та вивезені до Олеського та Золочівського замків. У 1974 р. при зніманні картини «Битва під Парканами» експедицією Львівської картинної галереї за нею у стінній ніші виявили сховані костельні предмети, у тому числі документи, багато риз, срібні і мідні речі, килими, крісла[89]. Надгробки Софії та Регіни Жолкевських, Якуба Собеського були значно пошкоджені та засипані будівельним сміттям.

Більшість вівтарів було знищено чи пограбовано. Картина «Матір Божа з Дитям» пензля Карло Дольчі в 1953 р. була незаконно вивезена до Державного Ермітажу в Ленінграді, а три дерев'яні скульптури вівтаря в 1956 р. передали до Музею етнографії та художнього промислу у Львові. У повоєнні роки пропали ікони «Святий Йосип з дитям» авторства Софії Шептицької, «Трійця»

85 Парцей М. *Стародавня Жовква*. Львів, 2005. С. 56.

86 Лагодич М. Відновлення православної церкви в радянській Галичині. *Наукові записки.* 2012. Вип. 7. С.129.

87 Коли ви вмирали, Вам дзвони не грали. *Відродження*. 2006. № 74 (1644). 2 грудня. С. 2

88 Лагодич М. Відновлення православної церкви… С. 130.

89 Кубай М. Мистецька спадщина Жовкви. URL: http://diaz-zhovkva.org.ua.

Миколи Стрегоцького, «Свята Анна» пензля Анни Райської. Предмети, які належали костелу, тепер знаходяться, зокрема, в домініканському монастирі у Кракові, кафедральних соборах у Любачеві та Тарнові[90]. У 1989 р. влада повернула костел вірянам Римо-католицької церкви. За сприяння Міністерства культури та національної спадщини Республіки Польща та Європейського Союзу протягом 1990–2010-х рр. у храмі було проведені масштабні відновлювальні роботи.

Після війни в Домініканському монастирі розташовувалися військовий штаб, склади, органи влади[91]. Поховання Теофілії Собеської та її сина Марка у храмі св. Йосафата при монастирі перенесено до Домініканського монастиря в Любліні, а в 1946 р. їх поховали в краківському костелі Серця Ісуса[92]. Вивезли до Польщі й старовинний образ Матері Божої Жовківської, що зберігався в храмі[93]. Розписи храму, які в 1903–1927 рр., виконав польський художник Кароль Політинський, втратили свій первісний вигляд, частину з них забілили, а церкву закрили для парафіян. Скульптури, ікони, пам'ятні дошки були вивезені до Перемишля[94]. У 1993 р. храм передали Сокальсько-Жовківській єпархії УГКЦ, яка почала його реконструкцію. До наших днів дійшов оригінальний вівтар, амвон, надгробки Теофілії та Марка Собеських.

Така ж доля спіткала монастир Василіян і церкву Пресвятого Серця Ісуса Христового. Парафіяни храму не бажали перереєстровувати його до РПЦ, бо були в «опозиції до православ'я і не відвідували православні храми», тому в 1946 р. церкву було зачинено[95]. У храмі були знамениті фрески маляра Легіону УСС Юліана Буцманюка, у яких поєднувалися іконописні канони з національними елементами, традиції сецесії та романтизму. Фрески відображали не лише релігійні мотиви (Богородиця з Ісусом в українській вишиванці), а й історичні (Берестейська унія, Акт Злуки із видами

90 Парцей М. *Стародавня Жовква*… С. 69.

91 Там само. С. 122.

92 Сват Т., Козаревський П. *Жовква та її святині*… С. 99.

93 Заславський В. Мінливість та вічність на стінах жовківської церкви св. Йосафата. URL: https://risu.ua/minlivist-ta-vichnist-na-stinah-zhovkivskoji-cerkvi-sv-yosafata_n38969.

94 Сват Т., Козаревський П. *Жовква та її святині*. С. 99.

95 Лагодич М. Відновлення православної церкви в радянській Галичині... С. 130.

Львова та Києва й українськими державними діячами – Симоном Петлюрою, Павлом Скоропадським, Михайлом Грушевським, Євгеном Петрушевичем та ін.). В центрі цієї композиції був зображений митрополит Андрей Шептицький, а знедолені діти поряд символізували Голодомор 1932–1933 рр.[96]. Фрески були замальовані вапном. У монастирських приміщеннях розмістилися установи НКДБ, а в 1952 р. церкву передали до РПЦ[97] (у 1991 р. храм повернули УГКЦ). На сьогодні всі розписи потребують масштабної реставрації; реставровано лише розписи каплиці Благовіщення[98].

У 2002 р. у підвальних приміщеннях монастиря отців Василіян було знайдено людські останки, найімовірніше жертв радянських репресій 1947–1949 рр. У той час там в Жовкві та навколишніх селах розташовувався 88-й прикордонний загін (командир І. Сурженко), 2-га рота 585 полку 231 стрілецької дивізії (командир А. Панчіх) та провокаційна легендована спецбоївка НКВД «Каліка», яку очолював І. Хмелевський[99]. Комісія Головного бюро судово-медичної експертизи Міністерства охорони здоров'я України, яка проводила судово-медичні дослідження останків з 11 лютого до 30 грудня 2003 р., встановила загальну кількість загиблих у межах 260–270 осіб, серед яких 50 жінок та 61 дитина у віці від 1 до 15 років. Виявлено, що на 22 черепах були кульові вогнепальні ураження з малокаліберної зброї (5,6 мм), а в 6 випадках виявлено сліди від куль калібру 7,62 мм та 7,65 мм. У більшості постріли були зроблені в потиличну зону голови (14 черепів), мали місце й ураження тім'яної і скроневої ділянки лобової області. На 11 черепах виявлені пошкодження від ударів тупих предметів[100]. Після ідентифікації тіл, їх було перепоховано у 60 домовинах 25 листопада 2006 р. на місцевому кладовищі. Попередньо на площі Вічевій в Жовкві відбулася панахида-реквієм[101].

Для більшості малих міст західних областей УРСР після 1944 р. спільним є надання їм ролі нових громадських центрів

96 *Жовква – гм. Лащут: українська, єврейська, польська спадщини*… С. 58.

97 Лагодич М. Відновлення православної церкви в радянській Галичині…С. 130.

98 Кубай М. Мистецька спадщина Жовкви. URL: http://diaz-zhovkva.org.ua.

99 Маїк Є. Звірства більшовизму на Жовківщині. *Відродження*. 2006. № 72 (1642). 18 листопада. С. 1.

100 Там само.

101 Злочини, які не підлягають строку давності. *Відродження*. 2006. № 74 (1644). 2 грудня. С. 1–2.

та проєктування на приблизно рівновеликі квартали. У кожному місті передбачалося створення головної площі для мітингів і демонстрацій, надання їм парадності. Нові симетричні площі було закладено у Бродах, Винниках, Перемишлянах, Раві-Руській, Яворові, де на головній осі розташовували адміністративний будинок, доповнений партерним озелененням. Нові міста Червоноград і Нововолинськ виглядали інакше, ніж малі історичні міста й містечка регіону. В основу їх планування було покладено концепцію міста-саду, де площі розташовувалися на перетині головних вулиць-проспектів, з поквартальною забудовою на 3–4 поверхи та просторими дворами. Передбачалося будівництво великих адміністративних споруд, кінотеатрів, клубів, декорованих класичними формами (аркадами на перших поверхах, пілястрами, карнизами, а також маркерами радянської доби – серпами і молотами)[102].

При розбудові Жовкви радянська влада керувалася завданням створення виробничої зони, великих адміністративних, торгових, культурно-просвітніх, лікарняних закладів, багатоквартирних будинків, які були затверджені генеральними планами міста в різні роки (1947, 1960, 1973), щоб сформувати помпезний міський простір, «не обтяжений» минулим. Такі перетворення не відповідали історико-архітектурному середовищу середмістя, адже змінювали характер, масштаб і стиль забудови[103]. Повністю була зруйнована тильна частина південно-східного приринкового кварталу, який розібрали в 1954 р. Як ствердив місцевий історик і дослідник Тараса Іванишин, «Квартал розібрали через пошкодження. Але будинок був у досить доброму стані коли його розбирали. З місцевого лісгоспу направили наряд, щоб його розібрати. Розбирали до рівня підвалу, дальше засипали. Ще добру цеглу з тих будинків використовували для будівництва інших будівель… Пізніше тут був скверик, поставили лавочки, висадили дерева»[104]. Такі дії призвели до втрати цілісного ренесансного планування ринкової площі. Найбільше змін зазнала частина східного середмістя, де було розібрано одноповерхові аркадні будинки з підсінніями та збудовано

102 Посацький Б. Еволюція архітектурного образу центрів міст Західної України... С. 160.

103 *Атлас українських міст. Жовква*. С .41.

104 Інтерв'ю з Іванишиним Т...

«Універмаг». Під його парковкою ще збереглися фундаменти старих кам'яниць[105].

На частині зруйнованого єврейського кварталу постали вулиця Запорізька та Винниківська. У північно-західній частині середмістя навпроти монастиря Василіян, на місці старої забудови, постала міська лазня[106]. У 1966 р. для проїзду військової техніки на Яворівський полігон розібрали середньовічну Глинську браму. Її відновили лише в 1990 р. разом із фронтонами і гербами Жолкевських і Собеських. На реставрацію було виділено 50 тисяч карбованців, а виконував її кооператив «Відродження» (Орест Завадка, Богдан Завадка, Володимир Завадка, Богдан Гавриляк, Тарас Фуртак, Олександр Гуменюк)[107]. Водночас нові стандартні квартали житлової та виробничої забудови, які ще більше руйнували історичний ареал, з'явились у південній та північній частинах колишнього Глинського передмістя[108]. На межі середмістя та Львівського передмістя, на місці колишніх міських мурів і валів було збудовано стандартний будинок райкому партії та райвиконкому із площею перед ним. Як згадують корінні жовківчани, до будівництва адміністрації, тут був сквер: «До зведення адміністрації тут були вали та сквер. Моя бабуся завжди казала, що бавилась на валах. Тут ще до війни був парк Пілсудського, був фонтанчик»[109]. Великих перетворень зазнала вулиця Львівська, на ній постали пожежна частина, корпуси поліклініки та лікарні, Будинок культури та збудована пізніше (у 1990-х рр.) церква св. Петра і Павла. «Тут на вулиці Львівській, до війни була одноповерхова забудова. Під час визволення міста вулиця дуже постраждала. Ми от навпроти пологового бачимо залишки фундаментів тих кам'яниць, хоч зараз там і сквер. Роддом, хірургія, поліклініка були побудовані десь у 1970-х рр. Ті будинки, що збереглись на Львівській, від номера 10, перебудовувались, добудовували другі поверхи після війни»[110].

---

105 Там само.

106 *Атлас українських міст. Жовква*… С. 41.

107 Петришак П. Відроджуються пам'ятки. Нове життя. 1989. № 133 (6292). 7 листопада. С. 3.

108 *Атлас українських міст. Жовква*… С. 41.

109 Інтерв'ю з Байбулою Л. Р., 1973 р. н., записане 24 серпня 2016 р. в м. Жовкві. Зберігається в архіві авторки.

110 Інтерв'ю з Іванишиним Т…

Встановлення радянської влади на західноукраїнських землях, їх включення до СРСР та подальший процес радянізації деформував усталений спосіб життя місцевих спільнот, кардинально змінив поліетнічний склад населення регіону. Внаслідок депортацій та міграцій різко зменшилася кількість поляків, євреїв та німців. Влада заборонила діяльність громадських та церковно-релігійних організацій, а пізніше закрила чи знищила польські та єврейські центри. Проаналізовані архівні та усноісторичні матеріали показують, у якому важкому матеріальному, психологічному, емоційному стані перебувало місцеве польське та українське населення під час переселення та як воно намагалося опиратися неминучому процесу. Брутальна радянізація стала кінцем чотирьохсотлітньої історії співжиття трьох національних груп Жовкви, дві з яких майже повністю зникли з міста. Нові мешканці Жовкви – військові, радянські функціонери зі східних областей УРСР та інших регіонів СРСР у взаємодії з владою змінювали символічний простір міста, починаючи з його назви, стирали сліди історичних фактів, деформували історичну пам'ять, а пізніше розбудовували радянське місто за соціалістичною моделлю, яка, своєю чергою, викривила значну частину історико-архітектурного середовища.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-8

Юлія Артимишин

Розділ 8

Спільнота депортованих українців із польсько-українського прикордоння: дискурс місць пам'яті в Україні та Польщі 1990–2023 років

Спільнота переселенців (депортовані, їх нащадки і ті, кому не байдужа історія цих теренів) прагне не лише отримати статус депортованих (в Україні), а й насамперед зберегти пам'ять про терени, звідки було її виселено. Вихід із т. зв. забуття і активне включення в публічний простір переселенців відбувається на хвилі демократичних змін (з кінця 1980-х років у Польщі та 1990-х років в Україні), і певної ідеологічної та внутрішньої деколонізації пам'яті (нові еліти починають активно звертатись до раніше замовчуваної або ж викривленої колективної пам'яті; офіційним дискурсам минулого протистоять «голоси» груп, досвід яких раніше не був включений до історичного ґранднаративу)[1], тоді ж почали активно з'являтися товариства переселенців в Україні[2] та Польщі (вихідців із т. зв. «кресів»)[3].

За понад 20 років депортовані по обидва боки кордону утворили розширену мережу товариств із регіональними представництвами. Загалом, польські кресові організації чисельно пережива-

1 Середа В. Місто як lieu de mémoire: спільна чи поділена пам'ять? Приклад Львова. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. Львів, 2008. Вип. 2. С. 74–75.

2 ЛОО Лемківщина. URL: http://lemky.lviv.ua/?page_id=2102 (дата звернення: 17.02.2018); Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння». URL: http://www.wikiwand.com/uk (дата звернення: 17.02.2018); Товариству «Холмщина» 20 років / Львівське суспільно-культурне товариство «Холмщина». Львів: Край, 2010. С. 3–4; Кабачій Р. Товариству «Любачівщина» – 10 років. URL: http://lemky.com/32-tovarystvu_lybochivshina_10rokiv.html (дата звернення: 17.02.2018).

3 Głowacka-Grajper M. Transmisja pamięci. Działacze «sfery pamięci» i przekaz o Kresach Wshodnich we współczesnej Polsce. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2016. S. 12.

ють[4] товариства депортованих українців. Можна припустити, що це пов'язано не лише з фінансовою підтримкою з боку держави, або окремих приватних осіб, а й з кількістю осіб, які були депортовані (репатрійовані) до Польщі: упродовж 1944–1948 рр. та 1955–1959 рр. переїхало понад 1 700 000 осіб, із них, за підрахунками Яна Чернякєвича, у перший етап 94,48 % становили поляки[5]. Натомість число українців, депортованих із Польщі до УРСР у 1944–1946 рр., становило від 439 135[6] до 482 109[7], у межах операції «Вісла» 1947 р. – 140 660 осіб[8], і в результаті демаркації українсько-польського кордону 1951 р. було переселено 9 125 українців[9].

Використано поняття «польсько-українське прикордоння» та «Закерзоння» як синоніми. Такий авторський підхід зумовлений використанням діячами суспільно-культурних товариств депортованих поняття «Закерзоння» як узагальненої назви регіонів, цілого обширу територій, звідки їх було депортовано в Україну. Доцільно зауважити, що проблема вживання концепту "Закерзоння", який вміщує в себе історико-етнографічні регіони, де проживали українці до Другої світової війни, залишається до кінця не вирішеною та потребує також детальнішого розгляду[10].

Найчисельнішою частиною товариств депортованих було перше покоління переселенців, яке стояло біля витоків цих організації, натомість в останнє десятиліття у структурі переважають особи, які були депортовані дітьми-підлітками, або ж ті, хто народився уже на новому місці у перші роки після переїзду. Мотиви вступу до товариств схожі в Україні та Польщі: збереження пам'яті,

---

4 Ibid. S. 18.

5 Ibid. S. 17.

6 Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя українців холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Чернівці: Букрек, 2011. Т. 1: Дослідження. С. 678.

7 Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 т. Київ, 1994. Т. 1. С. 230.

8 Hałagida I. Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957. Warszawa, 2003. S. 35.

9 Козловський І. Встановлення українсько-польського кордону 1941–1951 рр. Львів: Каменяр, 1998. С. 180.

10 Артимишин Ю. Закерзоння як концепт: лінія-кордон-терен-втрачений регіон? *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів, 2020. Вип. 33. С. 149–151.

родинне походження з певних теренів[11], особисте зацікавлення історією, винятково у кресових середовищах відчуття обов'язку перед поляками, які не виїхали після зміни кордонів[12].

У контексті вивчення процесу «пам'ятання» соціальної групи (певної національної чи локальної, або етнічної меншості) використовують поняття «спільноти пам'яті»[13]. Польський соціолог Лех Ніяковські використовує цей теоретичний концепт для окреслення «сукупності осіб, яких об'єднує певний біографічний досвід, але не завжди травматичний, а також їх нащадків, які зберігають родинну пам'ять»[14]. Члени «спільноти пам'яті» творять, зберігають та передають нащадкам свій погляд та розуміння спільного минулого[15]. Як зауважує польський дослідник Пйотр Тадеуш Квятковський, «цей колективний характер пам'яті на різних рівнях проявляється у міжособистісній комунікації, та визначених культурою церемоніях, які засвідчують приналежність до подій минулого»[16]. Цей теоретичний концепт використовують для дослідження колективної пам'яті соціальних груп, пам'ять яких була «замовчуваною» і підтримувалася завдяки старанням малої локальної спільноти, головно через родинно-сусідські чи приятельські зв'язки. Як зауважувала дослідниця Малгожата Гловацька-Грайпер (Małgorzata Głowacka-Grajper), такий підхід застосовувався у публікаціях, присвячених польській спільноті у Казахстані[17], українській меншині у Польщі[18] або ж мешканцям Верхньої Сілезії (Верхнього Шльонська, який увійшов після 1945 р. до складу Польщі)[19].

---

11 Інтерв'ю з Ром. Ніною Герасимівною, 1932 р. н., записане у м. Львові 15 березня 2012 р. *Архів автора.*

12 Głowacka-Grajper M. Transmisja pamięci... S. 90–101.

13 Ibid. S. 20.

14 Hajduk-Nijakowska J. Wyjście z osaczenia. Proces wychodzenia wspólnoty pamięci z wykluczenia społecznego. *Colloquia Anthropologica et Communicativa*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2015. Vol. 8: Wygnańcy, buntownicy, uciekinierzy. S. 211.

15 Trzeszczyńska P. Łemkowszczyzna zapamiętana. Opowieści, Przesłości i Przestrzeni. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2013. S. 116.

16 Ibid. S. 116–117.

17 Kudela-Świątek W. Odpamiętane: o historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym. Kraków: Universitas, 2013. 372 s.

18 Wangler A. Rethinking history, reframing identity. Memory, generations, and the dynamics of the national identity in Poland. Wiesbaden: Springer VS, 2012. 347 s.

19 Hajduk-Nijakowska J. Wyjście z osaczenia... S. 211–226.

Застосування цього концепту обумовлене негласним замовчуванням проблеми депортації українців із польсько-українського прикордоння у Радянському Союзі. У цьому дослідженні теоретичний концепт спільноти пам'яті застосовується у вузькому розумінні лише для окреслення комеморативних практик товариств переселенців та творення ними певних меж пригадування. Згуртування й об'єднання спільнот переселенців та їх діяльність можна розглядати у контексті внутрішньої деколонізації пам'яті. Активні діячі суспільно-культурних товариств депортованих українців намагаються зберегти пам'ять про втрачені терени, трагічні сторінки польсько-українського етнополітичного конфлікту у роки Другої світової війни, депортації. Водночас вони творять певний канон пам'яті, особливо виразний у спогадах. До т. зв. меж пригадування можна зарахувати як концепт жертви, заручника обставин, так і колективне забування дражливих моментів. Хоча нагромаджуються і видаються спогади та краєзнавчі нариси про Закерзоння, однак через специфіку цих видань та прорахунки гуманітарної політики здебільшого видання залишаються невідомими для широкого загалу, а їх колективна пам'ять лише частково вписана в офіційний дискурс минулого[20]. Водночас можна простежити певні позитивні тенденції включення «історії депортованих» у ширший національний історичний канон. Напередодні 70-х роковин операції «Вісла» відбулася широка інформаційна компанія за підтримки Українського інституту національної пам'яті[21] та Президента України Петра Порошенка[22].

Для переселенців, які живуть в Україні, важливим є не лише збереження пам'яті про втрачені терени і депортацію, а й символічне

---

20 Павлів Ю. Видавнича діяльність суспільно-культурних товариства депортованих українців міста Львова. *Україна-Польща: історична спадщина й суспільна свідомість*. Львів, 2016. Вип. 9. С. 280–290.

21 Інформаційні матеріали до 70-річчя з часу проведення польською владою акції «Вісла». URL: http://www.memory.gov.ua/methodicmaterial/informatsiini-materiali-do-70-richchya-z-chasu-provedennya-polskoyu-vladoyu-aktsii- (дата звернення: 17.02.2018); Сьогодні минає 70 років від початку антиукраїнської акції «Вісла». URL: https://www.unian.ua/society/1899476-sogodni-minae-70-rokiv-vid-pochatku-antiukrajinskoji-aktsiji-visla.html (дата звернення: 17.02.2018).

22 Звернення Президента до української громади Республіки Польща у зв'язку з 70-ми роковинами операції «Вісла». URL: http://naszwybir.pl/zvernennya-prezydenta-ukrayinskoyi-gromady-respubliky-polshha-u-zv-yazku-z-70-rokovynamy-operatsiyi-visla/ (дата звернення: 17.02.2018).

позначення, створення таких місць пам'яті поза межами «малої Батьківщини», які демонструють присутність/активність спільноти і дають змогу проводити певні комеморативні ритуали (покладання квітів, молебень). Активне творення місць пам'яті, де компактно проживають переселенці, розпочалось у 2004–2007 рр. Цьому насамперед посприяла гуманітарна політика і налагодження добросусідських відносин із Польщею за президенства Віктора Ющенка, а також відносно стабільна економічна ситуація. У 2014–2016 рр. було споруджено пам'ятники «Без вини покарані» у с. Сокільники Львівської області[23], «Жертвам депортації 1944–1946 рр.» у Тернополі[24], Богдану-Ігорю Антоничу у Львові[25], у Луцьку освячено нижній ярус церкви Холмського чудотворного образа Богоматері[26], закладено наріжний камінь храму на честь ікони Божої Матері «Холмської» у м. Городок Львівської області[27], завершено пам'ятник Михайлу Вербицькому у Львові[28] та лемківські церкви Святих Кирила та Мефодія у Івано-Франківську[29] й Вознесіння Господнього у Тернополі[30]. Розпочато збір коштів на будівництво пам'ятника жертвам депортації у Львові, який мав бути встановлений до 70-річчя операції «Вісла»[31].

---

23 Олійник (Бучківська) М. «Без вини покарані…». *Слово просвіти (Київ).* 2015. 13–19 серпня. Ч. 32(824). URL: http://slovoprosvity.org/2015/08/27/bez-vini-pokarani/ (дата звернення: 17.02.2018).

24 Осадчук Л. У Тернополі з'явився пам'ятник жертвам депортації. *День* (Київ). 2014. 25 серпня. URL: http://day.kyiv.ua/uk/news/250814-u-ternopoli-zyavivsya-pamyatnik-zhertvam-deportaciyi (дата звернення: 17.02.2018).

25 Лазуркевич С., Крижанівська М. У Львові встановили пам'ятник Антоничу. URL: https://zaxid.net/u_lvovi_vstanovili_pamyatnik_antonichu_pershi_foto_n1407921 (дата звернення: 17.02.2018).

26 У Луцьку освятили нижній храм церкви Холмської ікони. URL: http://www.volynnews.com/news/society/u-lutsku-osviatyly-nyzhniy-khram-tserkvy-kholmskoyi-ikony/ (дата звернення: 17.02.2018).

27 Високопреосвященний митрополит Димитрій освятив і заклав наріжний камінь новобудованого храму на честь ікони Божої Матері «Холмська» в м. Городок. URL: http://gradleva.com/?info=2293 (дата звернення: 17.02.2018).

28 Перехрест О. У Львові урочисто відкрили пам'ятник Михайлу Вербицькому. URL: http://zaxid.net/news (дата звернення: 17.02.2018).

29 Боєчко Ю. Лемківська церква – храм та пам'ятник. *Наше слово* (Варшава). 2016. 12 червня. № 24. URL: http://www.nasze-slowo.pl (дата звернення: 17.02.2018).

30 У Тернополі освятили лемківську церкву. URL: http://lemky.lviv.ua/?p=4789#more-4789 (дата звернення: 17.02.2018).

31 У Львові спорудять пам'ятник жертвам депортації. URL: http://vgolos.com.ua/news/u_lvovi_sporudyat_pamyatnyk_zhertvam_deportatsii_ukraintsiv_214460.html (дата звернення: 17.02.2018).

Меморіал у Львові був освячений у кінці грудня 2021 р.[32], заплановане урочисте відкриття у 2022 р., приурочене до 75-ої річниці акції «Вісла», не відбулося через повномасштабне вторгнення Росії до України, відбулося лише покладання квітів до меморіалів[33]. У Польщі відбулись панахиди у 2022 та 2023 рр., зокрема в місцевостях, де проживають нащадки депортованих у акції «Вісла», наприклад у Ольштині[34], Кентшині[35]; у концентраційному таборі Явожно у вересні 2022 р. вшановували молебнем роковини операції «Вісла» та загиблих українців[36].

Існує певна проблема з класифікацією місць пам'яті, за якими критеріями їх варто групувати, якщо вони розкидані по різних містах та селах, здебільшого Західної України. Тому можна умовно поділити їх за функціональним призначенням: храми, музеї, пам'ятники, і подати їх узагальнену характеристику. Пам'ятник досліджують за такими трьома критеріями: іконографія, епіграфія, церемоніальна роль. Із позиції монументального мистецтва, такі пам'ятники, які встановлюють переселенці з Польщі, є стелами чи обелісками, які прикрашені релігійними християнськими символами (ангели, хрести). Ще більше сакральних елементів містять меморіали, розташовані у сільській місцевості. Промовистим прикладом є композиція в образі янгола з піднятими крилами біля церкви Успіння Пресвятої Богородиці у с. Сокільники Львівської області з промовистою назвою «Без вини покарані», яка постала в 70-ті роковини депортації українців із Лемківщини, Надсяння, Любачівщини, Сокальщини, Холмщини, Підляшшя. Із чотирьох сторін підніжжя пам'ятника викарбувані назви територій, а під

32 У Львові освятили пам'ятник депортованим українцям з Польщі українцям. URL: https://tvoemisto.tv/news/u_lvovi_osvyatyly_pamyatnyk_deportovanym_z_polshchi_ukraintsyam_126315.html (дата звернення: 04.05.2022).

33 У Львові вшанували пам'ять жертв «Акції "Вісла"», розпочатої комуністичним режимом у 1947 році. URL: https://zahid.espreso.tv/u-lvovi-vshanuvali-pamyat-zhertv-aktsii-visla-rozpochatoi-komunistichnim-rezhimom-u-1947-rotsi (дата звернення: 04.05.2022).

34 В Ольштині відзначили 75-ту річницю акції «Вісла». URL: https://cerkiew.eu/?p=8307& (дата звернення: 04.05.2022); В Ольштині відзначили 76-ту річницю акції «Вісла». URL: https://cerkiew.eu/?p=13632 (дата звернення: 04.05.2023).

35 Греко-католики Кентшина відзначили 75-ті роковини акції «Вісла». URL: https://cerkiew.eu/?p=8859& (дата звернення: 04.06.2022).

36 75. rocznica akcji «Wisła». URL: https://www.jaworzno.pl/2022/09/10/75-rocznica-akcji-wisla/ (дата звернення: 04.11.2022).

кожною з них – список сіл[37]. Така специфіка пам'ятників пов'язана з їхнім символічним та функціональним значенням, адже зазвичай це меморіали чи меморіальні знаки, які увіковічують трагедію українців, депортованих із Холмщини та Підляшшя, Надсяння та Лемківщини. «Релігійна образність» сприяє включенню скульптури в поминальний ритуал (молебень, панахида) і є проявом сучасного «культу мертвих»[38].

Пам'ятники із релігійними мотивами, які нагадують про трагічне минуле депортованих українців із Польщі, у міському просторі, хоча і стають місцем пам'яті, використовуються для скорботних місць[39], однак вони не є важливими часово-просторовими маркерами міста, особливо, якщо розташовані не на головних вулицях[40]. А помпезні сакральні композиції, які зазвичай встановлені неподалік церкви, як-от у с. Сокільники, із часом сприймаються як органічна частина церковного символічного простору, втрачаючи свою комеморативну роль. Можна припустити, якщо ж мета спільноти – не лише створити пам'ятник, який слугуватиме не тільки місцем для скорботних ритуалів, а й репрезентуватиме минуле для ширшого загалу, то варто відмовитись від надмірної помпезності чи сакралізації.

У контексті комеморативних практик важливу роль відіграє музей, який є ретранслятором культурної пам'яті спільноти[41]. У 1994 р. група ентузіастів-лемків, на чолі з отцем Анатолієм Дудою-Квасняком, розпочала збір експонатів, а 3 листопада 1996 р. відкрився музей лемківської культури при товаристві «Лемківщина» у м. Монастириськ Тернопільської області. А 16 вересня 2011 р. його реорганізовано у Монастириський комунальний музей лемківської культури і побуту, на основі якого створили музейний

37 Олійник (Бучківська) М. «Без вини покарані…». URL: http://slovoprosvity.org/2015/08/27/bez-vini-pokarani/ (дата звернення: 17.02.2018).

38 Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва: Ватутіне, «наймолодше місто Черкащини». Проект Юрбас: спроба реконструкції. URL: http://uamoderna.com/md/hrytsenko-pamyat-misto-vatutine (дата звернення: 17.02.2018).

39 Гук Б. Стара і нова Холмщина. Розмова з Миколою Онуфрійчуком, головою товариства «Холмщина» м. Луцька. *Наше слово.* 2014. 6 липня. URL: http://www.naszeslowo.pl/stara-i-nova-holmshhina/ (дата звернення: 17.02.2018).

40 У Львові спорудять пам'ятник жертвам депортації…

41 Киридон А. Музей як інституція пам'яті. *Україна – Європа – Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* / гол. ред. Л. Алексієвець. 2015. Вип. 16. Ч. 1. С. 195–197.

комплекс «Лемківське село»[42]. У Львові діє приватний музей лемківської різьби та писанки, який постав завдяки старанням Степана Кищака, що збирав витвори народних майстрів[43]. Хоча товариства «Надсяння» та «Холмщина» не мають власних музеїв, проте активно творять свої місця пам'яті, використовуючи як символи-маркери діячів, які походять із їх теренів. Наприклад товариство «Холмщина» і його хор беруть активну участь у діяльності Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові[44], а товариство «Надсяння» виступило ініціатором спорудження пам'ятника М. Вербицькому у Львові, який було урочисто відкрито 27 грудня 2015 р.[45].

Дещо активніше маркують урбаністичний простір представники лемківської спільноти. Активісти Львівської обласної організації Всеукраїнського товариства «Лемківщина» та Львівської обласної молодіжної громадської організація «Молода Лемківщина» за підтримки Управління туризму Львівської міської ради у 2013 р. створили мапу та туристичний маршрут «Лемківські місця Львова». Основним завданням карти було представлення та популяризація лемківської культури у Львові, де існує чималий осередок вихідців із Лемківщини. Акцент у мапі зроблений на XIX–XX ст. та діячах лемківського походження, що працювали/перебували у Львові[46]. Така ініціатива повинна також на символічному рівні продемонструвати історичну тяглість лемківської спільноти, її органічний зв'язок із Україною. У 2017 р. була запущена покра-

---

42 Лемківське село. Всеукраїнське товариство «Лемківщина». URL: http://lemky.org.ua/kultura/muzei/329-lemkivske-selo (дата звернення: 17.02.2018).

43 У Львові існує унікальний домашній музей лемківської різьби та писанки. URL: http://zaxid.net/news

44 Запрошуємо на святкування 202-річчя від дня народження Тараса Шевченка. URL: http://dmh.lviv.ua/zaproshujemo-na-svyatkuvannya-202-richchya-vid-dnya-narodzhennya-tarasa-shevchenka.html (дата звернення: 17.02.2018); Студня Н. Шевченківське свято в Музеї Михайла Грушевського у Львові зібрала аншлаг. URL: http://photo-lviv.in.ua/shevchenkivske-svyato-v-muzeji-myhajla-hrushevskoho-u-lvovi-zibralo-anshlah/ (дата звернення: 17.02.2018).

45 Середа В. Пам'ятнику о. М. Вербицькому у Львові бути!.. . *Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння» (Львів)*. 2015. № 26. С. 1–2; Бадяк В. Відкриття пам'ятника Вербицькому. *Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння».* 2016. липень. № 27. С. 1–2.

46 У місті розробили екскурсійний маршрут «Лемківські місця Львова». URL: http://www.032.ua/news/362080 (дата звернення: 09.02.2018).

щена версія інтернет-мапи «LemkoLand. beta 2.0», де нанесено міста і села Лемківщини в Україні, Польщі та Словаччині, подано коротку інформацію про населені пункти або ж посилання на матеріали Вікіпедії[47].

Українську громаду в Польщі репрезентує Об'єднання українців Польщі (1956–1990 рр. – Українське суспільно-культурне товариство)[48]. Діє розгалужена мережа українських осередків, частина з яких зосереджена навколо греко-католицьких чи православних парафій, існують також фонди. Серед низки осередків можна виділити такі: Український дім та фонд «Наш вибір»[49], «Євромайдан–Варшава»[50], Українське Товариство[51], Фундація Духовної культури Пограниччя, Греко-католицька парафія[52], Люблінсько-Холмська православна дієцезія[53] та діюче при ній Молодіжне православне братство у Любліні[54], Суспільно-культурне товариство «Польща–Україна» в Польщі[55], Об'єднання лемків у Горлиці[56], Українські

47 Новини культури. *Вісник Світової Федерації Українських Лемківських Об'єднань* / гол. ред. Т. Радь 2018. січень. № 1(43). С. 47–48. URL: https://issuu.com/viktordudiak/docs/wisnyk-sfulo-1-43-2018- (дата звернення: 09.02.2018).

48 Drozd R. Sąsiedzi. Polacy i Ukraińcy w Polsce po akcji «Wisla». *Polacy i Ukraińcy. Historia, która łączy i dzieli. /* pod red. J. Karbarz-Wilińskiej, M. Nowak, T. Sucharskiego. Słupsk; Gdańsk, 2015. S. 35; Związek Ukraińców w Polsce. Об'єднання Українців у Польщі. Informacja o stowarzyszeniu. URL: http://www.zup.ukraina.com.pl/index.php?option=com_content&task=view&id=1&Itemid=2 (дата звернення: 09.02.2018).

49 Fundacja «Nasz Wybór». Ukraiński Dom w Warszawie. URL: https://ukrainskidom.pl/przykladowa-strona/fundacja-nasz-wybor/ (дата звернення: 09.02.2018).

50 Euromaidan-Warszawa. Działamy razem na rzecz Eurointegracji Ukrainy. Про нас. URL: http://www.euromaidanwarszawa.com/about/ (дата звернення: 09.02.2018).

51 Українське Товариство. URL: http://www.ukr-tov.pl/ua/ (дата звернення: 09.02.2018).

52 Фундація Духовної Культури Пограниччя. Про нас. URL: http://fkdp.pl/uk/o-fundacji (дата звернення: 09.02.2018): Греко-Католицька Парафія в Люблині. URL: http://fkdp.pl/uk/category/parafia-greckokatolicka-w-lublinie (дата звернення: 09.02.2018).

53 Współczesny stan Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej Prawosławna Diecezja Lubelsko-Chełmska. URL: http://www.lublin.cerkiew.pl/page.php?id=151 (дата звернення: 09.02.2018).

54 Bractwo Młodzieży Prawosławnej Diecezji Lubelsko-Chełmskiej. URL: http://www.bmplublin.pl/index.php (дата звернення: 09.02.2018).

55 Stowarzyczenie Społeczno-Kulturalne Polska-Ukraina w Poznaniu. O nas. URL: http://www.poznajsasiada.org/o-nas (дата звернення: 09.02.2018).

56 Об'єднання лемків – Zjednoczenie Łemków. O nas. URL: http://www.lemkounion.republika.pl/onas.html (дата звернення: 09.02.2018).

домівки у Вроцлаві, Гданську, Ольштині, Кошаліні, Щецині[57], Народний дім у Перемишлі[58].

Згідно з Національним переписом, у Польщі 2002 р. проживало 38 230 080 осіб[59], 96,7 % (36 983 700) мешканців задекларували свою національну приналежність як польську, із посеред тих, хто вибрав непольську – 31 000 українців та 5 900 лемків[60]. Дещо менший відсоток громадян Польщі, які визначали приналежність до української та лемківської національної та етнічної меншин – 27 172 та 5 850 відповідно[61]. А 21 055 українців та лемків, які є польськими громадянами, вдома вживали українську, лемківський діалект (*на нашу думку, це не є окрема літературна мова, а регіональний діалект*) – 5 605[62].

Під час наступного Всепольського національного перепису у 2011 р. вперше була застосовано формулу вираження національної та етнічної приналежності, яка давала змогу вибрати одну або кілька категорій, а від так простежити різні види ідентифікації[63]. Результати цього перепису показали, що у Польщі проживає 38 511 800 осіб. Серед них домінує населення, яке декларує однорідну польську національну ідентифікацію – 94,8 % (36 522 200)[64]. Польську (як першу

57 Українські організації і релігійні громади в Польщі. URL: http://naszwybir.pl/ukrayinski-organizatsiyi-religijni-gromady-v-polshhi/ (дата звернення: 09.02.2018).

58 UE sfinansuje remont Domu Ukraińskiego w Przemyślu i budowę Domu Polskiego we Lwowie. URL: http://www.polukr.net/blog/2017/10/ue-sfinansuje-remont-domu-ukrainskiego-w-przemyslu-budowe-domu-polskiego-lwowie/ (дата звернення: 09.02.2018).

59 Stan ludności. Część Analityczna. *Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna – NSP 2002*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2003. S. 24.

60 Narodowość. Ludność Polski według Deklarowanej Narodowości i języka. Rozdial II. Struktura Społeczna Ludności. *Raport z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002*. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2003. S. 40.

61 Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 w zakresie deklarowanej narodowości oraz języka używanego w domu. Tab.m2 Mniejszości narodowe i etniczne oraz społeczność posługująca się językiem regionalnym w województwach w 2002 roku. URL: http://stat.gov.pl/spisy-powszechne/narodowe-spisy-powszechne/narodowy-spis-powszechny-2002/wyniki-narodowego-spisu-powszechnego-2002-narodowosci-oraz-jezyka/ (дата звернення: 09.02.2018).

62 Ibid.

63 Przynależność narodowo-etniczna ludności – wyniki spisu ludności i mieszkań 2011. Notatka informacyjna. Wyniki Wsępne. URL: http://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2011/nsp-2011-wyniki-wstepne/przynaleznosc-narodowo-etniczna-ludnosci-nsp-2011,1,1.html (дата звернення: 09.02.2018).

64 Struktura identyfikacji narodowo-etnicznych. Rozdział II. Przynależność narodowo-etniczna. Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 2015. S. 29.

та другу) та не польську національно-етнічну ідентичність вибрало 2,26 % (871 400). Винятково не польську – 1,55 % (596 300) із цієї групи лише 0,12 % ідентифікує себе із двома не польськими приналежностями (45 900), а більшість – із лише однією не польською ідентичністю[65]. Згідно з цим переписом, українцями себе ідентифікували 51 000 населення (четверте місце за чисельністю після національної та етнічної сілезької, кашубської та німецької ідентифікації), із цього загалу 20 800 осіб визнавали себе українцями та поляками. Під час першого питання українцями себе окреслювали 38 400 осіб, із них 27 600 лише українцями, другу українську ідентифікацію (задекларована в другому питані) записало 12 600 осіб[66].

У порівняні із 2002 р. збільшилась кількість не лише тих, хто себе ідентифікує українцями (майже на 20 000 осіб) у 2011 р, а й лемками – 10 500 осіб (на противагу попереднім даним – 5 850). Варто зауважити, що приблизно третина тих, хто у першому і другому питані вибирав лемківську ідентичність, також декларували себе поляком – 3 600 осіб[67]. Під час першого питання лемками себе вважали 7 100, із цього загалу 5 600 декларували себе лише лемками, під час другого – 3 400 осіб[68].

Матеріали перепису 2011 р. засвідчили, що більшість поляків вдома використовувало польську мову – 98,2 % (37 043 особи), із них 96,2 % розмовляло лише нею, решту – 2,46 % послуговувались не польською, але здебільшого на переміну із польською (2 %)[69]. Українською вдома говорили 24 500 осіб, проте 19 700 водночас комунікували польською та українською. Лемківською говіркою спілкувалось 6 300 осіб, із них 4 700 осіб використовували також і польську мову в побуті[70].

Формування взаємообразів сусідніх країн та їх мешканців є складним і неоднозначним процесом, на який впливають як політичні відносини, суспільно-економічні реалії, так і колективна пам'ять про суперечливі сторінки минулого. Під час Революції гідності наприкінці 2013 р. – на початку 2014 р. увага знову прикута до

65 Ibid. S. 29.
66 Ibid. S. 31.
67 Ibid.
68 Ibid.
69 Język kontaktów domowych. Rozdzial III. Język domowy i język ojczysty... S. 69.
70 Ibid. S. 70.

України, особливо після збройної агресії Росії. Як продемонстрували результати соціологічного опитування, проведеного в червні 2014 р., 71 % поляків цікавились подіями в Україні[71]. Занепокоєння і зацікавлення ситуацією в Україні, а відтак побоювання за безпеку Польщі, сягнуло свого апогею в серпні та вересні 2014 р. – 78 %[72]. На початку 2014 р. 34 % поляків відчували приязнь до українців, у 2016 р. симпатизувало уже менше – 27 % поляків[73].

На тлі загальної активізації та підвищення рівня українсько-польської співпраці відносини у царині історії, колективної та доволі травматичної пам'яті між двома державами все ж залишаються непростими і постають у новому світлі з легкої руки політиків по обидва боки польсько-українського кордону, а консенсус може бути досягнутий лише за умови двостороннього тривалого діалогу. Після повномасштабного російського вторгнення в Україну, яке розпочалося у лютому 2022 р., низка європейських партнерів, зокрема й республіка Польща, надає всебічну військову, політичну та гуманітарну підтримку Українській державі. Політика взаємопорозуміння між Польщею та Україною закладає підґрунтя для побудови консенсусу у питаннях складних сторінок спільної історії.

Для того, щоб простежити процес порозуміння на шляху до польсько-українського примирення, поєднання, зосередимо увагу на тих місцях пам'яті, що важливі для української громади в Польщі та депортованих українців. Для холмщаків та підлящуків такими є участь у літургії, відвідини храмових празників, урочистої академії жіночого православного монастиря Опіки Матері Божої в Турковичах[74], чоло-

---

71 Omyła-Rudzka M. Stosunki polsko-ukraińskie w opiniach polaków. Komunikat z badań CBOS NR 95/2014. Warszawa: Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, 2014. S. 1–2.

72 Omyła-Rudzka M. Poczucie zagrożenia i zainteresowanie sytuacją na Ukrainie. Komunikat z badań CBOS NR 164/2014. Warszawa: Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, 2014. S. 4–5.

73 Tabela 1. Omyła-Rudzka M. *Stosunek polaków do innych narodów*. Komunikat z badań CBOS NR 20/2014. Warszawa: Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, 2014. S. 2; Tabela 1. Omyła-Rudzka M. *Stosunek do innych narodów*. Komunikat z badań NR 53/2016. Warszawa: Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, 2016. S. 3.

74 Żeński Monaster pw. Opieki Matki Bożej. URL: http://lublin.cerkiew.pl/page.php?id=243 (дата звернення: 16.02.2018); «До Туркович спішить народ…». Холмщаки бережуть пам'ять про святиню православних українців краю. URL: http://arkhiv.pravoslaviavolyni.org.ua/gazeta/stattja/?newsid=579 (дата звернення: 16.02.2018).

вічого православного монастиря в Яблочині[75], святинь у Люблині (греко-католицької церкви Різдва Пресвятої Богородиці[76], православної парафії Святого Петра (Могили) та її храму Воздвиження Чесного Хреста Господнього[77]) та Холмі (православної кафедральної церкви Святого Івана Богослова[78]). Для вихідців із Надсяння значимими є богослужіння у Кафедральному соборі Святого Івана Хрестителя в Перемишлі[79], церкві Преображення Господнього в Ярославі[80]. Депортовані, які походять із Любачівщини, регулярно приїздять на літургії до Любачівського греко-католицького храму Святого Миколая[81], церкви Різдва Пресвятої Богородиці у Горайці, що зараз належить римо-католикам[82]. Вихідці із Бескидів систематично відвідують Устріки Долішні Бещадського повіту Підкарпатського воєводства[83].

У першій половині 1990-х років, коли ще особливо сильними були негативні взаємообрази сусідів, виник конфлікт у Перемишлі щодо місця перебування щойно відновленої у 1991 р. греко-католицької катедри. Слід зауважити, що Перемишль до Другої світової війни та депортацій залишався осередком українського

75 Rys historyczny. URL: http://www.klasztorjableczna.pl/ (дата звернення: 16.02.2018); Поїздка в Яблучин (Польща), 24–25 червня 2013 р.: Городоцьке товариство «Холмщина». URL: http://kholm-gorodok.ucoz.org/photo/pojizdka_v_jabluchin_polshha_24_25_chervnja_2013/16 (дата звернення: 16.02.2018).

76 Українське серце Любліна – церква Різдва Богородиці. URL: https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/56177/ (дата звернення: 16.02.2018).

77 Parafia Prawosławna pw. św. Metropolity Piotra (Mohyły) w Lublinie dla ukraińskiej społeczności prawosławnej. URL: http://www.chresto-vozd.harazd.net/indexpl.html (дата звернення: 16.02.2018); Новосад Р. Вдруге у Люблині. *Інформаційний вісник. Львівське суспільно-культурне товариство «Холмщина»*, 2012. Листопад. № 2. С. 9–10.

78 Historia: Chełm – św. ap. Jana Teologa. URL: http://www.lublin.cerkiew.pl/parafie.php?id_n=5&id=377&type=history (дата звернення: 16.02.2018).

79 Герасимович М. Поклін Героям України. *Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння»*. 2006. 19 серпня. С. 17.

80 100 львів'яни відсвяткували Спаса у Польському Ярославі. URL: https://zik.ua/news/2008/08/20/100_lvivyany_vidsvyatkuvaly_spasa_u_polskomu_yaroslavi_147428 (дата звернення: 16.02.2018).

81 Гречин К. Під покровом святого Миколая. *Вісник Любачівщини. Львівське суспільно культурне товариство «Любачівщина»*. Львів, 2012. Вип. 20. С. 18.

82 Гук Б. Паломництво памяті: Гораєць, Нове Село, Жуків. *Наше слово.* 2015. 7 вересня. URL: http://www.nasze-slowo.pl/palomnitstvo-pamyati-gorayets-nove-se/ (дата звернення: 16.02.2018).

83 Олійник М. Уклін батьківській землі… *Громада: народна газета (Миколаїв).* 2017. 17 серпня. С. 5.

культурного життя (хоча уже не відігравав такої важливої ролі як на зламі XIX–XX ст.). На початку 1990-х років українська громада в Перемиському воєводстві становила 10 000 – 20 000 осіб[84], проте символічно в ментальній мапі ці терени займають вагоме місце, особливо для вихідців із цього регіону.1991 р. розпочався процес відновлення греко-католицької Перемиської єпархії, її юридичного оформлення[85]. Папа Іван Павло II 16 січня 1991 р. призначив Перемиським греко-католицьким єпископом Івана Мартиняка, який до цього був «допоміжним єпископом примаса Польщі для вірних греко-католицького обряду»[86]. Суперечка виникла після того, як стало зрозумілим, що єпископ не має власної кафедри, а вірні – місця для зустрічі з папою, що мала відбутись у червні цього ж року. Польський єпископат у Варшаві прийняв рішення про передачу Перемиського костелу отців кармелітів босих греко-католикам на 5 років допоки вони не збудують свій храм[87]. До 1946 р. цей костел був греко-католицьким кафедральним собором, «осідком українських церковних ієрархів»[88].

Група жителів Перемишля, обурена таким рішенням, написала лист папі із глибоким занепокоєнням[89]. Згодом був утворений Комітет оборони польського костелу отців кармелітів (ймовірно сюди належали прихильники правих та християнсько-демократичної партії), який влаштовував пікетування секретаріату Єпископату у Варшаві[90] та резиденцію примаса кардинала Юзефа Ґлемпа (Józef Glemp)[91], перемиського римо-католицького єпископа[92].

Поміркованіша частина польського суспільства закликала до порозуміння, зокрема католицький публіцист та письменник Ян

84 Хахула Л. «Різуни» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів, 2016. С. 161.

85 Чех М. Зустріч владики Івана Мартиняка. Наше слово. 1991. 20 січня. С. 5.

86 Нові призначення єпископів. *Наше слово.* 1991. 3 лютого. С. 1.

87 Хахула Л. «Різуни» чи побратими?... С. 161–162.

88 Зворотній бік моралі. Українка в польській пресі. *Наше слово*. 1991. 17 березня. С. 2.

89 Хахула Л. Спір за греко-католицьку катедру… С. 162.

90 Там само. С. 162-163.

91 Фото. Варшава, 28 лютого 1991 р. перед входом до резиденції примаса… *Наше слово.* 1991. 31 березня. С. 8.

92 Комюніке з засідання Головної ради Об'єднання українців у Польщі. Головна рада Об'єднання українців у Польщі. Варшава 17 березня 1991 року. *Наше слово*. 1991. 7 квітня. С. 6.

Таранау на сторінках «Газети Виборчої» («Gazeta Wyborcza») писав: «Розумію, що "римським" католикам, які моляться в костелі … жаль тимчасової утрати. Не розумію однак того, чому доходить аж до таких гострих протестів з голодівкою включно. Адже все це діється 25 років після Собору, який відкрив Католицький костел для інших християн, а уніати, прецінь це не тільки християни, але просто католики іншого обряду»[93].

Президент Польщі, воєвода та місцеві органи влади виступали за надання костелу греко-католицькій громаді м. Перемишль, однак після конфлікту місцева організація Незалежної самоврядної спілки «Солідарність» в особі голови Марека Камінського (Marek Kamiński) підтримала пікетувальників[94]. Напередодні інгресу, тобто літургії, під час якої висвячували єпископа Івана Мартинка, група протестувальників, здебільшого осіб похилого віку, закрилася в костелі, щоб перешкодити цьому процесу. На фасаді костелу повісили плакат «Не покинемо, Христе, Твоїх святинь»[95], а ще швидше написали фарбою «Українці, залиште костел і збудуйте собі новий, то не церква»[96]. Юрій Стабішевський, голова відділу Об'єднання українців у Польщі (ОУП), радник Міської ради, зауважував, що «небагато поляків у місті мають такі крайні думки, не даючи підтримки Комітетові захисту костелу оо. кармелітів та 10–15 особам, що забарикадувалися…»[97].

Висвячення І. Мартиняка відбулось 13 квітня 1991 р. у римо-католицькому кафедральному соборі Перемишля, що призвело до нарікань присутніх, зокрема подиву та обурення тодішнього голови Перемиського відділу ОУП, очільника товариства «Надсяння» Володимира Середи[98]. Дискусії та протести навколо греко-католицької парафії отримали розголос: український діаспорний часопис у США «Свобода. Український щоденник» у номері за 14 травня 1991 р. містив замітку про ці події[99]. Напередодні приїзду

93 Україніка в польській пресі. *Наше слово.* 1991. 17 березня. С. 2.

94 Хахула Л. «Різуни» чи побратими?... С. 163.

95 Там само. С. 165.

96 Дякую, не забудемо… Фото М. Кертичака. *Наше слово*. 1991. 12 травня. С. 8.

97 Почтар Є. *А*. «Не їхня вина що вони українці». *Наше слово*. 1991. 12 травня. С. 5.

98 Там само.

99 Калинич Л. Спір за катедру в Перемишлі. *Свобода. Український щоденник.* (Джерсі Сіті, Нью-Йорк). 1991. 14 травня. С. 2.

Папи Римського протестувальники завершили акцію протесту. Папа Іван Павло II (Giovanni Paolo II) під час зустрічі із греко-католиками 2 червня 1991 р. наказав надати їм у довічне користування гарнізонний костел Найсвятішого Серця Ісусового[100]. У своїй промові святий отець закликав до взаємного порозуміння та єдності між українцями та поляками[101].

Увіковічнення пам'яті жертв війни, масових трагедій в українсько-польських відносинах є складним і заполітизованим процесом. У 1994 р. уряди Республіки Польща та України підписали Угоду про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій, основною метою якої було гідне пошанування «місця пам'яті і поховання осіб, які загинули або були закатовані» на території обох держав[102]. Договірні сторони зобов'язувались керуватись її положеннями щодо «вирішенні будь-яких питань, пов'язаних із визначенням, реєстрацією, улаштуванням, збереженням та належним утриманням місць пам'яті … а також питань стосовно ексгумації»[103]. Передбачалось також, що сторони здійснюватимуть обмін інформацією про місця пам'яті. За утримування таких місць відповідає держава, на території якої вони знаходяться. До того ж, було погоджено, що кожна із держав «буде сприяти вжиттю іншою Договірною Стороною заходів щодо улаштування місць пам'яті»[104]. Також сторони погоджувалися, що ексгумацію останків можна проводити лише за згодою держави, у якій вони перебувають, а у разі ексгумації, метою якої є зміна місця поховання, вона відбувається лише за участю двох сторін[105].

Підписання Угоди про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій на урядовому рівні вплинуло на пришвидшення процесу впорядкування місць поховань та пам'яті, однак не змогло перешкодити громадсько-політичним дискусіям. Доволі показовим є тривалий переговорний процес навколо цвин-

---

100 Хахула Л. «Різуни» чи побратими? С. 166.

101 Папа закликає до згоди українців та поляків. *Свобода. Український щоденник.* 1991. 7 червня. С. 2.

102 Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресії від 21.03.1994. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_014 (дата звернення: 26.02.2018).

103 Там само.

104 Там само.

105 Там само.

таря Орлят, який тривав із певними зрушеннями та зупинками протягом 1998–2005 рр. Тривалі дискусії відбувалися щодо форми майбутнього пантеону, а головне – написів[106]. Формулювання декілька разів змінювали так, щоб вони не мали образливої та неприйнятної форми для української сторони «Невідомим героям, полеглим в обороні Львова та Південно-Східних Земель (Кресів)» на «Невідомим польським солдатам, полеглим в боротьбі за незалежність Речі Посполитої у 1918–1920»[107].

Вперше порозуміння було досягнуто у грудні 1994 р., коли львівська влада підписала із Радою охорони пам'яті боротьби і мучеництва (РОПБіМ; Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa) угоду про відновлення цвинтаря, а за основу був взятий план 1939 р.; надалі Львівська міська рада та Комісія військових поховань, утворена при ній, відхиляла план реконструкції, що запропонувала польська сторона[108]. Причиною такого рішення були бурхливі дискусії навколо відкритого у 1994 р. пам'ятника УПА на цвинтарі в с. Грушовичі (ґміна Стубно, неподалік Перемишля). На незаконному, на думку польської сторони[109], пам'ятному знаку містились написи українською мовою «Героям УПА слава – борцям за волю України» і перелік прізвищ керівників військових куренів Української повстанської армії (УПА) на Закерзонні. Варто звернути увагу, що пам'ятник спершу постав без відповідних дозволів[110], тому польська влада мала намір його ліквідувати, особливо зважаючи на поміщені написи, які були образливими та неприпустимими насамперед для комбатантських товариств. Як слушно зауважив Любомир Хахула, цитуючи польського соціолога Славоміра Лодзінського: «...Для польських українців побудова пам'ятників воїнам УПА була передусім спробою закрити епоху Другої світової війни»[111]. Новий рівень дискусій

106 Куронь Я. У пастці історії. *Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог.* Київ: Дух і літера, 2012. С. 107.

107 Daniec M. Orlęta na zgodę. Remanent polsko-ukraiński. *Polityka (Warszawa).* 1999. 15 maja. URL: http://www.lwow.com.pl/g4.htm (дата звернення: 26.02.2018).

108 Хахула Л. «Різуни» чи побратими? С. 180–181.

109 Daniec M. Orlęta na zgodę...

110 Осквернений пам'ятник УПА. *Наше слово*. 2012. 23 грудня. URL: http://www.naszeslowo.pl/oskverneniy-pamyatnik-upa/ (дата звернення: 27.02.2018).

111 Хахула Л. Релігійне та національно-культурне життя української громади у Польщі наприкінці XX – на початку XXI століття. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2013. Вип. 6. С. 167–168.

спровокував акт вандалізму щодо пам'ятника, який відбувся у ніч із 25 на 26 березня 1995 р., коли його облили фарбою та забрали одну із таблиць[112]. У 1999 р. РОПБіМ та українська Міжвідомча комісія у справах увічнень домовились та прописали у спеціальному протоколі, що пам'ятний знак залишиться[113].

Тривалими також були дискусії навколо ексгумації останків вояків УПА, які загинули у січні 1946 р. у м. Бірча. На католицьке свято Трьох царів (6 січня) 1946 р. 26 тактичний відділ УПА «Лемко» здійснив напад на добре укріплене місто, у якому, окрім польських військових, розміщувались Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР (НКВС), а «з довколишніх селищ стягували озброєних міліціонерів. Вони мали ручну зброю, важкі кулемети і міномети…»[114]. Згідно з рапортом оперативного командування, було вбито 23 вояки УПА, зокрема 2 командири, «знищено 7 бункерів ворога і спалено кільканадцять дерев'яних будинків»[115]. Оборонців міста та жертв цього польсько-українського зіткнення було поховано на цвинтарі, а загиблих упівців роздягнутими скинули у яму[116].

Вдова одного з убитих командирів Дмитра Караванського – Анна Караванська-Байляк – протягом 1990-х років ініціювала процес пошуку останків із подальшим перепохованням. Вона і її довірена особа – голова Українського архіву у Варшаві Євген Місило – провадили тривалий процес переговорів із громадськістю міста та місцевою владою. На одному із громадських слухань, після емоційних звинувачень у бік вояків УПА, все ж було прийнято рішення про ексгумацію. Війт Бірчі Юзеф Жидовник хоча спершу підтримував ідею із перепохованням останків на старому греко-католицькому цвинтарі у Старій Бірчі, однак під тиском громадськості змушений був погодитись із рішенням громади та ґміни, яка вирішила дати дозвіл на ексгумацію і вивезти їх

112 Знищення. *Наше слово*. 1995. 9 квітня. С. 1; Хахула Л. Релігійне та національно-культурне життя… С. 168–169.

113 Сподарик Г. Звеличування. Історія. *Наше слово*. 2015. 23 серпня. URL: http://www.nasze-slowo.pl/zvelichuvannya/ (дата звернення: 27.02.2018).

114 Смоленський П. Похорон різуна. *Смоленський П. Похорон різуна* / пер. з пол. А. Бондаря. Київ: Наш час, 2007. С. 26.

115 Там само. С. 26.

116 Там само. С. 27.

у інше місце[117]. Лише через 5 років було здійснено перепоховання. РОПБіМ без погоджень із українською стороною встановила місце та дату перепоховання, яке відбулось 7 липня 2000 р. у с. Пикуличі, що неподалік Перемишля; на цвинтарі вояків Української галицької армії (УГА) та Української Народної Республіки перепоховали останки вояків із м. Бірча та с. Лішня, встановили хрести із написами «Тут спочивають українські повстанці, полеглі в боротьбі за самостійну Україну»[118].

1995 р. відбулася ще одна хвиля суперечок, яка виникли на фоні підготовки до XIV Фестивалю української культури, що мав відбуватись вперше в Перемишлі. Проти цього виступали ветеранські та кресові товариства Перемишля, вони надіслали звернення із вимогою заветувати проведення фестивалю до маршалка Сенату та міністра культури. Влада відхилила це звернення і надала дозвіл на його проведення. Після цього у Перемишлі невідомі зловмисники підпалили двері до Українського дому, облили фарбою могилу М. Вербицького, розмістили плакати з антиукраїнським написами[119]. Гнітюча атмосфера напередодні фестивалю, який все ж відбувся, змусила Головну управу Об'єднання українців в Польщі звернутися до українців у Польщі із закликом не піддаватися на провокації і показати гідний приклад[120].

Довгоочікувана «епопея» щодо впорядкування Личаківського цвинтаря завершилась 2005 р., коли 13 червня Львівська міська рада затвердила ухвалу про завершення робіт із польськими військовими похованнями 1918–1919 рр. Згідно з документом, у центрі комплексу із могилами розмістили плиту із написом польською «Тут спочиває польський солдат, полеглий за Батьківщину», а на відреставрованих надгробках французьких піхотинців та американських пілотів помістили інформацію про те, що вони упокоїлись у 1918–1920 рр. Перед входом у меморіал УГА та Цвинтар Орлят розмістили польсько-українську таблицю «Тут спочивають

117 Смоленський П. Похорон різуна… С. 29–32; Місило Є. Бірча (3). Український архів. *Наше слово*. 1995. 2 квітня. С. 3; Місило Є. Бірча (4). Український архів. *Наше слово.* 1995. 16 квітня. С. 3–5.

118 Хахула Л. Релігійне та національно-культурне життя… С. 170.

119 Там само. С. 170–171.

120 Звернення до української громади. Головна управа Об'єднання українців в Польщі. *Наше слово.* 1995. 25 червня. С. 6.

українські та польські воїни, які полягли у війні 1918–1919 рр.». Офіційне ж відкриття меморіалу відбулось 24 червня 2005 р. за участі президентів обох країн[121]. У результаті досягнутого компромісу у Варшаві 6 червня 2005 р. був підписаний міждержавний протокол реалізації на 2005–2007 рр. урядової Угоди 1994 р. «Про збереження місць пам'яті». Згідно із ним, заплановано впорядкування 44 об'єктів із кожної сторони кордону з національних бюджетів держав[122]. У межах цієї угоди на території Польщі 13 травня 2006 р. за участі Президентів Віктора Ющенка та Леха Качинського і їхніх дружин було урочисто відкрито пам'ятник-меморіал загиблим 365 українським жителям с. Павлокома (неподалік Перемишля), які стали жертвами польських боївок Армії Крайової (АК) 3 березня 1945 р.[123].

Суперечки навколо спорудження цього пам'ятника тривали декілька років, головно, як і в схожих випадках, через текст, що мав бути поміщений на ньому. Сповільнювали процес також проблеми із фінансуванням[124]. У написі на пам'ятному хресті є перелік імен мешканців, із заувагою, що вони трагічно загинули, проте немає навіть згадки, що поховані тут українці, за яких обставин вони загинули. Натомість на хресті, що увіковічує пам'ять 11 загиблих поляків, викарбовано, що полеглі тут поляки (із переліком імен) загинули від рук українських націоналістів на «нелюдській землі» (у радянських таборах). Голова об'єднання українців у Польщі Петро Тима зауважував, що під час урочистостей цю частину напису було прикрито червоно-білою стрічкою, адже для польської сторони

121 Павлишин А. Завершення «цвинтарної епопеї». *Львівська газета*. 2005. 16 червня. URL: http://www.ji-magazine.lviv.ua/inform/orlata/lg16-06.htm (дата звернення: 27.02.2018).

122 Там само; Протокол реалізації упродовж 2005–2007 років Угоди між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховань жертв війни та політичних репресій від 21 березня 1994 року. *Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння»*. 2005. 19 серпня. С. 8–9.

123 Гук Б., Вербовий М. Шана жертвам Павлокоми. *Наше слово*. 2006. 21 травня. Передрук. Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння». 2006. 15 серпня. С. 1–2.

124 Шкіль нагадує Олійнику, що відкриття меморіалу загиблим українцям у селі Павлокома в Польщі зривається через недофінансування. URL: https://zik.ua/news/2005/10/28/shkil_nagaduie_oliynyku_shcho_vidkryttya_memorialu_zagyblym_ukraintsyam_u_seli_22998 (дата звернення: 28.02.2018).

важливим було, щоб Президент України В. Ющенко підійшов і до цього хреста[125].

Польський соціолог Кшитоф Маліцький, який досліджує проблеми місць пам'яті, пов'язані із трагічними подіями, зазначав, що «особливу групу конфліктів пам'яті становлять ті, які не знайшли свого розв'язання, або ж вигасли з часом»[126]. Громади у місцевостях, де відбувався польсько-український конфлікт у 1940-х роках, постраждали, загинули не лише вояки АК і УПА, а й цивільне населення, дуже гостро реагують на можливість увіковічнення пам'яті колишньої т. зв. ворожої сторони. Особливо бурхливі емоції виявляють особи похилого віку, які були або свідками цих травматичних подій, або ж сформулювали доволі спрощений, стереотипний образ на основі розповідей інших. По-суті замовчувана, трагічна пам'ять стає причиною конфлікту на символічному рівні. Одним із вимірів цієї проблеми є поява незаконних, зазвичай без належних дозвільних документів та погоджень із місцевою владою, пам'ятників. Ініціатори спорудження таких пам'ятників мають на меті «відновити справедливість», тобто зберегти/відновити пам'ять про жертв українсько-польського конфлікту або ж полеглих членів УПА чи АК. На території Південно-Східної Польщі розташовано понад 20 пам'ятників полеглим воякам УПА чи вбитим українцям[127]. Частина з них була встановлена без відповідних погоджень, як, наприклад, у с. Малковичі Підкарпатського воєводства (у пам'ять про вбитих мешканців села у 1945 р.) у 1991 р. насипано символічну могилу і поставлено березові хрести, а в 1996 р. група українців установила хрест та раніше виготовлену у Львові пропам'ятну дошку зі списком вбитих людей на місцевому цвинтарі[128].

---

125 Ґорчиця А. «Воїнам УПА» чи «повстанцям»? Як поляки реагують на меморіальні написи. *Ґазета Виборча (Жешув)*. Передрук і переклад. URL: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/28/37321/ (дата звернення: 28.02.2018).

126 Malicki K. Upamiętnianie przeszłości jako źródło konfliktów w przestrzeni symbolicznej regionu Podkarpackiego. Pamięć zbiorowa jako czynnik integracji źródło konfliktów / pod. red. A. Szpocińskiego. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2009. S. 61.

127 Krajewski K. Ukraińskie miejsca pamięci narodowej na tereni Polski. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. Polacy-Ukraińcy trudna przeszłość*. 2010. lipiec-sierpeń. Nr 7–8 (116–117). S. 132–137.

128 Панахида на могилі масово замордованих у Малковичах (Польща). *Католицький оглядач. Інформаційний сайт порталу MCI.* URL: http://archive.catholicnews.org.ua/panakhida-na-mogili-masovo-zamordovanikh-u-malkovichakh-pols#point (дата звернення: 28.02.2018).

Частина таких незаконних пам'ятників викликала бурхливе несприйняття у місцевих громадах, особливо, якщо вони присвячені воякам УПА. Одним із промовистих прикладів є обеліск із бетону у формі хреста з стилізованим тризубом на горі Хрищатій (у лісництві Команча) у Підкарпатському воєводстві із двомовним написом: «Тут, на горі Хрищатій, спочивають вояки УПА, полеглі 23.01.1947 р. в бою в бою з відділом ПВ в обороні підпільної лікарні. Вічная пам'ять. Друзі по зброї. Хрещата. 2006 р.», а поряд із ним було розміщено 7 менших металевих хрестів. Пам'ятник постав без будь-яких дозвільних документів у 2006 р. або 2007 р., місцева влада, не встановивши замовника та відповідних документів, постановила його розібрати, залишивши лише хрести[129].

Пам'ятник був зруйнований невідомими особами, ймовірно після Великодня у 2009 р. Коментуючи цей інцидент, голова Об'єднання українців у Польщі П. Тима зауважував, що законодавство з будівництва дає можливість легалізувати самобуд, наприклад інвестору, зібравши документи і заплативши легалізаційний збір. Об'єднання українців у Польщі не було ініціатором спорудження цього пам'ятника, тому не виступало за його узаконення, та не мало коштів, щоб сплатити штраф[130]. Петро Тима з прикрістю підсумовував, що випадок у Хрещатій є одним із багатьох прикладів невирішених проблем з увіковіченням пам'яті[131].

Натомість позитивним прикладом вирішення довготривалої суперечки є пам'ятник жертвам с. Гораєць, які трагічно загинули у 1942–1947 рр. (також там поховали 174 мешканців села, вбитих польським 2-м батальйоном Операційного корпусу Внутрішньої безпеки 6 квітня 1945 р.). Урочисто пам'ятник був відкритий 21 серпня 2010 р. за участі польських та українських урядовців,

---

129 Терещук Г. У Польщі зруйнований хрест за загиблими українцями. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/1617954.html (дата звернення: 01.03.2018); Gorczyca A. Nowa odsłona sporu polsko-ukraińskiego. Wiadomości z Rzeszowa. *Gazeta Wyborcza.* URL: http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34962,6565623,Nowa_odslona_sporu_polsko_ukrainskiego.html (дата звернення: 01.03.2018); Matusz J., Nieśpiał T. Zniszczono pomnik UPA. Rzeczpospolita. URL: http://www.rp.pl/artykul/297267-Zniszczono-pomnik-UPA-.html (дата звернення: 01.03.2018).

130 Gorczyca A. Nowa odsłona sporu… URL: http://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/1,34962,6565623,Nowa_odslona_sporu_polsko_ukrainskiego.html (дата звернення: 01.03.2018).

131 Ibid.

української громади Польщі та членів товариств депортованих українців[132]. Ініціатива його спорудження належала Євдокії Філь, свідку подій квітня 1945 р. Жінка збирала свідчення цієї кривавої акції та у 2002 р. подала звернення щодо його спорудження. У 2004 р. РОПБіМ дав дозвіл на спорудження, однак за умови виключення зі списку вбитих прізвищ вояків УПА. Євдокія Філь відмовилась це зробити, окрім того протягом 2004–2007 рр. тривало розслідування цієї акції в польському Інституті національної пам'яті[133]. 18 червня 2010 р. на засіданні Воєводського Комітету РОПБіМ у Ряшеві погодилась із пропозицією української сторони, хоча зі списку вбитих усунено прізвища діячів УПА, а залишилися лише прізвища діячів місцевої Самооборони та греко-католицького священика, що стало причиною незадоволення у частини польської громади. З цього приводу посол Сейму від партії «Право і справедливість» (Prawo i Sprawiedliwość) у ряшівському окрузі Юзефа Хринкєвіч у 2013 р. звернулась із критикою щодо цього пам'ятника до міністра культури та національної спадщини[134]. Відповідаючи на звинувачення, міністр Богдан Здроєвський заявив, що «кожна з жертв кривавого польсько-українського конфлікту має право на місце поховання. Це також стосується громадян Республіки Польща української національності, які походили з Горайцю, водночас цей факт не знімає вини з людей, які здійснювали злочини»[135]. Міністр відкинув звинувачення у недостаній увазі до жертв «вбитих

132 Гречин К. Пам'яті жертв села Горасць. *Вісник Любачівщини*. *Львівське суспільно культурне товариство «Любачівщина»*. 2011. № 19. URL: http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/lubacivsin/pamatizertvselagoraecavtorgrecinkaterina (дата звернення: 01.03.2018); Malicki K. Upamiętnianie przeszłości jako źródło... S. 61.

133 Malicki K. Upamiętnianie przeszłości jako źródło... S. 61–62.

134 Interpelacja nr 19220 do ministra kultury i dziedzictwa narodowego w sprawie odsłonięcia pomnika ku czci poległych w latach 1942–1947 oraz społeczności ukraińskiej, która zginęła w trakcie pacyfikacji dokonanej przez 2. Samodzielny Batalion Operacyjny KBW w dniu 6 kwietnia 1945 r. we wsi Gorajec. URL: http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=33EF6F9D (дата звернення: 01.03.2018); Kamieniecki M. Ukraiński obelisk w Gorajcu. Radio Maryja. URL: http://www.radiomaryja.pl/bez-kategorii/ukrainski-obelisk-w-gorajcu/ (дата звернення: 01.03.2018).

135 Odpowiedź ministra kultury i dziedzictwa narodowego na interpelację nr 19220 w sprawie odsłonięcia pomnika ku czci poległych w latach 1942–1947 oraz społeczności ukraińskiej, która zginęła w trakcie pacyfikacji dokonanej przez 2. Samodzielny Batalion Operacyjny KBW w dniu 6 kwietnia 1945 r. we wsi Gorajec. URL: http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=3084C5A0 (дата звернення: 01.03.2018).

убивцями» (тобто тих, які загинули від рук українців із Горайцю). Також, на його думку, немає потреби у радикальній зміні написів на пам'ятнику[136].

Складно описати усі випадки спорудження чи відновлення меморіалів, символічних могил, однак загальна характеристика буде доволі упередженою, якщо не згадати про випадки, які засвідчують людську емпатію, повагу до полеглих, спроби примирення. Задового до суспільного резонансу навколо убитих українців в с. Павлокома місцевий мешканець Діонізій Радонь, свідок цих подій, який походив із змішаної польсько-української родини, хоча ідентифікував себе поляком, від 1946 р. приходив на місце їх вбивства, що знаходилось на занедбаному греко-католицькому цвинтарі і запалював там свічки[137]. У 1998 р. Д. Радонь наважився прибрати сміття на цвинтарі, зробив земляні насипи, там де провалилася земля у похованнях, встановив березові хрести. Це обурило місцевих мешканців, які зрівняли ці могили та зруйнували хрести, які, як зауважував війт села, були незаконними[138]. Павел Смоленський, журналіст, автор репортажу про Павлокому та пана Діонізія, зауважив: «За пам'ять про вбитих Діонісій Радонь був щонайменше двічі побитий "невинними злочинцями", Радонь кожної річниці і на Усіх Святих незмінно запалював свічки і клав квіти, ставив розкидані хрести, прибирав сміття. У цьому він був цілком самотнім. І все ж Діонісій Радонь був правий»[139].

Навесні 1945 р. у школі с. Пискоровичі, що неподалік Перемишля, переселенська комісія зібрали українців, які мали бути депортовані до України, польські боївки (підрозділ Національної військової організації під проводом Юзефа Здзєрського «Волиняки»), які увірвались у населений пункт, розстріляли людей у приміщені та у селі. Унаслідок злочинної акції загинуло приблизно 190 осіб, їх поховали на місцевому кладовищі у спільних могилах. У 1960-х роках після звернення до місцевої влади постав перший невеликий над-

136 Ibid.

137 Смоленський П. Тихо, Діонізію… С. 91–96.

138 Там само. С. 99–100.

139 Смоленський П. Люблю думати. *Pojednanie przez trudną pamięć. Wołyń 1943. Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943. Reconciliation through Difficult Remembrance. Volhynia 1943* / pod red. A. Zińczuk. Lublin: Stowarzyszenie «Panorama Kultur», 2012. С. 206.

могильний пам'ятник, у 2005 р. – другий за фінансової підтримки Романа Базидевича з США. Процес збереження пам'яті у цьому селі не схожий на інші місцевості, де відбувався польсько-український конфлікт, адже тут місцева громада та влада не виступали проти, а навпаки підтримали ідею спорудження пам'ятної дошки на місцевій школі. У 2007 р. відбулось посвячення та відкриття меморіальної дошки із двомовним записом: «Пам'яті мешканців української національності з Пискорович і околиць, замордованих у цьому будинку в квітні 1945 року»[140]. Згодом за символічний злотий польська влада передала подвір'я, на якому колись стояла греко-католицька церква, у власність Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ) і не заперечувала проти побудови каплиці, яку 2015 р. урочисто посвятили у чин Святого Івана Богослова[141].

Розглядаючи проблеми української громад в Польщі, неможливо оминути питання Волинської трагедії, адже інтерпретація цієї проблеми в Україні та Польщі – різні вектори одного питання. Не вдаючись до розлогих характеристик цього дискурсу в медіях, звернемо увагу лише на ключові кроки, які мали сприяти польсько-українському поєднанню. Однією із перших дискусійних платформ стала польська ліберальна «Газета Виборча» (Gazeta Wyborcza). На її шпальтах тривалий час (від 1995 р. до початку 2000-х років) з'являлись статті від українських та польських авторів щодо волинських подій, участі у них відділів УПА, різновекторні та подекуди дискусійні публікації сприяли кращому взаєморозумінню сторін[142]. Натомість у виразно антиукраїнському ключі висвітлювали проблему кресові середовища, зокрема у часописі «На рубежю» («Na rubieży»)[143].

Чимало зусиль для побудови українсько-польського діалогу доклали Яцек Куронь, Богуміла Бердиховська, Адам Міхнік, кардинал Любомир Гузар, Мирослав Маринович, Андрій Павлишин, Ярослав Зашкільняк, Ярослав Ісаєвич та інші громадські діячі, журналісти, науковці. З цією метою 1997 р. у Києві була прийнята

140 Там само. С. 207; Болкун А. Пискоровичі – пам'ятати минуле, будувати майбутнє. *Вголос.* URL: http://vgolos.com.ua/articles/pyskorovychi__pamyatataty_mynule_buduvaty_maybutnie_194209.html (дата звернення: 01.03.2018).

141 Болкун А. Пискоровичі – пам'ятати минуле…

142 Хахула Л. «Різуни» чи побратими?... С. 208–215.

143 Там само. С. 215–221.

спільна заява Президентів України та Республіки Польща «До порозуміння і єднання»[144]. Протягом 1997–2008 рр. тривали щорічні зустрічі польських та українських істориків у рамках міжнародної конференці «Україна–Польща: важкі питання», матеріали цього семінару були опубліковані у 10-томному збірнику[145]. У 2003 р., напередодні роковин волинських подій, папа Іван Павло II звернувся із листом «Звільніть серця від отрути» до поляків та українців, закликаючи до поєднання народів[146]. Цю ідею підтримали Я. Куронь, М. Маринович, які активно пропагували формулу звернення-вибачення «Пробачаємо і просимо вибачення»[147].

Широкого розголосу проблема Волинської трагедії у Польщі набула на 60-ту річницю цієї події, на думку Я. Куроня, суттєвий вплив на цю подію мало рішення Президента Александра Кваснєвського. Президент під тиском партії Союз демократичних лівих сил (СДЛС) (Sojusz Lewicy Demokratycznej) та кресових кіл прийняв рішення вшановувати ці події урочисто на офіційному рівні[148]. Після тривалих дискусій у жовтні 2003 р. Верховна Рада України і Сейм Республіки Польща прийняли ідентичні ухвали про вшанування пам'яті трагедії на Волині у 1943 р.[149]. Офіційні заходи відбулися 11 липня 2003 р. у с. Павлівка Волинської області, де за участі Президентів Леоніда Кучми та Александра Кваснєвського

144 Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання» від 21.05.1997. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_005 (дата звернення: 02.03.2018).

145 Україна–Польща: важкі питання: матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках». (Варшава, 22–24 травня 1997 р.). Варшава, 1998. Т. 1–2. 245 с.; Україна–Польща: важкі питання: матеріали XI міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». (Варшава, 26–28 квітня 2005 р.). Варшава, 2006. Т. 10. 370 с.

146 Звільніть серця від отрути. Лист Івана Павла II напередодні відзначення 60 річниці волинської трагедії. *Волинь: дві пам'яті* / пер. з пол. та упоряд. М. Войцеховський. Київ; Варшава: Дух і літера, 2009. С. 117–119.

147 Куронь Я. Право нащадків. *Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог*. Київ: Дух і літера, 2012 С. 223–225; Маринович М. Коментар відповідь Мирослава Мариновича. *Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог*. Київ: Дух і літера, 2012. С. 225–226.

148 Куронь Я. Важкий шлях до примирення. *Куронь Я. Поляки та українці: важкий діалог*. Київ: Дух і літера, 2012. С. 231.

149 Заява Парламентської Асамблеї України і Республіки Польща про прийняття Верховною Радою України і Сеймом Республіки Польща ідентичних ухвал у зв'язку з шестидесятою річницею волинської трагедії від 14.10.2003. URL: http://iportal.rada.gov.ua/news/Povidomlennya/13.html (дата звернення: 02.03.2018).

урочисто відкрито стелу у пам'ять про трагічні події 1943 р. Під час скорботного заходу президенти, засудивши злочин, наголосили на відкритості до діалогу, закликавши до порозуміння та примирення[150].

Кардинал УГКЦ Л. Гузар від початку 2000-х років закликав до порозуміння між українцями та поляками, особливо під час дискусії стосовно відновлення Цвинтаря Орлят у Львові. Кардинал 5 травня 2003 р. у посланні «До українського і польського сусідніх народів – братів у Христі», з нагоди вшанування 60-річчя Волинських подій, наголосив на потребі процесу, наслідком якого має бути політичне та релігійне примирення[151]. Любомир Гузар, за підтримки Глави Конференції римо-католицьких єпископів Польщі архиєпископа Юзефа Міхаліка, 19 та 26 червня 2005 р. (у Варшаві та Львові) провів спільні молитви «за примирення польського і українського народів». Під час літургій було оприлюднено «послання католицьких єпископів України і Польщі з нагоди акту взаємного прощення й об'єднання»[152].

Сенат (Верхня палата парламенту) Республіки Польща 20 червня 2013 р. прийняв резолюцію, у якій визнав Волинську трагедію «етнічною чисткою з ознаками геноциду». Водночас у документі зауважено, що «Поляки прагнуть примирення й дружби з українцями, – сказано в резолюції. – Це підтверджується численними доказами. Утім, справжнє примирення можна збудувати тільки на правді та спільному засудженні злочину»[153]. Леонід Кравчук (екс-президент) і тодішній голова парламентського комітету «Примирення між народами», перебуваючи

---

150 Президент Польщі Олександр Квасневський сподівається, що український і польський народи пробачать один одному за події, що відбулися на Волині в роки Другої світової війни. *Радіо Свобода.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/905380.html (дата звернення: 02.03.2018); Соловйов В. Виступ президента України у селі Павлівка з нагоди 60-річчя волинської трагедії. *Укрінформ.* URL: http://photo.ukrinform.ua/ukr/current/photo.php?id=36947 (дата звернення: 02.03.2018).

151 Перевезій В. Проблеми українсько-польського порозуміння на початку XXI століття та роль релігійних організацій у їх розв'язані. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* Київ, 2006. Вип. 29. С. 335.

152 Перевезій В. Проблеми українсько-польського порозуміння... С. 336.

153 Сенат Польщі натякнув на «геноцид» у Волинській трагедії. *Історична правда.* URL: https://www.istpravda.com.ua/short/2013/06/20/126540/ (дата звернення: 05.03.2018).

напередодні прийнятого рішення у Варшаві, «закликав польських політиків утриматися від оцінки трагічних подій на Волині як "геноциду", зазначивши, що це не сприятиме примиренню між народами»[154]. Однак ще більш популістичний крок здійснили депутати Партії регіонів та Комуністичної партії, ухваливши звернення до депутатів Сейму і маршала Єви Копач про підтримку рішення Сенату, а також прохання «визнати Волинську різанину ОУН-УПА геноцидом щодо польського населення і засудити злочинні діяння українських націоналістів», заради налагодження українсько-польської дружби[155]. Незабаром, 12 липня 2013 р., Сейм прийняв схожу ухвалу: «На липень 2013 року припадає 70 річниця хвилі злочину, який на Східних Кресах Другої Речі Посполитої допустила ОУН та УПА. Організований та масовий характер Волинської трагедії надає їй характер етнічної чистки з ознаками геноциду»[156].

Верховна Рада України 2015 р. прийняла Закон «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті», у якому статус борців за незалежність отримали серед інших формувань Організації українських націоналістів (ОУН) та УПА[157]. У відповідь на цей закон у Польщі, на фоні погіршення українсько-польських відносин та приходу до влади Партії «Право і Справедливість», 22 липня 2016 р. прийнято документ, у якому визначено, що події на Волині та Галичині (в тексті документу – Східні Креси) у 1943–1945 рр. були геноцидом проти польських громадян. Кількість жертв, згідно з цим документом, сягнула 100 000. Водночас у тексті ухвали стверджується, що «Сейм Республіки Польщі висловлює солідарність з Україною, яка бореться із зовніш-

154 Сенат Польщі визнав Волинську трагедію «етнічною» чисткою з ознаками геноциду. *Тиждень UA.* URL: http://tyzhden.ua/News/82685 (дата звернення: 05.03.2018).

155 ПР і КПУ просять сейм Польщі «заради дружби» визнати Волинську трагедію геноцидом поляків (Документ). *Тиждень UA.* URL: http://tyzhden.ua/News/83799 (дата звернення: 05.03.2018).

156 Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 lipca 2013 r. w sprawie uczczenia 70. rocznicy Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu Jej ofiarom. Monitor Polski. 2013. Poz. 606. URL: http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20130000606 (дата звернення: 05.03.2018).

157 Закон України № 314-VII «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» від 9.04.2015. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/314-19

ньою агресією за збереження своєї територіальної цілісності»[158]. Напруження у відносинах, яке виникло після ухвали згадуваної постанови, на думку діячки Богуміли Бердиховської, виникало через брак реальних, а не декларативних та систематичних кроків з боку України до налагодження взаємин, недооцінки ролі польського чинника. Натомість у Польщі «поширилося таке переконання, що Україна не трактує Польщу як серйозного партнера. По-друге, збільшення ролі наших націоналістичних політиків», вплинули також українофобських середовищ, пов'язані із Москвою[159]. Про тривале накопичення помилок в українсько-польському партнерстві писала також Альона Гетьманчук (директор Центру «Нова Європа», директор Інституту світової політики у 2009–2017 рр.): «У якийсь момент і в Варшаві, і в Києві перестали серйозно в нього інвестувати. Замість нового чітко окресленого порядку денного з'явився вакуум, який з легкістю заповнили політичні пристрасті навколо УПА і Бандери. Про історію говорити легше, ніж творити майбутнє»[160].

З ширшої перспективи проаналізував чергове загострення в польсько-українських відносинах український журналіст Віталій Портников. На його думку, постанова Сейму про геноцид на Волині «демонструє, що безконфліктний період у стосунках Варшави та Києва закінчився», що по-суті свідчить «про початок відчуження та конфронтації»[161]. Польські комуністи, як зауважував Віталій Портников, будували мононаціональну державу за зразком моделі Романа Дмовського. Однак після поваленння комунізму у зовнішній політиці Польща взяла за орієнтир ідею Єжи Гедройця (прихильника Юзефа Пілсудського), «який бачив майбутнє держави у союзі з новими державами на Сході – Україною, Литвою і Білорусією…»[162].

---

158 Сейм Польщі визнав Волинську трагедію геноцидом. *Радіо Свобода.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news/27873307.html (дата звернення: 05.03.2018).

159 Щур М. «З Варшавою треба розмовляти» – Бердиховська. *Радіо Свобода.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/27887551.html (дата звернення: 05.03.2018).

160 Гетьманчук А. Україна–Польща: партнерство без патронату і передумов. *Дзеркало тижня.* URL: https://dt.ua/internal/ukrayina-polscha-partnerstvo-bez-patronatu-i--peredumov-_.html (дата звернення: 05.03.2018).

161 Портников В. Рондо Дмовского: что ждет отношения между Украиной и Польшей. *Ліга.net.* URL: http://www.liga.net/opinion/291075_rondo-dmovskogo-chto-zhdet-otnosheniya-mezhdu-ukrainoy-i-polshey.htm (дата звернення: 05.03.2018).

162 Там само.

Утопічність цього конструкту не усвідомлювалася до 2014 р., після якого Україна «зажила власною політичною долею і власною історичною памят'ю – нехай і міфологізованою» (То, что эта концепция временная и утопичная, не было понятно ровно до того момента, пока Украина после 2014 года не зажила собственной политической судьбой и собственной исторической памятью – пусть и мифологизированной). Тобто В. Портников наголошує на тому, що після того, як Україна почала провадити самостійну політику, зокрема гуманітарну, яка відмінна від польського вектору, з'явилися непорозуміння, які також виникали у Польщі із Литвою після здобуття останньою незалежності[163].

Труднощі, до яких із певною циклічністю наближаються польсько-українські відносини після 2013 р., можна також пояснювати за допомогою не надто популярної тези про «латентний, прихований» польсько-український конфлікт на прикордонні, яку висловив польський дослідник Мацей Стемпка. У своїй розвідці він наголошує, що таке поняття не охоплює суперечку із використанням насильства, а застосовується до «підшкріної (прихованої) соціальної напруги та непроговорених жалів/втрат, яка впливає на відносин між соціальними групами»[164].

Зважаючи на травматичний досвід по обидва боки кордону, відносини на пограниччі будувалися в атмосфері певної обережності, існувала також певна дистанція між соціальними групами. Така поведінка стала проявом схеми уникнення конфлікту (conflict avoidence), що полягала в «уникненні всіх контактів, які могли б порушити статус-кво і призвести до небажаної ескалації», що по-суті є однією з перших ознак «прихованого конфлікту»[165]. Як зауважували респонденти, у польсько-українських відносинах бракувало «спільного знаменника», платформи для комунікації. Більшість з опитаних вважали, що на прикордонні немає конфлікту, але «відносини не є простими, відчувається певне напруження»[166].

---

163 Там само.

164 Stępka M. «Konflikt ukryty» a integracja europejska. *Trudne relacje polsko-ukraińskie w perspektywie społeczności pogranicza. Pamięć i integracja społeczna na pograniczach. Przypadek pogranicza polsko-niemieckiego i polsko-ukraińskiego* / pod red. D. Niedźwiedzkiego. Kraków: Zakład Wydawniczy Nomos, 2015. S. 137.

165 Ibid. S. 143–145.

166 Ibid. S. 147–148.

Життя української громади в Польщі, комеморатативні практики спільноти переселенців є частиною ширшого дискурсу українсько-польських відносин у гуманітарній сфері. Спільна історія, а особливо трагічні сторінки міжнаціонального конфлікту у роки Другої світової війни, унеможливлюють лінійний процес налагодження добросусідських відносин. Періодичні суперечки у царині польсько-української історії можна пояснити дещо сповільненим процесом «емансипації власної історії» в Україні, тобто не лише механічним заповненням т. зв. «білих плям», а й відкриттям/переосмисленням раніше заборонених питань, зокрема ОУН, УПА, українсько-польського конфлікту. Повільне оновлення, утвердження нових концептуальних підходів, які мали б прийти на заміну однобокому чорно-білому позитивістському баченню, вплинули на те, що майже чверть століття своєї незалежності Україна займала позицію слабшого-молодшого партнера в польсько-українському діалозі. Цьому частково сприяло економічне піднесення в Польщі після вступу до Європейського Союзу.

Дещо запізніле творення власного пантеону героїв та загальноукраїнського історичного концепту пов'язане із приходом у Польщі до влади у 2015 р. правих сил, які через низку невирішених проблем, заради мобілізації електорату, вдалися до маніпулятивних заяв, у яких на перший план ставилися дискусійні питання історії. Однак варто зауважити, що спалахи у т. зв. українсько-польській суперечці 2013–2017 рр. щодо місць пам'яті є результатом применшення ролі Польщі, її вкладу у розвиток демократії в Україні, як і частково дещо несерйозного/декларативного сприйняття важливих для Польщі гуманітарних дилем/проблем. Так само, як у випадку Польщі – тодішнє розчарування в Україні як потенційному партнері її можливості помірковано та систематично вирішувати нагальні питання, водночас недооцінка або ж частково небажання бачити в Україні самостійного гравця, що провадить свою історичну політику.

Збереження чи творення нової пам'яті у місцях, де раніше проживала українська громада в Польщі, залежить від багатьох факторів: свідомості корінних та нових мешканців, їх чисельного співвідношення, наявності авторитетів, які б впливали на формування суспільної думки, політики місцевої влади, гуманітарного дискурсу в країні загалом. Польська соціальна антропологиня Патриція Трещинська, на основі матеріалів, зібраних разом із студентами

Інституту етнології та культурної антропології Ягеллонського університету протягом 2012–2015 рр. та 2010–2011 рр., досліджувала практики пам'яті, тобто, як творять образ Бещадів сучасні його мешканці, що знають, як ставляться до залишеної бойківської української спадщини[167]. На її думку, після депортації українців у Бещадах спостерігалася т. зв. суспільна амнезія, відбувалося поступове зникнення та знищення слідів у вигляді цвинтарів, хрестів, будинків, хат, які залишилися після колишніх господарів – бойків. Вказаному процесу сприяли час, влада і частково місцеві мешканці[168]. Водночас вона наголошує, що цій місцевості не бракує образів пам'яті, але це пам'ять у певних межах, яка стосується не свого минулого (бойківського культурного спадку) та творення нового образу цього регіону, базуючись на історії освоєння, відкриття т. зв. піонерами[169]. Нині люди по-різному ставляться до українців та їхнього минулого. Там, де проживають свідки українсько-польського конфлікту, зазвичай домінує негативне сприйняття українців. Більш виваженим та відкритим до діалогу щодо міжнаціонального протистояння є населення тих місцевостей, де переважають поляки, т. зв. нові мешканці-осадники, які приїхали у різні періоди після депортації українців. Частина з них знає про зруйновані церкви чи цвинтарі і висловлює жаль, що немає ніяких згадок, що було тут раніше[170].

П. Трещинська, використовуючи концепцію американського літературознавця Стенлі Фіша про т. зв. «бутікову багатокультурність» (поверхневу, яка зосереджується навколо атракційних елементів культури), окреслює процес творення пам'яті про Бещади[171]. Використання бойківського спадку, його особливостей є лише позірним, без глибшого роздумування над ним чи причинами, які спонукали до депортації цих людей. За цього відбувається творення бойківськості без самих бойків[172], водночас, як зауважує авторка, «українськість … є вибіркова, дозволена лише в певних безпечних контекстах»[173]. Водночас

167 Trzeszczyńska P. Pamięć o nie-swojej przeszłości. Przypadek Bieszczadów. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2016. S. 9–15.

168 Ibid. S. 44–45.

169 Ibid. S. 40–43.

170 Ibid. S. 50–59.

171 Ibid. S. 36.

172 Ibid. S. 98–122, 135.

173 Ibid. S. 68.

П. Трещинська наголошувала, що «пам'ять в Бещадах належить до сфери дискурсу, вона є модельована, змінна»[174], тобто реальні та образні ландшафти місцевості можуть змінюватися, набувати нових форм.

На повсякденний, неофіційний рівень міжлюдських стосунків позитивний вплив мають громадські ініціативи, які повинні зберегти пам'ять про українську присутність у Польщі, її матеріальну культуру. У 1957 р. з'явилося Студентське коло бещадських провідників у Варшаві (Studenckie Koło Przewodników Beskidzkich w Warszawie), метою перших мандрівок якого було описати культуру, яка зникала, Лемківщини у Низьких Бескидах (Бещадах). Зібрані матеріали у перших мандрівках опублікували в часописі товариства, видано також невеликий путівник. Це товариство діє досі, спершу воно існувало у формі студентського кола Варшавської політехніки, а від 2005 р. діє як громадська організація, що реалізує різні проєкти[175]. У 1980 р. Станіслав Крицінські організував мандрівку Перемиським Підгір'ям та Бескидами, а через те, що там протікала р. Сян, охрестив табір «Надсянням». Цей табір декілька років провадив запис місцевих жителів, зокрема тих українців, які повернулися після депортації[176].

У 1983 р. постала Суспільна комісія опіки за пам'ятками церковного мистецтва (Społeczna Komisja Opieki nad Zabytkami Sztuki Cerkiewnej), яку очолив Богдан Мартиняк, яка діяла під патронатом Головного управління Товариства опіки за пам'ятками (Zarząd główny Towarzystwa Opieki nad Zabytkami)[177]. Перші роки організація займалась інвентаризацією, описом пам'яток, подавала запити на внесення їх до реєстру пам'яток, згодом разом із іншими схожими товариствами займалась консервацією та реставрацією[178].

---

174 Ibid. S. 137.

175 Kryciński S. Ćwierć wieku spotkań z Bieszczadami. Tematy polsko-ukraińskie. Historia. Literatura. Edukacia / pod red. R. Traby. Olsztyn, 2001. S. 328; O SKPB Warszawa. URL: http://www.skpb.waw.pl/o-nas/kim-jestesmy.html (дата звернення: 06.03.2018).

176 Kryciński S. Ćwierć wieku spotkań z Bieszczadami... S. 328–330.

177 Brykowski R, Martyniuk B. Dziesięć lat działalności Społecznej Komisji Opieki nad Zabytkami Sztuki Cerkiewnej Towarzystwa Opieki nad Zabytkami. Ochrona Zabytków. Warszawa, 1993. T. 46. Nr 1(180). S. 5.

178 Ibid. S. 5–16; Kryciński S. Ćwierć wieku spotkań z Bieszczadami... S. 330–331; TonZ Kronika «Bieszad». URL: http://www.tonzbieszczadzki.pl/kronika.htm (дата звернення: 06.03.2018).

Більш відомим в Україні є товариство «Магурич», засноване в 1987 р. поляком Шимоном Моджеєвським. Постійні члени цього товариства та ентузіасти на волонтерських засадах відновлюють надгробки-пам'ятники на давніх українських кладовищах, розташованих на південно-східних теренах Польщі. Товариство існує завдяки пожертвам приватних осіб та фундацій, що займаються збереженням культури, грантам та програмам Міністерства культури Польщі. Більшість членів групи є поляками, проте долучаються також українці, які проживають у Польщі[179].

Збереженням історії про українські етнічні терени, які знаходяться за межами сучасних кордонів, у Львові від 2014 р. займається молодіжна громадська організація «Вирій». Одним із напрямків діяльності товариства є впорядкування закинутих українських цвинтарів у Польщі, популяризація історії Закерзоння[180]. Ця ініціатива виникла у 2008 р. на основі експедиції студентів Львівського політехнічного університету «Меморіальна пластика бруснівської школи в контексті ревалоризації (відновлення) архітектури ансамблів кладовищ у с. Жуків (Любачівщина, Республіка Польща)». Подорож відбулася за сприяння і запрошення Перемиського відділу Об'єднання українців у Польщі та мецената Андрія Кобака (Вроцлав). У 2009 р. проведено перший виїзд «Вирію» як міжнародного пластунського табору Пласту в Україні, що діє за кордоном[181]. Учасниками таборів-експедицій є молоді волонтери з України, частина з яких мають коріння із Закерзоння. Партнерами є: «Пластове товариство "Ватага Бурлаків"», Пласт Національна скаутська організація України, Львівська обласна організація «Лемківщина», Львівська молодіжна громадська організація «Молода Лемківщина», Організація української молоді «Спадщина», Громадська організація «Закерзоння» (Канада), Львівська міська рада, Львівська обласна рада, Львівська обласна

179 Банахевич Ю. Шимон Моджеєвський, голова громадської організації «Магурич» (Польща). «Помста на померлих – це виняткова підлість». *Укрінформ.* URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2182358-simon-modzeevskij-golova-gromadskoi-organizacii-maguric-polsa.html (дата звернення: 06.03.2018).

180 Офіційна сторінка Громадського об'єднання «Вирій». URL: https://www.facebook.com/pg/vyriy.ua/about/?ref=page_internal (дата звернення: 06.03.2018).

181 Вирій. *Український Пласт. Офіційна сторінка Конференції Українських Пластових Організацій.* URL: http://plast.org/projects/vyrij/ (дата звернення: 06.03.2018).

державна адміністрація. Завдяки поїздкам «Вирію» впорядковано і відновлено кладовища у с. Жуків, Князі, Суха Воля, Подемщина[182].

Українська журналістка Наталка Довга, дізнавшись про те, що її бабця переселена, надихнувшись родинною історію, розпочала запис свідчень людей в Україні та Польщі, які були депортовані у 1944–1951 рр. Згодом до проєкту приєдналась активістка Ханна Новіцька. У результаті постала документальна виставка «Лінія-Linia», яка розповідає історію 12 переселенських родин по обидва боки кордону[183]. Таку ж комеморативну та просвітницьку мету має проєкт, присвячений операції «Вісла», що реалізований у 2017 р. пересувним Музеєм міграції. Виставка, яка міститься у невеликому кемпінговому причепі, представляє інтерв'ю з очевидцями[184].

Фольклорні фестивалі, наприклад «Лемківська ватра» у с. Ждиня (Горлицького повіту Польщі), на яку щорічно від 1982 р. приїжджають лемки з цілого світу[185], або ж «Дзвони Лемківщини» (існує від 1999 р., а від 2001 р. проводиться у м. Монастириськ Тернопільської області)[186] та інші, мають на меті не лише розважити, а й слугують новим способом пізнання минулого через

182 Корбут О. Незабаром стартує табір-експедиція «Вирій-2017». *Простір. The Ukrainian multimedia portal.* URL: http://prostir.pl/2017/08 (дата звернення: 06.03.2018). Офіційна сторінка Громадського об'єднання «Вирій». URL: https://www.facebook.com/pg/vyriy.ua/about/?ref=page_internal (дата звернення: 06.03.2018).

183 Луценко Н. Довга Наталія «Жінка без перерви говорила вісім годин. Зупинилася, коли вичерпався заряд акумуляторів у моїй камері». *Gazeta. ua.* URL: https://gazeta.ua/articles/people-and-things-journal/_zinka-bez-pererv-govorila-visim-godin-zupinilasya-koli-vicherpavsya-zaryad-akumulyatoriv-u-moyij-kameri/816282 (дата звернення: 06.03.2018); Umięcka A. Wystawa Line/Linia/Лінія – lustrzane odbicia polskich i ukraińskich historii. *Portal Miasta Gdańska.* URL: http://www.gdansk.pl/wiadomosci/Wystawa-Line-Linia-w-ECS,a,91948 (дата звернення: 06.03.2018).

184 Haczek Z. 27. FilmFestival Cottbus: Muzeum Migracji w przyczepie? Tak! I jeszcze zrobiło sobie tu przystanek. *Gazeta Lubuska.* URL: http://www.gazetalubuska.pl/kultura/a/27-filmfestival-cottbus-muzeum-migracji-w-przyczepie-tak-i-jeszcze-zrobilo-sobie-tu-przystanek,12663766/ (дата звернення: 06.03.2018).

185 У Польщі розпочався фестиваль «Лемківська Ватра». *Еспресо.* URL: https://espreso.tv/news/2017/07/23/u_polschi_rozpochavsya_festyval_quotlemkivska_vatraquot (дата звернення: 06.03.2018).

186 Фестиваль «Дзвони Лемківщини» відбудеться на Монастирищині 3–4 серпня. *Телекомпанія TV-4.* URL: http://tv4.te.ua/festyval-dzvony-lemkivshchyny-vidbudetsia-na-monastyryshchyni-3-4-serpnia/ (дата звернення: 06.03.2018); Бадяк В., Нечай В. Вісті з Козівщини. *Інформаційний бюлетень Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння».* 2016. липень. № 27. С. 11.

творення, театралізацію нового місця пам'яті[187], у якому можна відчути єдність, співпричетність, тимчасово відтворити втрачену реальність за допомогою музики, співів і кулінарії.

Вдалим проєктом ревіталізації простору є агротуристична резиденція «Хутір Горaєць» в одноіменному селі Прикарпатського воєводства Польщі, заснована у 2006 р. старанням подружжя Пйотровських у відремонтованій закинутій школі. На базі «Хутору Горaєць» постав фестиваль Культуру Пограниччя «Фольковисько», що став візитівкою регіону, прикладом добросусідства з Україною[188]. Згодом з'явилося товариство із такою ж назвою, яке, окрім організації фестивалю, діє у сфері соціально-культурної анімації[189].

187 Szpociński A. Miejsca pamięci (lieux de mémoire).(Sites of Memory). *Teksty Drugie. Teoria literatury, krytyka, interpretacja*. Warszawa, 2008. Isuue 4. S. 16–19.

188 Wilk E. Folkowisko w Gorajcu. Kto za tym stoi? *Tygonik Sanocki.* URL: https://tygodniksanocki.pl/2017/08/21/folkowisko-w-gorajcu-kto-za-tym-stoi/ (дата звернення: 06.03.2018); Ludzie Folkowiska. *Stowarzyszenie Folkowisko.* URL: http://folkowisko.gorajec.info/przykladowa-strona/ (дата звернення: 06.03.2018).

189 Otwarcie Galerii Sztuki w Dzwonnicy przy gorajeckiej cerkwi. *Stowarzyszenie Folkowisko.* URL: http://folkowisko.gorajec.info/otwarcie-galerii-sztuki-w-dzwonnicy-przy-gorajeckiej-cerkwi/ (дата звернення: 06.03.2018); Porządkujemy cmentarze. *Stowarzyszenie Folkowisko.* URL: http://folkowisko.gorajec.info/porzadkujemy-cmentarze/ (дата звернення: 06.03.2018).

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-9

Ірина Деревчук

Розділ 9

Проблеми збереження національної ідентичності в родинах поляків на українсько-польському пограниччі після Другої світової війни (на матеріалах усної історії)

Часопростір українсько-польського пограниччя після Другої світової війни й аж до сьогодні сприяв формуванню унікальної ідентичності польського населення Заходу України. Ця унікальність полягала не лише в локальних взаємопроникненнях, а отже, і міксуванні культур, а крилася глибше: у можливостях щоденного вибору на користь польського «свого» чи знайомого, але «чужого» українського. Крім згаданих двох, існувала і третя вісь вибору, що була радянською. Її семантика ховалася в російській мові, ідеологізації, а також значній присутності радянського в громадському просторі. Периферія територій по обох боках кордону накладалася на периферію поглядів та саморефлексій. Їх переплетення виливалося у формування особливої, подвійної ідентичності за схемою «національність польська, громадянство українське». Інші ж варіанти самоідентифікації не виключали можливостей вибору в бік польської, української чи навіть російської ідентичностей. Незважаючи на внутрішні (особистісні) та зовнішні (міждержавні та політичні) обставини, полякам на пограниччі вдалося зберегти власну національну ідентичність та передати її наступним поколінням.

Фундаментом польської ідентичності були родини, члени яких, попри зовнішні та внутрішні обставини, залишалися опорою один для одного. Вони спілкувалися рідною мовою, ходили до костелу та формували ширшу спільноту на основі національності. Саме родини залишалися стійкою одиницею польськості на пограниччі до 80-х років XX ст. Відтоді й дотепер фокус із родин дедалі більше зміщується на особистості. Головною причиною цього є змішані

шлюби[1]. У цьому дослідженні проаналізуємо польську родину на пограниччі як основу збереження польської мови, культури та католицької церкви в регіоні. Крізь призму її внутрішніх законів і правил, зовнішніх впливів простежимо особливості функціонування історичної пам'яті та формування стереотипів. Важливу роль у дослідженні відіграв аналіз дитячого бачення та простеження пластів пам'яті й формування ідентичності, яке відбувалося з дорослішанням.

Основним джерелом для дослідження були усноісторичні матеріали, зібрані за допомогою інтерв'ювання осіб, які вважають себе поляками або виросли в польських сім'ях на українсько-польському пограниччі в 60–80-х роках XX ст. Проаналізовані інтерв'ю записані в рідних для респондентів містах та селах на прикордонні – у Яворові, Мостиських, Стрілецькому, Крисовичах. Інтерв'юерка в процесі глибинного інтерв'ю працювала за попередньо укладеним питальником, який містив питання про радянську буденність, особливості пропаганди та її впливи, а також мовну, релігійну й національну ідентифікації в розрізі проблем становлення та набору особистісних переконань і суспільних стереотипів. Матеріали інтерв'ю стали вичерпним джерелом для аналізу особливостей повсякдення, індивідуальних і колективних практик удома та в соціумі.

Мікроісторії респондентів доповнили канву соціально-історичних процесів, дали змогу дослідити її впливи на щоденність дітей і проаналізувати роздуми дорослих про вибір самоідентифікації, який наштовхувався на впливи родичів і суспільства, стереотипи та упередження. До уваги взято також матеріали інтерв'ю з українцями, які жили поруч. Вони відповідали на аналогічні питання, а також роздумували над проблемами сусідства, інакшості польського середовища та його впливи на локальну культуру. Отримані матеріали допомогли краще зрозуміти особливості польських родин, їхню поведінку і способи комунікації із зовнішнім світом, висвітлити процеси радянізації польського простору пограниччя очима спостерігача, який мимоволі ставав учасником цих процесів. Усноісторичні дослідження разом із науковою літературою, представленою українською та польською історіографіями, є вичерп-

1 Калакура О. Поляки на землях України: ментально-етнографічний портрет XX ст. *Курасівські читання*. Київ, 2005. С. 181.

ними джерелами для конструювання колективного портрету та мікроклімату родини, особливостей її самоідентифікації в радянський та сучасний періоди історії України.

Ідентичність, родинна історія та пам'ять крізь призму стереотипів: теоретичний аспект. Ідентичність, родинну пам'ять та стереотипи об'єднує особистість, її світогляд і простір, який вона створює. Для формування світогляду та соціалізації особи в суспільстві їй необхідна вчасна самоідентифікація, що зумовлюється пошуком відповіді на питання «Хто я?» та «Який / Яка я?»[2]. В основі цих процесів лежить зіставлення власного індивідуального та набутого колективного досвіду, а також взаємодія за схемою «свій – чужий» / «ми – вони», яка через протиставлення до «чужого» дозволяє зосередити увагу і краще зрозуміти «своє» та самовизначитися на виході[3]. Ця логічна схема має багато протиріч та нюансів, на які впливають багато чинників: стать, територіальне розміщення, соціально-економічні, культурні, релігійні практики та національність особи[4].

Національна ідентифікація є однією з найскладніших, особливо якщо довколишній простір особи був не однорідним, а, наприклад, пограничним, де між собою перепліталося дві або більше культур і народів. Додатково дослідники називають існування органічної ідентичності, означеної при народженні відповідно до етносу, носієм якого є дитина, та інституційної, згідно із соціально-історичними інститутами, які особа сприймає як «свої». Спираючись на ці факти, можна стверджувати що в певних випадках особа може нести подвійну національну ідентичність. Яскравим прикладом такого явища є вже згадуване українсько-польське пограниччя, будучи жителем якого особа ідентифікуватиме себе з польською нацією через коріння, культуру та віру й одночасно з українською, через соціум та державні інститути, з якими вона взаємодіє. Отже, феномен «gente Rutheni, natione Poloni», відомий ще з XIX ст.[5], проходить

2 Верменич Я. Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір. *Регіональна історія України* / гол. ред. В. Смолій. Київ, 2012. Вип. 6. С. 67.

3 Кривошеїн В. Ментальні ризики в ракурсі «Ми» – «Вони». *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних імені І. Ф. Кураса НАН України* / гол ред. О. Рафальський. Київ, 2017. Вип 2 (88). С. 266–268.

4 Сміт Е. *Національна ідентичність* / пер. з англ. П. Таращука. Київ, 1994. С. 224.

5 Мудрий М. Між поясненням, виправданням і осудом: образ «русинів польської нації» в галицькій публіцистиці з передодня Першої світової війни. *Історичні та культурологічні студії* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2014–2015. С. 99.

власні трансформації і нині, але вже в інших умовах та з означенням «національність польська, громадянство українське»[6].

Українська ідентичність таких осіб є не випадковою. Поляки та українці протягом багатьох віків історії були сусідами та переживали різні етапи стосунків – як ворожі, так і дружні[7]. Вони були частинкою єдиного простору та щодня, незважаючи на ментальні та культурні відмінності, переживали спільний досвід[8]. Взаємні упередження й стереотипи стали частиною колективного досвіду, який вбирала дитина від народження[9]. Із дорослішанням вона накладала його на досвід індивідуальний та родинний, вибудовуючи власні поведінкові моделі та місце стереотипів у них. Український простір після Другої світової війни був для поляків ближчим і зрозумілішим, ніж простір радянський, насаджений владою. Його культурні коди – такі, як російська мова, символіка, ідеологія, ритуали, були для пересічних жителів пограниччя невідомими, а отже, і «чужими».

У питаннях ідентифікації людини важливо враховувати її родинне середовище та виховання, адже саме в родині дитина отримує перший досвід, вчиться сприймати себе та світ. Родина, крім кровної спорідненості, об'єднана спільним досвідом, стереотипами та пам'яттю. Спільна історична пам'ять, яка є уявним конструктом і передається з покоління в покоління через комунікацію та матеріальні речі зі значенням, формує стійку спільноту[10]. У родині дитина вперше засвоює усталені уявлення, що відображають колективний досвід і ставлення соціальної групи до певних явищ чи осіб, тобто стереотипи[11]. Стереотипи зазвичай є стійкими, а їх руйнування –

---

6 Інтерв'ю зі Станіславою, 1961 р. н., записане у с. Стрілецьке 12 жовтня 2023 р. Зберігається в архіві авторки.

7 Mędrzecki W. Pogranicze polsko-ukraińskie. Perspektywa polska. *Materiały z XIII posiedzenia Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów Polsko-Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii.* URL: http://surl.li/ogvtj

8 Нізінська Е. Толерантність, співжиття чи ізоляція? Національна ситуація в містечках польсько-українського пограниччя: приклад Самбора 1918–1939 років. *Історичні та культурологічні студії* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2014–2015. С. 106.

9 Зашкільняк Л. Історичні міфи і стереотипи як складова суспільної свідомості та соціальної практики. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні.* Львів, 2009. С. 8.

10 Марущак О. Історична пам'ять сім'ї та можливості «усної історії». *Перспективи*. 2011. Вип. 3 (49). С. 100.

11 Зашкільняк Л. Історичні міфи і стереотипи... С. 7–8.

травматичним. Вони можуть нести як негативний, так і позитивний досвід, бути уявними або фальшивими[12].

Національні стереотипи допомагають окреслити риси народу[13]. Упродовж багатовікового сусідства поляків і українців взаємні стереотипи формувалися крізь призму відносин пана-шляхтича (поляка) і селянина (українця)[14]. Зі зміною влади на радянську, коли поляків та українців «зрівняли» у статусах робітників та колгоспників, міжнаціональні взаємини змінилися в бік, радше, дружніх, але взаємні стереотипи залишилися. У цьому дослідженні їх варто розглядати крізь призму українсько-польського пограниччя, де поляки були оточені українським простором з «ін'єкціями» радянської ідеології та влади. До уваги варто взяти «явище призми», коли людина сприймає представника іншої етнічної групи, у даному разі поляка, через усталені установки, набуті з колективного або індивідуального досвіду [15]. Так, доволі стійким був стереотип поляка-католика, з подальшим утотожненням усієї католицької церкви та релігійних свят з виключно польськими, а також поляка-шляхтича, який в уявленнях українців був упертим і злопам'ятним та «постійно» гнобив українського селянина. Існували й позитивні стереотипи – про національну свідомість, підприємливість, ощадність, гоноровість[16].

Стереотипи як більш чи менш узагальнене віддзеркалення суспільних явищ[17] пов'язані з родинною історичною пам'яттю, бо значною мірою виходять з неї. Ці явища є дуже важливими для самоідентифікації, бо дозволяють зіставляти й шукати протиріччя в колективному та індивідуальному досвідах, а також родинній,

12 Аркуша О. Польський і російський чинники у формуванні сучасної національної свідомості галицьких українців: історичний досвід і сучасні паралелі. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні…* С. 144.

13 Там само. С. 145.

14 Сілецький Ю. Стереотипи «ляха» та «москаля» у традиційному світогляді українців: спільні та відмінні риси. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні*… С. 123.

15 Чушак Х. «Українці – брати чи вороги?»: спроби польської антикомуністичної опозиції подолати негативні стереотипи щодо українців та України. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні*… С. 336.

16 Калакура О. Поляки на землях України: ментально-етнографічний портрет XX ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2006. Вип. 30. С. 181–182.

17 Аркуша О. Польський і російський чинники… С. 144.

соціальній та культурній пам'яті[18]. Виходячи з контексту, ідентифікацію поляків пограниччя можемо окреслювати як стійку, адже вони так і не стали українцями чи «радянськими людьми», а, навпаки, зберегли свою ідентичність, попри обмеження, заборони та відсутність підтримки. В обмеженості й замкнутості їм вдавалося зберігати себе і виховувати нащадків, які до сьогодні з гордістю називають себе поляками, одночасно шануючи Україну.

Польські родини на пограниччі крізь призму візії дитини. Ознакою стійкої присутності Польщі на пограниччі були польські родини, які зберігали свою культуру та традиції. Проживаючи компактно, вони підтримували між собою зв'язки, зустрічалися в костелі та поза його межами, плекали мову й традиції у власних домівках, а одночасно були дзеркалом організації суспільного порядку[19] та лакмусом для відстеження процесів у державі. Їхні родинні історії та пам'ять є цілим пластом для дослідження (не) почутих сторінок особистих біографій, що разом творять історію локальну та національну. Серед респондентів цього дослідження були особи з сімей, де батьки походили з польських родин, а також зі змішаних родин, у яких тільки мати або батько були поляками.

У цьому дослідженні «ключовим» членом родини, крізь призму бачення якого розкриваються особливості побутування, пригадування та затирання пластів пам'яті, є дитина. Її світ, поведінкові та комунікативні практики у взаємодії з найближчими родичами: батьками, братами / сестрами, дідусями / бабусями та тітками / дядьками – дають змогу проаналізувати кожного родича та його впливи, а потім помістити їх у єдиний простір і дослідити практики взаємодії. Призма дитини є не випадковою, адже саме діти вбирали в себе всі позитивні та негативні стереотипи та були відображенням виховання, а отже, і поглядів та настроїв, які побутували в родині.

Діти польського походження, які народилися і виросли на пограниччі у 60–80-х роках XX ст. особливо не відрізнялися від однолітків. Вони ходили в такі ж самі школи, відвідували ті самі гуртки та були членами дитячих і молодіжних організацій. Вони разом з іншими

18 Расевич В. Політика пам'яті і подолання міжнаціональних стереотипів. *Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні*… С. 54.

19 Мелешко Л. Сільська родина Донеччини в нових історичних умовах (1990-ті роки). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 77.

дітьми та дорослими ділили єдиний публічний простір, який був радянізований. А також більшою чи меншою мірою приймали та переймалися радянськими вимогами та правилами, сприймали по-своєму буденність та адаптувалися до щоденних викликів життя. Відмінність між однолітками приховувалася в просторі приватному. Почасти у польських сім'ях він був іншим, з наголосом на віру та традиції. Такі діти, крім української та шкільної російської, вдома розмовляли та вчилися польської мови, мали у своєму розпорядженні кілька книг, уміли молитися та вірили в Бога. Про інший досвід життя переважно мовчали, а разом з тим не вважали його чимось надто особливим та просто насолоджувалися дитинством.

Бабуся та дідусь. Найбільше часу діти проводили з бабусями й дідусями. Через зайнятість батьків саме вони були першими та найближчими друзями. У свідомості дитини бабусі та дідусі були оплотом польськості[20]. Саме вони бачили їхню спільну Батьківщину незалежною. Почуття волі вони трактували не лише крізь призму відсутності окупантів, а й через поняття внутрішньої свободи, яка поєднувалася з почуттям комфорту в суспільному середовищі та можливостями жити у власному мовному та історичному середовищі[21]. Бабусі та дідусі, народжені у 20–30-х рр. XX ст., вважали себе «автохтонами»[22]. На їхню долю випали випробування Другої світової війни. Біль, страждання, смерті були буденністю того часу та наклали відбиток на їхнє життя.

Важкі теми минулого часто замовчувалися в присутності дітей з огляду на страх, самоцензуру та суспільну цензуру: «Бабця нам все розказувала про війну лише те, що дуже страшно. Як ми перепитували, то вона все казала, "нє-нє, нє вольно" (*не можна – І.Д.*), вона по-польськи все говорила, до кінця життя. І вона казала, та й ліпше щось веселе тобі розкажу, і вона розказувала якісь там жарти»[23]. Багато респондентів згадували історії, які бабуся розповідала вже після роз-

20 Інтерв'ю з Ядвігою, 1970 р. н., записане у м. Мостиська 15 жовтня 2023 р. Зберігається в архіві авторки.

21 Інтерв'ю з Юзефією, 1944 р. н., записане у с. Стрілецьке 20 жовтня 2023 р. Зберігається в архіві авторки.

22 Інтерв'ю зі Станіславою, 1961 р. н., записане у с. Стрілецьке 20 жовтня 2023 р. Зберігається в архіві авторки.

23 Інтерв'ю з Яною Марковською, 1974 р. н., записане у м. Яворові 20 листопада 2021 р. Зберігається в архіві авторки.

паду СРСР – про власні переховування та бойові звитяги діда, учасника Армії Крайової[24]. Варто зауважити, що, незважаючи на «неповні» та фрагментарні розповіді, онуки хотіли бачити бабусю й дідуся героями, які змагалися з режимом та гідно протистояли небезпекам, навіть якщо правда про їхнє життя була іншою[25]. Так викривлювалася інформація, змінювалися спогади, а це, своєю чергою, сприяло поглибленню прірви між історією публічною та приватною[26].

Спілкування з бабусею та дідусем було «мостом пам'яті», між прожитим досвідом 1930–1940-х років та ще не здобутим досвідом дитини 1960–1970-х років, яка про війну і незалежність знала тільки з книжок і розмов. У західній історіографії такий «міст пам'яті» визначають як пам'ять комунікативну. Осередком її творення є родина (або інша стійка спільнота пов'язаних між собою осіб), а основою – комунікація між членами, яка відбувається крізь призму передачі особистого досвіду та індивідуальних біографій. Комунікативна пам'ять є мобільною, бо може рухатися в минуле, сягаючи трьох поколінь назад[27]. Історія, яка передавалася через безпосередніх свідків, доводила живучість традиції, а в ході озвучення спогадів трансформувалася в досвід та закріплювалася, а також долучала дітей, які не були співучасниками або очевидцями подій, до спільного історичного досвіду.

Комунікація з бабусею та дідусем відбувалася з допомогою вербальних та невербальних жестів: звичок, навичок чи мовою тіла, які ставали окремим пластом досвіду і пам'яті. Так, бабусю і дідуся вважали інтелігентами, починаючи від стриманості в розмові та закінчуючи уважністю до деталей, ревними католиками, які підтримували релігійні традиції всієї сім'ї, патріотами Батьківщини, навіть якщо вони проживали поза її межами. Ці риси були доволі стереотипні і в колективній пам'яті ототожнювалися з усіма поляками[28]. Їх вбирали й діти, а згодом (не) свідомо транслювали і на

24 Інтерв'ю з Лілею Графінською, 1969 р. н., записане у м. Яворові 10 квітня 2016 р. Зберігається в архіві авторки.

25 Вельцер Х. Історія, пам'ять і сучасність минулого. *Недоторканний запас.* 2007. № 2–3. С. 27–34.

26 Марущак О. Історична пам'ять сім'ї та можливості «усної історії»…

27 Ассман А. *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*. Київ, 2012. С. 141–151.

28 Калакура О. Поляки на землях України: ментально-етнографічний портрет XX ст... С. 180.

своє життя: «Але я всю ту інтелігенцію, таку інтелігентність власне запам'ятала від своєї бабусі і діда, бабуся Гелена і дідусь Томаш, дядек (*дідусь. – І. Д.*) Томаш. Власне, що таке ставлення один до одного було дуже гарне, ніколи там поганого слова не чула, щоб дід бабусі сказав, ця така якась культура мені, власне, що заклалося з дитинства, ці такі гарні стосунки і ця релігійність, ця побожність, власне, передалася з цієї сім'ї»[29].

Багато респондентів акцентували на постатях бабусі і дідуся в контексті розмов про молитву вдома, відвідини костелу та підготовку до релігійних свят[30]. Бабуся об'єднувала довкола себе всіх родичів, особливо на свята, та сприяла тому, щоб жива традиція її дитинства передавалася далі, продовжувала своє життя в онуках і була фундаментом ідентичності та єдності родини: «І то вечеря була традиційна така, польська. Пам'ятаю, короп запечений, все-таки більше рибних страв, голубці з тертої картоплі бабця робила, може, в кожній родині своя традиція до того є, але ті маківники, пампухи з ружею, що мені найбільше запам'яталося, і бабчині вареники зі всім – картопля, капуста. Ну найбільше пам'ятаю голомбкі (*голубці – І.Д.*) з тертої картоплі. Все пам'ятаю, вона казала, їх треба їсти гарячими, бо потім недобрі будуть, і ми то їли, і вона якусь таку спеціальну піджарку пісну під то робила, так було цікаво, дуже цікаво»[31]. В часі свят дитина найбільше відкривала для себе Польщу, яка була присутня через готування традиційних страв, дотримання традицій, спільну коляду, а також розмови і дискусії польською мовою. Своїм прикладом інтелігентності, побожності, патріотизму, прямолінійності, а часом злопам'ятності бабуся та дідусь виховували дітей, а одночасно й формували стереотипи та передавали пам'ять про свій життєвий досвід наступним поколінням.

Мама і тато. Радянські батьки 1960–1980-х років були надто заклопотані роботою та побутом, тому приділяти увагу дітям вдавалося не часто. Та все ж саме вони залишалися для дітей першим і найважливішим прикладом для наслідування. Виражено це проявлялося в питаннях вибору національної ідентичності, коли діти

29 Інтерв'ю з Лілею Графінською…

30 Інтерв'ю з Ренатою, 1973 р. н., записане у с. Стрілецьке 20 жовтня 2023 р. Зберігається в архіві авторки.

31 Інтерв'ю з Яною Марковською…

брали приклад з батьків у власному самошуканні[32]. Дитинство мами й тата респондентів припадало на війну та повоєнну відбудову. Це був важкий і травматичний досвід, який відобразився на майбутньому та був важливим, а часом і центральним, у процесі самоідентифікації[33].

Батьки опитаних респондентів були тим поколінням, яке зростало разом із творенням радянського на Заході України, що проявлялося у візуальній зміні простору та його ідеологічного наповнення. Життя змушувало шукати власне місце в системі радянських координат. Це йшло врозріз із комунікативною пам'яттю, яка творилася в родинах з великою обережністю. Батьки, щоб захистити дітей і не постраждати самим, дуже мало розповідали про пережите. Наступне покоління унаслідувало спосіб поведінки, який виражався в покорі та мовчанні. Ними керував цілком виправданий страх за власне життя, який передавався дітям та онукам. Самоцензура змушувала мовчати й засвоювати радянські правила гри[34].

Поляки досить некомфортно почувалися в радянському середовищі, адже СРСР забрав у них майно й домівки, перетворив на бідняків[35]. Поширеними в 1950-х рр. були випадки висміювання за польське походження серед однолітків і вчителів, зверхнього ставлення та безпідставного занижування оцінок: «В нас більше в класі нікого не було поляків, але я відчувала таку, що все одно до поляків якось тут, ну я відчувала що якось не так до мене ставляться. Мені занижували оцінки. Я, наприклад, англійську знала майже найкраще в класі, англійська і фізкультура то були для мене найліпші уроки в класі. Від мене могли списувати, але я мала завжди занижені оцінки по всьому»[36].

Активна радянізація залишалася ззовні, хоча й не без впливу на світогляд. Домівки дихали «польськістю», що виявлялося в спілкуванні польською мовою, книгах, іконах, збережених традиціях. Батьки респондентів у своєму дитинстві ходили під замкнені кос-

32 Інтерв'ю з Лілею Графінською…

33 Марущак О. Історична пам'ять сім'ї та можливості «усної історії»… С. 101.

34 Інтерв'ю з Наталією Костишин, 1958 р. н., записане у м. Яворів 28 березня 2016 р. Зберігається в архіві авторки.

35 Інтерв'ю з Яною Марковською…

36 Інтерв'ю з Софією Міхневич, 1945 р. н., записане у м. Яворові 12 квітня 2016 р. Зберігається в архівів авторки.

тели молитися, або долали відстані до храму більше ніж 50 кілометрів: «Як була церква Юра закрита, дідо йшов пішки до Львова до Катедри, він брав тьотю Аню, і мою маму, бо вуйко Славко і тьотя Леся були молодші. І вони йшли пішки. Бувало таке, що підвезуть їх бричкою, фірами, а так йшли, по кілька годин йшли до Катедри»[37]. Ревна релігійність, яку прищеплювали батьки, йшла врозріз з офіційною пропагандою. Саме батьки респондентів першими стикалися з конфліктом між релігійністю вдома й насаджуваним атеїзмом у школі, що було досить руйнівним для дитини, світогляд якої лише формувався.

Способи пригадування та самі механізми формування спогадів витіснялися завченими та навіяними радянською владою ідеологемами про «нормальність» та «абсолютну звичайність» простору довкола[38]. «Вбивство» індивідуальності проявлялося згодом в атрофії спогадів, коли особа не помічала власної унікальності. Дуже часто наративи таких осіб мають умовну межу, що стосувалося радянського, яке фігурувало як «звичне, добре та нормальне», і польського, яке ховалося в просторах дому та родини. Для дитини батьки були ретрансляторами пам'яті бабусь і дідусів, містком, через який дитина цю пам'ять отримувала та засвоювала, особливо коли живих трансляторів уже не було[39]. Коли ж найстарші родичі були присутніми, пальма першості в трансляції традицій, особливо крізь призму свят, надавалася саме їм, а підготовка і саме святкування проходили під їх керівництвом.

Брати / сестри, тітки / дядьки та сусіди. Важливою частиною родини, особливо з проєкції дитини, є брати / сестри, тітки / дядьки, а також сусіди. Усі вони здобували подібний досвід у своїй місцевості та творили спільноту, яка розширювали межі та розуміння родини[40]. Особливо цінною така спільнота була для поляків пограниччя, які, перебуваючи в оточенні українців, формували свою ідентичність на пошуку протилежностей у парадигмі «ми – вони», і, чим більше заглиблювалися у свою спільноту, тим краще розуміли відмінності від українського та нав'язаного

37 Інтерв'ю з Яною Марковською…

38 Інтерв'ю з Софією Міхневич…

39 Марущак О. Історична пам'ять сім'ї та можливості «усної історії»… С. 101.

40 Нізінська Е. Толерантність, співжиття чи ізоляція?.. С. 106.

радянського просторів[41]. Комунікація між своїми у спільноті розширювала розуміння «родини» не лише в межах кровної, а й ментальної спорідненостей, у даному разі на основі спільної самоідентифікації.

Однодумцями та найближчими друзями дитини були брати і сестри. Спільне проведення часу та невелика різниця у віці давали їм змогу одночасно набувати колективного досвіду. Разом вони творили канву колективних спогадів, які доповнювалися індивідуальними сюжетами[42]. Брати і сестри посилювали ефект належності до єдиної спільноти, яка виходила за межі кола «дорослих», а через передачу пластів пам'яті відкривала можливості формувати власні. Дитина утверджувалася у своїх переконаннях та цінностях, які відрізнялися від довколишніх, а також формувала комфортне середовище однодумців.

Близькими родичами були тітки та дядьки, переважно рідні брати та сестри батьків. Разом зі своїми сім'ями вони творили розширену родину. Тітки і дядьки для дитини часто були опорами в зовнішньому світі, допомагали в різних життєвих ситуаціях. Ці родичі переважно жили окремо, а в селі чи містечку часто були сусідами, тому перебували в досить тісній комунікації[43]. Їхня присутність у житті дитини впливала на її самоідентифікацію, бо давала змогу спостерігати за різними життєвими досвідами та сценаріями зблизька і допомагала обрати свій. Образ «надійного дорослого», який вони уособлювали, кристалізувався під час свят, коли колядувати можна було тільки «у своїх»: «Ми навіть знали, в які родини ми маємо йти. Ми ходили до такого Цуньовського, він жив на Малому Передмісті, ми просто знали, в які ми маємо хати йти. Була така пані Єва, яка живе як повертати на очну лікарню, вона була така маленька, пані Єва Борніковська, ми до неї завжди ходили. Вона була полька, і сестра її була Яньця, вона скоріше, пані Євця давно померла»[44].

Таємничість будувала місток довіри, формувала прагнення взаємодії з такими дорослими, розширювала відчуття польської спіль-

41 Калакура О. Поляки на землях України: ментально-етнографічний портрет XX ст… С. 176.

42 Марущак О. Історична пам'ять сім'ї та можливості «усної історії»… С. 101.

43 Інтерв'ю з Андрієм, 1979 р. н., записане у с. Стрілецьке 20 жовтня 2023 р. Зберігається в архіві авторки.

44 Інтерв'ю з Яною Марковською…

ноти поза межі власного дому[45]. Спорідненість поглядів давала змогу чітко ідентифікувати своїх і відмежуватися від чужих. Своїх завжди можна було зустріти в костелі. Хоча більшість сакральних споруд була зачиненою, деякі костели діяли й забезпечували релігійні потреби населення цілої околиці. Парафіяльна спільнота була яскравим відображенням і ознакою стійкої присутності поляків на пограниччі. Польська мова, католицька віра і традиції були не тільки кордоном самоідентифікації, а й давали можливість національного самовираження за межами домівки. Присутність у костелі на спільних Месах зближувала родину й розширювала межі «своїх» за рамки дому.

«Своїми» діти вважали сусідів. Часом сусіди були теж поляками, тому комунікація з ними прирівнювалася до родинної[46]. Здебільшого сусідами були українці, зрідка – росіяни. Для дитини сусіди часто були уособленням нації, яку вони представляли. Співжиття з ними і вимушена щоденна комунікація розкривали їхній світогляд і систему цінностей. Побутове спілкування з українцями часто було дружнім і добросусідським[47]: «Образ в нас ніяких не було, як мала була, до нас з Гостинцевого приходили українці колядувати, то якісь ябка, горіхи, печеня давали. А потім як колгосп, радгосп, то всі вже зналися і жили нормально»[48]. І ті, й інші вважали себе «автохтонами» на своїй землі, намагалися комунікувати між собою з повагою. Об'єднавчим простором, попри відмінність обрядів, була релігійність. Етнічні росіяни, які ніколи тут не жили, для поляків та українців були чужими, як і їхні комуністичні погляди. Таке сусідство, більш характерне для багатоквартирних будинків, привчало бути обережними в діях і висловлюваннях.

Мікроісторія перша: вибір національної ідентичності. У центрі першої мікроісторії – життя пані Лілі Графінської, історія якої відобразила пошук власної ідентичності крізь призму пам'яті та здобутого досвіду у власній польсько-українській родині. Пані Ліля

45 Інтерв'ю з Марією, 1973 р. н., записане у с. Крисовичі 21 жовтня 2023 р. Зберігається в архіві авторки.

46 Інтерв'ю з Яною Марковською…

47 Сілецький Ю. Стереотипи «ляха» та «москаля» у традиційному світогляді українців… С. 124.

48 Інтерв'ю з Юзефією, 1944 р. н., записане у с. Стрілецьке 20 жовтня 2023 р. Зберігається в архіві авторки.

народилася 1969 р. в містечку Хирів, що на Львівщині, у змішаній родині, де батько був українцем, а мати – полькою. Її дорослішання проходило в просторі трьох міст: спочатку Хирова, потім у Хусті на Закарпатті, а в старших класах – у Дрогобичі. Множинність ідентичностей: польської та української, яка супроводжувала її протягом усього життя і значною мірою відображалася в людях, та радянської, яка сприймалася крізь призму російської мови, пропаганди та влади, ставили перед Лілею вибір та давали змогу сповна зрозуміти кожну з них.

Найбільшим виявився вплив сім'ї матері, яка була польською. Бабуся й дідусь завжди розмовляли між собою польською мовою, були релігійними та дотримувалися традицій, навчали цьому й онуків, тому перші літери польського алфавіту Ліля вивчала разом із ними. Їхня інтелігентність та повага один до одного були для маленької Лілі прикладом сімейних стосунків, які вона перенесла у власне самостійне життя. Бабуся та дідусь об'єднували навколо себе всю велику родину та були прихистком у Хирові для Лілі, сестер і батьків, коли ті приїжджали на канікули із Закарпаття. Їхній будинок став місцем святкувань найбільших релігійних свят – Різдва та Великодня, яким передувала довга спільна підготовка. А між тим бабуся і дідусь ділилися спогадами.

Комунікативна пам'ять, яку дорослі передавали дітям, була важливою для їхнього розуміння себе, бо вже згадувані дорослі були прикладами та орієнтирами. Левову частку їхніх спогадів займала війна – як основна і найбільш травматична подія на їхньому життєвому шляху. Маленькій Лілі розповідали не все, але вона знала, що дідусь переховувався від гітлерівців протягом двох місяців у власному будинку, в якому ті організували свій штаб. А вже в дорослому віці вона дізналася, що дідусь був воїном Армії Крайової та сидів у концентраційному таборі, з якого йому дивом вдалося втекти. Образ дідуся-героя, який був закладений у дитинстві, проєктувався на відвагу всіх поляків того часу.

Прикладом української ідентичності та ментальності для пані Лілі була сім'я батька. Багато вихідців із цієї родини учителювали, тому любов до деталей і увага до науки були закладені там. Ліля часто гостювала в родичів і спілкувалася з ними. Об'єднання родини відбувалося на свята: різниця в календарях давала змогу святкувати їх двічі. Українське середовище для неї було знайомим

і звичним, адже майже всі соціальні та пізнавальні контакти відбувалися саме в ньому.

З контексту історії пані Лілі можна схарактеризувати й ідентичність радянську, яка формувалася через російську мову, школу, дитячі та молодіжні організації, а також впливи пропаганди. Радянська буденність і світ, який вона маркувала власними символами та наповнювала правилами, накладав відбиток, який з часом ставав значним і видимим. Школярка Ліля захоплювалася російською літературою та мовою. Аналізуючи це з відстані часу, вона зрозуміла, як цілеспрямовано формувалися програми, щоб заохотити вивчення не української, а саме російської спадщини. Згодом, коли сім'я вже проживала в Дрогобичі, а Ліля була старшокласницею, вона навчалася в класі з російською мовою викладання (бо український клас був переповнений) та мріяла вступити на російську філологію. Проте життєві обставини змінили вибір фаху.

Ліля пригадала, що її свідомий вибір ідентичності збігся з офіційним записом у паспорті, який робили при отриманні в 16 років: «Коли я отримала тільки перший свій паспорт в 16 років, я вирішила записати собі національність полька. Ну, звичайно, тоді мій тато дуже образився, і так були в нас якісь конфлікти, довший час він на мене ображався, але тепер він уже це нормально сприймає»[49]. Нині пані Ліля Графінська є директором Полоністичного університету м. Яворова і вчителем польської мови. Вибір її ідентичності допоміг реалізувати власне майбутнє. Сама ж респондентка вважає, що польська ідентичність неможлива без ідентичності релігійної. Католицька віра була внутрішнім стрижнем польськості. Пошук Лілі в цьому просторі був не однозначний. Спочатку він спирався на релігійність бабусі, дідуся та батьків, потім зіштовхнувся із забороною відвідувати костел, а, зрештою, привів її до ревної релігійності: «Навіть тепер, навіть так сумління є, що ми ходили в той костел на дискотеки, тому що там зробили, з цього костелу зробили клуб, і будинок урочистих подій, там таке все, молоді куда було ходити розважатися, і якось так я думаю, треба було все таки настоювати, більше наполягати родині, щоб виховувати дітей так, щоб вони не ходили туди на дискотеку»[50].

49 Інтерв'ю з Лілею Графінською…

50 Там само.

Мікроісторія друга: «польське село». На пограниччі збереглися деякі села, в яких проживають виключно поляки. Одним із них є с. Стрілецьке, що на Львівщині. Це село, яке розташовується за 6 км від м. Мостиська, певною мірою унікальне, адже його мешканцям вдалося уникнути руйнувань війни та виселення. На 1968 р. там проживало 520 осіб. У радянський час село вважали «безперспективним»: там не було дороги та автобусного сполучення, а інтелектуальні та культурні потреби мешканців забезпечували початкова школа, клуб і бібліотека. Мешканці села вважали себе поляками, своєю Батьківщиною – Польщу, дотримувалися католицької віри, плекали польську мову й культуру, виховували й навчали дітей у дусі глибокої поваги до всього польського.

Особливої уваги потребує аналіз самого простору села, який був сприятливим середовищем для польської самоідентифікації. Локальний простір Стрілецька був однорідним, і, хоч там не залишалося жодних символічних для польської історії «місць пам'яті» польської, самі люди були носіями живої пам'яті, яку вільно і сповна передавали наступним поколінням. Ключем до тривалого збереження і відтворюваності, попри навколишнє українське й радянізоване оточення, була комунікація, яка часто залишалася невимушеною, а досвід і пам'ять у ній передавалися не завжди цілеспрямовано, а часто доволі сумбурно, виражаючи реакцію на певну ситуацію.

Для аналізу обрано історію стрільчанки пані Станіслави, яка є досить репрезентативною. Пані Станіслава виросла в польській сім'ї та з дитинства вважала себе полькою, тому пошук ідентичності, який переживала дитина зі змішаної сім'ї, їй був не відомий. З дитинства її оточувало польське середовище, використання польської мови в побуті, збереження та дотримання традицій, недільні та святкові відвідини костелу. Про Польщу багато розповідали батьки, бо майже вся їхня родина уже там жила. Центром цієї історії стало питання про переїзд, з яким стикалися майже всі сім'ї Стрілецька: виїжджати в Польщу і будувати нове життя на батьківщині предків чи залишитися у своїй хаті та у звичному місці.

Сім'я обрала залишитися в Стрілецьку, але це рішення не обірвало контакти з Польщею. Оскільки родина пані Станіслави була багатодітною, виживати в часи дефіцитів і безгрошів'я допомагали посилки та поїздки батьків у Польщу: «Одяг, якісь гроші давали

трохи, якусь їжу тато привозив все. Я себе з дитинства пам'ятаю то все гарно ходили вдіті, і нас було шестеро, але ми були пані, бо ми мали поміч з Польщі. Поміч була на першому місці»[51]. Такі контакти робили Польщу, а з нею і Західний світ для мешканців Стрілецька значно ближчими, ніж для інших. Близькість кордону і наявність родичів за ним спрощували процедуру його перетину, тож пані Станіслава та й усі опитані стрільчани побували в Польщі ще задовго до розпаду СРСР і відкриття кордонів. Це давало їм змогу набувати власний досвід «польськості», який був іншим, ніж у більшості однолітків.

Важливим етапом польської ідентифікації було відвідування костелу. Хоч у Стрілецьку костелу не було, але всі односельці, усією громадою села, ходили до діючого костелу в Мостиськах. Костел був місцем формування спільноти загалом та індивіда зокрема у багатьох сенсах. Потреба спільної молитви об'єднувала односельців ще на етапі ходи до костелу. За спогадами пані Станіслави, усі йшли разом, дружно, у час різдвяних свят колядували, решту року – співали пісні. Сам костел творив спільноту поляків з усіх довколишніх сіл, чим формував безпечне середовище «своїх». Повноцінне «входження» до спільноти костелу для дитини було через звершення Тайн першої Сповіді та Причастя. Ці таїнства були утаємнені, чим часто додавали особливої значущості події: «А як була дитиною, то теж ходили в костел, до Мостиськ. Скривалися, я пам'ятаю, як я йшла дитиною до першої сповіді, то ми в костелі переодягалися в білу суконку, там в завхристії (*ризниці*. – *І.Д.*) вдівалися в костелі, щоб не було видно, що ми йдемо»[52].

Важливим маркером ідентичності залишалася мова. Польська для пані Станіслави була завжди рідною. Мови на побутовому рівні навчали батьки. Українська ж мова, а отже, і повноцінна комунікація з навколишнім простором, з'являлася в житті разом зі школою. Маленькій Станіславі, як і більшості таких самих дітей, було важко адаптуватися в школі через мішанину польської та української мов, але поступово ситуація налагодилася. Нині пані Станіслава, як і більшість стрільчан, вільно переходить з польської на українську, а завдяки багаторічному співжиттю з українцями – з повагою ста-

51 Інтерв'ю зі Станіславою...

52 Там само.

виться до їхніх звичаїв, культури і традицій. Таке сусідство сформувало особливу ідентичність, українську ззовні та польську всередині, яка вилилася в поширене серед респондентів визначення власної ідентичності: «національність польська, громадянство українське».

* * *

Попри намагання радянської влади видалити польський чинник з історії західноукраїнських земель, на польсько-українському пограниччі залишалися люди, які були поляками. Їхнє проживання в цьому регіоні спиралося на багатовікову традицію, а культурний слід відображався як у видимих архітектурних об'єктах – костелах та цвинтарях, так і в невидимих впливах на навколишній український простір у вигляді взаємоприникнення культур і звичаїв. Стійка присутність поляків на пограниччі і їх самозбереження в радянський час стали можливими завдяки згуртованості родин і міжродинній комунікації, що формувала ширшу польську спільноту. Саме родини передавали комунікативну пам'ять та формували сприятливе мовне і звичаєве середовище за зачиненими дверима власного помешкання.

Згуртованість і розуміння власної відмінності від українського та нав'язаного радянського просторів впливали на виховання дітей, які були ретрансляторами та продовжувачами досвіду, здобутого внаслідок вербального й невербального контакту від старших родичів. Така щоденна комунікація вилилася у формування самоідентифікації, яка могла бути однозначною (польською або українською) чи навіть подвійною. Переважною формою самоідентифікації стало визначення «національність польська, громадянство українське». Багато поляків на пограниччі відчувають особливий зв'язок із Польщею як своєю Великою Батьківщиною, виявляють свою польськість у регулярному відвідуванні костелу, дотриманні мовних і культурних традицій. Водночас вони є відповідальними громадянами України, сповна розуміють весь спектр прав і обов'язків, які несуть усі громадяни незалежно від національності.

Ключову роль у формуванні польської спільноти на пограниччі відіграв католицький костел, значення якого виходило за межі звичного місця для молитви. Костельна спільнота була місцем

концентрації «своїх», яких об'єднували спільне коріння, мова, віра, звичаї, а також система поглядів і цінностей. Така парадигма дозволяла вдало, хоч і під тиском радянської ідеології та буденності, формувати стійку спільноту та в межах цієї спільноти виховувати дітей. Останні ж завдяки широкому колу «своїх» відчували свою причетність і потрібність, а завдяки постійній комунікації з батьками, бабусями / дідусями, сестрами / братами, тітками / дядьками, іншими родичами та сусідами переймали їхній досвід, пропускали крізь себе та згодом транслювали його на свої сім'ї.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-10

Любчик Ігор

Розділ 9

Лемківщина, лемки та лемківство: виклики новітньої доби

Новітня російсько-українська війна зобов'язує сучасників все більше перейматися історією, щоб не загубити правду минулого і не дозволити не тільки ворогу, а й усім недоброзичливцям маніпулювати і фальсифікувати сторінками української минувшини.

На пограниччі Польщі, Словаччини та України дослідники локалізують історико-етнографічний регіон, Лемківщину. Проте лемки та їхня культура, на відміну від інших українських етнографічних груп, від середини XX ст. через депортаційну політику СРСР і Польщі опинилися перед загрозою асиміляції.

У часи княжої доби Лемківщина належала до складу Київської Русі, Галицького, а пізніше і Галицько-Волинського князівств. Проте найінтенсивніше заселення Лемківщини почалося у XIV ст., коли поселенці, здебільшого з низинних регіонів України, оселялися тут, намагаючись захиститися від татарських набігів[1]. У XIX ст. територія Лемківщини була у складі Австро-Угорщини, зокрема її галицька частина перебувала під впливом польської адміністрації, а закарпатська – під Угорською короною. Сам поділ єдиного етнографічного регіону ставив національно-культурні процеси в залежність від політики адміністративних центрів, які значною мірою впливали на їх нерівномірність та неоднорідність.

Усупереч різним антиукраїнським впливам в останні роки XIX – на початку XX ст. на Лемківщині почав зароджуватися просвітницький рух, метою якого було утвердження українських національних ідеалів. І хоча його слабкість, порівняно з москвофільством, була очевидною, все ж закладалися основи, спрямовані на

1 Лемківщина. Історико-етнографічне дослідження: у 2 т. / відп. ред. Ю. Гошко. Львів, 1999. Т. 1: Матеріальна кульура. С. 57.

українське національне відродження Лемківщини. З початком XX ст. було засновано філії товариства «Просвіта» у Новому Санчі, Яслі та Сяноку. Маючи на меті розширити українські національні впливи серед лемків, 1 листопада 1911 р. при Товаристві «Просвіта» у Львові була створена Лемківська комісія[2]. Проте через початок Першої світової війни ця комісія не розвинула діяльність.

Початок Першої світової війни паралізував український національно-культурний рух на Лемківщині, яка стала ареною активних воєнних дій. Окупація регіону російськими військами у вересні 1914 – травні 1915 рр. лише активізувала москвофільські настрої серед населення. Один лемко у своїх спогадах зазначив: «Прийшли в село москалі. Дехто радів, що то "наші" прийшли нас визволяти. Та коротка була та втіха, бо ті "наші" показались зовсім не нашими»[3]. Особливо трагічними для лемків під час Першої світової війни були арешти та відправка до концентраційного табору Талергоф, у якому опинилося майже 5 000 осіб[4].

Визвольні змагання українського народу 1917–1923 рр. стали переломним етапом в етнонаціональних процесах на Лемківщині. Під впливом національно-державницьких устремлінь українців Галичини у 1918 р. частина лемків стала на захист ідеї української державності. Революційні події в Києві та Львові активізували українські національні домагання серед населення та пожвавили етноконсолідаційні процеси в регіоні. У жовтні 1918 р. у Новому Санчі відбувся з'їзд під проводом колишнього посла В. Яворського, на якому лемки заявили, що «не хочуть бути з поляками під одним дахом» та домагаються приєднання їх до «українського краю в рамках австрійської держави»[5]. Листопадові події у Львові вплинули на національне піднесення серед лемків, унаслідок чого, за висловом одного зі священників, «на Лемківщині почалась повінь віч, нарад та сходин, які відбувалися майже в кожному селі»[6]. З ініціативи

2 Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів (ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 122. Спр. 15. Арк. 2.

3 Там де сонце сходить. Спомини з часу світової війни. *Наш Лемко.* 1935. 15 березня.

4 о. Курило В. Список Талергофцов из Лемковыны. *Карпаторусский Календарь Лемко-Союза на год 1964.* С. 60.

5 В обороні української землі. *Діло.* 1918. 9 жовтня.

6 о. Флюнт З. Визвольний відгомін на Лемківщині. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. 7–8. С. 5.

священника Михайла Теслі й учителя Григорія Судомира 3 листопада 1918 р. було скликане зібрання селян на якому о. Пантелеймон Шпилька закликав присутніх «активно прилучитися до творення нашої [української – *Л. І.*] держави»[7]. У східних лемківських громадах було засновано Повітову Українську Національну Раду для Сяноцького повіту з центром у с. Вислок Великий. Її головою було обрано о. П. Шпильку, а вчителя Г. Судомира призначили керівником Українського повітового комісаріату. Цей осередок національно-державницького життя одержав в літературі неофіційні, на мою думку, не зовсім виправдано, назви Східнолемківська, Вислоцька або Команчанська республіки, що є невірним, оскільки національний поступ на Лемківщині відбувався на підтримку Західноукраїнської Народної Республіки, проголошеної у Львові. Подібний осередок національного визволення на Пряшівщині утворився у листопаді 1918 р. у с. Любовня, де було скликане чисельне віче під проводом о. Омеляна Невицького. Очевидець тих подій згадував: «Була хвилина, якої наш руський нарід ще не переживав»[8].

Проте за наслідками Паризької мирної конференції було прийняте рішення про приєднання закарпатських лемків до Чехословаччини, а галицької частини Лемківщини – до Польщі. Цей штучний поділ став трагічним уроком, який винесли лемки з національно-визвольних змагань 1918–1923 рр., а події на Лемківщині 1918–1919 рр. стали яскравим свідченням боротьби місцевого населення за національне визволення, яке відбувалося в контексті загальнонаціональних процесів українського державотворення.

Із початком 1920-х років місцеве греко-католицьке духовенство разом із свідомою місцевою інтелігенцією продовжувало у різний спосіб чинити опір польській владі. Тогочасна місцева періодика повідомляла про арешти та ревізії місцевої інтелігенції. В окремих номерах повідомлялося: «Арештовано майже всіх свідомих Українців, між ними 45 священиків та учителів»[9]. У березні

7 Шпилька П. Визвольні змагання Східної Лемківщини в 1918 р. *Аннали Лемківщини.* Нью-Йорк, 1993. Ч. 5. С. 73.

8 о. Пап С. Історія Закарпаття. Івано-Франківськ: Нова Зоря. Т. 3. С. 612.

9 Масові арештування. Сянік. *Свобода.* 1922. 8 листопада. С. 2; Ревізії і арештування. Лемківщина. *Свобода.* 1922. 10 листопада. С. 1; Масові арештування. Повіт Ліско. *Свобода.* 1922. 12 листопада; Масові арештування. Сянік. *Свобода.* 1922. 14 листопада. С. 2.

1929 р. власті стверджували, що «місцева інтелігенція українська на Лемківщині, в більшості священики і вчителі, виявляє сильну активність у прищепленні ідей українізму серед людности руської»[10]. З середини 1920-х років у Галицькій Лемківщині спостерігалося пожвавлення партійно-політичного життя. У червні 1929 р. влада Ліського повіту склали список осіб, яких підозрювали у належності до Української військової організації (УВО), що змусило представників польської влади визнати: у цій частині Лемківщини «освідомлення народне раптово прибрало націоналістичний напрям»[11].

З початком 1930-х років процес утвердження ідеї української соборності серед лемків відбувався під впливом двох факторів, які, з одного боку, його генерували, а з іншого – нейтралізували. Її становленню сприяла активізація національно-політичних та культурно-освітніх процесів. З іншого боку, польський уряд розпочав політику державної асиміляції, яка концентрувалася на нав'язуванні ідеї про етнічну окремішність лемків.

Українські орієнтири серед лемків утверджувалися через освіту. Серед активних учителів, які вели боротьбу за українську школу у Новосанчівському і Горлицькому повітах, були: Тимко Перейма, Еміль Гривна, Яків Музика, Василь Полошинович, Михайло Гижа, Дмитро Литвин. Проте вид їхньої діяльності, викликав занепокоєння у польських властей. Вже у 1929 р. довідуємося про перші перенесення шкільним інспектором українських вчителів із лемківських громад[12]. Їх результатом стало усунення майже всіх свідомих українських вчителів із Новосанчівського, Горлицького та Грибівського повітів[13]. Як свідчать документи, із Ясельського повіту влада виселила вчителів Йосифа Жвірика, його дружину Єву Жвірикову та Петра Янишевського за те, що вони працювали «на честь України серед лемків»[14].

---

10 Archiwum Państwowe w Krakowie (APK). Zespoł UWKr. Sygn. 351. K. 49.

11 Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 121. Оп. 2. Спр. 148. Арк. 26.

12 Archiwum Państwowe w Przemyślu (APP). Zespoł 157 AAL. Sygn 58 (mikrofilm № PP-L 1352). K. 2.

13 APK. Zespoł UWKr. Sygn. 275, K. 31 zw.; Останні могікани на Лемківщині. *Рідна школа.* 1932. 15 жовтня.

14 APP. Zespoł 790. Sygn. 19. K. 219.

З ініціативи Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО) на Лемківщині організовувалися політичні наради, які повинні були консолідувати лемків навколо української національної ідеї. Одне з перших подібних зібрань відбулося у березні 1934 р. у с. Гладишів. Однак найважливішим у цьому аспекті був загальнолемківський з'їзд УНДО в Сяноці у травні 1936 р. за участі 184 делегатів. У своїй першій резолюції з'їзд заявив, що Лемківщина почувається нерозривною частиною українського народу[15].

Із початком 1930-х років на Лемківщині розширюється мережа місцевих осередків товариства «Просвіта». Проте їх динаміка заснування швидше прогресувала у східних повітах. З'являлися новозасновані організації, які мали виняткова національно-державницьке спрямування. У вересні 1930 р. з ініціативи громадського та релігійного діяча о. Юліана Плешкевича з Маластова було засноване товариство «Будова України», куди вступили вчителі з Гладишева, Петної, Смерековця, Ждині, Рихвальда та Кривого [16]. У цьому контексті польські власті повідомляли, що на терені Горлицького повіту проявляється значна діяльність українського націоналістичного руху, яким керує о. декан Ю. Плешкевич [17].

З метою популяризації та активізації українського національно-культурного руху на Лемківщині, у грудні 1932 р. було відновлено діяльність Лемківської комісії товариства «Просвіта»[18]. Особливе значення для активізації українського руху мав вихід у січні 1934 р. газети «Наш лемко», завданням якої було «ширити на християнсько-католицьких засадах українську освіту, свідомість та культуру на Лемківщині»[19].

Ідею української соборності у міжвоєнний період почала активно відстоювати та пропагувати новостворена Організація українських націоналістів (ОУН), впливи якої поступово почали проникати у східну частину Галицької Лемківщини. Активісти організації влаштовували зустрічі із населенням у просвітянських читальнях, кооперативах, де закликали до об'єднання навколо

15 Загально-лемківська політична нарада. *Українське слово.* 1936. 28 травня. С. 3.
16 APK. Zespoł MSW. Sygn. 51. K. 197.
17 APK. Zespoł UWKr. Sygn. 308. K. 45.
18 ЛННБ ім. Василя Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 122. Спр. 1/2. Арк. 4.
19 Наше становище. *Наш Лемко.* 1938. 15 вересня.

української ідеї[20]. Утвердженню ідей української соборності у 1930-х роках сприяла активізація етнокультурних впливів, які привертали увагу щораз більшої частини населення. Резонансною була подія 1936 р., коли зорганізовано збори на горі Яворина біля Криниці, у яких взяло участь понад 200 лемківських хлопців і дівчат, де співали українські пісні, серед яких – «Ще не вмерла Україна», та танцювали українські танці. Тип цих зборів, як доносила поліція, був маніфестаційно-український. Число покараних доходило до 100 осіб[21]. Адвокатом підсудних був Степана Баран з Тернополя, який пізніше згадував: «Підсудні лемки – мої клієнти творили тип в українському національному розумінні наскрізь активний, з якого можемо бути горді[22].

У лютому 1934 р. було створено Апостольську адміністрацію для Лемківщини, метою якої було нейтралізувати насамперед впливи греко-католицького духовенства на розвиток українського національного руху серед лемків. Проаналізована архівна документалістика засвідчує, що це був винятково етнополітичний маневр польських властей. Тому залишаємося одностайні із висловлюванням однієї з газет, що «лемківська єпархія із священиками – виключно лемками мала творити своєю лояльністю противагу до зукраїнізованої Перемишльської єпархії»[23]. Новостворену структурну організацію очолив уродженець Лемківщини о. Василь Масцюх, який став першим Апостольським адміністратором. Будучи на посаді Апостольського адміністратора, орієнтувався на побажання уряду Польщі, що суперечило україноφільській діяльності Перемишльської єпархії, яку очолював єпископ Йосафат Коциловським. Після нього Апостольський Престіл іменував на очільника Апостольської адміністрації о. Якова Медвецького[24]. Створення Апостольська Адміністрація Лемківщини як спробу і план державної влади відірвати лемків від української національної спільноти та асимілювати їх чітко розуміло і українське населення. Не випадково газета «Діло» ще за рік до створення ААЛ

20 Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 3. Спр. 516. Арк. 400.

21 Лемки українці перед окр. судом у Новому Санчіі. *Діло.* 1936. 13 листопада. С. 5.

22 Баран С. З експериментальної лабораторії на Лемківщині. *Діло.* 1936. 17 листопада. С. 1–2.

23 Виразно і ясно. *Український Бескид*. 1934. 18 лютого. С. 1.

24 З нашого церковного й релігійного життя. *Добрий пастир*. 1936. Ч. 2–3. С. 201.

писала, що не окремого єпископа потрібно лемкам, а ідейних, щиро відданих народові священників та освідомлюючої культурно-освітньої праці[25]. Створення окремого єпископства викликало численні протести з боку значної частини лемків, а окремі громади Сяноцького повіту навіть висилали своїх делегатів до єпископа Й. Коциловського з проханням не приєднувати їх до новоутвореного єпископства.

Водночас активна національна позиція греко-католицького духовенства натрапляла на численні намагання польської влади послабити її. У 1935 р. ординаріат ААЛ видав розпорядження про заборону співати у церкві пісню «Боже великий, єдиний, нам Україну храни», яка, як стверджувалося у розпорядженні, є своєрідним українським гімном. Було прийнято рішення, щоб спів цієї пісні в церкві вважати за недозволену маніфестацію у святому місці[26]. Ще напередодні, з метою нейтралізувати впливи духовенства на розгортання українського національного руху серед лемків, влада у 1933 р. розпочала переселення греко-католицьких священників[27]. У серпні 1935 р. був складений список, до якого увійшли 16 найактивніших священників, яких мали перевести з ААЛ у Перемишльську єпархію. Звідти таку ж кількість планувалося переселити на Лемківщину[28]. Подібні спроби польської влади загальмувати український національний рух у середовищі лемків дали певні результати. У 1937 р. воєводський комітет для справ Лемківщини констатував, що після переселення найактивніших священників український рух в краї значно ослаб.

Щоб обмежити національну позицію греко-католицьких священників у 1937 р., у Краківському воєводстві польські власті прийняли рішення «запобігти навчанню молодих греко-католицьких священиків для ААЛ у націоналістичних осередках, якими є семінарії Львова та Перемишля». Тому Краківський воєвода звернувся до Міністерства віросповідань і освіти з пропозицією, щоб священників для ААЛ виховувати в інших містах, зокрема в римо-католицькій семінарії у Тарнові. Однак, як зауважував у своєму листі у серпні

25 Невже 4-те греко-католицьке єпископство в Галичині? *Діло*. 1933. 26 лютого.

26 Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN). Zespoł. MSW. Sygn. 963. K. 266.

27 Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 1. Спр. 102. Арк. 83; APK. Zespoł UWKr. Sygn. 285. K. 77; APK. Zespoł UWKr. Sygn. 352. K. 82.

28 APP. Zespoł. 157. Sygn. 3. K. 18.

1938 р. Апостольський адміністратор Я. Медвецький, «на цей проєкт вчення алюмнів в Тарнові не можна погодитися, бо воюючий українізм посилюється за всяку ціну», що може стати причиною незадоволення серед населення Лемківщини, як приклад до латинізації та полонізації лемків[29]. Зазначимо, що цю справу польській владі так і не вдалося зреалізувати. Краківський воєвода у своєму листі у жовтні 1938 р. до Міністерства віросповідань і освіти розчаровано писав, що «найкраще відповідними кандидатами на греко-католицьких священиків на Лемківщині були б поляки – греко-католики, які рекрутуються переважно з-посеред шляхти заґродової, однак пошуки не дали результату»[30].

У міжвоєнний період пропаганда москвофільського руху серед лемків найкраще відбувалася через мережу читалень Товариства імені Михайла Качковського. За підрахунками, станом на 1936 р. на Лемківщині налічувалось 64 осередки[31]. Однак вони не були чисельними. У Горлицькому повіті із 25 читалень тільки 6 мали понад 50 членів[32]. З огляду на поступову втрату позицій москвофільства на Лемківщині, спостерігалися випадки переходу членів читальні імені Михайла Качковського до читальні товариства «Просвіта». Намагаючись рятувати ситуацію, навесні 1934 р. центральні власті Товариства імені Михайла Качковського у Львові призначили навіть спеціального інструктора для Лемківщини, завданням якого було не допустити занепаду окремих проросійських читалень та активізувати діяльність місцевих осередків.

Загалом культурна діяльність москвофілів та старорусинів зосереджувалась насамперед на святкуваннях «Днів руської культури» та пам'ятних днів жертв Талергофу, окремі з яких збирали численну авдиторію. Прикладом може слугувати зібрання на честь православного священника о. Максима Сандовича і талергофців у с. Чорне Горлицького повіту у вересні 1934 р. за участю орієнтовно 2 000 осіб, де промовці продовжували агітувати лемків за перехід у православ'я[33]. Однак часто програму свята складали здебільшого

29 AAN. Zespoł. MWR i OP. Sygn. 625. K. 44; AAN. Zespoł. MSW. Sygn. 1080. K. 7, 16.

30 Там само. K. 31.

31 Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської адміністрації Лемківщини 1936. Стемфорд; Коннектікат, 1970. 178 с.

32 APP. Zespoł 791. Sygn. 8. K. 2–3.

33 Лемківський Б. Чорна імпреза в Чорнім. *Нова Зоря.* 1934. 4 жовтня.

українські самодіяльні колективи. Характеризуючи одне з таких свят у Бардієві, преса того часу писала, що «академія була змістом українська, а лиш фірма була "русская"»[34]. Однак подібні заклики вже не знаходили підтримки, тому позиції москвофільського руху з кожним роком слабшали. З огляду на це, воєводський комітет для справ Лемківщини у 1938 р. констатував, що «читальня імені Михайла Качковського у більшості випадків обмежується паперовими плакатами й не посідає впливів на оточення»[35].

Слід уточнити, що осередки москвофільського руху на Лемківщині, які в довоєнний час поширювали проросійські впливи, упродовж міжвоєнного періоду здебільшого намагалися розвивати та утверджувати староруські ідеї. Зокрема, більшість читалень імені Михайла Качковського у міжвоєнний період перебувала саме під впливом старорусинів[36]. Хоча загалом впливи цих течій так переплiталися у контексті діяльності читалень імені Михайла Качковського, що важко було їх відокремити. Однак старорусинство як відгалуження москвофільського руху під впливом державно-політичних умов набуло нових ідейних рис. Тому можна стверджувати, що саме старорусинство та його модель ідентичності в нових політичних реаліях міжвоєнного періоду було вигідніше асиміляційній політиці Польщі та Словаччини.

Усвідомлюючи поступову втрату впливів своїх читалень, москвофільські діячі з початком 1930-х років намагалися розширити мережу молодіжного гімнастично-пожежного товариства «Запорожець», яке робило ставку на виховання молодого покоління лемків на основі москвофільських ідей. З цією метою у квітні 1933 р. у с. Нова Весь Новосанчівського повіту відбувся з'їзд сільських відділів товариства «Запорожець». Проте, як свідчать документи, «з'їзд не викликав зацікавлення у лемків»[37]. Подібна ситуація, вважаю, була зумовлена двома причинами. По-перше, частина лемків залишалася інертною у громадсько-культурній та національно-політичній діяльності. По-друге, під впливом процесів етнізації та політизації відбувалася поступова зміна їх світогляду,

34 Допис із Пряшівщини. *Українське слово.* 1935. 20 червня.
35 AAN. Zespoł MSW. Sygn. 1058. K. 57.
36 APK. Zespoł MSW. Sygn. 79 a.
37 APK. Zespoł MSW. Sygn. 44 a. K. 190 zwrot; Sygn. 352. K. 104.

особливо молодого покоління лемків, яке дедалі більше орієнтувалося на українську національну ідею. Таким чином, подібні заходи з кожним роком мали все меншу підтримку, тому позиції москвофільського руху слабшали. Важливо, що до подібних тверджень схилялися і польські власті. Зокрема, воєводський комітет для справ Лемківщини у 1938 р. змушений був визнати, що: «читальні імені Михайла Качковського у більшості обмежуються паперовими плакатами і не посідають впливів на оточення»[38].

На початку 1930-х років, користуючись складним соціально-економічним становищем населення, москвофіли розпочали серед лемків таємну агітацію, осередком якої було містечко Криниця, за виїзд до СРСР, де, згідно з джерелами, «агітатори обіцяли «райське» життя». На початоку 1934 р. було зібрано навіть декілька тисяч підписів бажаючих[39]. З метою ефективнішої агітації, у серпні 1934 р. у Львові була підготовлена і видана брошура Сергія Зиніна «Лемковина – Сибір»[40]. Видання мало пропагандистське спрямування за авторством москвофіла, який писав, що «лемки – це русске племя». Намагаючись акцентувати на складній соціально-економічній ситуації на Лемківщині, автор ніби виправдально аргументував, що «умови складаються так, що знову прийдеться лемкам вернути на свій старий східний шлях»[41]. Ніби дорікаючи занепаду в Європі та Америці, він розхвалював радянську систему, колгоспний лад, «де працює кожен стільки днів, скільки хоче»[42]. Натомість хто запитує, чому в Росії голод, відповідає: «Голоду немає. Є тільки у петлюрівських газетах. Про голод пишуть ті, що князя Володимира Великого українцем зробили»[43]. Свій маніпулятивний текст автор намагався підкріплювати підібраними листами радянських селян, у яких вони вихваляють радянський лад. Подібна риторика засвідчує, наскільки фальшивою, підступною, але лояльною без елементу примусу була політика москвофільських агітаторів за переселення

38 AAN. Zespoł MSW. Sygn. 1058. K. 57.

39 Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6809. Арк. 3; Бохонко І. Калейдоскоп з Лемківщини. *Нова Зоря*. 1934. 27 травня.

40 «Лемковина – Сибір». *Лемко.* 1934. 13 вересня. С. 2.

41 Зинін С. Лемковина – Сибір. Львів, 1934. С. 12.

42 Там само. С. 31.

43 Там само. С. 35.

лемків до СРСР. А загалом вона була одним із структурних компонентів етнополітичних практик щодо лемків упродовж усього міжвоєнного періоду.

Активну роботу з пропаганди руськості серед лемків проводило емігрантське середовище, де особливо в 1927–1946 рр. своєю активністю виділявся Дмитро Вислоцький, відомий у творчих колах як Павло Гунянка. Він за висловом однієї з газет: «Веде міцну агітаційну роботу. Його сила переконування є величезна»[44]. Про його світоглядні переконання найкраще свідчать його ж застереження: «Треба нам пам'ятати – що ратунок Лемковини в еміграції, а еміграція Лемків не може бути в жодну іншу країну, лем в Радянський Союз. В тім направленню нам треба трудитися зо всіх сил»[45]. З огляду на це, у 1934 р. П. Гунянка виїжджав навіть до Москви у справі переселення лемків до СРСР. За результатами поїздки, він отримав згоду радянських органів, однак на це не погоджувалися польські власті.

У контексті російської пропаганди серед лемків її складовою є осмислення етно-конфесійного виміру суспільних взаємин, які є важливою проблемою не тільки релігієзнавчої, а й етнологічної науки. Це питання актуалізується, коли зважити, що паралельно з національною ідентифікацією у колективній свідомості етнографічної групи (маємо на увазі насамперед лемків) сформувалося конфесійне самоусвідомлення. Лемківщина як один з найвіддаленіших на захід українських історико-етнографічних районів у міжвоєнний період стала об'єктом експериментів, не тільки політичних, а й релігійних. Серед них виділяється «лемківська схизма» – поширення серед лемків москвофільсько-православної агітації та перехід лемків із греко-католицизму на православ'я.

Особливо активно поширення москвофільсько-православної агітації серед лемків спостерігалося на початку другої половини 1920-х рр. У листопаді 1926 р. у с. Тилява Кросненського повіту відбулося перше православне агітаційне віче, на якому були присутні посол до Варшавського сейму, православний єпископ зі США, вчителі із села Тилява та окремі греко-католицькі священики[46].

---

44 1888–1988 Димитрий Вислоцкій. *Голос Ватри.* 1988. № 5. С. 3.

45 Там само.

46 Олійник М. Пізнаваймо рідні оселі. *Наш Лемко.* 1938. 15 листопада. С. 9.

Після зібрання майже уся Тилявська парафія перейшла на православ'я і стала в подальшому своєрідним центром православної агітації, проводячи з'їзди духовенства за участю делегатів з ґмін[47]. Поступово відбувалися окремі з'їзди православного духовенства у Горлицькому та Кросненському повітах, метою яких була активізація вославної агітації серед лемків. Політичний зміст подібних православних акцій мав настільки яскраво виражені ознаки, що на ньому наголошували і представники влади. Так, Грибівське повітове староство у 1928 р. відзначало, що рух за православ'я серед населення повіту «опертий правдоподібно на тлі політичнім, ніж релігійнім»[48]. Підтвердженням цьому є і слова дописувача-лемка часопису «Нива»: «Почва була приготована "русскими" пан-отцями, зерно кидає "невидима рука". Мусимо повторити за о. Г. Костельником, що правительство хоче не тільки католицтвом, але й православієм побороти нашу українську націю»[49]. Напевно треба признати, що подібні переходи на православ'я часто були неусвідомлені, про що засвідчує допис іншого дописувача з Лемківщини: «Говорив я з багатьма людьми і прийшов до висновку, що багато з них які перейшли на православ'я, вернулися би назад, але вдержує їх від того встид»[50].

На основі вивчених документів можемо констатувати, що політичний тип православної агітації на Лемківщині мав однозначно москвофільське спрямування. Красномовним свідченням цьому є статистика 1933 р., коли із 17 православних священиків на Лемківщині, 15 були москвофілами [51]. У цьому контексті видаються доречними слова українського посла у польському сеймі Сергія Хруцького, який наголошував: «Не має ніякого сумніву, що пропаганда православ'я на Лемківщині має яскравий москвофільський характер. Не було б православної пропаганди, коли б щезла москвофільська політична пропаганда»[52]. Отож, через зміну

47 AAN. MSW. Sygn. 962. k. 31.

48 APK. Zespoł. UWKr. Sygn. 327. K. 27.

49 Апостол М. Мої думки про лемківське православіє. *Нива.* 1928. Ч. 11. Листопад. С. 408.

50 Коваль М. По Лемківщині. *Лемко.* 1936. 26 липня. С. 4.

51 Лемківський Б. Лемківське православіє і культурно-освітня праця. *Нова Зоря.* 1933. 10 грудня.

52 Хруцький С. До статті п. Бориса Лемківського «Правнодержавне становище православ'я на Лемківщині». *Діло*. 1934. 22 вересня. С. 4.

віросповідання лемків провокували на зміну ідентичності. Все це призвело до того, що на 1931 р. на православ'я на Лемківщині перейшло 44 громади[53]. Цікаво, що усією православною місією на Лемківщині керував митрополит Діонісій Фільотей Нарко, який проживав у Львові.

Зрештою, на 1931 р. на Лемківщині було 15 946 православних, що становило 7,5 % мешканців. Найбільше їх було у Горлицькому (19,8 %), Ясельському (34,8 %), Кросненському (28,1 %) та Новосончівському (14,6 %) повітах[54]. Водночас у Сяноцькому повіті, перехід на православ'я був явищем поодиноким. Відомо, що в громадах Радощиці, Лупків, Смольник та Воля Мисцова були зроблені тільки спроби утворити місцеві комітети під керівництвом Григорія Паращака, метою яких було пропагування серед місцевих лемків православ'я[55], однак подальшого успіху вони не мали.

Зважаючи на загрозливі впливи москвофільсько-православної агітації, окремі представники духовенства апелювали через пресу до лемків, акцентуючи на релігійному розколі. Прикладом було звернення о. Михайла Дороцького: «До Вас Браття Лемки: Куди дівається з Ваших сіл правда Божих слів: "І буде одно стадо і один Пастир. Чом ви позволяєте роздирати єдність Христового стада"»[56]. Релігійна тематика стала особливо актуальною у періодиці, до того ж за участю як представників духовенства, так і світського життя.

Для кращого розуміння особливостей москвофільсько-православної пропаганди читачеві важливо збагнути, якщо на початковому етапі польська влада підтримувала москвофільсько-православну агітацію серед лемків, то в подальшому їхня тактика дещо змінилася. У середині 1930-х років власті констатували, що з огляду на небезпеку русифікації Лемківщини через православну церкву, яка до цього часу користувалась доброзичливо-нейтральним ставленням з боку влади, остання повинна звернутися до політики поступової ліквідації православ'я якнайшвидше, оскільки тери-

53 Православні парохії на Лемківщині. *Діло.* 1931. 3 вересня.

54 Krochmal A. Stosunki między grekokatolikami i prawosławnymi na Łemkowszczyźnie w latach 1926–1939. *Łemkowie w historii i kulturze Karpat.* Rzeszów, 1992. Cz. 1. S. 290.

55 Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 598. Арк. 56 зв.

56 о. Дороцький М. До братів Лемків з Христовим воскресенням. *Український Бескид.* 1934. 8 квітня. С. 3.

торія Лемківщини належить до сфери інтересів Чехословаччини і радянської Росії[57].

Наприкінці 1930-х років під впливом національно-визвольних змагань закарпатських українців відбувалася солідаризація значної частини лемків навколо ідеї українського державотворення. Польській поліції доводилося констатувати, що русини, які мешкають у лемківських громадах, дедалі частіше порушують у розмовах українські політичні справи, деякі з них висловлюють переконання, що скоро на «терені Східної Малопольщі постане українська держава»[58]. Створення народної оборони «Карпатська Січ» мобілізувало лемківську молодь, яка масово почала переходити чехословацький кордон і вливатися у лави січовиків. За нашими підрахунками, на основі щоденних звітів Львівського воєводського управління, від кінця листопада 1938 р. і до першої половини березня 1939 р. із Ліського, Сяноцького та частково Кросненського повітів намагалися перейти кордон на Закарпатську Україну з метою вступу до українського легіону орієнтовно 270 лемків, із яких 40 були затримані під час переходу[59]. Безумовно, ця цифра не зовсім точна, оскільки перехід кордону був нелегальним.

Початок Другої світової війни став новим випробуванням для населення Лемківщини в контексті етнонаціональних перемін. Територія Лемківщини опинилася у сфері впливу Німеччини та увійшла до складу Генеральної Губернії з центром у Кракові. Тільки ОУН визначила своїм завданням, через освідомлюючу діяльність, спинити відплив лемків до СРСР, паралізуючи більшовицьку акцію. Юліан Тарнович писав про «свій пропагандивний рейд по Лемківщині проти більшовицької агітації за виїзд за Сян»[60], який тривав три місяці[61].

Загалом із самого початку радянської окупації Галичини у 1939 р., власті вдалися до посиленої пропаганди серед лемків за виїзд до СРСР. Натомість із початком Другої світової війни, зважаючи на більшовицьку окупацію Східної Галичини, звідти на

57 AAN. Zespoł. MSW. Sygn. 1058. K. 79.

58 Держахів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 1. Спр. 343. Арк. 3.

59 Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1526. Арк. 219 зв.; Там само. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1534. Арк. 21, 145; Там само. Ф. 228. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 115.

60 Тарнович Ю. На згарищах Закерзоння. Торонто: Лемківщина, [б. р.]. С. 56.

61 Там само. С. 65.

Лемківщину почали прибувати свідомі та ідейні українці, які вели активну громадську діяльність серед лемків у культурно-освітніх закладах.

Коли влітку 1941 р. Галичина була окупована нацистськими військами, частина інтелігенції повернулася у Східну Галичину. Активна громадсько-політична діячка Олена Кисілевська, покидаючи Лемківщину, залишила у тогочасній періодиці замітку, в якій констатувала значний національний поступ, проте тільки у східній частині Лемківщини[62]. Починаючи з вересня 1944 р., коли було укладено радянсько-польську т. зв. угоду, у житті лемківської спільноти наступив період, який характеризувався боротьбою за збереження національної самобутності. З початком депортацій радянсько-польські адміністрації плекали надії на т. зв. евакуацію методом «бліцкрігу». Джерела повідомляють, що практично у кожному селі чи присілку відбувалися розмови з населенням, у яких злидням на Лемківщині радянські агітатори протиставляли заможне життя в СРСР. Подібну усну пропаганду більшовики підсилювали різними кличами, брошурами і відозвами [63].

Під час масового виселення польська адміністрація робила видиму спробу виступити ніби миротворцем, ініціювавши наприкінці серпня 1945 р. зустріч у Варшаві з делегацією від українців Лемківщини. Самих делегатів обирали волості, й тільки один мав репрезентувати повіт. Натомість повітових представників номінувала польська влада, які, зрозуміло, були підібраними кандидатами. Про односторонній формат зустрічі засвідчує виступ перед делегатами представника тимчасового уряду із лаконічною заявою, що українське населення на підставі договору мусить добровільно виїхати до УРСР[64]. Цікаво, що жоден із делегатів не передав бажань скривджених лемків. Очевидною залишається тільки видима і формальна лояльність з боку польської адміністрації, яка спільно з радянським урядом продовжувала ігнорувати інтереси лемківського населення. На фоні тих трагічних подій, пов'язаних із насильницьким виселенням, знаходимо замітки у тогочасній укра-

62 Кисілевська О. Лемківщині на прощання. *Краківські вісті.* 1942. 7 серпня. С. 4.

63 Виселенча акція на Лемківщині. Пофронтове виселення. *На сторожі.* 1948. № 5. С. 54.

64 Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років XX століття: етнополітичний аналіз. Київ, 2009. С. 89.

їномовній пресі за кордоном, яка писала, що «світ байдуже приглядається до всього, що діється тепер на наших землях … Все, що там діється, б'є по засадах міжнародної моралі й руйнує поняття загальнолюдської етики і справедливості»[65].

Свідома частина місцевої інтелігенції регіону усвідомлювала пасивну позицію міжнародної спільноти щодо депортації. З огляду на це, беремо до уваги відкритий лист українців, які живуть за лінією Керзона, під назвою «Всьому цивілізованому світу» 1945 р., підготовлений від імені українських жителів етнографічних територій, які лежать на захід від р. Сян, і звернений до представників та урядів Великобританії, США, Франції, Швеції, Швейцарії, Туреччини, особисто до всіх глав християнських церков і до совісті всього людства. У цьому листі йдеться «про страшні насильства і безправ'я, яке допускає армія та органи польського правління, сліпо виконуючи інструкції і розпорядження Москви. Місцеве населення не хотіло і не хоче ні при яких умовах залишити свої землі… Однак представники польських і радянських урядів весь час від осені 1944 р. проводили не добровільне переселення, а примусове виселення. Коли не оправдалася пропаганда, польський уряд у серпні 1945 р. кинув регулярні війська для примусового виселення українців»[66].

Найжорстокішою акцією проти місцевого українства у квітні–липні 1947 р була операція «Вісла», яка безпідставно у мирний час мала своїм завданням не тільки переселити рештки лемківських родин, а це орієнтовно 30 000 осіб, а затерти сліди їхнього національного образу. І цього разу міжнародна спільнота пасивно повелася щодо подій, пов'язаних із операцією «Вісла». Ніби слова докору на шпальтах газети «Наше життя» у Мюнхені звучало: «Трагедією, що її переживає наш народ, в сучасну хвилину, повинні зацікавитися міжнародні чинники, принаймні ті, що сидять поруч з сьогоднішніми найдемократичнішими урядами з-за залізної завіси за одним столом в ООН» [67].

З перспективи часу, як і з самих документальних рядків, видається, що польські власті не приховували своїх завдань щодо прикордонних українських етнічних земель. В інструкції Міністерства

65 Більський Е. Трагедія Холмщини і Підляшшя. *Наше життя.* 1947. 28 липня. С. 3–4.

66 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 39–43.

67 Більський Е. Трагедія Холмщини і Підляшшя. *Наше життя.* 1947. 28 липня. С. 4.

повернених земель у листопаді 1947 р. відзначалося, що «головною метою переселення осадників Вісли є їхня асиміляція в новому польському середовищі, а тому необхідно докласти всіх зусиль, щоб ця мета була досягнута»[68].

Нині тематика депортаційних процесів для українців і поляків є неоднозначною, як у трактуванні, так і у політиці пам'яті. Загалом підтримуємо резюмування Миколи Литвина, який вважає «депортацію українців прикордоння, як конфлікт історичної пам'яті обох народів: українці хочуть пам'ятати історію, яку поляки воліють забути»[69]. Водночас вважаємо, що ставлення до складних і неоднозначних сторінок минулого та їх пам'ятників кожна країна визначає самостійно. За цього апелювати до досвіду сусідів, зокрема Польщі, українцям немає сенсу. Тому основою політики пам'яті мають бути фахові наукові висновки істориків, які грунтуються на документальній базі, неспростованих фактах, позбавлені політичного впливу партій і громадських організацій.

Загалом депортація у 1944–1947 рр. місцевого населення з Лемківщини стала найтрагічнішим етнополітичним експериментом СРСР та Польщі, що доводилося пережити лемкам у новітню добу. Попри усі маніпулювання у тексті самої Угоди про т. зв. евакуацію, основою було яскраво виражене насильство. Наслідком депортацій стало знищення самого Лемківського етнографічного регіону в Польщі, лемки були розкидані по території України та Польщі. Після виселення лемків ізбатьківських теренів можемо говорити про втрату цілого своєрідного етнокультурного анклаву, де у попередні покоління відбувалася популяція колоритної лемківської етнокультури.

Упродовж 1944–1946 рр. влада розселяла населення у 17 областях УРСР. Звітуючи про хід переселенської кампанії, свідомо намагалася приховати будь-які непорозуміння між місцевим населенням і новоприбулими українцями з Польщі. Відверто перекручуючи реальну дійсність, вони відзначали, що «відношення до переселенців місцевого населення добре і ніяких непорозумінь не було»[70].

---

68 Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років XX століття… С. 297.

69 Чмелик Р. Формування українсько-польського кордону: етнічний та політичний чинники. *Українсько-польські відносини. Новітня доба* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2017. С. 445.

70 Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р. 295. Оп. 5. Спр. 256 а. Арк. 206.

Після прибуття перших виселенців у кожному селі влада намагалася розв'язати серед них політико-агітаційну роботу[71]. З метою популяризації радянських гасел, спеціально для виселенців демонстрували кінострічку «Клятва»[72]. Маючи проблеми із поселенням, зокрема нестачею вільних будинків, влада намагалася вирішити її, як свідчать документи, методом «уплотнєнія»[73].

Натомість радянські власті у засобах масової інформації свідомо намагалися подавати перекручену інформацію, ігноруючи будь-які непорозуміння між виселенцями і місцевим населенням, підсилюючи подібного формату статті ідеологічною пропагандою. Радянська періодика характеризувала відносини влади, місцевих і виселенців тільки у форматі декларованої доброзичливості на зразок: «Батьківською турботою були оточені переселенці … Ми повинні й надалі оточити їх більшовицьким піклуваням»[74]; «З великою радістю наш народ прийняв однокровних братів»[75]. Свідомо наводжу ці рядки з радянської преси, які кричуще розходяться з реальною дійсністю, яку читаємо в одноосібних заявах до влади і благання про допомогу. Проте доцільним буде відзначити: якщо загалом проблема виселення та поселення українського населення з Польщі і набула суспільного резонансу, особливо в питаннях соціальної адаптації, все ж ця тема не стала предметом активного обговорення в матеріалах періодики.

Серед західноукраїнських регіонів, куди найчисельніше прибувало виселене з Польщі населення, була Тернопільщина. Наймасовіше Тернопільщину заселила лемківська етнографічна група (44 % від кількості депортованих лемків)[76]. Загалом як і на Прикарпатті, поряд із основним вектором депортованих із західного етнічного порубіжжя, сформувався потужний потік виселених втікачів з боку попередньо розселених у центрально-східних областях. Упродовж трьох тижнів у серпні–вересні 1946 р.

71 Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 146, 362.

72 Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 350.

73 Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 110.

74 Оточити піклуванням переселенців. *Наддністрянська правда*. 1947. 12 березня.

75 Пасічняк Н. Піклування про переселенців. *Ленінський заклик.* 1946. 24 жовтня.

76 Боднарчук Ю. Особливості розселення й адаптації на Тернопільщині українського населення, депортованого з території Польщі (1944–1947 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2009. С. 13.

у Тернопільській та Сталінській (тепер – Донецька) областях, у місцях розселення лемків, перебував редактор москвофільської газети «Карпатська Русь» у США Дмитро Вислоцький, якого супроводжував редактор Всеслов'янського комітету Микола Філатов. Нам вдалося виявити стенограму розмови помічника члена Політбюро ЦК КП(б)У із названими членами делегації. Документ розкриває особливості підступного ставлення представників влади і громадських діячів, які намагалися нав'язувати лемкам москвофільські погляди. У стенограмі є слова Д. Вислоцького, де він новоприбулих на Тернопільщину поділяє на три групи. «Перша, яка переселилася туди в 1940 р. Друга – яка була організована внаслідок переселення з Польщі в 1944–1946 рр., які не привикли і оглядаються. І третя, – які втікають із східних областей. У них ні хати, ні землі, ні господарства. З цими людьми треба щось робити, бо якщо так залишити, то вони все одно будуть пробиратися у Польщу»[77]. Окрім того, Д. Вислоцький повідомляв, що вони організували збори, де був повний зал і всі – лемки. Згадуючи про ті зібрання, він стверджував, що лемки мають у США родичів і вони пишуть їм. «Вони думали, що я повертаюся в Америку і надавали мені багато листів для своїх родичів. Якщо пустити ці листи в Америку, то це матеріал для фашистської пропаганди»[78].

У кількох віднайдених переважно анонімних листах, які лемки давали Д. Вислоцькому з надією, що вони дійдуть до свого адресата, наміри були абсолютно інші. В одному з листів, писаному у вересні 1946 р. виселеним із с. Довге Горлицького повіту, читаємо: «Дорогі брати лемки в Америці … Були ми у безвихідному становищі. Приїхали ми у Велику Україну в Кіровоградську область. Розвезли нас по 4–5 сімей у кожний колгосп, щоб народ не сходився один з одним … Коли хтось жалівся, то нас називали поляками … Тепер ми вернулися на Галицьку Україну, живемо по людях і просимо хліба... Дорогі браття-лемки, постарайтесь щоб нас повернули на рідну землю, інакше пропаде плем'я лемківське»[79].

Аналізуючи ці документи, можна зробити висновок, що владу цікавили листи, проте з іншою тональністю. Згадуваний партійний

77 Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2605. Арк. 62.

78 Там само. Арк. 61.

79 Там само. Арк. 80–81.

керівник цікавився, чи зустрічалися, фотографувалися з виселеними з Польщі, які віддали свою дочку за російського селянина. На його думку, «Ці люди могли б написати листи. Якщо лемко вирішує женитися на місцевій – це дуже добра ознака і кращої контрпропаганди вже бути не може»[80]. Загалом члени делегації не вникали у проблеми виселених із Польщі лемків, а найчастіше просто ігнорували.

Серед виселенців у новому краї з'явилися поціновувачі лемківської культурної спадщини, які душею і серцем прикипіли до збирання лемківського фольклору. Прикладом може бути лікар-стоматолог О. Гижа із с. Висова Горлицького повіту, який був виселений у м. Бережани. Все своє свідоме життя він збирав народний фольклор від лемків, за підсумками чого у 1972 р. у Києві побачив світ його збірник «Українські народні пісні з Лемківщини», до якого увійшло 300 пісень[81].

У нашому розпорядженні є анкети-спогади лемків-виселенців із Тернопільщини, зібрані під час польових досліджень та спілкування з ними впродовж 2010–2015 рр. Респондентами стали жителі громад Доброводи, Ковалівка, Монастириськ Монастириського району, Лошнів Теребовлянського району, Косів, Переходи та Ягільниця Чортківського району[82]. Окремі виселенці відзначили, що відвідували рідне село ще у 1970-х роках. Проте значна кількість опитаних до цього часу жодного разу не побували у рідному селі, посилаючись на різні причини. Практично усі однозначно стверджували, що основним етнонімом, яким послуговувалися їхні батьки та рідні на Лемківщині, був «русин», «лемко». У числі останніх запитань, сформованих для наших співрозмовників, було: «Що, на Вашу думку, найбільше об'єднує або роз'єднує лемків з українцями?». Загалом із аналізу анкет, можна зробити висновок, що практично всі опитані не повелися на це провокативне запитання і усвідомлюють, що лемки є частиною української нації. Проте якщо половина дали доволі ліберальну відповідь, іноді навіть не зовсім конкретну, то інші дуже переконливо засвідчили на зразок: «Нас не повинно нічого роз'єднувати, бо ми – єдиний український народ», «Ми походим з України», «Ми вже всі українці», «Українські

80 Там само. Арк. 64.

81 Див.: Українські народні пісні з Лемківщини / зібрані О. Гижею. Київ: Музична Україна, 1972. 390 с.

82 Архів автора.

лемки – частина українського народу», «Лемки і українці – це один український народ». Натомість нечітка відповідь на це запитаня простежується у формулюваннях: «Живемо дружно зі своїми, говоримо по-лемківськи», «Ми вже всі рівні», «Об'єднує працьовитість, чесність, вміння забавлятися», «Єднає релігія, віра в Бога», «Дружба на майбутнє», «Об'єднують звичаї».

Назагал політичні обставини того часу в УРСР склалися не на користь лемків та їх культури. Режим не дозволяв популяризувати етнографічні особливості лемків та їх спадщину. А тому довший час про лемків і Лемківщину не з'являлося у пресі жодних відомостей. Був дозвіл лише на розвиток і популяризацію творчості лемківських різьбярів, пісенної творчості, але з умовою, щоб вона не мала розбіжностей із радянсько-партійною ідеологією. З початку дисперсного побутування лемків на території України частково робилися спроби зберегти їх культурну спадщину через організацію музичних колективів і музейне колекціонування. Відомо, що у с. Шляхетське Львівської області виселенці організували духовий оркестр у складі 12 осіб[83]. На початку 1960-х років державні органи Львівської області прийняли постанову створити при Музеї етнографії та художніх промислів відділ будівництва Музею народної архітектури. Вже у 1969 р. на території Музею народної архітектури і побуту (скансену) у Львові стараннями завідувача наукового відділ музею Івана Красовського було створено зону «Лемківщина». У вересні 1970 р. при скансені було створено перше т. зв., об'єднання лемків під головуванням І. Красовського. І хоча новостворене об'єднання в умовах партійного диктату не змогло розвинути належної діяльності, все ж виконало функцію першого історичного об'єднання лемків та дало поштовх до подальшої культурної праці. У листопаді 1964 р. Львівська телестудія транслювала концерт «Лемківські мелодії», а в січні 1965 р. «Співають лемки». У грудні 1967 р. на українському телебаченні відбувся черговий концерт «Лемківські мелодії» у виконанні колективу студентського ансамблю «Черемош» Львівського державного університету ім. І. Франка). Директор студії О. Мельник охарактеризувала лемків, як групу українських верховинців[84].

83 Держархів Львівської обл. Ф. 221. Оп. 2. Спр. 25. Арк. 18.

84 Красовський І. На голубих екранах – «Лемківські мелодії». *Наше Слово.* 1968. 7 січня.

Серед центральних українських регіонів, куди влада чисельно направляла виселенців із Польщі, а лемків зокрема, була Полтавщина. На січень 1945 р. на Полтавщину було доправлено тільки 1,63 % усіх виселених[85]. І все ж лемки на Полтавщині, незважаючи на своє розселення, намагалися гуртуватися. Практично донедавна у них залишалася звичка збиратися на храмове свято на Спаса у Лютениських Будищах, а на Різдво – у Шилівці. У перші роки після виселення це був чи не єдиний спосіб спілкування, коли з усього району лемки сходилися пішки за 20–30 км, щоб зустрітися зі своїми рідними і близькими. Співали пісень, згадували рідні місця, ділилися радощами і болем[86].

Осередком чисельного скупчення лемків на Луганщині, переважно із західних лемківських повітів, було с. Переможне Лутугинського району.Є. Галайда із с. Чарна, який проживає у с. Переможне Лутугинського району, згадував: «На Сході України нас називали бандерівцями, на заході України поляками, а в Польщі – українцями. Нас кругом сприймали як чужинців»[87]. Серед дослідників немає єдиної думки з приводу проблеми збереження серед виселених лемків своєї етніки, їх думки навіть діаметрально протилежні. За результатами польових досліджень у цьому краї Катерина Глуховцева зауважувала, що «переселенці … володіють говіркою, перейнятою від своїх батьків, зберігають традиції свого краю»[88]. Водночас дослідник українських виселенців на Луганщин Дмитро Байкеніч в одній із своїх студій[89] на основі архівних документів обґрунтовує тезу про поступову втрату своєї етнічно-культурної ідентичності.

---

85 Кіцак В. Розселення українців Польщі в УРСР. *Молода нація. Альманах.* 2000. № 1. С. 115.

86 Ткачик М. Довга дорога з батьківських земель на Велику Україну (спогади про колишніх мешканців с. Кам'яна). *Межею чужини розірване життя: депортація лемків із Польщі в Україну 1944–1947 рр.* / за ред. проф. М. Якименка. Полтава: Сімон, 2007. С. 30.

87 Лемки на Луганщині: сторінки історії і культури. Краєзнавчий нарис / уклад. О. В. Манятіна. Луганськ, 2012. С. 55.

88 Глуховцева К. Відображення міфологічних уявлень українців в обряді «покривання молодої» / уклад.: С. Є. Панцьо, Н. О. Свистун. *Studia methodologica.* Тернопіль, 2009. Вип. 27: Лемківський діалект у загальноукраїнському контексті. С. 30.

89 Байкеніч Д. Втрата етнічно-культурної ідентичності українських переселенців із Польщі, розселених у східних областях УРСР у 1945–1947 роках. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Культурологія: зб. наук. праць. Острог, 2010. Вип. 5. С. 147–150.

Загалом багато з депортованих лемків за звичною ситуацією в інших регіонах швидко втікали до західних областей. Станом на вересень 1946 р. із Луганської області втекло 639 сімей. З огляду на це, місцевій владі було заборонено видавати будь-які документи на переїзд до західних областей України[90], де відзначалося про передачу переселенцям будинків у німецьких колоніях та вільних будинків із фонду сільських рад і колгоспів.

Наприкінці 1980-х років політика, яка була пов'язана із «Оксамитовими подіями» у країнах Центрально-Східної Європи, сприяла пожвавленню суспільно-культурного життя та виникненню громадських організацій. На цьому фоні активізувалося і лемківство як потужний громадсько-культурний рух у межах громадських організацій, що представляли широку палітру освітньо-виховної, культурної, релігійної та соціально-економічної життєдіяльності. Починаючи з кінця 1980-х років почали виникати регіональні громадські осередки, довкола яких об'єднувався лемківський актив окремих областей. Однією з перших новозаснованих лемками регіональних організацій в Україні було створення у липні 1988 р. суспільно-культурного товариства «Лемківщина» для Львівської області. Львівський осередок лемківської громади був одним із найактивніших, поступово розширюючи і урізноманітнюючи спектри своєї діяльності. Було створено Фундацію дослідження Лемківщини, основним завданням якої мала стати видавнича діяльність. Тільки впродовж 10 років існування (1991–2001) під грифом «Бібліотека Лемківщини» фундація видала 25 лемкознавчих брошур, зокрема 8 щорічників Лемківського календаря. І хоча ці видання були переважно науково-популярними, все ж вони започаткували своєрідний «етап збирання лемківської спадщини», яким було закладено формування основ подальших науково-популярних розвідок. У 1990 р. обласне відділення товариства «Лемківщина» було створене у Тернополі. Оскільки в регіоні проживала одна з найчисельніших лемківських громад, це товариство розвинуло активну діяльність, зосередивши свою роботу на формуванні районної мережі та залученні якомога більше виселених лемків[91]. Окрім

90 Лемки на Луганщині: сторінки історії і культури... С. 62.

91 Іванців М. Вісті з Тернопільського товариства «Лемківщина». *Лемківщина.* 1992. № 3. С. 27–28.

того у м. Монастириськ, яке стало своєрідним центром лемківства у Західній Україні, було відкрито Музей культури лемків, під егідою якого щорічно проходить фольклорно-етнографічний фестиваль «Дзвони Лемківщини», а правління розпочало видавати однойменну газету, поціновувачами якої стають часто не тільки лемки, а загалом любителі української етнокультурної спадщини.

Третім у Західноукраїнському регіоні обласне відділення товариства «Лемківщина» постало у Івано-Франківську. З початком 1990-х років у західних областях України вже формувався своєрідний громадський лідерський актив лемківського руху, представники якого брали участь в установчих зборах різних осередків та виступали ідейними натхненниками різноманітних акцій. Через кілька років лемківські регіональні товариства почали виникати у північній, центральній та східній частині України, формуючи своєрідну всеукраїнську мережу основних осередків по областях і районах. Поступово, із виникненням регіональних товариств, виникла необхідність централізації їх діяльності на всеукраїнському рівні. З цією метою практично одразу з часу відновлення незалежності України почали проводитися Всеукраїнські конгреси лемків (перший – у Тернополі (червень 1992 р.), другий – в Івано-Франківську (червень 1997 р.), третій – у Львові (листопад 2001 р.), який був одночасно Установчим з'їздом лемків України, де ухвали створення Всеукраїнського товариства «Лемківщина»[92]. Вже на V з'їзді лемків України в м. Івано-Франківськ, на якому автору довелося бути присутнім, було прийняте звернення делегатів та учасників з'їзду до лемківської громади України та поза її межами, у якому наголошувалося: «У середині XX ст. у центрі Європи здійснювався етноцид українців Лемківщини..., за яким спокійно спостерігала цивілізована Європа. Депортація знищила культуру, а самих лемків поставила на межу зникнення»[93]. Одночасно на з'їзді було прийняте рішення про необхідність політичної та правової оцінки українсько-польської угоди про евакуацію українського населення з території Польщі, підписаної 9 вересня 1944 р., визнати її незаконною та засудити як порушення прав і свобод громадян. Учасники з'їзду закликали дати політичну та правову оцінку акції «Вісла» 1947 р.;

92 Прес-реліз. Запрошення на V з'їзд лемків України. *Архів автора.*

93 Звернення делегатів та учасників V з'їзду лемків України. *Архів автора.*

спільно з урядом Польщі розробити державну програму етнічного відродження Лемківщини, яка б передбачала повернення депортованих на свої землі, повернення їхнього майна та прийняти Закон України «Про визнання депортованих осіб, примусово переселених у 1944–1946 і 1951 рр. з території Польщі в Україну»[94]. Аналізуючи подібні вимоги та заклик учасників з'їзду, можна зробити висновок, що окремі з положень не витримують критики, оскільки не мають реальної основи. Прикладом, на мою думку, може бути формулювання та озвучення вимоги «етнічне відродження Лемківщини». Водночас у резолюціях з'їзду простежується оптимістичне твердження організаторів, що лемкознавчу тематику обирають багато науковців та студентів предметом своїх досліджень[95]. Не розумію, чим зумовлені подібні висловлювання, які вважаю перебільшеними. На мою думку, лемкознавчий науковий простір в Україні, на відміну від Польщі та Словаччини, в умовах сьогодення навпаки знаходиться на маргінесі академічного поля. Організатори з'їзду чомусь обмежилися присутністю та виступами тільки діячів влади та громадськості. Натомість голос наукової спільноти України, який на таких заходах такий доречний, був відсутній.

Проте залишається очевидним, що світоглядні переконання лідерів лемківських рухів не були однозначними і стійкими. Відомо, що у вересні 1991 р. у Ждині відбулися збори лемківських організацій, які діяли на Лемківщині. План зборів представивМихайло Донський, який, зазначив: «весь час роблено старання створення в рідних горах окремої лемківської організації, яка признавала б український корінь лемків»[96]. Подібну невизначеність демонструє і лист-звернення невідомого автора, адресований голові Фундації Дослідження Лемківщини. Проводячи відпустку у 1991 р. у Сяноці, він відзначав: «Враження у мене від побаченого не найкращі … Переглядаючи одну з польських телепередач про національні меншості, у якій брали участь представник Об'єднання українців у Польщі та Об'єднання лемків (голова В. Шлянта), останній виступив від лемків як окремої національної групи … У людей брак чіткої позиції. Все йде у напрямку асиміляції». Натомість у комен-

94 Там само.

95 Резолюція, прийнята на V з'їзді лемків України. *Архів автора.*

96 Гладик С. На Лемківщині про Лемківщину. *Лемківщина.* 1991. Ч. 3. С. 5–6.

тарі редакції читаємо: «до листопада 1991 р. Об'єднання лемків у Польщі очолював Федір Гоч (1929–2018), якого деякі почини і виступи, особливо під кінець каденції були радше прорусинські та заразом протиукраїнські, і як такі були публічно засуджені зорганізованою лемківською громадою в Західному світі»[97]. Від листопада 1991 р. головою Об'єднання лемків у Польщі був В. Шлянта, який декларував себе українцем. Проте вже через рік одне з видань стверджувало, що його поступки «вказують на прояв національної розгубленості, чи інакше брак чіткої позиції»[98].

Від 2005 р. у Польщі почала діяти Спільна комісія уряду і національних та етнічних меншин, де лемківську спільноту представляли ОленаДуць-Файфер, що підтримує і пропагує етнічну окремішність лемків, та Степан Гладик[99], з виразним проукраїнським ухилом. Однак напевно дуже доречними будуть слова голови Об'єднання лемків Е. Гойсака, який стверджував: «Я вважаю себе і лемком і українцем одночасно. Це мене духовно збагачує»[100].

Сьогодні залишається очевидним, що Лемківщина є складовою польсько-українсько-словацького пограниччя, що обіймає лімінальний простір між річками Збруч та Сян, сформований по обидва боки українсько-польсько-словацького кордону, який живиться завдяки асиметричній національній пам'яті сусідніх народів, породивши концепт Східних Кресів у Польщі та Закерзоння в Україні. В силу антагоністичності двох підходів знайти компроміс у межах цієї парадигми видається складним завданням. Польща як більш підготовлена сторона задавала тон дискурсу, водночас байдужа до історичних питань Україна виступала слабким опонентом.

Отже, тривожним фактором сучасного лемківства є прийнята і пропагована етнополітика щодо лемків, виходячи не із сутнісних принципів потреб суспільства, зокрема із завдань етнокультурної інтеграції, історичної традиції, а від етнополітики різних держав. Хочемо акцентувати, що відсутня власна активна національна

97 Гула В. Об'єднання лемків – товариство «Лемківщина». *Лемківщина.* 1991. Ч. 3. С. 19.

98 В. Г. Письмо, адресоване голові ФДЛ. *Лемківщина.* 1992. № 3. С. 29.

99 Гладик С. Тільки до січня? *Вісник Світової Федерації Українських Лемківських об'єднань.* 2013. № 12–13. С. 26.

100 Савицький Ю. Лемківський феномен у Польщі: як зберегти регіональну ідентичність у вигнанні? URL: radiosvoboda.org.2016

візія, яка поступається інерційному політичному мисленню. Власне ця політика регіоналізму зумовила політику політичного сепаратизму на Закарпатті. Інтелектуально-інформаційна диверсія, яка начебто демократично пропонується як альтернативність поглядів, насправді відновлює ортодоксальні ідеологеми лемківської/русинської окремішності, а загалом сповільнює процес консолідації, драматизуючи етноідентифікаційний процес.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-11

Ярослав Стоцький

Розділ 11

Від радянського тоталітаризму – до української незалежності. Життєдіяльність Римо-католицької церкви в Україні (друга половина 1940-х – 1990-ті рр.)

Голова Ради народних комісарів УРСР Микита Хрущов і керівник Польського комітету національного визволення Едвард Осубка-Моравський підписали 9 вересня 1944 р. в Любліні Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян з території України. Ця угода стала наслідком реалізації рішень Тегеранської конференції і першим заходом з підготовки до встановлення нових кордонів у Європі. За ним йшли рішення Ялтинської і Потсдамської конференцій. Із «Заключного звіту» щодо цього примусового переселення випливає, що в УРСР до 20 листопада 1946 р. було переселено 482 880 осіб. Із них у східні області було переселено 159 011 осіб (32,91%), у західні області – 323 641 особу (67,02%), в решту областей – 228 осіб. За цей самий період (1944–1946) з території УРСР до Польщі переселено 789 982 поляків[1], зокрема з Волинської – 64 798 осіб, Рівненської – 69 075, Тернопільської – 233 617, Станіславської – 77 930, Львівської – 218 711, Дрогобицької – 115 278, Чернівецької областей – 10 573 осіб[2].

Більшість українців Польщі не бажали покидати рідні терени, але радянська і польська влада, а також бойовики Армії Крайової,

1 Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль : Кн.-журн. вид.-во «Тернопіль», 1997. С. 231, 234, 356; Литвин М. Депортаційні акції у Польщі та СРСР/УРСР в 1944–1953 рр.: суспільно-політичні передумови та етнокультурні наслідки. *Українсько-польські відносини. Новітня доба* / від. ред. М. Литвин. Львів, 2017. С. 446– 455.

2 Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. Тернопіль : Підручники і посібники, 1997. С. 91.

інші польські бойові групи актами вбивств, терором, знущаннями і грабунками змушували українців Закерзоння виїжджати в УРСР. Такі самі акції проти поляків західних областей України чинили відділи УПА, примушуючи поляків перебиратися на територію Польщі[3].

Із просуненням фронту бойових дій на Захід Йосифа Сталіна цікавило становище Римо-католицької церкви в Прибалтиці, Білорусії й Україні, зокрема у її західних теренах, бо до 1939 р. у підрадянській Україні всі костельні інституції знищено. Тому відомство Леонтія Берії почало збирати інформацію у «визволених» краях, а для полегшення й контролю за релігійним становищем у цих республіках було створено 19 травня 1944 р. Раду у справах релігійних культів при Раді народних комісарів СРСР, яку згодом очолив полковник НКДБ Іван Полянський. В одній із своїх таємних інструкцій для уповноважених Ради у справах релігійних культів в Україні, Білорусії, Естонії, Литві і Латвії від 10 червня 1945 р. він рекомендує: «У щоденній роботі для вирішення тих питань, які висуває перед вами духовенство Римо-католицької церкви, Вам необхідно мати на увазі, що римо-католицьке духовенство завжди було налаштоване вороже стосовно до Радянської влади. Папський престол із Ватиканського палацу систематично організовував нападки у різних формах проти СРСР»[4].

Отже, про жодну толерантність до Римо-католицької церкви, тим більше в ході українсько-польської депортації, не могло бути й мови. У цьому контексті Лукаш Корда наводить дані, що в 1944–1948 рр. депортовано до Польщі 5 652 духовні особи (священників, ієромонахів, братів і сестер різних орденів і згромаджень), зокрема із Литви – 752, Білорусії – 304, України – 2 493, з інших теренів СРСР – 2 103[5]. Дані по Україні стосуються виключно західних областей республіки.

Сподіватися на точну, несуперечливу статистику (хоча це для нас не є основним), коли тривають міграційні процеси, не

---

3 Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова: Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). Київ, 2009. С. 184–371.

4 Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2 кн. Київ : Либідь-Військо України, 1994. Кн. 2. С. 587.

5 Korda Ł. Działalność polskiego duchowieństwa katolickiego w ZSRR 1945–1980. Dar Polski Białorusinom Rosjanom i Ukraińcom na Tysiąclecie ich Chrztu Świętego. London : Polonia, 1989. S. 167.

випадає. Наприклад, після встановлення кордону між Польщею і СРСР у 1945 р. на території західних областей України, за польськими джерелами, залишилося 408 парохій Львівської архідієцезії, 133 – Луцької дієцезії і 75 – Перемишльської дієцезії[6]. Натомість уповноважений Ради у справах релігійних культів в УРСР П. Вільховий на ім'я І. Полянського 13 листопада 1945 р. надіслав інформаційний звіт, в якому було зазначено, що на червень 1945 р. було виявлено 652 громади римо-католиків (як складники парохій – *Я. С.*), у яких служило 542 священники, із них: 1 єпископ, 428 ксьондзів, 84 каноніки, 29 деканів. У вересні 1945 р. ці дані вже дещо змінилися. Римо-католицькі громади зменшилися до 594, вони об'єднували 451 душпастиря (1 єпископ, 20 деканів, 338 ксьондзів, 83 каноніки). Це було пов'язане із поступовим виїздом поляків до Польщі. Згодом у цьому контексті П. Вільховий зробив порівняння, з якого випливає: якщо в першій половині 1945 р. парохії РКЦ в західних областях України обслуговували 754 ксьондзи і один архієпископ Львівської архідієцезії Евгеніюш Базяк, то через депортацію поляків до Польщі на кінець 1945 р. залишилося 227 громад, які обслуговували 135 ксьондзів на чолі з архібіскупом Е. Базяком[7].

Натомість професор Люблінського католицького університету о. Болеслав Кумор, спираючись на шематизми, стверджує, що в 1939 р. Луцька дієцезія, очолювана єпископом Адольфом Шельонжеком, налічувала 154 парохії, 270 костелів, 238 ксьондзів, 322 тис. вірян, а Львівська архідієцезія – 475 парохій, 754 священники, 249 осіб чернецтва і 1 079 000 вірян. У тому самому році Львівська архідієцезія об'єднувала 28 деканатів, 416 парохій, 754 священників дієцезіальних і 249 чернечих, 2 470 черниць, 194 брати, 69 монастирів і чернечих чоловічих домів, 292 жіночі монастирі й доми, 34 різних чинів і згромаджень і 1 079 108 вірян[8].

Римо-католицькі деканати Львівщини налічували наприкінці 1944 р. 285 костелів, із них 124 – парохіяльних і 161 – дочірні (так

---

6 Nowosad M. Sytuacja religijna na współczesnej Ukrainie. *Polska – Ukraina 1000 lat sąsiedztwa* / pod red. S. Stepńia. Przemyśl, 1998. T. 4. S. 390.

7 Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля. С. 172–173.

8 Kumor Bolesław. Historia Kościoła. Część 8. Czasy współczesnie 1914–1992. Lublin : RW KUL, 1996. S. 213, 432.

звані каплиці), у яких служило 180 ксьондзів[9], не включаючи чернецтва. Останнього, своєю чергою, налічувалося: 486 черниць, 22 жіночі монастирі, 21 філія жіночих монастирів, 166 ченців і 17 чоловічих монастирів[10].

Масова депортація духовенства і чернецтва РКЦ із Львівщини проходила під наглядом не тільки відповідних силових структур, а й уповноваженого Ради у справах релігійних культів у Львівській області П. Кучерявого. Він у своєму таємному звіті на ім'я уповноваженого Ради у справах релігійних культів в УРСР П. А. Вільхового інформував, що виїзд духовенства РКЦ розбито на три етапи, а точніше – три поїзди. Отже, першим спеціальним поїздом 25 квітня 1946 р. виїхало 219 осіб священників, монахинь і монахів з усіма своїми атрибутами, цим же поїздом виїхав архієпископ Евгеніюш Базяк[11]. Другий етап депортацій відбувся 14 травня того року. Тоді також спеціальним поїздом виїхало 353 ксьондзи, ченці й черниці, а з ними – 160 старців монастирів. Третій етап – кінець травня – початок червня, коли виїхало майже все духовенство і чернецтво РКЦ Львівщини.

Загалом було примусово переселено до Польщі понад 200 тис. поляків і майже повністю паралізовано всю структуру Львівської архієпархії, духовенство якої також було депортоване. Отже, наприкінці 1946 р. у Львівській обл. налічувалося від 16 до 20 тис. римокатоликів, 7 діючих костелів, із них 4 – у м. Львові і 3 – у Золочеві, Поморянах і в с. Дунаїв Поморянського р-ну. У них усе ще служили 8 священників, яким допомагали 4 черниці[12]. Натомість пусткою стали понад 200 храмів РКЦ.

У Тернопільській обл. за неповними даними обласного уповноваженого Ради у справах релігійних культів І. Чирви у 1945 р. діяли 229 костелів, які обслуговували 111 священників[13], а також знаходилися 4 чоловічі монастирі із 61 ченцем і 4 жіночі монастирі із 30 черницями[14]. Тоді ж до Польщі виїхало 50 ксьондзів. А на 1 грудня

---

9 Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 449. Арк. 139.

10 Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 1. Спр. 439. Арк. 40.

11 Там само. Ф. Р-1332. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 48.

12 Держархів Львівської обл. Ф. Р-1332. Оп. 2. Спр. 6. Арк. 57, 59.

13 Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 283, Арк. 78.

14 Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-3241. Оп. 1. Спр. 25, Арк. 22.

1945 р. внаслідок переселення в області діючим був 131 костел. Парохії обслуговував 61 священник[15]. Загалом із Тернопільщини депортовано до Польщі понад 230 тис. осіб, не виїхало майже 3 тис. римо-католиків. Разом із ними залишилися 7 ксьондзів на 10 діючих римо-католицьких громад, що знаходились у містах Тернополі, Кременці, Шумську, Борщові, Збаражі, Підволочиську і селах Ридодуби та Хом'яківка Білобожницького р-ну, Лосяч Скала-Подільського району, Коралівка Борщівського р-ну[16]. З аналізу інших статистичних даних обласного уповноваженого випливає, що на Тернопільщині в 1945 р. релігійні громади мали у своєму користуванні 270 костелів і 45 каплиць (дочірних храмів)[17].

Напередодні Другої світової війни Станіславщина налічувала 191 608 римо-католиків, 207 костелів (разом із каплицями), 14 монастирів, 85 парохій та 155 ксьондзів[18]. На 1 жовтня 1944 р. в області були діючими 131 костел РКЦ[19]. Із 14 монастирів п'ять знаходилися в Станіславі: чоловічий монастир отців єзуїтів – 5 ченців, жіночі монастирі сестер альбертинок – 8 черниць, сестер служебниць – 4, сестер уршулянок – 9, сестер милосердя – 5[20]. На початку 1945 р. діючими були тільки 65 костелів[21], а на кінець першого півріччя того самого року – лише 53 костели[22]. Процес депортації прямопропорційно і дуже динамічно вплинув на зменшення присутності вірян та їх громад разом із духовенством на теренах Станіславської обл. За даними уповноваженого Ради у справах релігійних культів у Станіславській обл. П. Сердюченка, на 1 квітня 1947 р. в області діяло тільки 6 громад РКЦ, 2 ксьондзи, які проводили відправи у 5 діючих костелах, зокрема в Станіславі, Бурштині, Болехові, Букачівцях, Ценяві, а громада римо-католиків із Кутів використовувала костел у Вижниці[23] як незареєстрований.

---

15 Там само. Спр. 283, Арк. 79.

16 Там само. Спр. 1454. Арк. 9–15.

17 Там само. Спр. 283. Арк. 57–58.

18 Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. П-2. Оп. 7. Спр. 538. Арк. 7.

19 Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-388. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 111–112.

20 Там само. Арк. 17–18.

21 Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-388с.ч. Оп. 2. Спр. 38. Арк. 11.

22 Там само. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 111–112.

23 Там само. Спр. 5. Арк. 39–41.

Примусове переселення майже 790 тис. поляків із УРСР до Польщі призвело до деструктуралізації Римо-католицької церкви в західних областях України. Водночас утвердження тоталітарної влади на території західних областей України у 1944 р. винесло на порядок денний проблему співіснування держави і Церкви, власне – тих конфесій, які тут діяли до зазначеної дати.

Римо-католицька церква через невдалі спроби налагодження відносин Святого Престолу з більшовицькою владою як рівного з рівним не змогла зберегти в західних областях України свою довоєнну структуру, а до цього невдалого діалогу додалася ще й згадана вище депортація із її воєнно-політичними стратегічними планами Сталіна щодо насадження промосковських режимів у країнах Центрально-Східної Європи. Відтак у 1947–1953-х рр. між Ватиканом і Радянським Союзом реальних кроків у здійсненні діалогу не було, тим більше у встановленні двосторонніх дипломатичних відносин. Ватикан дотримувався позиції, що доти, доки в СРСР немає загальної свободи і свободи віросповідання, про встановлення дипломатичних відносин чи хоча б якогось продуктивного діалогу – не може йти мови. Тим більше що СРСР загнав у підпілля Греко-католицьку церкву, ініціював репресії проти трьох гілок католицизму: греко-, вірмено- і римо- церков. З іншого боку, у цей період розпалювалася холодна війна між Заходом і СРСР, що також не могло не відбитися на ставленні Апостольського Престолу, керованого Пієм XII, до комуністично-атеїстичного сталінського режиму, який, своєю чергою, бачив у Ватикані свого чи не найлютішого ворога. Власне, таке сприйняття Ватикану сталінським режимом відбивалося на долі тих уже нечисленних костелів РКЦ і їх вірян в Україні, зокрема у її західних областях, де ще на відміну від центрально-східних жевріли легальні, а де й нелегальні, вогники римо-католицизму. По суті, тут Костел у сталінський період, з другої половини 1940-х рр. став нещасною сиротою: над ним знущалася чужа йому компартійна влада, а рідні (Львівська митрополія РКЦ і Апостольський Престол) не покинули напризволяще, але й захистити і допомогти не мали змоги. Тільки глибина віри і сила етнорелігійної традиції давала римо-католицизму у західних областях України вижити.

У Львівській області в першому півріччі 1947 р. налічувалося 10 римо-католицьких священників, які обслуговували зареєстровані і діючі костели:

1) кафедральний костел Успіння Пресвятої Діви Марії (м. Львів) – адміністратор о. Карл Ящемський (1882 р. н.), вікарій о. Станіслав Плошинський (1914 р. н.);
2) костел св. Марії Сніжної (м. Львів) – парох о. Ян Повінський (1872 р. н.), вікарій о. Ян Ольшанський (1919 р. н.);
3) костел св. Антонія Падевського (м. Львів) – парох о. Єронім Кв'ятковський (1913 р. н.);
4) костел св. Марії Магдалини (м. Львів) – парох о. Трушковський (1902 р. н.);
5) костел у Поморянах – парох о. Станіслав Костиловський (1871 р. н.);
6) костел у с. Дунаїв Поморянського району – також обслуговував о. С. Костиловський;
7) костел Успіння Пресвятої Діви Марії у Золочеві – парох о. Ян Ценський (1905 р. н.);
8) костел у с. Новосілки Красненського р-ну – також обслуговував о. Я. Ценський;
9) костел у с. Білий Камінь Олеського району – парох о. Лабарчук;
10) костел св. Станіслава єп. м. у м. Щирець – парох о. Генріх Завала;
11) костел св. Миколая у м. Бібрка – також обслуговував о. Є. Кв'ятковський;
12) костел Воздвиження Святого Хреста у м. Городок – обслуговував о. Є. Кв'ятковський[24].

Отже, у Львівській обл. легально діючими були тільки 12 костелів, які обслуговували 10 зареєстрованих чи взятих на облік уповноваженого Ради у справах релігійних культів у Львівській обл. священників, які прийняли громадянство СРСР і, відповідно, мали радянські паспорти.

Як зазначалося вище, у 1947 р. у Станіславській обл. були діючими 7 релігійних громад римо-католиків, які мали 6 зареєстрованих костелів: у Станіславі, Бурштині, Болехові, Букачівцях, Ценяві і Вижниці (до останнього також належала громада Кут). Чисельність практикуючих вірян у цих громадах становила понад 2 000 осіб, яких обслуговували 2 священники – отці Войтек Ольшовський і Юзеф Сліпко.

24 Держархів Львівської обл. Ф. Р-1332. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 84–85, 99–101.

Через відсутність постійного пароха у 1948 р. знято з реєстрації громади в Ценяві і Кутах[25]. 27 серпня 1949 р. обласним уповноваженим Ради у справах релігійних культів Г. Прокопенком було знято з реєстрації (заборонено відправи для громад Станіслава і Бурштина) о. В. Ольшовського. Підставою послужило те, що о. Ольшовський без дозволу уповноваженого Г. Прокопенка виїхав 14 серпня того самого року в м. Бурштин, де уділив св. тайну єлеосвячення вмираючому парохіянинові. Незабаром на його місце на прохання вірян римо-католиків Станіслава єдиний митрополит РКЦ в СРСР, архієпископ-митрополит Ризький Антоній Спрінгович з дозволу уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР в Латвійській РСР Рестберга та за погодженням з уповноваженим Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР в Українській РСР П. Вільховим призначив настоятелем (парохом) у м. Станіславі о. Язепа Павіланіса (1914 р. н.), якого 4 грудня 1950 р. уповноважений Г. Прокопенко зареєстрував парохом для римо-католицької громади м. Станіслава[26]. Зауважимо, що реєстрація уже не поширюється на громаду Бурштина, на відміну від реєстрації о. Ольшовського. 30 жовтня 1950 р. Рада у справах релігійних культів при РМ СРСР постановила погодитися із поданням Станіславського облвиконкому про закриття костелу в Бурштині та передачі його приміщення під районну бібліотеку з правом переобладнання[27]. За подібною схемою відбувалися зняття з реєстрації інших релігійних римо-католицьких громад та закриття костелів. Відтак 1954 р. у Станіславській обл. залишилося діючими три костели і три релігійні громади РКЦ у Станіславі, Болехові і Букачівцях. Перші дві обслуговував о. Язеп Павіланіс, а третю – о. Юзеф Сліпко. Чисельність вірян не перевищувала 2 000 осіб[28].

Якщо в 1947 р. уповноваженим Ради у справах релігійних культів у Тернопільській обл. було зареєстровано 10 римо-католицьких громад, то в 1948 р. до них додалася ще одна громада – с. Галущинці Підволочиського р-ну, яку в 1948 р. зареєстровано в уповноваженого Ради у справах релігійних культів. Збільшилася на 315 вірян

25 Андрухів І. Релігійне життя на Прикарпатті: 1944–1990 роки. Історико-правовий аналіз. Івано-Франківськ, 2004. С. 294.

26 Держархів Івано-Франківської обл. Спр. 54. Арк. 62–84.

27 Там само. Спр. 53. Арк. 47–54.

28 Там само. Спр. 88. Арк. 6.

загальна кількість римо-католиків в області, і на 1 січня 1949 р. вона становила 2 866 осіб[29]. Уповноважений І. Чирва заборонив отцю Маркелу Високінському приїздити із міста Дубно і обслуговувати римо-католицькі громади в Кременці та Галущинцях. Та це ніяк не означало, що богослужінь, хай не щонедільних, у цих парохіях не проводилось, або не здійснювалися ті чи інші потреби вірян парохій (хрещення, вінчання, похорони). Через незначну чисельність польського населення в області та від'їзд молоді на навчання чи працю в інші області в 1949 р. стався як розпад, так і злиття деяких римокатолицьких громад, тому їх залишилося тільки 8 із 2 100 вірян. Ці парафії у 1950 р. обслуговували священники: у м. Борщів – о. Ю. Адамчик, у с. Хом'яківка – о. К. Фейшакер, у с. Ридодуби – о. Я. Мацишин, у с. Лосяч – о. К. Галицький, у с. Коралівка – о. С. Вичисаний, у м. Підволочиськ – о. Б. Мірецький[30].

Тільки в м. Кременці і в с. Галущинці не було постійного пароха, тому місцеві громади обслуговували вищезгадані отці, або й навіть о. М. Високінський – парох м. Дубно Рівненської обл. Луцької дієцезії, який все ще обслуговував громаду Кременця, що до 1940 р. територіально належала до цієї дієцезії. Та оскільки він був з іншої області і дієцезії, то згодом уповноважений Ради у справах релігійних культів І. Чирва йому це заборонив. Пізніше і місцевим ксьондзам уповноважений забороняв обслуговувати громади Кременця і Галущинців, прагнучи зменшити їхню релігійну активність. Так, на Великдень 1950 р. отці Б. Мірецький та Я. Мацишин провели святкову літургію в Кременці, за що отримали категоричне попередження від уповноваженого І. Чирви, який пригрозив їм відібрати документи і позбавити права на будь-які відправи. З цього випливає, що громади Кременця і Галущинців, не маючи постійного пароха, не мали й постійної духовної опіки, на відміну від інших римо-католицьких громад області. Тому ці дві громади молитовні зібрання в костелах проводили переважно без ксьондзів.

Під кінець 1949 р. у Львівській обл. із 12 зареєстрованих ксьондзів залишилося тільки 5, які продовжували служіння, тому що за 1949 р. три священники – Повінський, Плошинський і Трушковський зі Львова померли, о. Кв'ятковського МДБ заарештувало,

29 Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 1454. Арк. 25.

30 Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1 Оп. 1. Спр. 1784. Арк. 54.

о. Ольшанський переїхав у Кам'янець-Подільську обл., о. Стопа – у Дрогобицьку обл., а о. Лабарчук був паралізований[31].

На 1 квітня 1951 р. у Львівській обл. було 9 діючих костелів, де служило 6 ксьондзів[32]. З цього випливає, що три зазначені вище костели (св. Марії Сніжної у Львові, Бібрці, і Білому Камені) уповноважений закрив. Прохань вірян про відкриття нових костелів до уповноваженого вже не надходило.

Ця сама чисельність костелів збереглася й у 1953 р. Їхня географія була такою: 3 костели у Львові і по одному в Золочеві, Городку, Новосільці, Дунаєві, Поморянах, Щирці. На цей час на Львівщині все ще мешкало понад 20 тис. римо-католиків. Римо-католики Куликівського, Винниківського, Новояричівського, Івано-Франкового й інших районів області відвідували костели Львова. До діючих костелів Золочева, Городка, Новосілки, Щирця на відправи приходили віряни РКЦ із сусідніх районів. Парохами цих 9 діючих костелів були тільки 5 священників: 2 – у кафедральному костелі (отці Керницький і Ящемський), 1 – у костелі св. Антонія (о. Хвірут), 1 – у костелі Золочева (о. Ценський), 1 – у костелі Поморян (о. Костиловський). В інших п'яти костелах (св. Марії Магдалини у Львові, у Щирці, Новосілках, Городку і Дунаєві) постійних парохів не було, тому періодично тут проводили літургії, святі таїнства і обряди вказані отці. Із діючих римо-католицьких костелів користали підпільні греко-католики й римо-католики із сусідніх областей. Тож легальні костели та нелегальні римо-католицькі парохії залишалися життєдайними островами католицизму в західних областях України.

Від 1958 р. започатковується діалог між Святим Престолом, з одного боку, і Кремлем та Московським патріархатом – з іншого. Імпульс цьому задав новий (від 28 жовтня 1958 р.) понтифік, папа Іван XXIII. Його життєвим гаслом був вислів кардинала Леко із Бордо: «Моєю мрією є такі обставини, коли можна без підозріння дивитися в очі один одному, без остраху зустрічатися, при цьому не боятися скомпрометувати один одного»[33]. У першій енцикліці «Ad Petri Catheadram» (29 червня 1959 р.) він окреслив основні

31 Держархів Львівської обл. Ф. Р-1332. Оп. 2. Спр. 15. Арк. 80.

32 Там само. Ф. П-3. Оп. 4. Спр. 170. Арк. 21.

33 Роод Вим. Рим і Москва. Львів : Свічадо, 1995. С. 149.

напрями понтифікату: істина – єдність – злагода – мир. У найзнаменитішій енцикліці «Pacem in terries» (11 квітня 1963 р.) він закликав людство до спільного діалогу про мир, незалежно від того на яких політичних і релігійних фундаментах стоїть свідомість і діяльність кожної людини. Під час свого понтифікату папа Іван XXIII зумів домогтися від радянського уряду звільнення із 18-річного ув'язнення глави ГКЦ митрополита Йосифа Сліпого, від РПЦ – направлення офіційних спостерігачів на скликаний ним Другий Ватиканський Собор (11 жовтня 1962 р. – 8 грудня 1965 р.). Декрет цього Собору про екуменізм «Unitatis redintegratio» змінив католицьке розуміння єдності, визначив шлях еклезіологічного братерського діалогу різних гілок християнства. Після смерті папи Івана XXIII (3 червня 1963 р.) – діалог Святого Престолу із Кремлем і РПЦ продовжив папа Павло VI, понтифікат якого тривав наступні 15 років. Хоча Другий Ватиканський Собор надавав великого значення східній політиці Ватикану, маючи для цього й фактичний матеріал від емігрантів із СРСР, про гноблене становище в «комуністичному раю» Римо-католицької церкви і завдяки виступам на Соборі митрополита ГКЦ кардинала Йосифа Сліпого напрацювання Собору не вплинули на покращення становища в СРСР РКЦ і ГКЦ.

Однак, незважаючи на намагання комуністичного режиму ліквідувати Римо-католицьку церкву і її віровизнання як в СРСР, так і безпосередньо у західних областях України, римо-католицькі громади, хоч і в дуже малій кількості, все ж продовжували існувати. Щоб протидіяти утискам атеїстичної влади, свою діяльність ксьондзи і релігійні громади костелів скерували на такі основні напрями: збереження під своїм впливом католицьких вірян; утримання костелів у належному стані, підготовлення їх до проведення богослужінь, особливо у святкові дні; регулярне й урочисте проведення богослужінь; ширше залучення вірян до богослужінь, святих таїнств та обрядів.

Характерно, що на відміну від православного духовенства ксьондзи Львова та інших населених пунктів за здійснення релігійних обрядів жодної оплати не встановлювали і не брали. Віруючі офірували «хто скільки може» на тацу костела.

Наприкінці 1955 р. 9 зареєстрованих костелів обслуговували 7 ксьондзів, тобто постійних парохів мали тільки 6 римо-католицьких громад таких костелів: кафедральний костел у Львові –

отці Рафаїл Керницький і Карл Ящемський; св. Марії Магдалини у Львові – о. Зигмунт Галуневич; св. Антонія у Львові – о. Ігнатій Хвірут; смт Поморяни – о. Станіслав Костиловський; м. Золочів – о. Ян Ценський; м. Щирець – о. Людовик Северин[34].

У середині 1950-х рр. з ув'язнення повернулися отці Галуневич і Северин, які були засуджені за ст. 54 КК УРСР. Тоді ж у Бібрці приписався на постійне місце проживання ксьондз Януш Рабар. Римокатолицька громада Бібрки просила обласного уповноваженого про реєстрацію о. Рабара. У відповідь Уповноважений у справах релігійних культів в УРСР П. Вільховий дав дозвіл обласному уповноваженому на реєстрацію вказаного отця.

У 1956 р. у Львівській обл. було зареєстровано 10 діючих костелів, оскільки додалася громада с. Новосілка Красненського району. Вірян обслуговували 8 зареєстрованих ксьондзів[35]. Натомість чисельність католиків постійно зменшувалася через виїзд поляків з УРСР. 1956 року до Польщі виїхало 2 713 осіб зі Львівщини, а за 7 місяців 1957 р. – ще 2 686 поляків-католиків[36]. У 1958 р. виїхало 1 273 особи[37].

Зауважимо, що значно меншим був виїзд поляків із центральних областей республіки. Як відомо, у 1958 р. на Поділлі служили 13 священників РКЦ[38], що свідчить про те, що другий «трансфер» поляків до Польщі там не був численним, що згодом вплинуло на відродження римо-католицьких парохій у Кам'янець-Подільській і Київсько-Житомирській єпархіях.

1959 року Дрогобицька обл. увійшла до складу Львівської обл., тож чисельно і географічно збільшилася релігійна мапа Львівщини. Так, наприкінці цього року там уже налічувалося 24 зареєстровані релігійні громади, які обслуговували 7 ксьондзів. Щоправда, у тому самому році вже було знято з реєстрації громади в селах Чуква і Бісковичі Самбірського р-ну, а також – пароха м. Бібрка Януша Рабара, хоча він надалі продовжував своє душпастирювання. За це народний суд Бібрського р-ну засудив його на рік примусових

34 Держархів Львівської обл. Ф.Р-1332. Оп. 2. Спр. 23. Арк. 262.
35 Там само. Ф. Р-1332. Оп. 2. Спр. 24. Арк. 204–206.
36 Там само. Ф. П-3. Оп. 6. Спр. 262. Арк. 66.
37 Там само. Ф. Р-1332. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 26.
38 Kumor Bolesław. Historia Kościoła. S. 213–214.

робіт[39]. Того самого 1959 р. Рада у справах релігійних культів при РМ УРСР відмовила у реєстрації ксьондза Кашуби парохом громади м. Самбора на її прохання[40]. Для зняття з реєстрації обласний уповноважений М. Дриль намітив ще три римо-католицькі громади: у селах Баличі і Липники Мостиського р-ну і Стрілковичі Самбірського р-ну як нечисленні, неспроможні сплачувати державний податок[41].

На 1 жовтня 1960 р. у Львівській обл. було зареєстровано 24 римо-католицькі громади в таких населених пунктах із приблизною кількістю вірян: м. Львів (3 костели: кафедральний костел, св. Антонія і св. Марії Магдалини) – 5 000 вірян; м. Золочів – 650; с. Поморяни Золочівського р-ну –145; с. Дунаїв Перемишлянського р-ну – 70; м. Бібрка Бібрського р-ну –210; м. Городок Городоцького р-ну – 135; смт Щирець Щирецького р-ну – 130; с. Новосілка Глинянського р-ну – 250; м. Мостиська Мостиського р-ну – 1000; с. Милятичі Мостиського р-ну – 120; с. Баличі Мостиського р-ну – 120; с. Липники Мостиського р-ну – 130; с. Волиця-Тщенець Мостиського р-ну – 240; с. Пнікут Мостиського р-ну – 130; м. Самбір Самбірського р-ну – 2 200; с. Стрілковичі Самбірського р-ну – 80; с. Лановичі Самбірського р-ну – 400; м. Добромиль Добромильського р-ну – 150; с. Нове Місто Добромильського р-ну – 350; с. Міженець Добромильського р-ну – 160; м. Стрий – 260; м. Жидачів – 170. Загалом – 24 костели, 13 000 вірян[42].

Прихожанами цих громад (особливо в прикордонних селах) перневажно було населення польської національності, і тільки незначна частина була зі змішаних польсько-українських родин. За даними Всесоюзного перепису населення, у Львівській обл. тоді проживало 57 979 осіб польської національності, із них: у м. Львові – 16 100 осіб, у Мостиському р-ні – 5 540 осіб, у м. Самборі – 2 815 осіб, у м. Стрий – 791 особа[43].

На початку 1962 р. у Львівській обл. було зареєстровано 23 діючі костели; громаду с. Стрілковичі Самбірського р-ну в 1961 р. знято з реєстрації як таку, що розпалася. У грудні 1961 р. Мостиський

39 Держархів Львівської обл. Ф. Р-1332. Оп. 2. Спр. 27. Арк. 31.
40 Там само. Спр. 28. Арк. 8.
41 Там само. Спр. 27. Арк. 8–9.
42 Держархів Львівської обл. Ф. Р-1332. Оп. 2. Спр. 28. Арк. 175–176.
43 Там само. Арк. 176.

райвиконком порушив клопотання перед Львівським облвиконкомом про зняття з реєстрації трьох римо-католицьких громад у селах Баличі, Волиця-Тщенець і Милятичі як таких, що розпалися[44]. Недіючих костелів у Львівській обл. нараховувалося 191[45], більшість яких місцева влада використовувала під різні склади, клуби, спортзали.

Зменшення чисельності діючих костелів відбилося й на кількості постійно практикуючих вірян. За складом католики поділялися на дві національності – 90 відсотків поляків і 10 відсотків українців[46]. До останніх входили віряни, черниці і частина духовенства підпільної ГКЦ. Найбільша їхня концентрація була у Львівському кафедральному костелі. Як зазначав парох цього костелу о. Галуневич, він ніколи не відмовляв в обслузі греко-католикам, духовенство ГКЦ щомісяця зверталося до нього із проханням уділити їм святі таїнства сповіді й причастя. Так само чинили й інші ксьондзи, які духовно та інтенціями підтримували духовенство забороненої ГКЦ.

У першому півріччі 1963 р. влада зняла з реєстрації ще три релігійні римо-католицькі громади – у с. Лановичі Дрогобицького р-ну, с. Міженець Старо-Самбірського р-ну і Новосілка Золочівського р-ну, а костели закрито[47], у другому півріччі – у селах Стрілковичі, Липники та в містах Жидачів, Бібрка і у Львові костел св. Марії Магдалини. Тож наприкінці 1964 р. у Львівській обл. були діючими тільки 13 костелів: у Львові (кафедральний і св. Антонія), Золочеві, Самборі, Мостиській, Щирці, Новім Місті, Дунаєві, Пнікуті, Добромилі, Городку, Стрию і Поморянах.

Загалом у 1961–1964 рр. компартійна влада Львівщини зняла з реєстрації 11 релігійних громад із 24 і, відповідно, закрила 11 костелів. До того ж із діючих 13 костелів тільки 7 мали постійних парохів, а в решті костелах громади і самі проводили моління.

Силу релігійного духу римо-католикам надавали закордонні кореспонденції, що несли інформацію про II Ватиканський Собор. У пакунках віряни отримували хрестики, «оплатки», образки, релі-

44 Держархів Львівської обл. Ф. Р-1332. Оп. 2. Спр. 31. Арк. 33.

45 Там само. Арк. 113.

46 Там само. Арк. 171.

47 Там само. Спр. 34. Арк. 110.

гійну літературу. У 1964 р. о. Северин, а також голова виконавчого комітету кафедрального костелу Йосип Новаківський передали з Польщі від своїх родичів молитовники польською мовою, що були в 1963 р. видані в м. Катовіце уже згідно з постановами Другого Ватиканського Собору[48]. Відтак о. Северин проводив богослужіння за новим молитовником. Зареєстровані 1964 р. вісім ксьондзів обслуговували сім релігійних громад Львівщини. Вони мали вищу теологічну освіту, сім із них були поляками і один – литовцем.

У Станіславській обл. 1957 р. діяли три зареєстровані громади римо-католиків в обласному центрі (1 500 вірян), м. Болехові (100 вірян) і м. Букачівці (50 вірян). Перші дві громади обслуговував ксьондз Язеп Павіланіс, а третю – о. Юзеф Сліпко[49].

23 квітня і 9 травня 1958 р. обласний уповноважений Ради у справах релігійних культів Візіренко спільно з представниками Букачівського райвиконкому провів перевірку діяльності римокатолицької громади у Букачівцях і виявив, що костел відвідує близько 15 віруючих із 40 сімей, які проживають у районі, «двадцятка» не укомплектована, виконавчі органи – також. Крім того, тривав процес переселення поляків до Польщі, а ксьондз Ю. Сліпко виїхав із Букачівців. На підставі цих фактів уповноважений дійшов висновку, що цю громаду необхідно зняти з реєстрації як таку, що саморозпалася, і просити про це Раду у справах релігійних культів при РМ СРСР, а також Станіславський облвиконком[50]. 23 травня 1958 р. Букачівський райвиконком прийняв рішення просити Станіславський облвиконком про дозвіл на використання приміщення костелу під спортзал із правом капітального переобладнання. Клопотання уповноваженого і Букачівського райвиконкому Станіславський облвиконком задовольнив своїм рішенням від 7 червня 1958 р. Рада у справах релігійних культів при РМ СРСР 1 жовтня 1958 р. погодилася з рішенням облвиконкому. Культове майно костелу в Букачівцях було оформлене відповідними актами і передане до станіславського костелу. За такою самою методикою 1959 р. знято з реєстрації релігійну громаду римо-католиків у м. Болехові, а костел передано під спортзал Болехівській середній

48 Там само. Спр. 36. Арк. 200.

49 Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р-388. Оп. 2. Спр. 88. Арк. 6.

50 Там само. Спр. 56. Арк. 62–64, 79, 85.

школі № 1 без права змін у конструкції й архітектурних елементах приміщення[51].

На початку 1960 р. в Станіславській обл. діяла тільки одна зареєстрована релігійна громада, яка знаходилася в обласному центрі і яку обслуговував парох о. Язеп Павіланіс. Вона налічувала близько 1000 практикуючих вірян із 2 000, які тут проживали. Частина із них були нелегальні греко-католики. Ця громада мала укомплектовану «двадцятку» та виконавчі органи, хоча кількісно зменшилася через виїзд вірян до Польщі наприкінці 1950-х років. Проте зняти її з реєстрації за згаданою вище методикою, як у Букачівцях і Болехові, в уповноваженого не було підстав. Утім він все ж знайшов причину, яку й висвітлює рішення № 390 від 21 червня 1960 р. Станіславського облвиконкому про зняття з реєстрації вказаної громади: «Релігійна громада римо-католиків м. Станіслав порушувала договір з обласним відділом у справах будівництва і архітектури, впродовж десяти років не виконувала жодного ремонту приміщення костела, внаслідок чого воно стало руйнуватися… З метою недопущення руйнування приміщення костела, яке є пам'яткою архітектури XVII століття і взято під державну охорону, обласний відділ у справах будівництва і архітектури через судові органи (народний суд 3-ї дільниці м. Станіслав відбувся 19 лютого 1960 р. – *Я. С.*) розірвав договір з громадою, і костел закрито. Відтак виконавчий комітет обласної Ради депутатів трудящих вирішив: погодитися із висновком уповноваженого Ради у справах релігійних культів при облвиконкомі про закриття костела і просити Раду у справах релігійних культів при РМ СРСР зняти з реєстрації релігійну громаду римо-католиків м. Станіслава як малочисельну і таку, що не має приміщення для моління». Незабаром Рада у справах релігійних культів при РМ СРСР задовольнила прохання облвиконкому.

Незадовго до цього, 10 квітня 1960 р., обласний уповноважений Ради у справах релігійних культів І. Рубан зняв з реєстрації настоятеля цього костелу о. Язепу Павіланіса за такі порушення радянського законодавства про культи, як систематичний зв'язок із покутником о. Ігнатієм Солтисом, грошову допомогу підпільному духовенству ГКЦ, збирання коштів за межами костелу на його

51 Там само. Спр. 55. Арк. 85.

ремонт, підготовку дітей до конфірмації[52]. Відтак у Станіславській обл. у другому півріччі 1960 р. не залишилося жодної зареєстрованої римо-католицької громади, жодного діючого костела, жодного зареєстрованого ксьондза. Уповноважений виконав завдання тоталітарної влади – ліквідував легальну діяльність римо-католиків на Прикарпатті. Однак ксьондз Павіланіс продовжував своє душпастирювання, уже нелегальне, у помешканнях вірян римо-католиків та греко-католиків. Про це дізнався уповноважений, викликав о. Язепу на розмову і попередив його, що за продовження такої діяльності він буде притягнутий до кримінальної відповідальності[53]. Це змусило о. Павіланіса незабаром виїхати на Львівщину, де у 1961 р. він був зареєстрований настоятелем костела в Самборі.

У Станіславі (від 9 листопада 1962 р. – Івано-Франківськ) після зняття римо-католицької громади з реєстрації утворилася ініціативна група з активу вірян-католиків, яка неодноразово в 1963–1964 рр. зверталася до обласного уповноваженого Ради у справах релігійних культів з проханням відновити реєстрацію їхньої громади, але уповноважений їм постійно відмовляв і навіть залякував певними репресіями. Римо-католики області, виходячи з обставин, які склалися, нерідко відвідувати богослужіння в діючих костелах Львівщини і Тернопільщини.

Наприкінці 1954 р. у Тернопільській обл. діяло 8 релігійних громад РКЦ із чисельністю 2 340 вірян. Вони знаходились у містах Борщові, Кременці і Підволочиську та в селах Галущинці, Коралівка, Лосяч, Ридодуби, Хом'яківка. Духовну обслугу здійснювали отці Адамчик, Вичисаний, Мірецький, Мацишин і Фейшакер. Кількість вірян у цих була такою: Борщів – 263, Кременець – 275, Підволочиськ – 310, Галущинці – 609, Коралівка – 122, Лосяч – 150, Ридодуби – 351, Хом'яківка – 260. Чазов П., який у 1957 р. змінив на посаді уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Тернопільському облвиконкомі І. Чирву, ретельніше і прискіпливіше поставився до своїх обов'язків. У другій половину 1957 р. він виявив, що о. Броніслав Мірецький, парох Підволочиська і Галущинців, крім цих двох костелів, проводив так звані незаконні богослужіння в костелі с. Полупанівка Скалатського р-ну, у каплиці

52 Там само. Спр. 54. Арк. 132–133, 136.

53 Там само. Спр. 91. Арк. 12.

с. Старий Скалат Скалатського району і в каплиці с. Дорофіївка Підволочиського р-ну. Уповноважений П. Чазов, дізнавшись про діяльність цих незареєстрованих каплиць і костелу, викликав для пояснення отця Мірецького, на що останній відповів: по-перше, ніхто йому не забороняв проводити відправи в костелі і каплицях згаданих сіл, а, по-друге, при Другій Речі Посполитій існував Скалатський католицький деканат, який об'єднував усі костели і каплиці Гримайлівського, Скалатського, Підволочиського і Новосільського районів, тому він має право відправляти в згаданих костелах і каплицях. Однак таке пояснення не влаштовувало П. Чазова і він прийняв рішення про зняття з реєстрації о. Броніслава Мірецького, що й було зроблено 11 лютого 1958 р.[54].

У цей самий період в області уповноваженим П. Чазовим, крім трьох незареєстрованих каплиць і костелу, а також незареєстрованих релігійних громад при них, було виявлено ще п'ять незареєстрованих громад римо-католиків. Крім восьми зареєстрованих релігійних громад римо-католиків, існувало ще вісім незареєстрованих громад із чисельністю 431 римо-католик, яких обслуговували п'ять священників РКЦ. Незареєстровані громади, щоб не потрапити під переслідування з боку влади, а також щоб подібного не зазнали і парохи, прагнули реєстрації в уповноваженого П. Чазова. Так, у 1957–1959 рр. вони подали 9 заяв із проханням реєстрації, але уповноважений вперто їм відмовляв, мотивуючи це тим, що зареєстровані костели знаходяться недалеко від незареєстрованих. Це «недалеко» дорівнювало кілька десятків кілометрів, тому римо-католики й надалі проводили нелегальні відправи в незареєстрованих костелах і капличках «на свій страх і ризик», інколи із священниками, а інколи тільки моління. Якщо наприкінці 1945 р. в області діяли тільки 11 костелів із 7 священниками, то 5 костелів у 1949–1960 роках були зняті з реєстрації. Наприкінці 1960 р. в Тернопільській області залишилися тільки 6 діючих римо-католицьких костелів із числом 1 258 вірян: Борщівський костел – 137 вірян; Лосячський костел Борщівського р-ну – 117 вірян; Кременецький костел – 206 вірян; Підволочиський костел – 210 вірян; Галущинецький костел Скалатського р-ну – 256 вірян; Ридодубівський костел Чортківського р-ну – 332 вірян.

54 Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 3125. Арк. 122.

Прихожан цих костелів обслуговували два священники: о. Адамчик (Борщівський, Лосячський і Ридодубівський костели) і о. Мацишин (Кременецький, Підволочиський і Галущинецький костели)[55]. Проте, крім зазначених вище громад, у Тернопільській обл. було ще 9 незареєстрованих римо-католицьких громад, у яких загальна чисельність вірян становила 722 особи: у Скалаті – 300; Полупанівці та Старому Скалаті Скалатського р-ну – 100; Косові Чортківського р-ну – 69; Тернополі – 63; Дорофіївці Підволочиського р-ну – 60; Семаківцях Чортківського р-ну – 55; Коралівці Борщівського р-ну – 44; Збаражі – 20; Шумську – 11 вірян римо-католиків[56].

Поява незареєстрованих громад пояснювалася тим, що парохіяльні костели були зняті з реєстрації разом із парохією, тобто з релігійною громадою. Уповноважений офіційно та цілеспрямовано зменшував кількість зареєстрованих римо-католицьких громад, одночасно збільшуючи кількість незареєстрованих. Отже, сумарна кількість римо-католиків залишалася стабільною. Така методика боротьби з римо-католицизмом в області лише ускладнювала становище, бо проконтролювати настрої в середовищі незареєстрованих громад атеїстичній владі було важче. Зрештою, ці громади прагнули домогтися реєстрації й відновлення релігійних відправ у їхніх костелах.

Наприкінці 1964 р. в Тернопільській обл. діяло 6 релігійних громад римо-католиків (близько 1000 вірян), які знаходилися в Борщеві, Кременці, Підволочиську, с. Галущинці Підволочиського р-ну, с. Лосяч Борщівського р-ну і с. Ридодуби Чортківського р-ну. Ці громади до 1963 року й надалі обслуговували два священники – отці Якуб Мацишин і Юзеф Адамчик. Після смерті о. Юзефа Адамчика на шість релігійних громад залишився один священник о. Якуб Мацишин. Зрозуміло, що він не міг надавати регулярну обслугу всім громадам. Отже, у громадах Лосяча, Ридодубів та Підволочиська літургії проводилися всього кілька разів на рік, у громадах Борщова і Галущинців – два-три рази на місяць. Тільки в Кременці літургії проводилися регулярно, бо о. Мацишин тут і мешкав. Оскільки замість померлого о. Адамчика інший священник не прибув, обласний уповноважений і місцеві органи влади

55 Там само. Спр. 3325. Арк. 88.

56 Там само. Арк. 88–89.

почали вишукувати додаткові підстави, щоб закрити кілька діючих костелів, а їхні громади зняти з реєстрації.

У хрущовський період, коли закриття молитовних храмів і зняття з реєстрації релігійних громад, діючих у ті роки релігій і конфесій, набули масового характеру, ця доля не обминула й латино-католицькі громади та костели на Тернопільщині. Із зареєстрованих у 1954 р. восьми релігійних громад і восьми діючих костелів через десять років залишилися легальними тільки шість громад і шість костелів, але половина цих громад і костелів вже була приречена на закриття і зняття з реєстрації. Подібна тенденція тиску атеїстичної влади на релігію, прямо чи побічно, не обминула жодну релігійну громаду в Україні.

Зазначимо, що 1965 р. завершив роботу Другий Ватиканський Собор Католицької Церкви (1962–1965), що став найважливішою подією в церковній історії XX ст., яка започаткувала оновлення життєдіяльності Церкви, «її відкритість до викликів та потреб сучасного світу»[57]. Собор прийняв 16 важливих документів: 4 конституції, 9 декретів і 3 декларації, якими охоплено всю багатогранність служіння Церкви як усередині її, так і назовні у різних суспільствах із різними релігіями та особливим християнським ставленням до них. Хід Собору, суть змісту його документів доходили й до України завдяки «Радіо Ватикану». Це активізувало не тільки римо-католицьке духовенство і вірян, а й греко-католицьке духовенство та його паству, яких у ці роки – від 1946 р. до 20 листопада 1989 р. – комуністична державна влада репресивними методами загнала в глибоке підпілля. Таку тенденцію засвідчив у своєму таємному інформаційному звіті «Про релігійне становище в області і проведену роботу за 1965 рік» уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР у Львівській обл. М. Савічєв, який надіслав звіт першому секретарю Львівського обкому КП України В. Куцеволу та голові виконкому Львівської обласної Ради депутатів трудящих С. Стефанику, де зазначив, що «вивченням Католицької церкви встановлено, що її діяльність в останній час активізувалася, зріс вплив духовенства на віруючих, посилилася пропаганда рішень, прийнятих на четвертій

57 Документи Другого Ватиканського Собору (1962–1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі. Львів, 2014. С. 4.

сесії Ватиканського Собору»[58]. Наприклад, якщо у 1964 р. в катедральному соборі Успіння Пресвятої Діви Марії у звичайні дні богослужіння відвідували 80 осіб, то в 1965 р. – 120, у недільні дні – від 2 400 до 3 000, у святкові дні – від 3 600 до 4 000. Ця тенденція мала місце в усіх 12 костелах Львівщини й стосувалася також збільшення кількості вірян, які приймали святі таїнства. Із зазначеного звіту випливає, що на початку 1966 р. у Львівській обл. діяло 13 зареєстрованих громад і костелів та 8 священників, які мали в постійній обслузі сім парафій. 1965 року ксьондза Рафаїла Владислава Керницького, монаха-францисканця, зареєстрували другим служителем культу в катедральному костелі Львова, а ксьондза Карла Ящемського зняли з реєстрації за власним бажанням[59].

Від середини 1946 р. до середини 1967 р. духовенство Львівської архідієцезії і Луцької дієцезії було в західноукраїнських землях без єпископської опіки, адже державна влада змусила виїхати до Польщі архієпископа Євгена Базяка, а в січні 1945 р. репресивні органи заарештували й ув'язнили в Києві луцького єпископа Адольфа Шельонжека, який у 1946 р. був депортований до Польщі. І тільки 30 червня 1967 р. кардинал Стефан Вишинський таємно висвятив у своїй приватній каплиці в м. Гнєзно пароха золочівської парафії РКЦ священника Яна Ценського на єпископа. Той на кілька днів прибув до Польщі з формальною метою відвідин своєї родини. Про те, що Ян Ценський з того дня був єпископом, стало відомо тільки на початку 1991 року. Так, від середини 1967 р. до початку 1991 р. владика Ян Ценський був єдиним римо-католицьким єпископом в Україні і, як зазначає о. р. Дзвонковський, потай висвятив у сан священника кількох таємно підготовлених кандидатів на священство[60].

Таємність єпископських свячень о. Яна Ценського свідчить про те, що нормальні відносин у ті роки між Кремлем і Апостольською Столицею не складалися, незважаючи на те що в 1966–1975 рр. міністр закордонних справ СРСР Андрій Громико п'ять разів мав візити у Ватикан і розмовляв із папою Павлом VI, який просив

58 Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 9. Спр. 231. Арк. 39.

59 Там само. Арк. 43–44.

60 Dzwonkowski R., SAC. Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991. Kronika. Lublin : Towarzystwo Naukowe KUL, 2010. S. 460.

його про покращення становища і ставлення державної радянської влади до католиків у Радянському Союзі. Однак А. Громико спочатку говорив, що він не компетентний у такій релігійній сфері, а згодом, у наступних із цих п'яти візитів, обіцяв, що перекаже прохання папи відповідним державним урядовцям. З іншого боку, від 24 лютого до 1 березня 1971 р. в Москві перебували із візитом державний секретар Апостольської Столиці архієпископ А. Казаролі та його заступник єпископ А. Сільвестріні, метою яких було підписання договору про нерозповсюдження атомної зброї. Вони зустрілися із заступником міністра закордонних справ СРСР С. Козирєвим, а також із головою Ради в справах релігій при РМ СРСР В. Куроєдовим, якому запропонували постулати Апостольскої Столиці щодо життєдіяльності Католицької Церкви в СРСР з акцентами на справжній свободі та свободі релігій у Радянському Союзі[61].

Однак цей двосторонній діалог між Апостольською Столицею і СРСР очікуваних результатів для поліпшення життєдіяльності РКЦ в Радянському Союзі не дав. Навіть, навпаки, В. Куроєдов вважав, що за активізацією римо-католицького духовенства і вірян прихована агентурна діяльність Ватикану, який прагне ширших свобод для католиків у СРСР. Тому В. Куроєдов наполягав, щоб не тільки уповноважені Ради в справах релігій, а й інші державні та партійні органи посилили контроль за діяльністю духовенства РКЦ, його проповідями, проводили з ним відповідні розмови, щоб сформувати необхідні владі погляди на релігійну ситуацію в країні, а за потреби застосувати до них різні форми покарання. Так, у 1971–1972 рр. карними органами за так звану надмірну активність були заарештовані й засуджені чотири священники РКЦ із Латвії та Литви, а 22 липня 1974 р. у Стрию заарештували священника місцевої парафії (служив тут від 1971 р.) при костелі Різдва Матері Божої о. Бернарда Міцкевича за працю серед греко-католиків та катехизацію дітей і молоді. За це його засудили на 5 років, а після відбуття покарання у в'язниці м. Дрогобича 5 листопада 1976 р. заборонили повертатися до Стрия[62].

Бондарчук П., спираючись на архівні джерела, зазначає, що на березень 1969 року в Українській РСР діяли 117 римо-като-

61 Ibid. S. 309.
62 Ibid. S. 463.

лицьких громад та понад 64 000 активних практикуючих вірян[63]. Натомість польські джерела подають, що в 1970 р. в Україні РКЦ мала таку мережу: Житомирська дієцезія – 7 парафій і 5 священників; Кам'янецька, відповідно, – 20 і 8; Львівська – 7 і 6; Луцька – 1 і 1; Перемишльська (частина на території СРСР) – 4 і 2[64].

А за даними В. Куроєдова, у 1972 р. в СРСР діяли 1 015 зареєстрованих громад РКЦ, 1 060 священників і понад 6 000 костельного активу, понад 80% усіх цих громад були в Литві, решта – у Білорусі та в Закарпатській, Хмельницькій, Житомирській і Львівській областях України. За цією загальносоюзною статистикою парафій і духовенства РКЦ, 97 парафій і костелів та 45 священників діяли в Україні[65], тобто, менше, відповідно – 10 і 5 відсотків.

У Тернопільській обл., як уже зазначалося, на початку 1969 р. й надалі ще діяло шість зареєстрованих громад: у Кременеці, Борщеві, Підволочиську, селах Галущинці Підволочиського р-ну, Лосяч Борщівського р-ну і Ридодуби Чортківського р-ну із загальною чисельністю близько однієї тисячі вірян, ще майже 500 римокатоликів із Хмельницької і Рівненської областей регулярно відвідували богослужіння в костелах Кременця, Борщова і Галущинець, а також віряни підпільної УГКЦ[66]. Їм духовну обслугу надавав єдиний зареєстрований священник, парох кременецької громади Якуб Мацищин, який регулярно проводив літургії в костелі св. Станіслава, періодично (один-два рази на місяць) – у костелах Борщова і с. Галущинці. У костелах с. Лосяч і с. Ридодуби віряни часто молилися без священника, а громада РКЦ Підволочиська, оскільки на початку 1965 р. влада зняла їхній костел із реєстрації, відвідувала богослужіння в костелі Різдва Івана Хрестителя с. Галущинці. Підволочиський костел рішенням Тернопільського облвиконкому та з дозволу Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР (протокол № 1 від 20 січня 1965 р.) державна влада зняла з реєстрації, мотивуючи тим, що споруда перебуває в аварійному

63 Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років). *Український історичний збірник*. Київ, 2008. Вип. 11. С. 302.

64 Nowosad M. Sytuacja religijna na współczesnej Ukrainie. *Polska – Ukraina 1000 lat sąsiedztwa.* S. 390.

65 Ibid. S. 462.

66 Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989 рр.). Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. С. 317.

стані, а згодом костел зруйнувала (було підкладено у фундамент його стін вибухівку), на його місці побудували районний будинок культури[67]. Із цієї причини близько 50 вірян, залишившись без храму, почали відвідувати костел у с. Галущинці і поступово втрачали інтерес до формально-документальних справ своєї громади. Цим скористалася місцева влада, мотивуючи ідею зняття з реєстрації вже релігійної громади тим, що її «двадцятка» та ревізійна комісія розпалися. Із подачі Підволочиської районної ради цю ідею і прохання підтримав Тернопільський облвиконком і своїм рішенням № 01-240 від 20 травня 1969 р. попросив Раду в справах релігій при РМ СРСР зняти з реєстрації релігійну громаду РКЦ у Підволочиську. Незабаром Рада в справах релігій це прохання задовольнила. Отже, наприкінці 1969 р. в Тернопільській області діяло тільки п'ять зареєстрованих громад і костелів. Однак обласний уповноважений і надалі вишукував будь-яку нагоду, щоб зменшити кількість католицьких громад латинського обряду в області і так показати ефективність боротьби з релігійністю. І в 1974 р., подібно за методикою зняття з реєстрації громади і костелу в Підволочиську, він, мотивуючи тим, що громади с. Лосяч і с. Ридодуби не мають постійного пароха та формально ставляться до документації своїх парафій, зняв з реєстрації спочатку громаду і костел у с. Лосяч та подав документи щодо такого самого зняття громади і костелу в с. Ридодуби в Раду в справах релігій при РМ СРСР, яка у 1975 р. затвердила його прохання. Тож наприкінці 1974 р. в області, по суті, діяли тільки три громади РКЦ із такою чисельністю вірян: у Кременці – близько 170 та ще майже 30 римо-католиків із сіл Кременецького і Шумського районів; у Борщові – також близько 170 та понад 80 римо-католиків із сіл Борщівського р-ну; у Галущинцях – близько 200 і майже 100 римо-католиків із сіл Підволочиського р-ну[68], разом – 750 осіб. Здійснював богослужіння, св. таїнства й обряди для римо-католиків області та приїжджих із Хмельницької і Рівненської областей тільки один священник – о. Якуб Мацишин, який був поважного віку і хворів. Тому в січні 1974 р. обласний уповноважений зареєстрував на періодичне служіння в костелі Різдва Івана Хрестителя с. Галущинці о. Броніслава Мірецького, який був знятий з реєстра-

67 Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-3241. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 148–149.

68 Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-3241 с. ч. Оп. 2 с. Спр. 41. Арк. 21.

ції ще 11 лютого 1958 р. за відправи в незареєстрованих костелах і каплицях колишнього Скалатського деканату[69]. А після смерті о. Якуба Мацищина в другій половині того самого 1974 р. обласний уповноважений зареєстрував на постійне служіння в костелі св. Станіслава м. Кременця з правом періодичних відправ у костелі Пресвятої Трійці м. Борщова о. Маркіяна Трофим'яка[70], випускника Ризької католицької семінарії, уродженця смт Козова. У другій половині 1970-х років три зареєстровані громади РКЦ (у Кременці, Борщові і Галущинцях) і надалі обслуговували два парохи – о. Маркіян Трофим'як і о. Броніслав Мірецький.

Із початку 1980-х років засвідчується активізація вірян УГКЦ, РКЦ і РПЦ Львівщини і Тернопільщини щодо відновлення й реєстрації їхніх громад та повернення їм храмів для легального користування. З цією метою громади надсилали листи в різні державні та партійні інстанції. Із Тернопільщини, наприклад, у лютому 1984 р. такі листи і делегації вірян були направлені від римо-католиків сіл Полупанівка і Старий Скалат Підволочиського р-ну, що змусило райвиконком негайно освоювати під народногосподарські потреби порожні на той час костели цих громад і в такий спосіб нейтралізувати їхнє прагнення відновити легальну діяльность костелів[71].

Порівняно із зачиненими костелами Полупанівки і Старого Скалату значно сумніша доля спіткала неоготичний, збудований у XIX ст. парафіяльний костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії у смт Шумське (від 1990 р. – м. Шумськ). Це був величний костел, окраса Шумська, у якому перед Другою світовою війною парафія католиків латинського обряду налічувала майже 3,5 тис. вірян. 26 квітня 1985 р. рішенням партійно-державної влади костел підірвали сапери однієї з військових частин львівського гарнізону, рештками від нього засипали околичні рови, а цеглу і дошки розібрали для своїх господарств місцеві мешканці. Щоб зняти суспільне напруження, влада вирішила на місці костелу зробити парк відпочинку та розваг, посадити дерева, розставити лавки, та люди обминали це місце. Перед зруйнуванням костелу місцева свідома інтелігенція і католики переконували органи влади, що це пам'ятка

69 Там само. Ф. Р-1. Оп. 1. Спр. 3125. Арк. 122.

70 Там само. Ф. Р-3241 с. ч. Оп. 2 с. Спр. 41. Арк. 22.

71 Там само. Ф. Р-3241 с. ч. Оп. 2 с. Спр. 107. Арк. 14.

культури, перлина архітектури, але обласні й районні державні функціонери відповідали, що це – лише склад, господарське приміщення і не більше[72]. Цей костел у 1949–1950 рр. був уповноваженим знятий з реєстрації, а громада, по суті, стала нелегальною[73]. Отже, офіційно костел у Шумську не діяв майже 35 років. Що характерно, це був останній католицький храм в Україні, знищений за розпорядженням радянської влади. Через 20 років католики і некатолики Шумська і околиць його відбудували.

На 1 січня 1985 р., за архівними даними, у Тернопільській області й надалі діяли три зареєстровані громади і три костели: у Кременці (св. Станіслава, належала до Луцької єпархії), Борщові (Пресвятої Трійці) та Галущинцях (Різдва Івана Хрестителя) – належали до Львівської архієпархії. Перші дві громади, як було зазначено вище, обслуговував о. Маркіян Трофим'як, а третю – о. Броніслав Мірецький.

Наприкінці 1980-х років ці три громади обслуговували о. Маркіян Трофим'як і о. Броніслав Мірецький, а після його смерті у 1986 р. сюди прибув диякон Мар'ян Яворський – випускник Ризької духовної семінарії РКЦ, який проходив тут практику, після якої мав залишитися парохом однієї із цих парафій[74]. Висвячений на священника у 1987 р. Загалом в СРСР було зареєстровано 1099 священників РКЦ, а 14 березня 1987 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла постанову-рішення, на підставі якої 150 осіб духовенства і релігійних діячів різних визнань було звільнено з в'язниць і таборів. Сумарно в 1939–1987 рр. в СРСР репресували близько однієї тисячі католицьких священників різних обрядів, серед них – близько 500 священників латинського обряду польської національності. Так це рішення Президії ВР СРСР завершило тривалий 70-літній період боротьби з релігією, зокрема з Католицькою церквою в СРСР[75]. У зв'язку із демократизацією радянського суспільства у так званий горбачовський період державна влада дозволила

72 Серветник Т. Костел у Шумську зруйнували, але віру не знищили. Волання з Волині. Вересень-жовтень. 2005. Ч. 5 (66). С. 6–7.

73 Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989 рр.). С. 200.

74 . Держархів Тернопільської обл. Ф. Р-3241. Оп. 2. Спр. 128. Арк. 10.

75 Dzwonkowski R., SAC. Religia i Kościół katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych 1917–1991. Kronika. S. 326–327.

поступову реєстрацію релігійних громад. Уже на 1 жовтня 1989 р. в Тернопільській обл. було зареєстровано ще дві громади РКЦ[76], і цей процес набирав динаміки.

Натомість у Львівській обл. на початку другої половини 1980-х років із 13 зареєстрованих громад РКЦ і чинних костелів обласний уповноважений упродовж 1970-х років зняв з реєстрації релігійні громади РКЦ сіл Дунаїва, Пнікутів, смт Поморяни і м. Городок, а їхні костели закрив для богослужінь. Методи зняття з реєстрації громад РКЦ були такі самі, як у Тернопільській обл. Загалом без постійної духовної обслуги залишалося понад 100 вірян. Тому уповноважений зміг похвалитися своєму київському керівництву, що бореться із релігією реально і практично.

У 1986 р. в Львівській обл. діяли такі зареєстровані громади, костели та священники:

- м. Львів, катедральний костел Успіння Пресвятої Діви Марії, священники о. Рафаїл Владислав Керницький і о. Людвік Камілевський; крім католиків Львова, богослужіння в костелі відвідували віряни із Буського, Городоцького, Пустомитівського, Нестеровського (тепер – Жовківського), Самбірського районів Львівщини;
- м. Львів, костел Св. Антонія Падевського, служив священник о. Казимир Мончинський; крім львів'ян, костел відвідували віряни із сусідніх районів міста;
- м. Золочів, костел Успіння Пресвятої Діви Марії, о. пархом був таємний єпископ Ян Ценський та вікарний священник о. Роман-Людвік Марко; костел відвідували католики Золочева, смт Поморяни, сіл Зозулі, Новосілки – усього із 26 сіл Золочівського р-ну, а також із населених пунктів Бродівського р-ну;
- смт Щирець Пустомитівського р-ну, костел Св. Станіслава єп. м., настоятелем костельної громади був о. Август Медніс; костел відвідували віряни смт Пустомити, смт Щирець, сіл Піски, Лани, Семенівка, Никонковичі, Наварія Пустомитівського р-ну, а також м. Комарне Городоцького р-ну;
- м. Стрий, костел Різдва Матері Божої, настоятелем костела був о. Август Медніс; літургії в костелі відвідували римо-

76 Держархів Тернопільської обл. Ф. П-1. Оп. 39. Спр. 46. Арк. 11.

католики Стрийського р-ну, а також із міст Дрогобич, Жидачів, Сколе та з Івано-Франківської обл.;

- м. Мостиська, костел Різдва Івана Хрестителя, настоятелем костела був о. Йосиф Легович; богослужіння відвідували католики м. Мостиська, сіл Мостиського і Яворівського р-нів;
- м. Самбір, костел Усікновення голови Івана Хрестителя, настоятелем був о. Казимир Мончинський; літургії відвідували католики міст Самбір і Рудки, смт Дубляни, сіл Бісковичі, Стрілковичі, Чуква, Хлопчиці, Лановичі, Долобів, Підгайчики Самбірського р-ну, а також із міст Дрогобич і Трускавець;
- с. Нове Місто Старосамбірського р-ну, костел Св. Мартина, настоятелем був о. Ян Шетеля; літургії відвідували римо-католики Старосамбірського р-ну;
- м. Добромиль, костел Преображення Господнього, настоятелем був о. Ян Шетеля; богослужіння відвідували католики м. Добромиль, с. Рожеве, смт Стара Сіль та інших населених пунктів Старосамбірського р-ну[77].

Троє з восьми священників: о. р. Керницький, о. єп. Я. Ценський і о. Ян Шетеля – отримали теологічну освіту і священничі свячення ще в міжвоєнний період, у роки Другої Речі Посполитої, а решта п'ять: о. Л. Камілевський, о. К. Мончинський, о. р. Л. Марко, о. А. Медніс і о. Й. Легович – закінчили Ризьку духовну семінарію в Латвійській РСР і загалом отримали священничі свячення у 1970-х роках. Ієрейські свячення вони отримували від єпископів Петеріса Стродса, Юліанса Ваіводса, Валеріанса Зондакса.

Священники цих дев'яти римо-католицьких громад проводили літургії, здійснювали необхідні святі таїнства і обряди, участь у яких брали не тільки місцеві віряни, багато приїжджало з інших областей, крім того, збільшилася кількість дітей і молоді під час богослужінь. Також ці священники звично приділяли значну увагу підготовці проповідей, додатково використовуючи для цього папські послання та енцикліки папи Івана Павла II, розширюючи й популяризуючи релігійні морально-етичні положення католицизму, закликаючи до духовного самовдосконалення, поглиблення внутрішньої віри кожного.

77 Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 62. Спр. 126. Арк. 8–17.

До речі, висвітленню візитів папи Івана Павла ІІ у Польщу, а на середину 1987 року їх уже відбулося три: 2–10 червня 1979 р., 16–22 червня 1983 р., 8–14 червня 1987 р., сприяли радіо і телебачення ПНР, передачі яких добре було чути і бачити в західноукраїнських областях, особливо в прикордонних із Польщею. У деяких костелах ксьондзи і парафіяльний актив навіть виготовляли інформаційні стенди, які також висвітлювали перебування папи Івана Павла ІІ в Польщі. Усе це посилювало активність римо-католицьких громад у галицьких областях. Щоб нейтралізувати ці процеси та виконати постанову ЦК Компартії України «Про заходи протидії закордонній буржуазно-клерикальній пропаганді» обкоми КП України, зокрема й Львівський, склали робочий план для реалізації.

Однак згадуваним вище рішенням Президії ВР СРСР від 14 березня 1987 р. репресії проти духовенства і вірян РКЦ було припинено, та, як свідчать наведені приклади з архівних джерел, репресії агітаційно-пропагандистські й пов'язані з ними практичні дії органів державної влади не припинилися. Утім відповідні органи державної влади почали здійснювати реєстрацію римо-католицьких громад. А вже наступного року почала й згасати масова атеїстична боротьба з релігією.

Та в реальності 1989 рік поставив крапку в боротьбі радянського режиму з релігією та різними методами атеїзації і репресій проти духовенства й віруючих мирян. Свобода слова, свобода віросповідання насправді входила в суспільну сферу.

Національне відродження в Україні у 1988–1991 рр., процеси перебудови та гласності, згасання диктатури комуністичного режиму та атеїзації радянського суспільства дали поштовх до свободи віровизнання і релігійної толеранції. Отже, у 1989–1990 рр. почалися реєстрація громад різних релігій та конфесій, серед них і римо-католиків польської національності чи зі змішаних польсько-українських родин, особливо в регіонах їхнього численного проживання: у Вінницькій, Хмельницькій, Житомирській, Закарпатській областях та в галицьких – Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській. Якщо в 1988 р. РКЦ в Україні налічувала 102 зареєстровані парафії, то на початку 1989 р. їх уже було 114, а на 1 жовтня 1990 р. – 274. Через три місяці, на перше січня 1991 року, кількість зареєстрованих громад РКЦ в Україні вже становила 313. Спираючись на дані Державного комітету України в справах

релігій, на 1 січня 1992 р. кількість зареєстрованих римо-католицьких громад в Україні становила 452[78]. Найбільше було в таких областях: Хмельницькій – 74, Вінницькій – 63, Закарпатській – 60, Житомирській – 46. У галицьких областях їх було: у Львівській області – 92, Тернопільській – 60, Івано-Франківській – 13[79]. Сумарно їх налічувалося 165, що становило понад одну третину від загальної кількості в Україні. Із порівняльної статистики випливає, що за ті три роки кількість громад РКЦ збільшилася на 350, а щодо галицького регіону, то можна помітити відродження римо-католицизму в Івано-Франківській обл. через 30 років, після зняття у 1960 р. з реєстрації останньої громади РКЦ у м. Станіславі.

До 1997 р. ще засвідчується активна динаміка відродження релігійних громад РКЦ в Україні: у 1994 р. їх уже було 581, у 1997 р. – 716, а в 1998 р. – 732, тобто їх чисельність вже збільшилася тільки на 16 парохій. До речі, тоді в Україні діяли 19 780 релігійних громад різних релігій і конфесій, тож римо-католицькі громади становили 3,7 відсотків від них. У тому самому 1998 р. РКЦ в Україні мала: 26 монастирів, у яких було 219 ченців і черниць, 5 навчальних духовних закладів, у яких навчалося 205 студентів, 341 священнослужителя, із них 238 іноземців (переважно – громадяни Польщі), 241 недільну школу, 2 місії, 2 братства[80].

Найбільша кількість римо-католицьких громад на 1999 р. була у Львівській, Хмельницькій, Вінницькій, Житомирській, Закарпатській і Тернопільській областях, де збереглася значна концентрація польської меншини і в радянський період діяли поодинокі легальні та нелегальні острівці парохій РКЦ. Найменше римокатолицьких громад було в тодішній Кіровоградській обл., а також у Луганській, Полтавській, Сумській та Чернігівській областях.

Компаративістика наведеної вище статистики свідчить про динаміку римо-католиків щодо реєстрації і легальної діяльності своїх громад і костелів в Україні в першій половині 1990-х рр. Однак зазначимо: якщо із реєстрацією релігійних громад не виникало труднощів, то з поверненням храмів у користування парафій існували непоодинокі проблеми. Для 1990–1991 рр. характерні

78 Стоцький Я. Релігійна ситуація в Україні і проблеми і тенденції розвитку (1988–1998 рр.). С. 50, 53, 56, 61.

79 Там само. С. 61.

80 Там само. С. 47.

міжконфесійні конфлікти, а також конфлікти між державою і конфесіями, власне, за храми і храмове майно. Законодавство про релігійні культи цю проблему не передбачило, так само й новий Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 р. На ті роки зареєстрованим громадам РКЦ державна влада (райвиконкоми, облвиконкоми, апарат уповноваженого Ради у справах релігій) ще не повернула в користування щонайменше одну третину костелів від кількості парафій. Це утруднювало гармонійну діяльність парафій, як і неповна стабільна забезпеченість громад духовенством РКЦ. Таку проблему Католицької церкви в Україні взялася вирішувати РКЦ з Польщі. Тому від 1990 р. спостерігається приїзд в Україну духовенства із ПНР, яке намагалося забезпечити ці парафії сталою духовною опікою.

Важливим імпульсом структурного ренесансу РКЦ в Україні стала подія 16 січня 1991 р., коли папа Іван Павло II призначив Львівським митрополитом архієпископа Мар'яна Яворського та його єпископів-помічників о. Рафаїла Керницького і о. Маркіяна Трофим'яка; єпископом Житомирської єпархії став о. Ян Пурвінський, а Кам'янецької дієцезії – о. Ян Ольшанський. 2 березня 1991 р. у Львівській митрополичній катедрі Успіння Пресвятої Діви Марії відбулися архієрейські свячення цих номінантів. Почалося організаційно-структурне відновлення Католицької церкви в Україні. Так, у юрисдикцію Львівської архідієцезії ввійшли римо-католицькі громади Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської, Чернівецької областей.

Із проголошенням незалежності України почали налагоджуватися й міждержавні відносини між Ватиканом і Україною. Восьмого лютого 1992 р. між двома державами було встановлено дипломатичні відносини. Папа Іван Павло II 28 березня 1992 р. призначив першим нунцієм (послом Ватикану) в Україні титулярного архієпископа Галльського Антоніо Франко, який вручив вірчі грамоти 19 серпня 1992 р. і виконував свою місію до травня 1999 р. [81].

Він також очолював створену Іваном Павлом II у 1993 р. Апостольську адміністрацію Закарпаття. У 1997 р. єпископом-ординарієм Закарпаття став єпископ Антал Майнек. Структуризація РКЦ в Україні тривала й у подальші роки. У 1998 р. Святійший Отець

81 Архієпископ Микола Етерович. Святий Престол і Україна. Київ, 2004. С. 92–93.

призначив Львівського єпископа-помічника Маркіяна Трофим'яка Луцьким єпископом-ординарієм, а Кам'янець-Подільського єпископа-помічника Станіслава Падевського – Львівським єпископом-помічником. Київсько-Житомирським єпископом-ординарієм був Йоан Пурвінський, єпископом-помічником – Станіслав Широкорадюк, Кам'янець-Подільську єпархію очолював Йоан Ольшанський, а Леонід Дубравський став єпископом-помічником цієї єпархії. Із 1992 р. почала діяти Конференція єпископів РКЦ в Україні та Львівська Курія, канцлером якої був отець-прелат Мар'ян Бучек[82]. Водночас почали створюватися деканати, вищі навчальні духовні заклади, видавництва, монастирі, місії, різні соціальні служби тощо. Натомість першим послом України при Святім Престолі була призначена п. Ніна Ковальська, яка вручила вірчі грамоти Папі Івану Павлу II 20 травня 1999 р., а до цього контакти із Святим Престолом з березня 1992 по січень 1998 р. підтримував посол України в Італії п. Анатолій Орел[83]. Відтак майже 220 тис. поляків в Україні (за переписом 1989 р.) відроджували тут не тільки римо-католицизм, а саме завдяки Костелу створювали національно-культурні товариства, польські школи, зміцнювали зв'язки з Польщею. Настали роки гармонійної синтезації національно-культурного, освітнього й духовно-релігійного ренесансу полонії в Україні, стрижнем якого став римо-католицький костел, пройшовши тернистий шлях репресій комуністичного режиму.

82 Статкевич Н., о. Мар'ян Бучек, Седельник І. Римсько-Католицька Церква в Україні. До візиту папи Йоана Павла II. Львів : Курія Львівської римсько-католицької архідієцезії, 2001. С. 14–16.

83 Архієпископ Микола Етерович. Святий Престол і Україна. Київ, 2004. С. 93.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-12

Тарас Горбачевський

Розділ 12

Церква в повоєнну добу: православні, греко-католики в Польщі (1945–2022)

Буремне XX ст. позначилося змінами кордонів у Європі, етнічними та конфесійними переміщеннями. Для українців, що опинилися за межами Батьківщини (унаслідок воєнних дій, зміни кордонів, депортацій), приналежність до Православної чи Греко-Католицької Церков означало збереження самоідентифікації. Водночас на теренах Польщі ці дві гілки східного обряду Вселенської Церкви йшли різними шляхами розвитку.

Польська Православна Церква (ППЦ) 2024 р. святкувала сторіччя отримання автокефалії від Константинопольського патріархату. Пережиті десятиліття зміни влад і режимів зумовили суперечливі, дискусійні оцінки ролі Церкви в польському поліетнічному суспільстві. Якщо до Другої світової війни вона була так чи так проукраїнською, то її статус Церкви у «демократичній» Польщі – хиткий. Церковне життя потрібно було організовувати заново. Фактично посилений вплив Російської Православної Церкви (РПЦ) та друга автокефалія 1948 р. від Москви зберегла загалом структуру ППЦ, яку поповнили чимало українців після депортаційної операції «Вісла». У 1947 р. до єдиного діючого в Польщі чоловічого монастиря в Яблочині приєднався жіночий монастир на Святій Горі Грабарці на Підляшші. Ймовірно, не без рекомендацій радянських спецслужб у 1951 р. Синод єпископів звернувся до московського патріархату з проханням надіслати митрополита з СРСР. Після заснування того ж року духовної семінарії, кількість храмів та вірних почала зростати. У 1982 р. розпочалася реконструкція головного православного храму чоловічого монастиря Благовіщення Пресвятої Богородиці в Супраслі, а через 10 років до Білостока були привезені мощі святого Гавриїла Заблудовського. Відроджено Православний

військовий ординаріат, лікарняні та тюремні капеланства[1] За церковними даними Православна Церква в Польщі налічує понад 450 священнослужителів, серед яких 10 єпископів і майже 100 монахів та монахинь. Вона має 7 єпархій. Предстоятель ППЦ має титул: Митрополит Варшавський і всієї Польщі. Нині православне населення в Польщі (за оцінками церковників) налічує 1,5 % (600 тис., здебільшого на Сході). Церква має 6 єпархій на території Польщі (Варшавсько-Більську митрополію з кафедрою у Варшаві; вікарні єпископи – Гайновський та Більський; Білостоцько-Гданську єпископію з кафедрою в Білостоку, Лодзинсько-Познаньську архієпископію з кафедрою в Лодзі, Перемишльсько-Новосондетську з кафедрою в Саноку, Вроцлавсько-Щецінську з кафедрою у Вроцлаві, Люблінсько-Холмську з кафедрою в Любліні), Православний ординаріат Війська Польського (кафедра у Варшаві), 1 єпархію в Італії (Аквілейську), 5 єпархій на території Бразилії й Португалії. Вищим органом управління ППЦ є Синод єпископів, на якому головує митрополит та скликає його двічі на рік. У ППЦ діють 2 чоловічі монастирі (Онуфріївський Яблочинський монастир і Супрасльський Благовіщенський монастир) та 2 жіночих (Марфо-Маріїнський на Святій Горі Грабарка та обитель во ім'я ікони Божої Матері Ружаностоцької). У Церкві працювали Духовна семінарія у Варшаві й секція православного богослов'я у Варшавській богословській академії (від 1957)[2]. Церква утримує 7 будинків соціальної опіки, діяльність яких фінансують церковна благодійна організація «ELEOS» та єпархіальні осередки милосердя, що утримують пункти денного догляду за дітьми з неблагополучних родин[3].

ППЦ намагалася апелювати до національного статусу, та водночас сильна фінансова залежність від РПЦ сприяла ототожненню її структур саме з московським православ'ям і пропагандою його наративів, зокрема невизнання Православної Церкви України (ПЦУ). Підтримка Москви, яку вона надає Варшавській православній митрополії, є взаємна. Одне з ювілейних богослужінь (отримання автокефалії) відбулося у новозбудованому храмі, довершення якого фінансував фонд, пов'язаний із російською дер-

1 Православна церква в Польщі. URL: https://ukraina.cerkiew.pl/pakp/

2 Білокінь С. ПОЛЬСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Polska_pravoslavna (останній перегляд: 19.05.2024).

3 Православна церква в Польщі. URL: https://ukraina.cerkiew.pl/pakp/

жавною компанією «Росатом». Ця корпорація потрапила під численні міжнародні санкції у контексті війни в Україні[4]. Польські журналісти опублікували розслідування, у якому стверджувалося: в грудні 2021 р. делегація російського Фонду підтримки християнської культури та спадщини разом із представниками РПЦ відвідала очільника Польської Автокефальної Православної Церкви (ПАПЦ) митрополита Саву, а також Білостоцько-Гданську єпархію, її очільника єпископа Якова та відомий православний монастир у Польщі на горі Грабарка. Згаданий фонд було створено 23 грудня 2019 р., а єдиним засновником його була російська державна корпорація «Росатом», яку контролював, через посаду голови наглядової ради, перший заступник керівника Адміністрації Президента Росії Сергій Кирієнко. Як наголошували польські ЗМІ, інформація про візит була відсутня на офіційних сайтах ППЦ, проте була на сайті РПЦ. Йшлося про «умовний хабар» у декілька мільйонів євро, що був завуальований у пожертву на кафедральний собор. У відповідь ППЦ не визнала ПЦУ. Клірики ППЦ стверджували, що загалом не проти української автокефалії. І це логічно, оскільки вони самі отримали автокефалію, але вважали, що українські єпископи та священники є недійсними, оскільки були висвячені у розколі і не пересвячені під час прийняття[5]. В опублікованому посланні на Великий піст 2023 р. митрополит Сава торкнувся теми «проявів діяльності сатани» в Україні, натякаючи на нібито переслідування православних християн і відбирання їхнього майна. Митрополит Сава заявив, що так «світ, створений Богом, втратив свою первісну гармонію», припускаючи, що цю «споконвічну гармонію» в Україні створив Московський патріархат[6]. Провокативні кроки керівників польської Церкви, їхнє підігравання росіянам, дають нові приводи для того, щоб польська громадськість та преса знову звинувачували

4 Антошевський Т. Православна Церква у Польщі: залежність від Москви є викликом для безпеки польського суспільства, – розмова з д-ром Павелом Врублевським. URL: https://risu.ua/pravoslavna-cerkva-u-polshchi-zalezhnist-vid-moskvi-ye-viklikom-dlya-bezpeki-polskogo-suspilstva--rozmova-z-d-rom-pavelom-vrublevskim_n147203

5 Горєвой Д. «Хабар чи гроші на собор»: який зв'язок має Польська православна церква з Росією та чому критикує ПЦУ? URL: https://risu.ua/habar-chi-groshi-na-sobor-yakij-zvyazok-maye-polska-pravoslavna-cerkva-z-rosiyeyu-ta-chomu-kritikuye-pcu_n125836

6 Антошевський Т. Православна Церква у Польщі…

митрополита Саву у співпраці з комуністичними спецслужбами, нагадували про оперативний псевдонім «Агент Юрек» і загалом через минуле Сави дискредитували православ'я як таке. Незалежна статистика 2021 р. до ППЦ відносила лише 0,4 % населення Польщі, що свідчить про невелику підтримку населення. Можливо, тому митрополит шукав підтримки в Москві[7].

У не менш складних суспільно-політичних умовах розвивалася Греко-Католицька Церква, тісно пов'язана з Римо-Католицькою Церквою. На землях Закерзоння здавна проживали українці, здебільшого греко-католики. Душпастирську опіку над ними здійснювала Перемиська єпархія Греко-Католицької Церкви, а від 1934 р. також Апостольська адміністратура Лемківщини. Склалося так, що після Другої світової війни більшість українців, орієнтовно 500 тис., була примусово виселена зі своїх історичних земель у радянську Україну. Ті 150 тис., які залишилися, насильно вивезено під час акції «Вісла» у 1947 р. на західні і північні землі нових меж Польщі. Розселено їх далеко від рідних домівок, у залишених німцями, часто напівзруйнованих домах із забороною повернення. Після т. зв. Львівського собору 1946 р. започатковано ліквідацію парафій Української Греко-Католицької Церкви (УГКЦ), навчання української мови, плануючи повну асиміляцію українців, протягом 20 років комуністична влада сподівалася отримати безпроблемну однонаціональну державу. Однак чимало українців на західніх і північних землях Польщі не забули рідних традицій, культури, мови та церковної приналежності, творячи після 1957 р. нові церковні осередки[8]. Відтак нова легалізована структура УГКЦ стала одним із елементів збереження національної ідентичності в польському середовищі. Непоправні антидемократичні зміни в Польській Народній Республіці (ПНР) торкнулися і її структури та можливості продовження діяльності в правових межах.

Після 17 вересня 1939 р. значна частина, на той час, Перемиської єпархії ГКЦ опинилася на території, зайнятій Червоною армією. Вже в жовтні 1939 р. комуністичною владою оголошено конфіскацію земельних маєтків Церкви, заборонено навчання релігії в шко-

7 Там само.

8 Вроцлавсько-Кошалінська єпархія. URL: https://synod.ugcc.ua/church-structure/vrotslavsko-koshalinska-parhiya-22/

лах, розпущено численні католицькі організації, введено цензуру для католицьких видавництв, розпочалися депортації греко-католицького населення і арешти священників[9]. У світлі радянської ідеології цю Церкву зображали як єзуїтське церковно-політичне формування, агентуру Ватикану, за допомогою якої папа поширює у Східній Європі свої антирадянські впливи й провадить підривну роботу проти Радянського Союзу[10]. Вже тоді радянська влада запланувала ліквідацію Греко-Католицької Церкви і включення її до складу Православної Церкви, цілком підпорядкованої державі. Ці плани реалізував комуністичний режим у 1946 р. на псевдособорі у Львові, де, незважаючи на тиск, шантажі і погрози, єпископи ГКЦ не взяв участі в цьому фарсі, частина понесли мученицьку смерть за віру[11]. Перемиський єпископ Йосафат Коциловський 21 вересня 1945 р. був уперше заарештований та ув'язнений польською владою, а пізніше переданий радянським спецслужбам. У січні 1946 р. перемиських владик звільнили з-під арешту, і вони повернулися до Перемишля. Від єпископа Й. Коциловського вимагали, щоб він очолив керівництво «собору» у Львові для «возз'єднання» Львівської митрополії ГКЦ із Російською Православною Церквою. Коли ж він відмовився, його знову заарештували 25 червня 1946 р. разом із єпископом-помічником Григорієм Лакотою і перевезли до Львова. У червні 1945 р. Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) арештував у Берліні апостольського візитатора для українців у Німеччині прелата Петра Вергуна. Водночас було арештоване все вище духовенство на підконтрольних СРСР територіях. Проте жоден єпископ не дав згоди на апостасію. У березні 1946 р. сталіністи оголосили обвинувальний акт: єпископів звинувачували у ворожій діяльності проти Радянського Союзу, співпраці з німецькими фашистами тощо. Митрополита Йосифа Сліпого і його помічника Никиту Будку засуджено на 8 років, а єпископа Миколу Чарнецького (апостольський екзарх на Волині та Підляшші) – на 5 років, 80-річного Григорія Хомишина – на 10 років концтаборів, але він помер

9 Шептицький К. Листи до рідного брата Станіслава графа Шептицького та родини 1881–1945 рр. / пер. з пол., опрац. та прим. І. Матковський. Львів, 2018. С. 5.

10 Прах Б. Духовенство Перемиської єпархії та апостольської адміністрації Лемківщини: у 2 т. Львів, 2015. Т. 1: Біографічні нариси (1939–1989). С. 17.

11 Бабинський А. Історія УГКЦ за 90 хвилин. Львів, 2017. С. 66.

у київській тюрмі 24 грудня 1945 р.[12]. Незважаючи на державний кордон між Польщею і СРСР ліквідацію Львівської митрополії ГКЦ здійснювали фактично з єдиного центру – Москви[13]. Фізичний та психологічний наступ комуністичної системи на ГКЦ супроводжувався: арештами, засланнями, грабунками, конфіскацією бібліотек та архівів, залякуванням та депортаціями[14].

Унаслідок зміни кордонів, після закінчення Другої світової війни, на території Польщі повністю опинилися Апостольська адміністрація Лемківщини (140 тис. вірних) і західна частина давньої Перемиської єпархії – 23 деканати, 246 парафій із 420 церквами і 31 каплицею. Серед 417 тис вірних працювало орієнтовно 270 священників. Міждержавний договір 1944 р. про необхідність репатріації громадян «української, білоруської, російської і русинської національностей» із території Польщі передбачав переселення на територію УРСР до кінця 1946 р. приблизно 480 тис. осіб, зокрема майже 70–80 тис. лемків. «Українське питання» було найважливішим питанням у політиці польської влади, яка на початках дотримувалася курсу створення однонаціональної держави. Українців, які у 1947 р. продовжували компактно проживати на своїх етнічних землях Закерзоння, Лемківщини, Надсяння, під час акції «Вісла» було розпорошено та переселено у північні та західні райони країни без можливості задовольняти свої національні, культурні, освітні, релігійні потреби[15]. Серед депортованих і репресованих були й греко-католицькі священники, «найнебезпечніші» з яких потрапили до табору у Явожному[16]. Зрештою, польські ста-

12 Лабінська-Снігур Л. Вірні до кінця: мученики й і сповідники віри XX століття. 2-ге вид. допов. Львів, 2017. С. 112.

13 Бадяк В. Про деякі питання національної праці владики Йосафата Коциловського. *Вісник Любачівщини*. Львів, 2003. Вип. 8. С. 18; Рубльова Н. Коциловський Йосафат. *Енциклопедія історії України:* у 10 т. / редкол.: В. Смолій. Київ: Наукова думка, 2009. Т. 5. С. 244; Wojewoda Z. Zarys historii Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944–1989. Kraków: Nomos,1994. S. 120.

14 Прах Б. Духовенство Перемиської єпархії… С. 15.

15 Дрозд Р. Вигнали і забрали. Позбавлення українців їхньої малої батьківщини в комуністичній Польщі. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2020. С. 4; Литвин М. Депортаційні акції у Польщі та СРСР/УРСР в 1944–1951 рр.: суспільно-політичні передумови та етнокультурні наслідки. *Українсько-польські відносини. Новітня доба* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2017. С. 446–472.

16 Hałagida I. Między Moskwą, Warszawą i Watykanem. Dzieje Kościoła greckokatolickiego w Polsce w latach 1944–1970. Warszawa, 2013. S. 181; Misiło E. Akcja «Wisła» 1947. Dokumenty i materiały, Warszawa, 1993. 524 s.

ліністи думали не лише про масові політичні репресії, але й намагалися ліквідувати культурні і духовні підвалини західних українців[17]. Незважаючи на фізичні, матеріальні перешкоди, більшість українців твердо трималися своїх релігійних традицій, часто долаючи довгі відстані, щоб бути присутніми на церковних службах у їхньому обряді та їхньою мовою. Показовим є приклад діяльності о. Мирослава Ріпецького, який на «новому місці» у Хшанові неподалік містечка Єлк продовжив підпільно відправляти недільні та святкові літургії у східному обряді, незважаючи на тиск державної та церковної (римо-католицької) влади. Адже публічно відправляти літургії в греко-католицькому обряді для переселенців було заборонено. Апостольський адміністратор в Ольштині зобов'язав М. Ріпецького, як і інших греко-католицьких священників, перейти у римо-католицький обряд. Коли о. М. Ріпецький звернувся до Примаса Польщі у Варшаві кардинала Августа Хлонда за наданням дозволу відправляти літургію у греко-католицькому обряді, то у відповідь отримав дозвіл на відправу богослужінь у латинському обряді. Водночас справа двообрядовості передавалася на розгляд Риму. Однак саме Примас Польщі був призначений Апостольською столицею вирішувати питання стосовно греко-католиків Польщі та фактично підтримував політику латинізації[18]. Деякі рішення Апостольської столиці відігравали свою роль у житті УГКЦ після війни. Тут, зокрема, йдеться про рішення, що після виселення владик Й. Коциловського та Г. Лакоти греко-католики опинилися під «опікою» Римо-Католицької Церкви. У спеціальній інструкції Конґреґації східних церков йшлося про збереження людського фактору, захист вірян від арештів державою[19]. У цій ситуації більшість священників, щоб продовжувати свою душпастирську діяльність, переходили в латинський обряд, вбачаючи у цьому тимчасовий крок та певний захист у лоні РКЦ. Польські урядовці, за прикладом Москви, схвалювали приєднання УГКЦ до Православної Церкви.

17 Motyka G. Akcja «Wisła» '47. Komunistyczna czystka etniczna. Warszawa, 2023. S. 372–373.

18 Лаба В. Документи до історії Української Греко-Католицької Церкви у Польщі у 1947–1960-х роках (З архіву о. митрата Мирослава Ріпецького). Львів, 1996. С. 265.

19 Багатозначна історія УГКЦ у Польщі. Наше слово. 2014. 23 лютого. URL: https://nasze-slowo.pl/bagatoznachna-istoriya-ugkts-u-polshhi/; Галагіда І. «І вас переслідувати будуть...»: штрихи до історії репресій проти Української Греко-Католицької Церкви в Польщі у 1944–1957 рр. Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2017. С. 234.

Остання зберегла визнання в межах комуністичної Польщі[20]. Лише у 1952 р. Мирослав Ріпецький отримав дозвіл від примаса Польщі архиєпископа Стефана Вишенського на публічну відправу літургії в греко-католицькому обряді приватно у «своїй каплиці», водночас заборонялось право уділяти шлюби без погодження з місцевим римо-католицьким парохом, що призвело до нової хвилі конфронтації, судових тяганин, штрафів за «незаконність організації» та «нелегальність дій» о. Мирослава Ріпецького та декількох його колег. Лише зміна та лібералізація політичного курсу держави у 1957–1958 рр. та декрет Примаса Польщі надав дозвіл о. М. Ріпецькому та ще 15 священникам виконувати душпастирські дії в греко-католицькому обряді. Серед них – о. Володомиру Борівцю, який після відбуття сибірського заслання 15 вересня 1957 р. відправив першу греко-католицьку службу у Гарнізоному костелі у Щецині[21]. Водночас сильна протидія на місцевому рівні – із наданням дозволів на богослужіння, будівель під храми, використання костелів – залишалася. Мирослав Ріпецький поширював серед мирян свої, друковані отцями василіанами в Канаді, книжечки та зошити про історію християнства, згадував там про київських князів. Хоч і дивно, але місцева влада не змогла перервати його контактів із василіанами й не протидіяли поширенню цих видань у Польщі[22]. Зрештою, влада на чолі з першим секретарем Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії (ЦК ПОРП) Владиславом Ґомулкою проводила ліберальну антирелігійну політику, а це, хоч і як парадоксально, час закладення основ, на яких пізніше працювало наступне покоління священників. Воно власне з'явилося на початку 70-х років XX ст., тоді почалася свого роду нова епоха.

Політика Ватикану сприяла поступовій реактивації безправно ліквідованих структур ГКЦ у Польщі, але також завдяки новій організації адміністрації і церковних установ РКЦ прагнула юридично оформити діяльність ГКЦ у своїй адміністрації. Відповідно до звернень Примаса Августа Хлонда до Апостольської столиці, папа Пій XII надав йому та краківському митрополитові РКЦ Адаму Сапезі спеціальні повноваження, які у межах служіння РКЦ дозволяли греко-

20 Лаба В. Документи до історії Української Греко-Католицької Церкви… С. 266.

21 Козак М. Невтомний душпастир (о. кан. Володимир Боровець). Перемишль; Щецін; Львів, 2007. С. 42–159.

22 Багатозначна історія УГКЦ у Польщі…

католицьким священникам проводити літургії та інші релігійні служіння в костелах за латинською традицією без необхідності зміни обряду. Окрім того, Святий Отець зобов'язав обох ієрархів сприяти створенню греко-католикам умов та можливостей для прийняття таїнств у їхньому обряді. До того 10 грудня 1946 р. примас А. Хлонд став спеціальним делегатом для всіх східних обрядів у Польщі. На засіданні Головної Ради Єпископату Польщі 9 січня 1947 р. створено спеціальну комісію у справах східного обряду. Напрацюванням комісії стало відновлення структур «обезголовленої» Перемиської греко-католицької єпархії. Примас Польщі 31 березня 1947 р. призначив генерального вікарія цієї єпархії – Василя Гриника, який однак здійснював своє служіння в Новому Дворі Гданському[23]. Священник надсилав до органів державної влади петиції, прохання з метою повної легалізації Греко-Католицької Церкви. З'ясувалося, що комуністична влада не розглядала ГКЦ як самостійну Церкву і лише за прямого посередництва та низки переговорів із керівництвом РКЦ – як складову останньої[24]. Не чекаючи на дозволи влади, о. В. Гриник (неодноразово також без згоди адміністрації РКЦ) почав творити парафії для розкиданого греко-католицького населення. Завдяки надлюдському зусиллю зміг утворити 68 греко-католицьких представництв і пастирських осередків у Північно-Західному регіоні Польщі.

Ще одним центром гуртування греко-католиків у Польщі стало містечко Ельбльонг (у Вармінсько-Мазурському воєводстві). Отець Іван Яремин, як і більшість переселених священників, до 1949 р. змушений був відбути тритижневий курс вивчення латинського обряду в Ельбльонґу, після чого був призначений вікарієм римо-католицького пароха о. Вацлава Гіпша в парафії Святого Миколая в Ельбльонґу. Також о. Іван Яремин став капеланом місцевих шпиталів, де служив у римському обряді. Унаслідок політичної відлиги середини 1950-х років у кількох найближчих місцевостях греко-католицькі священники почали неофіційно відправляти

23 Стороняк Р. Зберегти Церкву. Отець Василь Гриник – головна постать УГКЦ в повоєнній Польщі. Патріярхат. Греко-католицьке аналітичне видання. 2012. № 4 (431). URL: https://web.archive.org/web/20190816055406/http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/zberehty-tserkvu-otets-vasyl-hrynyk-holovna-postat-uhkts-u-povojennij-polschi/

24 Перемишсько-Варшавська архиєпархія УГКЦ. URL: https://web.archive.org/web/20191007230303/http://cerkiew.org/historia/

богослужіння в греко-католицькому обряді. Вже діяли започатковані о. В. Гриником парафії в Циганку та Дзежгоні. Від 1952 р., коли розпочалася діяльність греко-католицького приходу в Циганку біля Нового Двору, а від 1957 р. – у Дзежґоні, українці з околиць Пасленка почали робити зусилля щодо утворення парафії у Пасленку. Утворився комітет, який звернувся з офіційними проханнями до єпископа Романа Вільчинського – адміністратора Вармінської дієцезії. Реагуючи на ці звернення, єпископ Роман Вільчинський наказав місцевому римо-католицькому пробощу надати доступ грекокатоликам до костелу з метою проведення богослужінь у східному обряді. Згідно з декретом Стефана Вишинського, настоятелем парафії Різдва Пресвятої Богородиці став о. Іван Яремин, який повернувся до греко-католицького обряду. Іван Яремин 7 квітня 1959 р. відслужив першу греко-католицьку службу в Пасленку, куди доїжджав із Ельбльонга. Маючи у себе свого священника, парафіяни з Ельбльонга також розпочали богослужіння на теренах міста; парафію підтримав створений 1961 р. відділ Українського суспільно-культурного товариства, який очолив Лев Горак[25]. У 2021 р. у містечку збудовано нову церкву, до розбудови якої долучився настоятель парафії Різдва Івана Хрестителя о. Андрій Сорока. Давню каплицю передали протестантам, які потребували храму. Іконостас із старої церкви передали для греко-католицької церкви в Ряшеві. Меморіальну дошку в пам'ять про акцію «Вісла» та дошку з написом «Греко-католицька церква у Ельблонгу», а також церковні хоругви перенесено до нової церкви[26].

У 1965 р. ГКЦ у Польщі з її майже 300 тис. вірних залишалася офіційно не визнаною Церквою. Тоді ж семеро українських священиків на чолі з о. В. Гриником та о. М. Ріпецьким подали формальне звернення про офіційну реєстрацію у відділ віросповідань та про-

25 Мащак Ю. о. Іван Яремін. 2011. 18 квітня. URL: http://www.bazylianie.pl/?option=com_content&view=article&id=1421; Kopiczko A. Duchowieństwo greckokatolickie w diecezji warmińskiej 1947–1960 – miedzy akomodacją a odrębnością. *Kościół greckokatolicki na Warmii i Mazurach. Wobec doświadczeń przeszłości i przemian społeczno-polityznych w Polsce* / pod red. M. Melnyka. Olsztyn, 2006. S. 32; Parafii Greckokatolickiej p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Pasłęku 1959–2009 / pod red. ks. A. Sroki i in. Pasłęk, 2009. S. 15–17. URL: https://grekokatolicy.pl/grekokatolicy/parafie-ukgk/parafia-greckokatolicka-p-w-narodzenia-najswietszej-marii-panny-w-pasleku/; Мащак Ю. о. Іван Яремін…

26 Парнікоза І. Нова українська греко-католицька церква в Ельблонгу. URL: https://www.pslava.info/ElblongM_elblag-nova-cerkva%2C326580.html

хання до примаса Польщі призначити Апостольського адміністратора для ГКЦ[27]. Напередодні в 1964 р. Апостольська Столиця призначала примаса Польщі кардинала С. Вишенського делегатом для греко-католицького і вірменського обрядів у Польщі. Примас визначив о. митрата В. Гриника своїм генеральним вікарієм. У 1969 р. В. Гриник неочікувано отримав дозвіл повернутися до Перемишля, де виконував обов'язки генерального вікарія та пробоща кафедральної парафії. Наступним генеральним вікарієм примаса Польщі став о. митрат Стефан Дзюбина, який і був ним до смерті кардинала Стефана Вишенського. Новопризначений примас Польщі архиєпископ Юзеф Глемп 22 грудня 1981 р. призначив 2 генеральних вікаріїв. У північній частині Польщі створено 2 деканати: Кошалінський і Ольштинський у складі яких було 43 пастирські представництва при римо-католицьких парафіях, зокрема 18 мало окрему локалізацію. Пастирську роботу провадило 22 священники. Південний Вікаріат поділявся також на 2 деканати: Перемиський і Вроцлавський; обіймав 39 пастирських представництв, із яких 11 мало власні святині. Тут працювали 24 священники[28].

У 1989 р. першим новим Єпископом Церкви в Польщі після Йосафата Коциловського став Іван Мартиняк, єпископську хіротонію якого 16 вересня очолив Верховний Архиєпископ Мирослав Іван Любачівський. Іван Мартиняк початково працював як єпископ-помічник примаса Польщі і генеральний вікарій вірних греко-католицького обряду. Папа Римський Іван Павло II 16 січня 1991 р. призначав його єпархіальним єпископом греко-католицької єпархії в Перемишлі. Від цього моменту відновлено структуру та парафіяльну мережу Церкви, а з метою удосконалення пастирської діяльності в Греко-Католицькій Церкві у 1996 р. Ватикан утворив у межах Польщі Перемисько-Варшавську митрополію, яку очолив Іван Мартиняк із двома єпархіями у складі: Перемисько-Варшавська архидієцезія та Вроцлавсько-Гданська єпархія[29].

---

27 Лаба В. Документи до історії… С. 267.

28 Перемисько-Варшавська архиєпархія УГКЦ. URL: https://web.archive.org/web/20191007230303/http://cerkiew.org/historia/; Michaliszyn A. Działalność Kościoła greckokatolickiego 1957–1996. https://grekokatolicy.pl/grekokatolicy/historia/dzialalnosc-kosciola-greckokatolickiego-1957-1996/

29 Перемисько-Варшавська архиєпархія УГКЦ. URL: https://web.archive.org/web/20191007230303/http://cerkiew.org/historia/

Станом на 2020 р. Перемисько-Варшавська архиєпархія налічувала 4 деканати, у яких для 30 тис. вірних працювали 55 священників, із них 14 ієромонахів, 4 диякони, 16 ченців і 70 черниць[30]. Найважливішими храмами єпархії є собор Святого Івана Хрестителя в Перемишлі, також церква і монастир Успіння Пресвятої Богородиці у Варшаві[31]. До Перемисько-Варшавської архиєпархії належало 6 деканатів – Перемиський, Сяніцький, Краківсько-Криницький, Ольштинський, Вельгонжевський, Ельблонзький. До **Перемиського деканату** належали парафії: Святого Миколая Чудотворця (Холм), Різдва Пресвятої Богородиці (Хотинець), Різдва Пресвятої Богородиці (Дев'ятир), Успіння Пресвятої Богородиці (Гаї), Святого Миколая Чудотворця (Гребенне), Преображення Господнього (Ярослав), Святого Димитрія Кобильниця (Волоська), Пресвятої Тройці (Лєшно), Миколая Чудотворця (Любачів), Різдва Пресвятої Богородиці (Люблін), Введення в Храм Пресвятої Богородиці (Лучиці), Святого Теодозія Печерського (Малява), Святого Юрія (Нові Сади), Святого Івана Хрестителя (Перемишль), Воздвиження Чесного Хреста (Сінява), Різдва Пресвятої Богородиці (Ветлин). **Сяніцький Деканат** включає 15 парафій: Святого Іллі (Гломча), Покрови Пресвятої Богородиці (Команча), Святих Косми і Дам'яна (Кремпна), Архистратига Михаїла (Куляшне), Преображення Господнього (Мокре), Перенесення мощів Святого Миколая (Вільхівець), Святого Івана Золотоустого (Поляни), Святого Миколая Чудотворця (Ропєнка), Перенесення мощів Святого Миколая (Репедь), Успіння Пресвятої Богородиці (Ряшів), Святого Димитрія (Сянік), Успіння Пресвятої Богородиці (Устріки Долішні), Святого Архистратига Михаїла (Велике Поле), Святої Параскевії (Височани), Святого Миколая Чудотворця (Зиндранова)[32]. **Краківсько-Криницький деканат** об'єднав українські громади парафій: Покрови Пресвятої Богородиці (Білянка), Вознесіння Господнього (Гладишів), Преображення Господнього (Горлиці), Воздвиження Чесного

30 Premisliensis-Varsaviensis ritus byzantini ucraini. URL: http://www.catholic-hierarchy.org/diocese/dpwuk.html

31 У Польщі створили нову єпархію УГКЦ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3145991-u-polsi-stvorili-novu-eparhiu-ugkc.html

32 Перемисько-Варшавська архиєпархія УГКЦ. URL: http://cerkiew.org/ua/%d1%81%d1%8f%d0%bd%d1%96%d1%86%d1%8c%d0%ba%d0%b8%d0%b9-%d0%b4%d0%b5%d0%ba%d0%b0%d0%bd%d0%b0%d1%82/

Хреста (Краків), Святих Петра і Павла (Криниця), Різдва Пресвятої Богородиці (Лосє), Святої Параскевії (Новиця), Святих Володимира і Ольги (Новий Санч), Покрови Пресвятої Богородиці (Вівчари), Святої Параскевії (Пантна-Маластів), Святого Архистратига Михаїла (Прислуп), Різдва Пресвятої Богородиці (Розділля), Святого Мученика Димитрія (Снітниця), Святої Параскевії (Устя Горлицьке Руське), Святого Архистратига Михаїла (Висова). **Ольштинський деканат** нараховував 10 парафій: Святого Апостола Андрія (Бартошиці), Успіння Пресвятої Богородиці (Варшава), Блаженного Миколая Чарнецького (Варшава), Воздвиження Чесного Хреста (Гурово Ілавецьке), Святого Миколая Чудотворця (Добре Місто), Святого Юрія (Лельково), Святих Кирила і Мефодія (Лідзбарк Варм), Покрови Пресвятої Богородиці (Ольштин), Різдва Пресвятої Богородиці (Остре Бардо), Святого Архангела Михаїла (Пєнєнжно)[33]. **Венгожевський деканат** об'єднував такі парафії: Успіння Пресвятої Богородиці (Асуни), Введення у Храм Пресвятої Богородиці (Байорі Малі), Святого Миколая Чудотворця (Бані Мазурські), Пресвятої Тройці (Білосток), Святих Петра і Павла (Хшаново), Пресвятої Трійці (Ґіжицко), Святого Василія Великого (Кентшин), Святого Йосафата (Крукланкі), Святого Духа (Мілки), Преображення Господнього (Решель), Чесного Хреста (Венґожево), Святого Володимира і Ольги (Видміни). Парафії **Ельблонзького деканату:** Пресвятої Трійці (Бранєво), Зіслання Святого Духа (Дзєжґонь), Різдва Івана Хрестителя (Ельблонг), Покров Пресвятої Богородиці (Ґодково), Святого Івана Богослова (Ілава), Святого Юрія (Моронґ), Блаженного священномученика Омеляна Ковча (Орнета), Введення у Храм Пресвятої Богородиці (Остуруда), Різдва Пресвятої Богородиці (Пасленк), Святих Володимира і Ольги (Пенцішево), Святої Розалії (Суш), Блаженного священномученика Івана Зятика (Торунь), Святого Миколая Чудотворця (Желіхово)[34].

Новоутворена Папою Франциском 2020 р на півночі Польщі Ольштинсько-Ґданській єпархія зменшила територію попередньої архиєпархії[35].

---

33 Там само.

34 Там само.

35 Коцур Т. Папа створив нову єпархію УГКЦ в Польщі та призначив першого Єпарха. 2020. 25 листопада. URL: https://www.vaticannews.va/uk/church/news/2020-11/nova-yeparchia-ugkc-v-polshchi.html

Серед найпотужніших парафій на теренах Перемиську-Варшавської архиєпархії, які об'єднали чималу кількість українців діаспори, греко-католицька парафія Святого Миколая в Желіхово-Циганку, що була офіційно зареєстрована 15 лютого 1992 р.[36]. За часів о. митрата Василя Гриника тут зростали майбутні діячі і вчені родом із Корнів: Мирослав Вербовий з Осташева, який був кур'єром отця, перевозив для священників в Україні, що повернулися із заслання, одяг та іншу допомогу; згодом – довголітній головний редактор газети «Наше слово» у Варшаві (1980–1992 і 2002–2007) та тижневика «Українське слово» у Києві (1999–2000); його ім'ям названо іменну стипендію на Факультеті журналістики Українського католицького університету у Львові. До парафії належав професор Познанської політехніки Ярослав Вербовський із Гняздова; інженер Іван Матвіїшин із Глобіци (родом із Малих Мостів) – випускник Краківської гірничо-металургійної академії, а також кілька греко-католицьких священників: Богдан Степан, Андрій Вербовий, Григорій Назар, Ярослав Стороняк та Роман Стороняк[37]. В останні роки в середині храму законсервовано інтер'єр XVII – XVIII ст., барокові образи. У 2016 р. парафія отримала мощі Святого Йосафата Кунцевича, архиєпископа Полоцького і блаженного мученика Йосафата Коциловського, єпископа Перемиського[38].

У повоєнний період значну частину греко-католицьких церков передали РКЦ, немало церков було закрито та знищено, занедбувались й довколишні цвинтарі[39]. Окремі опустілі храми, як-от із

36 PARAFIA GRECKOKATOLICKA W CYGANKU ŚWIĘTOWAŁA 60. LECIE ISTNIENIA. URL: https://web.archive.org/web/20180716170040/http://www.cerkiew.net.pl/Wiadomosci/wiadomoscjedna.php?polaczenie=wiad_1346100586&cerkiew=cerkiew

37 Парнікоза І. Український центр на Віслянських Жулавах – церква Святого Миколая в Желіхово. 2019. 13 серпня. URL: https://web.archive.org/web/20200919091619/https://expedicia.org/ukrainskiy-centr-na-vislyanskikh-zhul/

38 Церква святого Миколая. URL: https://map.ugcc.ua/view/246-tserkva-svyatogo-mykolaya-tsyganok-polshcha

39 Церква святого Михаїла Архангела в Лещаві-Горішній. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_%D1%81%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D1%97%D0%BB%D0%B0_%D0%90%D1%80%D1%85%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%B5%D0%BB%D0%B0_%D0%B2_%D0%9B%D0%B5%D1%89%D0%B0%D0%B2%D1%96-%D0%93%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%88%D0%BD%D1%96%D0%B9

с. Тарношин перенесено до Музею люблінського села[40], а церкву з с. Пяткова – до Музею народної архітектури в Сяноку[41].

Вроцлавсько-Кошалінська єпархія разом із Перемисько-Варшавською архиєпархією і Ольштинсько-Ґданською єпархією були складі Перемисько-Варшавської митрополії. До 25 листопада 2020 р. функціонувала Вроцлавсько-Ґданська єпархія. Від моменту створення донедавна, у Вроцлавсько-Ґданській єпархії, територія якої займала більшу частину Польщі, парафії були здебільшого розташовані на західних і північних територіях, оскільки в центральні частини Польщі українців не переселяли. З отриманням Україною незалежності зросла кількість трудових мігрантів до Польщі. Багато громадян України, приїжджаючи до Польщі, вибирали для роботи, навчання та проживання насамперед великі міста та промислові осередки в різних частинах країни, там, де легше знайти роботу, житло або отримати кращу освіту. Очевидно, поселялися також на територіях, де раніше ніколи не проживали українці, виселені внаслідок акції «Вісла», де не було греко-католицьких душпастирств. УГКЦ не залишилася осторонь цієї тенденції. Для того, щоб новоприбулі українці мали можливість молитися своєю рідною мовою у своїй східній традиції, Церква старалася бути серед них, надаючи їм духовну, моральну та інтеграційну підтримку. Враховуючи виклики сьогодення, а саме потребу огорнути духовною опікою заробітчан, греко-католицькі єпископи Польщі шукали можливості утворювати нові парафії в місцях найбільшого скупчення новоприбулих. Ця потреба назріла дуже гостро, адже кількість українців невпинно зростала, особливо після повномасштабного російського вторгнення. Деякі статистики, кінця 10-х років XXI ст., подають, що в Польщі протягом року проживало, працювало і навчалося загалом орієнтовно 1,5 млн

40 Залітач Л. Тарношинська церква – перлина Любліна. 2013. 10 серпня. URL: http://www.polradio.pl/5/118/Artykul/144005%2C%D0%A2%D0%B0%D1%80%D0%BD%D0%BE%D1%88%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0-%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0-%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B0-%D0%9B%D1%8E%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B0

41 Церква святого Дмитра в Пятковій. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B5%D1%80%D0%BA%D0%B2%D0%B0_%D1%81%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%94%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%B0_%D0%B2_%D0%9F%D1%8F%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D1%96%D0%B9

громадян України[42], частина з яких позиціонувала себе греко-католиками. Зусиллями єпископа Володимира Ющака працівників єпархіального уряду та запрошених з України священників від січня 2017 р. на території Вроцлавсько-Ґданської єпархії було утворено понад 20 нових душпастирських осередків для духовної опіки українських заробітчан та студентів. Для душпастирської праці серед новоприбулих владика Володимир, у порозумінні з українськими єпископами, запросив 8 священників з Івано-Франківської, Сокальсько-Жовківської та Коломийсько-Чернівецької єпархій.

Вроцлавсько-Кошалінська єпархія охоплює західну частину Польщі. Осідок єпископа розташувався у Вроцлаві[43]. На 2017 р. єпархія налічувала 25 тис. вірних, 36 священників, зокрема 1 ієромонах, 56 парафій, об'єднаних у 4 деканати – 1 грудня 2017 р. були утворені ще 2 деканати, 1 чернець і 8 черниць[44]. Серед структурних одиниць **Катовицький деканат** із парафіями: Успіння Пресвятої Богородиці в Катовіцах, Греко-католицька парафія в Бжегу (каплиця Святої Ядвіги Сланської), Святого Дмитра в Битомі, Матері Божої неустанної помочі в Ченстохові, капеланство в Домброві Гурничі (при костелі Матері Божої королеви Польщі), Святої Трійці в Глівіце, в Явожно (літургії проводяться в місцевому костелі), у Люблінці (зібрання парафіян у костелі Святого Станіслава Костки), у Нисі (подібно богослужбові відправи в місцевій каплиці), Олкуш (служби в костелі Доброго Пастиря), Преображеня Господнього в Ополе (Богослужіння в каплиці при костелі Преображення), Греко-католицьке капеланство в Руді Шльонській (Кохловіце) (богослужіння в Санктуарії Матері Божої Людської в Руда Шльонська-Кохловіце), Греко-католицьке капеланство в Сосновці (служби в нижній каплиці при костелі Святого Яцка), в Тихах (служіння в каплиці при костелі Святого Кшиштофа), Греко-католицька капеланія в Заверці (богослужіння в костелі Пресвятої Діви Марії Королеви Польщі в Заверці)[45]. Як

42 Вроцлавсько-Кошалінська єпархія. URL:https://synod.ugcc.ua/church-structure/vrotslavsko-koshalinska-parhiya-22/

43 Там само.

44 Eparchy of Wrocław-Koszalin (Ukrainian). URL: https://web.archive.org/web/20210115171852/http://catholic-hierarchy.org/diocese/dwkuk.html

45 Dekanat Katowicki. URL: https://www.cerkiew.net.pl/parafie-i-dekanaty/dekanat-katowicki/

бачимо, більшість парафій не мали власних храмів, а богослужбові відправи відбувалися у місцевих костелах або каплицях. До **Кошалінського деканату** належали такі парафії: Успіння Пресвятої Богородиці (Кошалін), Святого Георгія (Білогард), душпастирський центр у Голенюві, Воздвиження Чесного Хреста (Інсько), Покрови Матері Божої (Колобжез), Преображення Господнього (Плонти), Введення в храм Пресвятої Богородиці (Славно), Святого Йосафата мученика (Старград), Покров Матері Божої (Щецін), Архангела Михаїла (Свідвін), душпастирський центр (Швінойшці), Апостолів Петра і Павла (Тшебятув)[46]. **Познанський деканат** об'єднав українські громади парафій: Опіки Матері Божої (Познань), Архангела Михаїла (Бидгош), Святого Миколая (Каліш), Всіх Святих (Кенпно), Воздвиження Чесного Хреста (Валч) та душпастирські осередки у місцевостях Вроцлавек, Іновроцлав, Оборніки, Острув Велькопольський, Піла, Тарново-Подгурне[47]. **Слупський деканат –** 10 парафій: м. Слупськ, м. Устка, м. Щецинек, м. Боболіце, м. Білий Бір, м. Белиця, м. М'єндзибуж, с. Барцино, м. Мястко, м. Джев'яни[48]. **Вроцлавський деканат** – 10 парафій: катедральна парафія у м. Вроцлав, парафія на вул. Боровській у м. Вроцлав, м. Сьрода-Шльонська, м. Олава, м. Олесніца, м. Єльч-Лясковіце, м. Свідніца, м. Валбжих, м. Єленя-Ґура, м. Сехніце[49]. **Зеленогірський деканат** – 12 парафій: м. Зелена Ґура, м. Новоґруд-Бобжанський, м. Шпротава, с. Ґузіце, м. Пшемкув, м. Ґлоґув, м. Ґожув-Велькопольський, м. Сквежина, м. Стшельце-Краєнське, м. М'єндзижеч, с. Позьжадло, м. Осецько[50]. **Леґніцький деканат** – 7 парафій: м. Леґніца, м. Любін, с. Хобеня, с. Земеніце, с. Патока, м. Болеславець, м. Волув[51].

---

46 Dekanat Koszaliński. URL: https://www.cerkiew.net.pl/parafie-i-dekanaty/dekanat-koszalinski/

47 Dekanat Poznański. URL: https://www.cerkiew.net.pl/parafie-i-dekanaty/dekanat-poznanski/

48 Dekanat Słupski. URL: https://www.cerkiew.net.pl/parafie-i-dekanaty/dekanat-slupski/

49 Dekanat Wrocławski. URL: https://www.cerkiew.net.pl/parafie-i-dekanaty/dekanat--wroclawski/

50 Dekanat Zielonogórski. URL: https://www.cerkiew.net.pl/parafie-i-dekanaty/dekanat-zielonogorski/

51 Вроцлавсько-Кошалінська єпархія. URL: https://synod.ugcc.ua/church-structure/vrotslavsko-koshalinska-parhiya-22/

Катедральним храмом Вроцлавсько-Кошалінської єпархії визначено собор Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста Господнього (собор Святого Вінсента), що знаходиться у м. Вроцлав. У 1997 р. в Вроцлаві відбувся Міжнародний Євхаристійний Конгрес, і з цієї нагоди Святіший Отець Іван Павло II передав церкву Святого Вінсента та оголосив його церковним катедральним собором Вроцлавсько-Ґданської єпархії УГКЦ, передавши у руки першого єпископа Теодора Майковича. При церкві діяло українське просвітницьке товариство, катехетична школа для молоді[52]. У місті, у церковному приміщенні «Світлиця», місцева парафіяльна громада за підтримки фонду «Карітас» підтримувала Україну та всіх осіб, які постраждали внаслідок війни[53]. У Вроцлаві 2022 р. засновано Фундацію Українського католицького університету, засновником якої стали отець-ректор Богдан Прах, єпарх Вроцлавсько-Кошалінський, владика Володимир Ющак та Рафал Дуткевич, польський політик і підприємець, який обіймав посаду президента міста Вроцлав у 2002–2018 рр. Чималу суспільно-культурну та харатативну діяльність проводила громада прокатедрального собору Успіння Пресвятої Богородиці у м. Кошалін. У єпархії діяла благодійна організація «Карітас», видавництво щомісячного католицького часопису «Благовіст»[54].

Наймолодша **Ольштинсько-Гданська єпархія** (від 25 листопада 2020 р.) на півночі країни ввібрала деякі території Перемиську-Варшавської архиєпархії та Вроцлавсько-Ґданської єпархії[55]. До новоствореної єпархії ввійшли 43 парафії та душпастирські осередки, довірених 26 священникам, серед яких 4 отці Чину Святого Василія Великого[56]. У період російської агресії в реколекційних приміщеннях її парафій розміщено багато біженців з України,

52 Собор святого Вінсента. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D1%80_%D1%81%D0%B2%D1%8F%D1%82%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%92%D1%96%D0%BD%D1%81%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0

53 Вроцлавська спільнота підтримує Україну. 2022. 1 березня. URL: https://synod.ugcc.ua/data/vrotslavska-spilnota-pidtrymu-ukraynu-8258/

54 Вроцлавсько-Кошалінська єпархія...

55 Rinunce e nomine, 2020. 25 novembre. URL: https://press.vatican.va/content/salastampa/it/bollettino/pubblico/2020/11/25/0609/01430.html#OLSZ

56 Коцур Т. Папа створив нову єпархію УГКЦ в Польщі та призначив першого Єпарха. 2020. 25 листопада. URL: https://www.vaticannews.va/uk/church/news/2020-11/nova-yeparchia-ugkc-v-polshchi.html

організовано збір гуманітарних вантажів у прифронтові райони[57]. Із Вроцлава та безпосередньо з інших місць єпархії відправлено 171 посилку до Києва, 63 – до Слов'янська, 115 – до Харкова, 50 – до Львова. Варто зазначити, що Карітас Вроцлавсько-Кошалінської єпархії під керівництвом о. Євгена Сухого, окрім їжі та одягу, дарував Україні ліки, аптечки, кровоспинні засоби та інші медикаменти[58].

Українські ієрархи УГКЦ у Польщі архиєпископ Євген Попович, митрополит Перемисько-Варшавський, єпископ Вроцлавсько-Кошалінський Володимир Ющак та єпископ Ольштинсько-Ґданський Аркадій Трохановський неодноразово зустрічалися із Послом України Василем Зваричем та обговорювали питання щодо надання опіки українським біженцям. Сторони обговорили актуальні питання діяльності єпархій УГКЦ у Польщі та узгодили плани щодо подальшої співпраці. Василь Зварич подякував за допомогу, яку Церква невпинно надавала українцям, підтримуючи душевні сили українського народу, який повинен захищати Батьківщину від російського агресора[59].

Греко-католицькі та православні парафії брали участь у зеленосвяточних походах на могили вояків армій Української Народної Республіки і Західноукраїнської Народної Республіки (Перемишль, Каліш, Щепьорно, Люблін та ін.), у культурно-освітніх акціях Лемківської ватри, вшануванні жертв концтабору в Явожно[60].

---

57 «Польща відкрила своє серце для всіх, хто потребує допомоги»: єпископи УГКЦ у Польщі подякували своїм співбратам. URL: https://synod.ugcc.ua/data/polshcha-vidkryla-svo-sertse-dlya-vsih-hto-potrebu-dopomogy-pyskopy-ugkts-u-polshchi-podyakuvaly-svoym-spivbratam-8511/; Єпископ Володимир Ющак про залучення греко-католиків до допомоги біженцям. URL: https://synod.ugcc.ua/data/pyskop-volodymyr-yushchak-pro-zaluchennya-greko-katolykiv-do-dopomogy-bizhentsyam-8510/

58 Великодні пакунки для України від Вроцлавсько-Кошалінської єпархії дійшли до своїх адресатів. URL: https://synod.ugcc.ua/data/velykodni-pakunky-dlya-ukrayny-vid-vrotslavsko-koshalinskoy-parhiy-diyshly-do-svoyh-adresativ-8825/

59 Українські єпископи зустрілися із Послом України у Польщі. URL: https://synod.ugcc.ua/data/ukraynski-pyskopy-zustrilysya-iz-poslom-ukrayny-u-polshchi-10654/

60 У Польщі за участі українських біженців відбулася загальноцерковна проща греко-католиків на святу гору Явір. URL: https://synod.ugcc.ua/data/u-polshchi-za-uchasti-ukraynskyh-bizhentsiv-vidbulasya-zagalnotserkovna-proshcha-greko-katolykiv-na-svyatu-goru-yavir-9657/; У Вроцлавсько-Кошалінській єпархії молитовно вшанували вояків УНР. URL: https://synod.ugcc.ua/data/u-vrotslavsko-koshalinskiy-parhiy-molytovno-vshanuvaly-voyakiv-unr-9823/; Іванкова-Стецюк О., Селещук Г., Сусак В. Виклики та адаптаційні резерви полілокальних родин українських трудових мігрантів. Львів, 2011. С. 50; Іванкова-Стецюк О. Спільнота як Дім: матеріали

Нині одним із ключових питань залишається проблема співжиття УГКЦ та РКЦ. За згодою примаса Польщі та підтримки з боку Ватикану греко-католики зберегли свою ідентичність, незважаючи на місцеві поборювання просталінської влади. Зміна тисячоліть принесла УГКЦ в Польщі визнання та розбудову структури з становленням нових єпархій, збільшенням чисельності священиків та парафіян з української діаспори в Польщі. Якщо раніше її осередки базувалися навколо центрів переселення українців часів акції «Вісла», то тепер нові парафії виникали у великих містах, промислових центрах де працювали легально та напівлегально сотні тисяч українських заробітчан. Нова хвиля міграції, пов'язана з російсько-українською війною, призвела до постання нових викликів перед Церквою та розширенням її харитативної, гуманітарної роботи з біженцями, частина з яких планує залишитися у цій сусідній країні.

дослідницького проекту «Церковна громада як активна форма організації життя українців в умовах трудової міграції». Львів, 2010. С. 57; Іванкова-Стецюк О. Церква у просторі міграцій: етнокультурні ресурси та соціоінтегративний потенціал релігійних спільнот українців. Львів: Артос, 2012. С. 17.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-13

Любомир Хахула

Розділ 13

Наше – ваше – спільне: спадщина Інституту Оссолінських – маркер українсько-польської історії[1]

Пам'ять як соціокультурне явище найчастіше виражається у категорії «місць пам'яті», або «минулих подій і постатей, творів культури, вербалізований опис яких комунікує двоякі стани дійсності: цінності та колективну ідентичність»[2]. Сукупність згаданих місць, які виконують суспільну функцію місць пам'яті про минуле, називають історичним каноном[3]. У міждержавних відносинах такі канони стають суб'єктами взаємодії й почасти визначають рівень міжнаціонального конфліктного потенціалу. Іншою категорією, придатною для опису міждержавних взаємин із спільною історико-культурною традицією, є «вузли пам'яті» як «карта почуттів щодо минулого порядку». На думку польського публіциста Здзіслава Найдера, «вузол є тим, що поєднує. Поєднує нитки і цілі мережі асоціацій, особистих спогадів і уявлень почерпнутих в процесі пізнання. Пов'язує набуті знання з особистим досвідом. Пов'язує нас з іншими, які мають схожі асоціації і схожі знання. Пов'язує наш приватний світ з великим світом історії. Пов'язує сучасність з минулим, живих з померлими. Вузли національної пам'яті поєднують індивідуумів і родини в народ – в цю велику спільноту, повсталу з землі та пам'яті, з життєвого досвіду та уявлень»[4]. Виданий

1 Текст підготовлено під час реалізації Стипендіальної дослідницької програми Інституту воєнних втрат ім. Яна Карського (*Instytut Strat Wojennych im. Jana Karskiego*).

2 Spociński A. Kanon historyczny. Pamięć zbiorowa a pamięć indywidualna. Trzy wymiary pamięci zbiorowej. *Studia Socjologiczne.* 1983. Nr 4. S. 134.

3 Polskie miejsca pamięci. Dzieje toposu wolności / red. nauk. S. Bednarek, B. Korzeniewsi. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2014. S. 16.

4 Węzły pamięci niepodległej Polski / red.: Z. Najder, A. Machcewicz i in. Kraków; Warszawa: SIW Znak, 2014. S. 7.

2014 р. польський лексикон «Вузли пам'яті незалежної Польщі» охопив майже 400 гасел, велика частина яких географічно, політично, культурно, історично стосувалася сучасної України (наприклад, Житомир, Львів, Київ, Дрогобич, українці, Галицький сейм та ін.).

Інституцією, яка понад 200 років маркує українсько-польські культурні та суспільно-політичні відносини, є Національний заклад ім. Оссолінських (НЗіО, Оссолінеум, Заклад) – оригінальне місце пам'яті з огляду на свою наукову, освітню, колекційну, виставкову, видавничу діяльність. Львівська ґенеза установи сягає 18 жовтня 1816 р., коли польський бібліофіл, граф Юзеф Максиміліан Оссолінський видав у Відні офіційне рішення про заснування у Львові бібліотеки під іменем Оссолінських (Ustanowienie Familijne Biblioteki Publicznej pod imieniem Ossolińskich we Lwowie): «Усі свої друковані книги, рукописи, колекції графіки, карт, медалей, картин, скульптур, словом усе, що із вміннями та мистецтвом пов'язане й після моєї смерті в моїй власності перебуватиме, переказую і призначаю на утворення публічної бібліотеки в столичному місті Галичини, Львові»[5]. Заснувавши публічну книгозбірню, Ю. Оссолінський розпочав старання для доповнення інституції музеєм із багатою колекцією. У перший день Різдва, 25 грудня 1823 р., засновник Національного закладу ім. Оссолінських підписав угоду з князем Генриком Любомирським із Пшеворська про передачу до Оссолінеуму родинної колекції монет та медалей і створення Музею Любомирських (Museum Lubomirscianum) та призначення його «суспільству, яке мало дбати про подальший розвиток» інституції[6]. У 1870 р. тогочасний куратор Оссолінеуму Єжи Любомирський передав усі родинні колекції, чим завершив формування Музею.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. та у міжвоєнний період XX ст. Оссолінеум сприймався як «святиня духу». Для польської спільноти Галичини Оссолінеум був «костелом пам'яток минувшини, кузнею духа й культури», інституцію вважали бастіоном, «який ефективно боронить "гонор Поляків", вручений йому Вітчизною на східних

5 Skarbiec. 200 lat Ossolineum / wybór i oprac. M. Markowska. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 2017. S. 21.

6 Gębarowicz M. Zbiory muzealne w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich. *Ossolineum. Księga pamiątkowa w 150-lecie Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich.* Wrocław, 1967. S. 120.

кордонах Речі Посполитої»[7]. Українці, пріоритезуючи Наукове товариство імені Шевченка, сприймали Національний заклад ім. Оссолінських як «польську національну Установу» та «польську бібліотеку й музей»[8]. Наприклад, історик Іван Крип'якевич у виданих 1932 р. «Історичних проходах по Львові» писав: «Є тут велика бібліотека, де зібрано понад 150 000 книг, в тому числі дещо з українських стародруків, 5 000 рукописів, багато автографів, велика збірка географічних карт. Також міститься тут музей ім. Любомирських із великою збіркою портретів, зброї, рисунків, ритовин, монет та іншої старовини»[9].

Початок Другої світової війни та встановлення у приєднаних західних областях УРСР сталінської адміністрації спричинило трансформацію культурно-освітнього та наукового простору міста. В епіцентр суспільно-політичних трансформацій потрапив й Оссолінеум. У перші місяці війни Заклад сприймався як непорушна інституція, здатна пережити воєнні лихоліття. Тому польські колекціонери почали передавати до Оссолінеуму на депозит свої родинні цінності й колекції. Зокрема, родина Тарновських із безпекових міркувань задепонувала Закладу рукопис поеми Адама Міцкевича «Пан Тадеуш».

Після інкорпорації західноукраїнських земель до СРСР настали значні зміни в окупаційній системі управління бібліотечними, архівними, музейними установами регіону. Тоталітарна влада спрямувала свої зусилля на ідеологізацію інституцій із метою пропаганди радянського ладу[10]. У 1940 р. влада спонукала до «саморозпуску» Наукове товариство імені Шевченка, ліквідувала важливі культурні установи – Музей князів Любомирських, Музей Львівської архидієцезії, Вірменський музей, Музей єврейської гміни, Історичний музей міста Львова, Ставропігійський музей, Музей Дідушицьких. Їхні приміщення передано на інші цілі, що призвело до зменшення музейних площ на 40 % порівняно

7 Цит. за: Голик Р. Легенда львівського Оссолінеуму: постаті, видання та соціальна роль бібліотеки Оссолінських в уявленнях галичан XIX–XX ст. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника.* 2010. № 2. С. 684–685.

8 Там само. С. 686.

9 Крип'якевич І. Історичні проходи по Львову. Львів, 1991. С. 119.

10 Західня Україна під большевиками: IX. 1939 – VI. 1941: збірник / ред. М. Рудницька. Нью Йорк, 1958. С. 246.

з 1939 р.[11]. Понад 20 000 музейних предметів Музею Любомирських розподілено між Історичним музеєм, Музеєм етнографії та художнього промислу, Галереєю мистецтв. Націоналізовано також регіональні, громадські та муніципальні музеї у Самборі, Трускавці, Яворові, Сокалі, Тернополі, Чорткові, Заліщиках, Станиславові, Коломиї, Перемишлі (знаходився в радянській зоні окупації)[12]. У власність держави перейшли не лише наукові, а й громадські бібліотеки українських, польських, єврейських, вірменських, німецьких товариств. «Визволителі» масово закидали бібліотеки, музеї та навчальні заклади мільйонами примірників пропагандистської літератури російською, українською та польською мовами, зокрема праці Йосипа Сталіна, В'ячеслава Молотова[13].

У подальші роки німецької окупації відбулася реорганізація бібліотек – утворено Управління бібліотек Staatsbibliothek Lemberg, 2-й відділ якого об'єднав збірки Оссолінеум та Бібліотеки Баворовських. Нова адміністрація дозволила польським фахівцям повернутися до управління міськими культурними установами. Зокрема, 2-й відділ Staatsbibliothek Lemberg очолив історик мистецтва, професор Мєчислав Ґембарович, який одночасно виконував, поручену куратором Оссолінеуму, князем Анджеєм Любомирським, функцію «підпільного директора». Навесні 1944 р. німецька адміністрація розпочала вивезення фондів до Кракова. 18 березня та 1 квітня 1944 р. вивезено 67 скринь із дипломами, рукописами, стародруками. У серпні 1945 р. скрині були віднайдені в нижньосілезькому с. Аделін (Adelsdorf, сьогодні – Заґродно). У вересні і квітні 1946 р. пам'ятки перевезено до Національної бібліотеки в Варшаві, а після інвентаризації передано вроцлавському Оссолінеуму. У наступні роки збірки надходили з різних місць – музеїв (Музей на Вавелі), бібліотек (Бібліотека Чарторийських, Курніцька бібліотека, Національна бібліотека)[14].

---

11 Меморіал у справі польських культурних цінностей у Львові та їхньої передачі в дар Польщі. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів: зб. документів. і матеріалів. / наук. ред.: Я. Дашкевич, Г. Сварник. Львів, 2019. Т. 2: (1946 – березень 1953). С. 27.

12 Проект «Україна». Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі / авт.-упоряд. М. Р. Литвин. Харків: Фоліо, 2017. С. 364–379.

13 Детальніше див.: Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів, 1999. 152 с.

14 Archiwum Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich (Archiwum ZniO). Sekretariat DS 541. Informacje o zbiorach dawnych. Zbiory rękopisemne Biblioteki – raport. 207/1. s. 4.

Тоді ж зі Львова викрали не менше 25 скринь із рукописами й стародруками бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка та Народного дому. До Польщі потрапили унікальні архіви українських військових та політичних структур, громадських діячів та ін.[15].

Після закінчення Другої світової війни та зміни радянсько-польського кордону більшість польських колекцій залишилися у Львові – адміністративному центрі радянської України. Вони ввійшли до Львівської філії Бібліотеки Академії наук УРСР (АН УРСР), створеної у період першої радянізації 2 січня 1940 р.[16]. Паралельно розпочалися спроби польської громадськості, науковців і політиків сприяти передачі колекції Оссолінеуму до Польщі[17]. Недавній директор Оссолінеуму, а після війни – завідувач 2-го (польського) сектору Львівської філії Бібліотеки АН УРСР М. Ґембарович вважав, що повна передача збірок польському народу була б благородним й позитивно відчитаним жестом[18]. Мистецтвознавець наводив й інші аргументи: «Польський характер інституції, яку поважали навіть німці, не можна було стерти, а відмову Польщі в праві на неї слід вважати особливим актом злого наміру»[19].

У другій половині 1940-х років у Польщі існувало сильне громадське лоббі, яке, за посередництвом публічних звернень і відкритих листів, закликало владу домагатися передачі культурних

15 Дзюбан Р. Культурні цінності установ Львова у 1939–1953-х рр.: переміщення і втрати. Львів, 2020. С. 133–137; Костенко Т. *Чи повернуться в Україну архіви Наукового товариства імені Шевченка? Дзеркало тижня.* 2016. 22–28 жовтня; Сварник Г. Архівні та рукописні збірки Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві. Каталог-інформатор. Варшава; Львів; Нью-Йорк, 2005. С 17.

16 У другій половині XX ст. Бібліотека змінювала і назву і відомче підпорядкування: у 1940–1963 рр. – Львівська філія Бібліотеки Академії наук УРСР; 1963–1969 рр. – Львівська державна наукова бібліотека Міністерства культури УРСР; 1969–1971 рр. – Львівська державна наукова бібліотека АН УРСР; 1971–1994 рр. – Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника АН УРСР; 1994–2008 рр. – Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України; від 2008 р. – Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника НАН України; Дзюбан Р. *Передмова. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів:* зб. документів і матеріалів / наук. ред.: Я. Дашкевич, М. Романюк, Г. Сварник. Львів, 2010. *Т. 1: (1939–1945).* С. X.

17 Див: Matwijów M. *Walka o lwowskie dobra kultury w latach 1945–1948.* Wrocław: Wrocławska Drukarnia Naukowa Pan im. S. Kulczyńskiego, 1996. 334 s.

18 Меморіал у справі польських культурних цінностей у Львові... С. 24.

19 Там само.

цінностей із СРСР до Польщі[20]. Наприкінці серпня 1945 р. Львів відвідав віце-президент Крайової Ради Народової Станіслав Грабський з метою «переконати львівських поляків про якомога швидший переїзд до Польщі»[21]. На засіданні Комісії з відбору цінностей польської культури до Польщі 28 серпня 1945 р. С. Грабський заявив про свою готовність підтримати у Варшаві ідею про «крайню необхідність перевезення зі Львова до Польщі Бібліотеки Оссолінеум»[22].

З іншого боку, в УРСР місцеві націонал-комуністи, науковці чинили бюрократичний спротив подібним ініціативам. У квітні 1946 р. секретар Львівського обкому Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) Іван Грушецький у листі до заступника Голови Ради Міністрів УРСР Миколи Бажана наполягав на недоцільності перенесення Рацлавіцької панорами (мала антицарське спрямування). Чиновник дійшов висновку, що полотно було знищено внаслідок бойових дій 1944 р. (пошкодження сягали площі 400 м^2), перевезено до Бернардинського монастиря і «не має історичної цінності для Львова та сучасної польської держави, тому не потрібно його везти до Польщі»[23]. Оссолінеум І. Грушецький сприймав як «велике книгосховище, що містить рідкісні видання польської та світової літератури»[24].

На підставі домовленостей між керівництвом СРСР і Польщі Львівська філія бібліотеки АН УРСР організувала в липні 1946 р. перший повоєнний транспорт до Варшави – 417 ящиків із 150 069 книгами та рукописами. Другий транспорт, надісланий у березні 1947 р., складався з 36 ящиків із 7 041 стародруком і 129 ящиків із книжками

20 Archiwum ZNiO. Sekretariat DS 0720. 45/30: Informacja o zbiorach bibliotecznych – starania o przeniesienie zbioru Ossolińskich ze Lwowa do Wrocławia. Od – 1994. Kalendarium starań o przeniesienie zbiorów Ossolińskich ze Lwowa do Wrocławia. S. 1–3.

21 Информационное сообщение секретаря Львовского обкома КП(б) Украины И. С. Грушецкого Г. М. Маленкову о пребывании во Львове вице-президента Крайовой Рады Народовой Польской Республики С. Грабского, 31 августа 1945 г. *СССР–Польша. Механизмы подчинения. 1944–1949:* сб. док. / под ред. Г. Бордюгова, А. Косецкого, Г. Матвеева, А. Пачковского. Москва: АИРО–XX, 1995. С. 144.

22 Там само. С. 148.

23 *Доповідна записка секретаря Львівського обкому КП(б)У Івана Грушецького заступнику Голови Ради Міністрів УРСР Миколі Бажану про недоцільність передачі Рацлавицької панорами до Польщі. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника: переміщення і втрати фондів:* зб. документів і матеріалів / наук. ред. Я. Дашкевич, Г. Сварник. Львів, 2019. *Т. 2: (1946 – березень 1953).* С. 36–37.

24 Информационное сообщение секретаря Львовского обкома КП(б) Украины И. С. Грушецкого Г. М. Маленкову… С. 148.

XIX–XX ст. – загалом у ньому було 60 340 примірників. У 1946–1947 рр. двома транспортами з Львівської бібліотеки до Польщі відправлено 217 440 одиниць зберігання[25]. Одночасно на вимогу Москви 10 000 книжок (видання XIX–XX ст.) направили для організації відділу «Полоніка» Ленінської бібліотеки, який так і не був створений. За підрахунками львівського книгознавця Романа Дзюбана, понад 80 % рукописів довоєнного Оссолінеуму було передано з відділу рукописів тодішнього 2-го (польського) сектору бібліотеки у 1945–1947 рр.[26]. Окрім того, Сілезький музей у Вроцлаві (згодом Національний музей у Вроцлаві) отримав від української сторони 62 картини з мистецької галереї Музею Любомирських. У 1957 р. передано окремі періодики – «Gazeta Narodowa», «Gazeta Lwowska», «Gazeta Korespondenta Warszawskiego», «Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych»[27].

Ліквідований у Львові довоєнний Національний заклад ім. Оссолінських відновили у Польщі. До моменту отримання юридичного статусу управління інституцією передано «Товариству друзів Оссолінеум», організаційне зібрання якого 10 жовтня 1946 р. відвідав тодішній прем'єр Едвард Особка-Моравський[28]. Після того, як Сейм 30 січня 1951 р. створив Польську академію наук, а президент Польської Народної Республіки (ПНР) видав декрет 24 квітня 1952 р. про націоналізацію спадку громадських структур, Рада Міністрів ПНР 10 січня 1953 р. передала Заклад разом з усіма відділами, отриманими зі Львова фондами в організаційну структуру Польської академії наук (ПАН)[29]. Відтак Президія ПАН утворила Заклад ім. Оссолінських – Видавництво ПАН і Заклад ім. Оссолінських – Бібліотеку ПАН. У цей час із назви вилучили статус Національний (повернуто лише рішенням Наукової ради

25 Archiwum ZNiO. Sekretariat DS 541. 207/4: «Informacje o zbiorach dawnych. Scalanie rozdzielonej kolekcji Ossolińskiej». Gałyga M. Wystawa «Ossolineum – spuścizna narodowa rozdarta…». S. 8.

26 Дзюбан Р. Передмова... С. XVIII.

27 Archiwum ZniO. Dział Nowych Druków Ciągłych. BDC 412. 74/8: Dokumentacja dotycząca nabytków bieżących wydawnictw ciągłych. Wymiana z Biblioteką Lwowa AN. 1957. Список литературы переданной Львовской библиотекой Академии Наук в порядке книгообмена, библиотеке «Оссолинских» гор. Вроцлав. 19 s.

28 Archiwum ZniO. Sekretariat DS 541. 207/4. Informacje o zbiorach dawnych. Scalanie rozdzielonej kolekcji Ossolińskiej. Juzwenko A. Ossolineum – próby powrotu do korzeni. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. S. 2.

29 Ibid. S. 8–9.

Бібліотеки у 1956 р.). Інституція діяла на підставі низки нормативних актів, зокрема Ухвали Президії Польської академії наук від 5 травня 1953 р. про утворення Національного закладу ім. Оссолінських – Бібліотеки, затвердженої ухвалою Президії уряду 15 липня 1953 р., Статуту, затвердженого ПАН 15 грудня 1976 р. Установою управляли Директор, Колегіум, Наукова рада. Станом на 31 грудня 1992 р. НЗіО – Бібліотека був бюджетною установою, фінансованою із державного бюджету через ПАН[30]. Вартість постійних засобів інституції становила 12,3 млрд злотих[31].

Включення Оссолінеуму до структури ПАН як «допоміжної наукової одиниці»[32] не перервало спорадичних контактів Закладу з Львівською філією Бібліотеки АН УРСР. На початку 1970-х років тодішній директор Львівської філії Бібліотеки АН УРСР Євген Іванков погодився передати до Вроцлава дублікати польських журналів в обмін на польські науково-гуманітарні журнали. У березні 1970 р. представник Оссолінеуму Кристина Корзон, яка приїхала до Львова для організації передачі часописів, заявила, що попередні спроби такого обміну були невдалими, оскільки «не було нікого, хто б організував конкретний обмін і відправив отримані журнали»[33]. Тодішній директор Закладу Януш Альбін підтвердив готовність обмінюватися зі Львовом «усіма польськими журналами у Львові», представивши перелік актуальних польських і наукових журналів та готовність обмінюватися ними через АН УРСР[34].

Наприкінці 1986 р. спеціально створена Президією АН УРСР комісія (голова – академік Ігор Юхновський, члени – Микола

30 Archiwum ZniO. A. Sekretariat DS 012. 206/4. Organizacja własnej jednostki. Informacja dotycząca stanu prawnego i stanu majątkowego Polskiej Akademii Nauk Zakładu Narodowego im. Ossolińskich – Biblioteki we Wrocławiu oraz Zakładu Narodowego im. Ossolińskich – Fundacji J. M. Ossolińskiego we Lwowie. S. 2.

31 Ibid. S. 3.

32 Ibid. s. 1.

33 Archiwum ZniO. Dział Nowych Druków Ciągłych. BDC 412. 74/9: Dokumentacja dotycząca nabytków bieżących wydawnictw ciągłych. Wymiana z Biblioteką Lwowa AN. 1970. Korzon K. Notatka w sprawie możliwości wymiany czasopism z Biblioteką Ukraińskiej Akademii Nauk we Lwowie, 8.03.1970. S. 10.

34 Archiwum ZNiO. Dział Nowych Druków Ciągłych. BDC 412. 74/9: «Dokumentacja dotycząca nabytków bieżących wydawnictw ciągłych. Wymiana z Biblioteką Lwowa AN. 1970». List dyrektora Biblioteki Ossolineum J. Albina do dyrektora Biblioteki Ukraińskiej Akademii Nauk, Wrocław, 16.04.1970 r. S. 1.

Котляр, Юлія Булаховська, Юрій Гошко, Феодосій Стеблій, Ярослав Ісаєвич, Михайло Лизанець) відібрала 1 173 книжки зі штампом «Ossolineum», 273 книжки з видавничою маркою «Ossolineum» та 1 000 книжок багатотиражних видань для передачі в дар ПНР[35]. Водночас члени комісії виходили з переконання, що, згідно із заповітом графа Ю. Оссолінського, «всі його книги, рукописи, збірки гравюр, карт, медалей, картин після його смерті призначалися для заснування публічної бібліотеки в столичному місті Галичини Львові»[36]. Наполягаючи на повному завершенні процесу передачі в ПНР бібліотечних і архівних матеріалів із львівських збірок, комісія клопотала про необхідність повернення з Польщі книжок із галицьких бібліотек XIX – початку XX ст.[37]. Це, зокрема, були вивезені німецькою адміністрацією книжки з бібліотеки Львівського університету, універсали гетьмана Богдана Хмельницького та інших гетьманів XVII–XVIII ст., матеріали з історії українських земель, упорядковані в 1858 р. істориком Антонієм Петрушевичем та ін. Від травня до червня 1987 р. Львівська бібліотека за погодженням з Міністерством культури УРСР передала до ПНР 2 456 книжок XIX–XX ст.[38]. Газета «Trybuna Ludu», друкований орган Центрального комітету Польської об'єднаної робітничої партії, 29 травня 1987 р. писала: «Із фондів колишньої «Бібліотеки Оссолінських, які зберігаються у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника, до Бібліотеки Оссолінеум у Вроцлаві передано в четвер 2 400 томів. Серед них є сеймові журнали, праці з царини історії Польщі, філософії, етнографії, словники, перші видання творів Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Генрика Сєнкевіча й інших авторів. Взамін до СРСР буде повернуто пам'ятки українського народу та інших союзних республік, які опинилися на

35 Акт комиссии с отбора находящихся во Львовской научной библиотеке им. В. Стефаника АН УССР книг на предмет возможной передачи их в дар ПНР, Львов, 25.12.1986 г. *Архів академіка Ярослава Ісаєвича. Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* Арк. 4.

36 Там само. Арк. 2.

37 Там само. Арк. 5.

38 Archiwum ZNiO. Dział Gromadzenia Nowych Druków Zwartych. BG 4112. 73/99: «Dokumentacja dotycząca nabytków druków zwartych. Dary. Dar książek przekazanych przez Lwowską Bibliotekę Naukową Ukraińskiej Akademii Nauk. 1987». Книги из фондов Львовской научной библиотеки им. В. Стефаника АН УССР преданные в дар ПНР. S. 3–77; Gluziński K. Zwrócone – zatrzymane. Fragment opisu. *Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich.* 2018. Zesz. 29. S. 171–181.

території Польщі, особливо скарби культури, вивезені фашистами в роки Другої світової війни»[39].

Горбачовська перебудова уможливила ініціювання відкритих польсько-українських дискусій щодо історичної спадщини. У 1988 р. міністр культури і мистецтва ПНР Александер Кравчук, перебуваючи з візитом в УРСР, підписав угоду про культурне співробітництво між двома державами. Згодом в інтерв'ю проурядовій газеті «Rzeczpospolita» він несподівано заявив, що Польща як держава не може претендувати на колекцію Оссолінеуму: «Мушу пояснити, що юридично це подарунок: Максиміліан Оссолінський подарував свої колекції місту Львову. Він зробив це у своєму заповіті. Тож він юридично належить місту. Навіть зважаючи на екстремальні обставини, ми не маємо шансів перед жодним міжнародним трибуналом, тому що це факти. Звісно, ми не маємо наміру цього робити, але я констатую правовий статус»[40]. Публічна заява міністра стала причиною обурення наукової спільноти Вроцлава та інших культурно-наукових кіл країни. Наукова рада Бібліотеки Оссолінських публічно заявила, що Засновник подарував Заклад і його колекції польському народу, заповнивши таким чином культурну прогалину, яку залишила вивезена Бібліотека Залуських[41]. Звертаючись до міністра А. Кравчука, рада Бібліотеки Оссолінських констатувала, що жоден документ («Родинне заснування Публічної бібліотеки імені родини Оссолінських у Львові» від 18 жовтня 1816 р.; привілей австрійського імператора Франца I від 4 червня 1817 р., заповіт Ю. Оссолінського від 15 січня 1824 р.) не згадував про дар збірок Львову. Натомість стверджено, що: «Львів мав бути тільки місцем діяльності Закладу, а Заклад з його колекціями подарований засновником польському народу. Протягом свого існування у Львові інституція мала загалом польський характер і виконувала завдання, пов'язані з розвитком польської науки і культури»[42].

---

39 Цит. за: Skarbiec. 200 lat Ossolineum. S. 302.

40 Goszczurny S. Po raz pierwszy w historii. Rozmowa z ministrem kultury i sztuki, prof. Aleksandrem Krawczukiem o stosunkach kulturałnych między Polską a Ukrainą. *Rzeczpospolita.* 1988. Nr 139. S. 7.

41 Rada Naukowa Biblioteki Ossolińskich oczekuje poparcia środowisk twórczych i naukowych. *Gazeta Robotnicza*. 1988. Nr 156. S. 1.

42 List otwarty Rady Naukowej Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu do prof. Aleksandra Krawczuka, ministra kultury i sztuki PRL. Wrocław, 30 czerwca 1988 r. *Gazeta Robotnicza*. 1988. Nr 156. S. 1.

Польська дискусія щодо приналежності колекції Оссолінеуму тривала недовго. Після отримання протесту Наукової ради Бібліотеки Оссолінських і консультацій із директором Я. Альбіном, міністр А. Кравчук опублікував спростування, визнаючи, що М. Оссолінський мав намір подарувати вказані колекції польському народу, і, що кінцевим результатом переговорів з українською стороною є не повернення колекції, а можливість обміну, депонування, мікрофільмування, дослідження: «Я глибоко переконаний, що ці цінності та культурні блага не повинні стати предметом суперечок і торгів між націями, а лише елементом порозуміння та турботи про пам'ятки спільного минулого»[43].

У подальші роки Наукова рада та співробітники Оссолінеуму всіляко старалися відновити фундацію і об'єднати Бібліотеку з Видавництвом. На початку 1990-х років згаданим намірам перешкоджали нормативні акти ПНР, які вимагали довшого часу на зміни. Президент Республіки Польща (РП) Лех Валенса у вітальному листі з нагоди 175-ї річниці Оссолінеуму зазначив: «Із справжнім задоволенням вітаю факт реституції Фундації "Національний Заклад ім. Оссолінських", яка покликаючись на початкову ідею Юзефа Максиміліана Оссолінського доконає своєрідного акту історичної справедливості. Поверне Закладу його розбиту в минулі часи структуру, а цілій інституції – ранг закладений 175 років тому заслуженим Фундатором. Над цим відновленим осередком польською культури обіймаю патронат. Переконаний, що повернений до давньої форми Національний Заклад перенесе традиції львівської діяльності у своє багате вроцлавське майбутнє»[44].

Після відновлення незалежності України українська еліта схилялася до тези про приналежність Львову дарунку Оссолінських. У 1992 р. лідер Народного руху України, депутат Верховної ради України В'ячеслав Чорновіл наголосив польському тижневику «Polityka»: «Осолінські передали колекцію місту. Порушувалося питання повернення бібліотеки. Повторюю – її власник заповів місту. У колекції багато українського. Коли поляки піднімають цю

43 Jeszcze raz o Ossolineum. Wypowiedź prof. Aleksandra Krawczuka. *Rzeczpospolita.* 1988. Nr 187. S. 3.

44 Archiwum ZNiO. Sekretariat DS 541. 207/4: «Informacje o zbiorach dawnych. Scalanie rozdzielonej kolekcji Ossolińskiej». Juzwenko A. Ossolineum – próby powrotu do korzeni. Zakład Narodowy im. Ossolińskich. S. 19.

проблему – наші одразу знаходять приклади по той бік кордону»[45]. Схожі погляди щодо колекції поділяла відома українська археологиня Лариса Крушельницька, від 1991 р. – директорка Львівської наукової бібліотеки Академії наук України (АН України): «Ставити питання про книгозбірню Оссолінеуму як надбання лише польського народу безпідставно ... Усі матеріали тісно пов'язані з економічним, політичним і культурним життям України, Білорусі та Литви»[46]. Натомість заступниця директора Бібліотеки Оссолінських Доброслава Платт рішуче відповіла: «Сьогодні, коли українська нація намагається утвердити свою ідентичність і, мабуть, також поважати право власності, немає жодних підстав для того, щоб заволодіти тим, що не належить до її культури[47]. У 1993 р. перший демократичний міністр закордонних справ Польщі Кшиштоф Скубішевський однозначно висловлювався за об'єднання розпорошених оссолінських колекцій, адже вони «не були власністю міста Львова, бо не для міста Львова були переказані, а Максиміліан Оссолінський подарував збірку польському народові і цього слід триматися. Заповіт – свята справа»[48].

Повноцінне відновлення статусу Оссолінеуму як носія культурної пам'яті та національної ідентичності поляків вимагало об'єднання в одному місці всіх колекцій довоєнної інституції. Призначений у 1990 р. її директором Адольф Юзвенко писав: «Після того, як поляки скинули кайдани комуністичного поневолення в 1989 р., ми відчуваємо потребу створити структури, які слугуватимуть формуванню соціальної суб'єктності нації. У цьому процесі особливу роль можуть відіграти інституції з багатими традиціями та етносом, які не вдалося знищити тоталітарним урядам. Серед них Національний інститут ім. Оссолінських. Повернення йому статусу фундації сприятиме розвитку національної науки

45 Zazdrość i zawiść. Z Wiaczesławem Czornowiłem, współprzewodniczącym Ludowego Ruchu Ukrainy, rozmawiają Alicja Albrecht i Krzysztof Mroziewicz. *Polityka.* 1992. Nr 20. S. 11.

46 Крушельницька Л. Правдиво про Оссолінеум. *Пам'ятки України.* 1994. № 3–6. С. 85.

47 Archiwum ZniO. Sekretariat DS 541. 207/4: «Informacje o zbiorach dawnych. Scalanie rozdzielonej kolekcji Ossolińskiej». Platt D. Ossolineum – polska instytucja narodowa we Lwowie. S. 59.

48 Цит. за: Fiktus P. Główne założenia polityki wschodniej według Krzysztofa Skubiszewskiego w latach 1989–1993 – przyczynek do dyskusji. Nowy Prometeusz. 2018. Nr 12. S. 71.

і культури, а також утвердженню почуття колективної відповідальності за долю Нації»[49]. Упродовж 28 травня – 25 червня 1990 р. Бібліотека Закладу організувала виставку «Оссолінеум – розірване національне надбання», на якій представлено перелік залишених у Львові пам'яток з колекцій рукописів, періодичних видань, іконографії, картографії, нумізматики, сфрагістики. Куратори виставки сподівалися, що «вільне від антагоністичних упереджень нове покоління українців і поляків, створить чесну модель добросусідства»[50].

Теза про «дар збірки Оссолінеуму місту Львову» стала одним із викликів польсько-українських дискусій у 1990-х роках. Після демократичних змін уряд Республіки Польща у 1990 р. запровадив посаду Уповноваженого з питань польської культурної спадщини за кордоном, першим завданням якого було документування втрат польської культурної спадщини під час Другої світової війни[51]. У 1992 р. директор Національного Закладу ім. Оссолінських А. Юзвенко у листі до Уповноваженого з питань польської культурної спадщини за кордоном Войцеха Ковальського подав аргументи Закладу щодо об'єднання всіх колекцій Оссолінеуму у Вроцлаві: «Культурна спадщина народу, створена з приватної ініціативи, завдяки родинним пожертвам, заповітам, щедрості діячів науки, культури та простих громадян, згідно із задумом творців і волею жертводавців, має служити польському народу в державі. Вважаємо, що визначення пріоритетності окремих груп колекцій Оссолінеуму суперечило б волі творців, а також цілям, заради яких було створено НЗіО»[52]. Урядовий уповноважений початково зосе-

49 Archiwum ZNiO. Sekretariat DS 541. 207/4: «Informacje o zbiorach dawnych. Scalanie rozdzielonej kolekcji Ossolińskiej». Juzwenko A. Ossolineum – przeszłość i przyszłość. S. 2.

50 Archiwum ZNiO. Sekretariat DS 541. 207/4: «Informacje o zbiorach dawnych. Scalanie rozdzielonej kolekcji Ossolińskiej». Gałyga M. Wystawa «Ossolineum – spuścizna narodowa rozdarta…». S. 26.

51 Archiwum ZNiO. Sekretariat DS 541. 207/4: «Informacje o zbiorach dawnych. Scalanie rozdzielonej kolekcji Ossolińskiej». List Pełnomocnika Rządu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą do Dyrekcji Biblioteki PAN – Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Warszawa, 1992–03–19. S. 32–33.

52 Archiwum ZniO. Sekretariat DS 541. 207/4: «Informacje o zbiorach dawnych. Scalanie rozdzielonej kolekcji Ossolińskiej». List Dyrektora ZNiO d-ra A. Juzwenki do Pełnomocnika Rządu d/s Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą. Wrocław, 7. IV. 1992. S. 42.

редився на двох питаннях – створенні філії Оссолінеуму у Львові для забезпечення діяльності наукової станції ПАН, а також отримання від української сторони гарантій вільного доступу польських дослідників до колекції Оссолінеуму та їх мікрофільмування польською стороною[53].

Уповноважений у справах польської культурної спадщини за кордоном від імені польського уряду 23 вересня 1997 р. подав в Україну вісім ревіндикаційних запитів, зокрема заяву щодо колекції Оссолінських[54]. Останній документ ацентував на польському національному характері колекцій і тому факті, що Ю. Оссолінський ніколи не збирався дарувати бібліотеку місту, а присвятив її польському народу в замін за знищену Катериною II польську Бібліотеку Залуських[55]. У заяві також зазначалося, що «Оссолінеум ніколи не збирав українських рукописів, а вони були представлені в окремих бібліотечних фондах Львова»[56].

Правовою підставою для ревіндикаційного запиту став незадавнений юридичний статус Фундації, тип колекцій та підписана 26 червня 1996 р. Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про співробітництво у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей[57]. Польська реституційна заява містила пропозиції щодо передачі архіву, колекції стародруків, рукописів, карт, видань XIX–XX ст., журналів і музейних колекцій НЗіО, які «становлять культурну спадщину польського народу, його зусил-

53 Archiwum ZniO. Sekretariat DS 541. 207/4: «Informacje o zbiorach dawnych. Scalanie rozdzielonej kolekcji Ossolińskiej». Notatka ze spotkania dyrekcji Biblioteki ZNiO oraz przedstawicieli Rady Naukowej Biblioteli z dr.habil. Wojciechem Kowalskim, Pełnomocnikiem Rządu d/s Polskiego Dziedzictwa Kulturalnego za Granicą. Spotkanie odbyło się w Bibliotece w grudniu 1991 roku. S. 51.

54 Odpowiedź ministra kultury i dziedzictwa narodowego na interpelację nr 26173 w sprawie dawnych zbiorów Ossolineum pozostałych we Lwowie. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. URL: http://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=6134F8DF (дата звернення: 17.06.2023).

55 Archiwum ZniO. Sekretariat DS 414. 206/28: «Rewindykacja. Wniosek rewindykacyjny zbiorów ZNiO – Pełnomocnik Rządu do Spraw Polskiego Kulturalnego za Granicą». Wniosek rewindykacyjny zbiorów Zakładu Narodowego im. Osolińskich. S. 1.

56 Ibid. s. 2.

57 Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про співробітництво у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. *Верховна рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_120#Text (дата звернення: 17.06.2023).

лями зібрані і збережені»[58]. Музейні пам'ятки з ревіндикаційного списку зберігалися у Львівському історичному музеї, Львівській картинній галереї, Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника НАН України, Київському музеї західного та східного мистецтва, Вільнюському художньому музеї[59]. У жовтні 2002 р. українська сторона подала заяву про ревіндикацію частини Архіву Наукового товариства ім. Шевченка в Національній бібліотеці у Варшаві[60].

Вищезгадана угода від червня 1996 р. започаткувала міжнародний та міжінституційний діалог щодо польських та українських культурних благ. На підставі документу створено Міжурядову українсько-польську комісію до компетенції якої належали: «пошук, облік та ідентифікація культурних цінностей втрачених чи незаконно переміщених під час Другої світової війни, обмін інформацією, підготовка експертних висновків у питаннях претензій щодо повернення культурних цінностей»[61]. Комісія стала головним форумом для переговорів щодо повернення українських і польських культурних цінностей та діяльності у цьому напрямку[62]. У міжурядових засіданнях брали участь не лише офіційні особи, а й директори музеїв та бібліотек (Адольф Юзвенко, Мирослав Романюк, Борис Возницький, Єжи Петрус). Учасники засідань ініціювали дискусії про необхідність розробки концепції «спільної архівної спадщини»[63].

---

58 Archiwum ZNiO. Sekretariat DS 414. 206/28: «Rewindykacja. Wniosek rewindykacyjny zbiorów ZNiO – Pełnomocnik Rządu do Spraw Polskiego Kulturalnego za Granicą». Wniosek rewindykacyjny zbiorów Zakładu Narodowego im. Osolińskich. S. 11.

59 Odpowiedź podsekretarza stanu w Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego – z upoważnienia ministra – na interpelację nr 3320 w sprawie Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Lwowie. *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej.* URL: http://orka2.sejm.gov.pl/IZ5.nsf/main/24C59E16 (дата звернення: 10.05.2023).

60 Ibid.

61 Угода між Урядом України та Урядом Республіки Польща про співробітництво у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей.

62 Архівна спадщина у співпраці Польщі і України / під ред. В. Стемпняка. Варшава, 2009. 239 с.

63 Archiwum ZniO. Sekretariat DS 0723. 45/25: «Współpraca z zagranicą – Wspólne przedsięwzięcia ZNiO i instytucji ukraińskich. 2010». Протокол V засідання Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей, Львів, 2–3 грудня 2010 р. S. 20.

Результатом польсько-українського діалогу, започаткованого у другій половині 1990-х років, стала розробка моделі співпраці у сфері охорони й дослідження польських та українських культурних надбань.У Вроцлаві 20–22 квітня 2003 р. підписано протокол третього засідання Групи експертів щодо «Оссолінеум» Міжурядової українсько-польської комісії з охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей. У ньому пропонувалося після впорядкування та мікрофільмування реалізувати обмін архіву НЗіО на архівні документи Наукового товариства ім. Шевченка. У листопаді 2003 р. Національний Заклад ім. Оссолінських та Львівська національна наукова бібліотека України ім. Василя Стефаника (далі – ЛННБУ) підписали угоду про реалізацію документаційно-інформаційного проєкту щодо культурної спадщини Польщі та України в фондах обох інституцій[64]. Ще одна угода, підписана під час зустрічі директорів М. Романюка та А. Юзвенка у квітні 2004 р., дала змогу розпочати сканування фондів львівської бібліотеки, щорічний обмін співробітниками задля взаємного вивчення фондів, умов їх зберігання, систематизації та способів удоступнення. І ЛННБУ, і НЗіО дозволили сканування їхніх колекцій та взаємну передачу цифрових копій. Намір обох сторін полягав у тому, щоб оссолінські колекції об'єднували, а не ділили українців і поляків.

На п'ятому засіданні Міжурядової українсько-польської комісії у Львові (грудень 2010 р.) знову розглядалося питання «взаємної передачі матеріалів архіву Наукового товариства імені Т. Шевченка з Національної бібліотеки у Варшаві і Національного закладу ім. Оссолінських та матеріалів архіву Національного закладу ім. Оссолінських з Львівської національної наукової бібліотеки України імені Василя Стефаника після завершення оцифрування

64 Archiwum ZNiO. Sekretariat DS 0720. 206/26: «Umowy i porozumienia o bezpośredniej współpracy. Umowa o realizacje projektu dukumentacyjno-informacyjnego dotyczącego dziedzictwa kulturowego Polski i Ukrainy w zasobach biblioteki im. Wasyla Stefanyka we Lwowie i ZNiO z dnia 21.11.2003. 2003». Угода про реалізацію спільного документаційно-інформаційного проекту, що стосується української і польської культурної спадщини українського і польського народів у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника та Національного закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві. S. 2.

цих архівів»[65]. Нову Угоду про реалізацію спільного документаційно-інформаційного проєкту про українську та польську культурну спадщину у збірках ЛННБУ та НЗіО підписано 30 березня 2013 р. Її метою було визначення принципів оцифрування колекцій[66]. А вже 3 березня 2015 р. обов'язки координації спільного документаційно-інформаційний проєкту та контролю виконання домовленостей покладено на Уповноваженого представника НЗіО у Львові[67]. У жовтні 2019 р. польська сторона передала ЛННБУ цифрові копії Архіву Наукового товариства ім. Шевченка, вивезеного німцями у 1944 р.[68].

Успішне виконання накреслених завдань спонукало обидві установи до пошуку нових форм співпраці. У 2006 р. за взаємною згодою директорів НЗіО та ЛННБУ було започатковано цикл щомісячних лекцій під назвою «Оссолінські зустрічі» (Spotkania Ossolińskie), метою яких стало «створення та зміцнення позитивного іміджу Оссолінеуму та Республіки Польща шляхом впливу на громадську думку Львова; інформування про сучасну Польщу та

65 Archiwum ZNiO. Sekretariat DS 0723. 45/25: «Współpraca z zagranicą – Wspólne przedsięwzięcia ZNiO i instytucji ukraińskich. 2010». Протокол V засідання Міжурядової українсько-польської комісії у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей, Львів, 2–3 грудня 2010 р. S. 21.

66 Archiwum ZniO. Sekretariat DS 0712. 60/23: «Współpraca z innymi instytutcjami krajowymi, towarzystwami i organizacjami, osobami fizycznymi, firmami. Lwów, 2013». Umowa o realizacji wspólnego dokumentacyjno-informacyjnego projektu dotyczącego ukraińskiego i polskiego dziedzictwa kulturowego w zbiorach Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka oraz Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu zawarta 30 marca 2013 roku we Lwowie. S. 7–10.

67 Посаду Уповноваженого представника НЗіО у Львові запроваджено у 2006 р. У 2010–2020 рр. Оссолінеум у Львові представляла культурологиня Вікторія Маліцька. Від 2021 р. вона продовжила координувати співпрацю з львівськими інституціями в статусі Уповноваженого НЗіО із закордонної співпраці: Archiwum ZNiO, Sekretariat DS 0712. 105/25: «Współpraca z innymi instytutcjami krajowymi, towarzystwami, organizacjami, osobami fizycznymi, firmami. Korespondencja merytoryczna. Lwów, 2015». Aneks do Umowy o realizacji wspólnego dokumentacyjno-informacyjnego projektu dotyczącego ukraińskiego i polskiego dziedzictwa kulturowego w zbiorach Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. W. Stefanyka oraz Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu z dn. 03. 03 2015 r. zawarty 5 maja 2015 r. s. 19.

68 Przekazanie kopii cyfrowych Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki. *Ossolineum*. URL: https://ossolineum.pl/index.php/aktualnosci/dzialalnosc-pelnomocnika-znio-we-lwowie/przekazanie-kopii-cyfrowych-archiwum-towarzystwa-naukowego-im-szewczenki/ (дата звернення: 14.02.2022).

її історію, а також передача хороших практик і досвіду польських культурних установ. Участь Оссолінеуму в культурному житті міста сприяє реалізації ключової співпраці з Бібліотекою ім. Стефаника та львівськими музеїв, до яких після війни потрапили колекції Оссолінеуму»[69]. У 2010 р. Генеральний консул Республіки Польща у Львові започаткував освітню програму «Разом у Європі», яка розширила аудиторію «Оссолінських зустрічей» на студентів львівських університетів, щоб «ознайомити їх із науковими досягненнями нашої країни [Польщі – *Л. Х.*]»[70]. Остання з 102 зустрічей, що відбулися в грудні 2023 р., була присвячена постаті Кароліни Лянцкоронської, дослідниці мистецтва, першій докторці габілітованій міжвоєнного Університету Яна Казимира, а також свідкові трагедії Другої світової війни[71]. Польсько-українські зустрічі, що тривали 18 років, продемонстрували готовність еліт обох народів до відкритого та чесного діалогу про спільну історію та сьогодення.

Категорія lieu de mémoire (місце пам'яті), запропонована французьким істориком П'єром Нора, виражає не лише географічний і топографічний вимір пам'яті, а й духовні та матеріальні історичні артефакти, за допомогою яких «кристалізується національна спадщина»[72]. Меморіальні об'єкти включають як історичні музейні експонати, так і пам'ятки архітектури, у яких зосереджені історичні артефакти. На початку XXI ст. співпраця НЗіО та ЛННБУ охопила й реставраційні роботи, спрямовані на порятунок палацу Баворовських у Львові (збудований у 1639 р. як Арсенал Сенявських, згодом перебудований для потреб бібліотеки), де розміщено Відділ мистецтв ЛННБУ (сьогодні – Інститут досліджень бібліотечних мистецьких ресурсів) із 350 тис. гравюр, малюнків,

69 Malicka W. Spotkania Ossolińskie we Lwowie. *Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich*. 2020. Zesz. 31. S. 243.

70 Archiwum ZNiO. Sekretariat DS 0723. 45/25: «Współpraca z zagranicą – Wspólne przedsięwzięcia ZNiO i instytucji ukraińskich. 2010». List Konsula Generalnego RP we Lwowie Grzegorza Opalińskiego do dyrektora ZNiO d-ra Adolfa Juzwenki. Lwów, 01.10.2010 r. S. 11.

71 102 Spotkanie Ossolińskie: O Karolinie Lanckorońskiej w 125. rocznicę urodzin. Ossolineum. URL: http://www.ossolineum.pl/wydarzenia/102-spotkanie-ossolinskie/ (дата звернення: 03.02.2024).

72 Kończał K. Miejsca pamięci. O niebywałej karierze pewnej koncepcji badawczej. *Polsko-niemieckie miesca pamięci* / red.: R. Traba, H. H. Hahn. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2013. T. 4: Refleksje metodologiczne. S. 79.

акварелей, фотографій, нот[73]. У 2004–2005 рр. львівська бібліотека здійснила частину реставраційних робіт, співфінансованих американським правником, меценатом українського походження Омеляном Антоновичем. У 2005 р. директор ЛННБУ М. Романюк і директор НЗіО А. Юзвенко підписали угоду на суму 560 тис. злотих про фінансову підтримку Оссолінеуму в продовженні реставрації палацу Баворовських, а також видання двомовного каталогу колекції Оссолінських. ЛННБУ зобов'язалася передати на потреби партнерів два приміщення: для офісу Уповноваженого представника НЗіО та для освітньо-виставкової зали. Адміністрація вроцлавського Оссолінеуму такими діями декларувала готовність «докласти зусилля, щоб зламати стереотипи з українського та польського боку»[74].

Від вересня 2005 р. до кінця 2006 р. у Польщі тривав збір коштів (під патронатом газети «Rzeczpospolita») на реконструкцію[75]. Унаслідок широкої інформаційної кампанії вдалося зібрати 318 тис. злотих, додаткові 311 тис. злотих НЗіО отримав за операційною програмою «Культурна спадщина» (пріоритет 3: «Охорона національної спадщини за кордоном») Міністерства культури і національної спадщини[76]. Активне залучення до промоції ініціативи мера Вроцлава Рафала Дуткевича та її підтримка уродженцем Львова, письменником-фантастом Станіславом Лемом зумовили позитивну реакцію польського суспільства, яке, крім того, перебувало під враженням, що недавня «польська підтримка Помаранчевої революції допомогла зламати кригу в польсько-українських

73 Archiwum ZNiO. Sekretariat: «Pałac Baworowskich – zbiórka publiczna. 2005–2009». List dyrektora Lwowskiej Naukowej Biblioteki im. W. Stefanyka Narodowej Akademii Nauk Ukrainy prof. M. Romaniuka do dyrektora ZNiO d-ra Adolfa Juzwenki. Lwów, 11.08.2005. S. 1–4.

74 Archiwum ZNiO. Sekretariat: «Pałac Baworowskich – zbiórka publiczna. 2005–2009». List dyrektora ZNiO d-ra Adolfa Juzwenki do dyrektora Lwowskiej Naukowej Biblioteki im. W. Stefanyka Narodowej Akademii Nauk Ukrainy prof. M. Romaniuka. Wrocław, 16.08.2005 r. S. 91.

75 Bubnicki R. Wrocław dla Lwowa. *Rzeczpospolita.* 2005. Nr 244. S. 11.

76 Archiwum ZNiO. Sekretariat: «Pałac Baworowskich – zbiórka publiczna. 2005–2009». Decyzja Ministra Spraw Wewntrznych i Administracji Nr 170/2005. Warszawa 30 grudnia 2005 r. S. 121–122; Archiwum ZNiO. Sekretariat: «Pałac Baworowskich – zbiórka publiczna. 2005–2009». List p.o. Dyrektora Departamentu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą Jacka Millera do dyrektora ZNiO d-ra Adolfa Juzwenki. Warszawa, 16 maja 2006 r. S. 149.

взаєминах»[77]. Ініціативу спільної реставрації позитивно оцінила тогочасний почесний директор ЛННБУ, а у 1991–2003 рр. директор установи Лариса Крушельницька: «Або ми в Європі, або й надалі маємо залізну завісу. Якщо ми в Європі, то цю ініціативу треба підтримати. Її слід належно реалізувати, щоб не було конфлікту інтересів, адже це зіпсує наші контакти. Якщо зможемо сформувати такі взаємини, де всі сторони будуть задоволені, матимемо позитивний результат»[78]. Вже 4 листопада 2006 р. оновлений Палац мистецтв ім. Тетяни і Омеляна Антоновичів урочисто відкрито. У ньому ж облаштували офіс Уповноваженого представника НЗіО при ЛННБУ. Для НЗіО співучасть у реставрації палацу Баворовських означала, що «суттю суперечки були не претензії Оссолінеум до повернення колекцій, а розробка механізмів, які уможливлять доступ до них усім зацікавленим історією Польщі»[79].

У 2010 р. Львівська національна наукова бібліотека України ім. Василя Стефаника НАН України та Національний Заклад ім. Оссолінських спільно ініціювали встановлення на фасаді ЛННБУ пам'ятної дошки, присвяченої Оссолінеуму та його засновнику Ю. Оссолінському. Вважалося, що табличка (з написами українською, польською та англійською мовами) «буде найкращим свідченням не тільки добрих стосунків між нашими інституціями, але й польсько-української співпраці загалом»[80]. У липні 2013 р. міська влада Львова надала дозвіл на розміщення пам'ятної дошки, а 8 липня 2015 р. її урочисто відкрили. Іншою спільною акцією ЛННБУ та ЗНіО став пошук місця поховання Людвіка Бернацького, директора Оссолінеуму у 1918–1939 рр. Довоєнний директор раптово помер від серцевого нападу у вересні 1939 р., коли радянські війська входили до Львова. Бойові дії в місті завадили похованню Л. Бернацького в родинній гробниці на Личаківському цвинтарі,

77 Bubnicki R. Ossolineum powraca do Lwowa. *Rzeczpospolita.* 2006. Nr 142. S. 11.

78 Ibid.

79 Archiwum ZNiO. Sekretariat DS 0723. 45/25: «Współpraca z zagranicą – Wspólne przedsięwzięcia ZNiO i instytucji ukraińskich. 2010». Juzwenko A. Opinia o projekcie filmu dokumentalnego «Lwów, Wrocław… Ossolineum autorstwa Jana Strękowskiego», Wrocław, 12.07.2010 r. S. 5.

80 Archiwum ZNiO. Sekretariat DS 0712. 60/23: «Współpraca z innymi instytutcjami krajowymi, towarzystwami i organizacjami, osobami fizycznymi, firmami. Lwów, 2013». List dyrektora ZNiO d-ra Adolfa Juzwenki do Mera Lwowa Andrija Sadowoho, Wrocław, 25.02.2013 r. S. 4.

тому його поховали в саду біля будівлі Оссолінеуму. Пошукові роботи, проведені під егідою Ради охорони пам'яті місць боротьби та мучеництва у 2010–2014 рр. не увінчалися локалізацією точного місця поховання[81]. Тому, 19 вересня 2014 р., у 75-ті роковини смерті Л. Бернацького, під час 43 Надзвичайної Оссолінської зустрічі, присвяченої пам'яті директора Л. Бернацького, його пам'ять вшанували шляхом символічного перенесення землі із саду Оссолінських до могили Бернацьких на Личакові[82]. У грудні 2018 р. на львівській вулиці Ярослава Стецька встановлено пам'ятну табличку на честь професора Мечислава Ґембаровича, куратор Музею ім. Любомирських, останнього директора НЗіО у Львові[83].

Важливим майданчиком популяризації архівно-бібліотечних фондів Закладу став щорічник «Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich». У науковому збірнику важливе місце посідала й українська проблематика. Це, зокрема, аналіз колекції документів еміграційного уряду Української Народної Республіки[84], висвітлення українських аспектів політики Юзефа Пілсудського[85], українського погляду на військово-політичний союз Пілсудського–Петлюри 1920 р.[86], введення в науковий обіг українського епістолярію з фондів Національного Закладу ім. Оссолінських у Вроцлаві[87] чи публікація кореспонденції

81 Archiwum ZNiO. Sekretariat DS 0723. 45/25: «Współpraca z zagranicą – Wspólne przedsięwzięcia ZNiO i instytucji ukraińskich. 2010». List dyrektora ZNiO d-ra Adolfa Juzwenki do Sekretarza Generalnego ROPWiM d-ra Andrzeja Krzysztofa Kunerta, Wrocław, 29.04.2010 r. S. 5; Archiwum ZNiO. Sekretariat DS 0712. 60/23: «Współpraca z innymi instytutcjami krajowymi, towarzystwami, organizacjami, osobami fizycznymi, firmami. Korespondencja merytoryczna. Lwów, 2014». Ludwik Bernacki. S. 23.

82 Symboliczny pochówek dyrektora Ludwika Bernackiego. *Ossolineum.* URL: https://ossolineum.pl/index.php/aktualnosci/dzialalnosc-pelnomocnika-znio-we-lwowie/symboliczny-pochowek-dyrektora-ludwika-bernackiego/ (дата звернення: 08.03.2020).

83 Malicka W. Spotkania Ossolińskie we Lwowie. S. 248.

84 Sribnyak I. Historia utrwalona w dokumentach: źródłowe znaczenie dokumentów ze zbiorów Ossolineum dla rekonstrukcji działalności rządu Ukraińskiej Republiki Ludowej na emigracji (na przykładzie rękopisu 22/53). *Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich.* 2018. Zesz. 29. S. 155–170.

85 Bruski J. J. Ukraina w koncepcjach Józefa Piłsudskiego w latach 1918–1921. *Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich.* 2020. Zesz. 31. S. 11–25.

86 Pisuliński J. Ukraińskie oceny sojuszu Piłsudski–Petlura. Refleksje z okazji setnej rocznicy zawarcia układu. *Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich.* 2020. Zesz. 31. S. 26–40.

87 Telvak V. Ukraińska korespondencja w zbiorach Działu Rękopisów Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. *Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich.* 2020. Zesz. 31. S. 141–165.

останнього директора Закладу Мєчислава Гембаровича, у якому згадується наукова діяльність дослідників Інституту суспільних наук АН УРСР Ярослава Ісаєвича і Романа Дашкевича[88].

Досягнуті результати співпраці між НЗіО та ЛННБУ засвідчили прийняття польським та українським суспільствами розробленої формули міжінституційної співпраці у сфері охорони культурних цінностей, їх дослідження, експонування та мікрофільмування. Вони також стали частиною ширшого діалогу, спрямованого на примирення поза межами історичних поділів. У травні 1996 р. легендарний емісар польського еміграційного уряду, директор польської служби Радіо Свобода Ян Новак-Єзьоранський зазначив: «Наведення мостів між націями може бути важливішим за формальні союзи. Потрібна велика наполегливість і терпіння, не піддаватися труднощам і зневірі, адже з часом може здатися, що рух на цій дорозі односторонній»[89]. На зміну важким розмовам середини 1990-х років про повернення польських та українських культурних благ за кордоном прийшов предметний діалог між НЗіО та ЛННБУ початку XXI ст. Проведені заходи дали змогу реалізувати низку спільних виставкових проєктів, круглих столів, лекцій, наукових обмінів[90]. Місто Львів, яке є «найважливішим місцем за межами Польщі, де сьогодні знаходиться значна частина польської культурної спадщини»[91], стало місцем спільної культурної пам'яті та частиною історичної політики, спрямованої на порозуміння, а не на поділ. Така співпраця сформувала «один із можливих шляхів, яким можуть піти інші музеї та бібліотеки, чиї колекції залишилися за межами країни після Другої світової війни»[92].

У 2017 р. варшавський Осередок «Карта» спільно із НЗіО підготували книгу «Скарбниця. 200 років Оссолінеуму», присвячену двовіковому ювілею Закладу. У ній задокументовано історію інституції відповідно до внутрішніх та зовнішніх організаційних, суспільно-

88 Rozdzieleni granicą. Listy Mieczysława Gębarowicza i Stanisława Lorentza. (Opracowała Alina Kowalczykowa). *Czasopismo Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich.* 2019. Zesz. 30. S. 37–57.

89 Nowak-Jeziorański J. Rzeczpospolita atlantycka*.* Wrocław: KEW, 2014. S. 77.

90 Juzwenko A. Remont i kopiowanie*. Rzeczpospolita.* 2005. Nr 244. S. 11.

91 Kosiewski P., Konończuk W. Czy Polska odzyska od Ukrainy dzieła sztuki? *Rzeczpospolita.* 2018. 13 kwietnia. URL: https://www.rp.pl/Plus-Minus/304129923-Czy-Polska-odzyska-od-Ukrainy-dziela-sztuki.html (дата звернення: 08.03.2020).

92 Archiwum Zakładowe ZNiO. A. Sekretariat DS 0723. 45/25: «Współpraca z zagranicą – Wspólne przedsięwzięcia ZNiO i instytucji ukraińskich 2010». S. 5.

політичних, соціокультурних викликів. Найновіший період в історії Оссолінеуму, якому передувала устроєва трансформація кінця 1980-х років, ознаменовано як «Реконструкція» – час, коли інституція зуміла відновити свою суб'єктність і первісне покликання. Отже, «падіння комунізму в Польщі в 1989 р. відкрило перед Оссолінеумом шанс на відновлення інституційної суб'єктності й повернення до визначених фундатором статусу та форми – з Бібліотекою, Музеєм Любомирських та Видавництвом як інтегральними частинами Фундації»[93]. Після сеймової Ухвали від січня 1995 р. й надання інституції статусу «фундації публічного права» НЗіО розпочав повноцінну діяльність для справи відновлення традиції інституційної тяглості. У червні 2017 р. у Львівській національній науковій бібліотеці України ім. В. Стефаника НАН України, за участі міністра культури і національної спадщини Республіки Польща Пйотра Ґлінського, відкрито виставку «Оссолінеум: львівські збірки», яка охопила пам'ятки відділів рідкісної книги, рукописів, періодичних видань[94].

Не менш важливим реконструкційним завданням вроцлавського Оссолінеуму стало повернення до публічного простору Музею князів Любомирських. У 2002 р., підписавши із спадкоємцями Любомирських порозуміння про відновлення у Вроцлаві ліквідованого більшовиками в 1940 р. музею, Оссолінеум розпочав діяльність із відновлення власної інтегральної частини та зведення нового музейного будинку. Активно співпрацюючи з львівськими музейними, бібліотечними, архівними установами, Оссолінеум реалізував низку виставкових проєктів[95]. З нагоди двохсотліття заснування Музею Любомирських колектив НЗіО підготував ювілейне наукове видання та дві виставки[96]. У Львові та

93 Skarbiec. 200 lat Ossolineum. S. 308.

94 Програма заходів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника з відзначення 200-річчя заснування Національного Закладу імені Оссолінських у Львові. 16 червня 2017 р., м. Львів. *Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України.* URL: http://www.nbuv.gov.ua/sites/default/files/all_files/201706_artilces_field_dopmat_files/prgorama.pdf (дата звернення: 08.03.2020).

95 Наприклад, у 2017 р. у Львівській національній галереї мистецтв ім. Б. Возницького, а 2018 р. в Національному закладі ім. Оссолінських діяла виставка живопису «Музей князів Любомирських. Не/забута історія», див: Muzeum Książąt Lubomirskich: (nie)zapomniana historia: katalog wystawy / oprac. I. Chomyn. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 2017. 240 s.

96 Zmienny krajobraz: 200 lat Muzeum Książąt Lubomirskich / pod red. W. Gruka. Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum, 2023. 397 s.

Івано-Франківську влітку–восени 2023 р. презентовано пленерну виставку «Музей… "з любові до мистецтва і країни". 200 років Музею князів Любомирських»[97]. У березні 2024 р. у вроцлавській Залі під куполом відкрито виставку «Історія не/очевидна. 200 років Музею князів Любомирських»[98].

Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. вроцлавський Оссолінеум активно заангажувався в справу забезпечення пам'яток історії, культури, мистецтва. У березні 2022 р. директор НЗіО А. Юзвенко став членом Комітету допомоги музеям України – громадської структури, яка повинна підтримувати українські музеї та інституції культури в захисті збірок, документуванні й оцифруванні пам'яток[99]. Візит новопризначеного директора ЗНіО, знаного історика та державного діяча Лукаша Камінського до Львова 13–16 вересня 2022 р. ще раз показав небайдуже та свідоме ставлення польських фахівців та громадськості до проблеми спільного культурного простору в Україні, зокрема збереження фондів Львівської національної бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України, актуалізував російсько-радянську культурну агресію на посткомуністичний простір[100]. Вроцлавська та львівська інституції продовжують оцифрування бібліотечних збірок у межах проєкту «Спільна спадщина під загрозою. Захист та систематизація цифрових копій історичних колекцій Оссолінеуму». Від початку оцифрування колекцій у 2004 р. виконано майже 4 657 000 цифрових копій пам'яток[101].

---

97 Пуляєва Л. «Роль книги у сучасному світі більша, ніж роль ракет, танків і літаків». *Високий Замок.* 2023. 15 червня. URL: https://wz.lviv.ua/news/492124-rol-knyhy-u-suchasnomu-sviti-bilsha-nizh-rol-raket-tankiv-i-litakiv (дата звернення: 11.07.2023).

98 Poszukiwania zagrabionych dzieł sztuki z kolekcji Ossolineum. «Wielu obiektów nie obejmuje definicja strat wojennych». *Radio Tok-FM.* 2024. 8 kwietnia. URL: https://audycje.tokfm.pl/podcast/155735,Poszukiwania-zagrabionych-dziel-sztuki-z-kolekcji-Ossolineum-Wielu-obiektow-nie-obejmuje-definicja-strat-wojennych-glosem-eksperta (дата звернення: 15.04.2024).

99 Komitet Pomocy Muzeom Ukrainy / Комітет допомоги музеям України. URL: https://muzykatradycyjna.pl/blog/komitet-pomocy-muzeom-ukrainy/ (дата звернення: 30.12.2023).

100 Dyrektor Łukasz Kamiński z pierwszą wizytą we Lwowie. *Ossolineum.* URL: https://www.ossolineum.pl/dyrektor-lukasz-kaminski-z-pierwsza-wizyta-we-lwowie/ (дата звернення: 07.11.2023).

101 Modernizacja Ukraińskiej Narodowej Biblioteki Naukowej im. Wasyla Stefanyka we Lwowie. *Ossolineum.* URL: https://www.ossolineum.pl/modernizacja-biblioteki-im-stefanyka/ (дата звернення: 19.01.2024).

Таким чином, засада, яку запропонував Оссолінеум під час діалогу з українською стороною, полягала у «відтворенні історичної форми інституції через каталоги, виставки та інші публікації»[102]. Її невід'ємною складовою стала взаємодія польських та українських інституцій щодо збереження та популяризації своєї/спільної спадщини. Поряд із постійними контактами НЗіО та ЛННБУ пожвавилася співпраця польських і українських бібліотек, архівів, музеїв у таких напрямках: випозичення (часто одностороннє поляками) пам'яток на тимчасові/тематичні виставки; реставрація творів (наприклад, «Битва під Віднем», «Битва під Парканами»), створення нових музеїв (Музей Юліуша Словацького в Кременці, Музей Юзефа Конрада-Коженьовського в Бердичеві). Важливими також залишаються спільні інвентаризаційні заходи (виставки, каталоги, науково-популярні публікації), які повинні відтворити історичну форму польських, українських, єврейських, вірменських культурних інституцій перед 1939 роком. У своїй науковій чи освітньо-популяризаторській діяльності значну увагу українській проблематиці приділяють такі польські державні чи самоврядні організації, як Осередок «Пам'ять і майбутнє», Центр історії «Заєздня», Музей Другої світової війни в Ґданську, Королівський замок у Варшаві, Національний інститут польської культурної спадщини за кордоном «Полоніка», Інститут Адама Міцкевича, Інститут воєнних втрат ім. Яна Карського[103]. Вказані інституції є компонентом польської історичної та культурної політик та індикатором національного консенсусу щодо інтерпретації минулого й формування новітніх маркерів соціокультурного публічного простору.

---

102 Konończuk W., Kosiewski P. Zagrożone dziedzictwo. Polskie dobra kultury na Ukrainie i Białorusi. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich, 2020. S. 124.

103 Детальніше про діяльність згаданих інституцій див.: Хахула Л. Особливості польської культурної політики у 2001–2005 роках. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.* 2019. Вип. 12. С. 101–113; Khakhula L., Lytvyn M. The Ukrainian memory community in Poland (the second half of the XX – beginning of the XXI centuries). *East European Historical Bulletin.* 2019. Issue 12. P. 178–191; Хахула Л. Війна як музейний наратив: образ Другої світової війни в Західних та Північних землях Польщі (початок XXI століття). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2022. Вип. 15. С. 161–173.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-14

Олег Піх

Розділ 14

Складні питання історичного минулого у відносинах з Україною у польському політичному дискурсі (1991–2019)

Україна і Польща – держави, які тісно пов'язані багатовіковою спільною історією. Враховуючи це, відомий український вчений Ярослав Ісаєвич слушно зазначав, що в українсько-польських відносинах «доводиться згадувати не лише контакти і взаємовпливи, але й протистояння та конфлікти»[1]. Періоди союзів і партнерства неодноразово затьмарювалися часами ворожості, а подекуди й жорсткого протистояння. Драматичні події, зокрема двох світових війн та повоєнних років, коли в українсько-польських відносинах домінувала переважно конфронтаційна складова, важким каменем закарбувалися в пам'яті багатьох поколінь і донині формують негативні образи у свідомості частини населення двох сусідніх народів, залишаючись вагомим дестабілізаційним чинником. Відтак проблема конфліктних інтерпретацій історичних подій у сучасних українсько-польських відносинах, на думку окремих українських учених, постає через те, що польська традиційна ідентичність побудована на міфологізованій пам'яті страждань і жертв, а отже, чутлива до минулого і тієї ролі, яку їм відводять у ньому інші народи[2].

Важливими складовими моделювання історичної політики та політики пам'яті є формування історичних наративів, що вплива-

1 Ісаєвич Я. Українсько-польські відносини: спадщина історії і суспільна свідомість. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.* Львів, 2007. Вип. 2: Депортації 1944–1951. С. 6.

2 Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України: аналітична доповідь / Яблонський В. М. та ін.; за заг. ред. В. М. Яблонського. Київ, 2019. С. 80.

ють на історичну свідомість обох народів. Просування історичних наративів, які реалізуються в межах історичної політики, спрямоване у двох вимірах – зовнішньому (направлене на посилення своєї «історичної правди» на міжнародній арені) та внутрішньому (зміцнення солідарності суспільства з історичним минулим, посилення патріотичних почуттів тощо). З огляду на це, польське трактування трагічних сторінок спільної історії не може бути зрозумілим без урахування сукупності міжнародних, політичних та інформаційно-ментальних контекстів.

Прихід до влади в Польщі демократичних сил у 1989 р. і проголошення незалежності України у 1991 р. означали початок нової ери в українсько-польських відносинах. Політичні сили, що сформувалися на основі руху «Солідарність», перейняли пропаговану дисидентськими колами і польською інтелектуальною елітою в еміграції в 60–80-х роках ХХ ст. доктрину, яка закликала до українсько-польського порозуміння та співпраці, непорушності існуючих кордонів і підтримки незалежності України[3]. На початку 1990-х років спостерігалося зниження інтересу до минулого, що вважалося природним процесом через увагу до проблем демократичної трансформації. Реальність змушувала поляків прийняти прагматичну позицію, віддалену від історичних сентиментів та патріотичного мислення. Панівною у польському політичному житті стала ідея, що становленню добросусідських відносин зі своїми східними сусідами має сприяти полагодження історичних проблем[4]. Зокрема, для розвитку українсько-польських відносин ключовими вважалися: відмова від претензій на «історичні східні креси» та «польськість» Львова, засудження депортації українців у межах акції «Вісла», а також визнання українцями провини за трагічні події на Волині під час Другої світової війни[5].

---

3 Mróz M. Polityka z historią w tle. Trudne dziedzictwo w relacjach polsko-ukraińskich w latach 1991–2015. *Dyplomacja i bezpieczeństwo*. Wrocław, 2015. Nr 1(3). S. 123; Bil I. Polska polityka wschodnia w latach 1989–2022. *Wstrząs w polityce wschodniej. Spojrzenie na Wschód z Warszawy i Berlina* / red.: J. Andrychowicz-Skrzeba, M. Brändle. Warszawa, 2023. S. 10.

4 Детальніше див.: Піх О. Історична пам'ять та історична політика як елементи конфронтації у відносинах Польщі й Росії (1991–2020 рр.). *Український історичний журнал*. 2022. № 6. С. 4–16. DOI: https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.004

5 Fedorowicz K. Polityka Polski wobec Rosji, Ukrainy i Białorusi w latach 1989–2010. Poznań, 2011. S. 213–214.

Першим кроком у цьому напрямі стали прийняті Сенатом Республіки Польща (РП) ухвали про засудження операції «Вісла» та масове переселення українців зі східних у західні регіони Польщі в 1947 р.[6] та щодо східної політики, де зафіксовано визнання сучасних кордонів Польщі остаточними і непорушними, оголошено про підтримку незалежницьких устремлінь радянських республік, насамперед розвиток взаємин із Україною, Литвою, Білоруссю[7].

Серед польських політичних еліт початку 90-х років XX ст. питання примирення між двома народами розглядалося в контексті формування двосторонніх відносин, хоча й із дещо відмінними підходами. Представники партій ліберально-демократичного спрямування (Демократичної унії (ДУ) (Unia Demokratyczna), Ліберально-демократичного конгресу (ЛДК) (Kongres Liberalno-Demokratyczny)) вважали, що на цьому етапі слід уникати історичних суперечок. На їхню думку, посилання на історичні події негативно б вплинуло на двосторонні відносини в політичному, економічному та культурному вимірах, а отже, історичні питання необхідно відокремити від поточної політики[8]. Зокрема, у ЛДК побоювалися, що висування проблем минулого на передній план у двосторонніх відносинах зі східними сусідами може також призвести до посилення у цих країнах націоналістичних і популістських середовищ[9]. Зважаючи на це, ліберал-демократи запропонували, щоб історію відносин із білорусами, литовцями та українцями залишити для об'єктивного дослідження історикам, що могло б допомогти подолати взаємні стереотипи та антипатії, які перешкоджають розвитку нормальних відносин між цими країнами[10].

---

6 Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 sierpnia 1990 r. w sprawie akcji «Wisła». URL: https://www.senat.gov.pl/download/gfx/senat/pl/senatuchwaly/2324/plik/wisla.pdf

7 Uchwała Senatu Rzechypospolitej Polskiej z dnia 7 września 1990 r. w sprawie polityki wschodniej Rzechypospolitej Polskiej. URL: https://www.senat.gov.pl/download/gfx/senat/pl/senatuchwaly/2336/plik/325u.pdf

8 Sokół W. Partie polityczne w Polsce wobec polityki wschodniej i współpracy polsko-ukraińskiej: uwarunkowania, koncepcje, ewolucja. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 2022. T. 8. Nr 2. S. 111.

9 Krawcewicz A. Polityka wschodnia w koncepcjach Kongresu Liberalno-Demokratycznego. *Studia Orientalne*. 2014. Nr 1(5). S. 62.

10 Świder K. Polskie ugrupowania parlamentarne wobec Ukrainy w latach 1989–1999. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Житомир; Київ; Краків. 2013. Вип. 3. С. 204.

Ще більш примирливою щодо історичних проблем була позиція консервативної партії Конфедерації незалежної Польщі (КНП) (Konfederacja Polski Niepodległej). Як концепцію східної політики, діячі КНП пропагували концепцію «Міжмор'я», тобто союзу держав між Балтійським і Чорним морями, які мали стати геополітичною та економічною противагою Росії та Заходу[11], а тому наголошення на дискусійних питаннях минулого у відносинах із потенційними союзниками ставило б під загрозу саму ідею об'єднання Балто-Чорноморських держав. Натомість акцентували увагу, зокрема, на фактах польсько-української співпраці, прикладом якої був союз Юзефа Пілсудського та Симона Петлюри[12]. Лідери КНП вважали висунення історичних питань у двосторонню повістку не на часі, на їхню думку, проблему можна вирішити уже після досягнення політичних завдань.

Питання спільної польсько-української історії було важливим в оцінці представників християнсько-демократичних сил, які на політичній арені Польщі 90-х років XX ст. були представлені, насамперед, партіями Національно-християнське об'єднання (НХО) (Zjednoczenie Chreścijańsko-Narodowe) і Порозуміння центр (ПЦ). Християнські демократи підтримували польсько-українське примирення, проте зазначали, що для цього потрібно всебічно розслідувати трагічні події на Волині та Східній Галичині під час Другої світової війни, а також операцію «Вісла» у 1947 р. Щодо останньої, то в НХО визнавали трагічність тих подій, однак вказували на те, що переселення українців було лише наслідком діяльності на цих теренах Української повстанської армії (УПА). Відповідно, на офіційні претензії української сторони щодо компенсацій постраждалим від операції «Вісла» заявляли, що їх задоволення можливе лише після того, як уряд України виплатить компенсації постраждалим від українських націоналістів[13].

У політичних програмах польської лівиці (Союз демократичних лівих сил (СДЛС) (Sojusz Lewicy Demokratycznej)) та Польської

11 Афанасьєв І. Ю. Діяльність Конфедерації незалежної Польщі по відношенню до України як потенційного учасника Балто-Чорноморського альянсу держав (1980–2000 рр.). *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки.* 2014. № 35(328). С. 55–56.

12 Świder K. Polskie ugrupowania parlamentarne wobec Ukrainy w latach 1989–1999. С. 207.

13 Ibid. С. 204.

селянської партії (ПСП) (Polskie Stronictwo Ludowe) на початку 90-х років XX ст. історичним проблемам не приділено значної уваги. Акцентовано на необхідності подолання трагічної спадщини минулого поляків, українців, литовців і білорусів. У контексті побудови нових відносин із незалежною Україною керівництво СДЛС наголошувало на потребі примирення між поляками і українцями, а діалог із складних питань мав слугувати цій меті, а не загострювати взаємні звинувачення і образи[14].

У процесі обговорення польським політикумом загальних засад відносин зі східними сусідами між Україною і Польщею відбулося підписання першого важливого документа, яким врегульовано майбутні аспекти двостороннього співробітництва. Під час першого офіційного візиту Президента України Леоніда Кравчука до РП та перемовин із польським колегою Лєхом Валенсою 18–19 травня 1992 р. було парафовано Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво. У ст. 13 йшлося про те, що сторони забезпечуватимуть належний правовий, матеріальний та інший захист цінностей, пам'яток і об'єктів, пов'язаних із культурною та історичною спадщиною другої Сторони, що знаходяться на їхніх територіях, а також сприятимуть їх виявленню, збереженню, відновленню цілісності, впровадженню до культурного обігу, зокрема забезпеченню вільного доступу до них[15]. Цією угодою остаточно було засвідчено відсутність територіальних претензій один до одного у держав-підписантів, що, зважаючи на історію конфліктів першої половини XX ст., мало неабияке значення у побудові добросусідських відносин.

Водночас досягнення історичного примирення пропагував переважно вузький прошарок політичних та інтелектуальних еліт Польщі. Частина регіональної влади, пов'язаної з т. зв. «кресовими середовищами», досить прохолодно ставилася до подібних ініціатив. «Кресові» організації не приховували своїх бажань, щоб Львів та інші західноукраїнські терени увійшли у склад Польщі. Як зазначав у цьому контексті польський історик Мацєй Мруз: «…сентиментальний образ втрачених прикордонних територій, особливо Львова,

14 Ibid. C. 202.

15 Договір між Україною і Республікою Польщею про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/616_172 (дата звернення: 12.06.2015).

увічнений у деяких суспільних колах, ускладнював, а іноді навіть унеможливлював пошук широкого консенсусу серед поляків з позитивним мисленням в політичній площині щодо майбутніх відносин Польщі з її східними сусідами»[16]. Уже після підписання польсько-українського договору, у грудні 1992 р. «Товариство шанувальників Львова й південно-східних кресів» у відкритому листі до Л. Валенси висловило своє незадоволення: «У нашій тисячолітній історії Ви є першим політиком, який як глава держави офіційно відрікся від прав польського народу на частину батьківщини і на найвірніше місто без консультацій з народом і всупереч польському державному інтересу. Не йдеться тут про повернення загарбаних силою земель, але про оголошення морального права до володіння ними»[17].

На парламентських виборах 1993 р. у Польщі до влади повернулися «посткомуністичні» ліві сили, які сформували парламентсько-урядову коаліцію СДЛС і ПСП. Від другої половини 1993 р. і до кінця 1995 р. українсько-польські відносини стають помітно стриманішими, оскільки польські ліві спробували насамперед пожвавити двосторонні відносини з Росією. Для лівих політичних сил питання минулого були менш актуальними, порівняно з торгово-економічним співробітництвом. У 1993 р. один із лідерів СДЛС Юзеф Олекси зазначав, що для РП правильним рішенням було б підтримувати добросусідські відносини з усіма державами на Сході, особливо, зважаючи на потребу завоювання ринків збуту та налагодження економічної співпраці[18]. У ПСП також пропонували у відносинах зі східними сусідами зосередитися на актуальних проблемах за одночасного обмеження обговорення питань історичного минулого[19]. Попри це у березні 1994 р. було підписано Угоду між урядом України і урядом РП про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни

16 Mróz M. Polityka z historią w tle… S. 125.

17 Цит. за: Хахула Л. Державотворчі та національно-демократичні процеси в Україні 1991–2014 рр. польський суспільно-політичний дискурс. *Український історичний журнал.* 2015. № 1. С. 97.

18 Oleksy J. Dyskusja nad informacją rządu o polityce zagranicznej RP w 1993 r. *Sprawozdanie stenograficzne z 43. posiedzenia Sejmu RP w dniu 30 kwietnia 1993 r.* S. 114. URL: https://orka2.sejm.gov.pl/Stenogramy1.nsf/0/DCC5501E28E60F10C125894B004EEEB1/$file/043.pdf

19 Krawcewicz A. Polityka wschodnia w koncepcjach partii politycznych w III Rzeczypospolitej Polskiej. Wybrane aspecty: stosunki międzynarodowe, polityka historyczna, hospodarka i itegracja europejska. Zabrze; Tarnowskie Góry, 2018. S. 117.

та політичних репресій[20], яка на офіційному рівні започаткувала діалог щодо нівелювання наслідків минулих конфліктів, які розпалювали міжнаціональний антагонізм.

Польсько-українські взаємини отримали нову динаміку за часів президентства Леоніда Кучми і Александра Кваснєвського. На президентських виборах у Польщі наприкінці 1995 р. лідер СДЛС А. Кваснєвський був обраний президентом РП, перемігши у другому турі Л. Валенсу з результатом 51,7 % на 48,28 %. Лівий політичний спектр представляв А. Кваснєвський, однак, знайшовши порозуміння з українським колегою Л. Кучмою, а головне, отримавши його підтримку зовнішньополітичного курсу Польщі, він активізував двосторонні польсько-українські відносини. Як наслідок, у 1996–1997 рр. у плановому режимі запрацював Консультаційний комітет президентів (ККП) Польщі та України, відбулося кілька зустрічей на найвищому рівні та підписано низку важливих документів у політичній, військовій та гуманітарній сферах.

Для поглиблення політичних та суспільних зв'язків суттєвою перешкодою у відносинах України і Польщі залишалося вирішення комплексу проблем, пов'язаних зі складними сторінками історичного минулого обох народів. Політичні сили в Польщі були зацікавлені у вирішенні існуючих питань, проте не запропонували для цього якісних шляхів, які б не зашкодили двосторонній українсько-польській співпраці, але були б позитивно сприйняті польською суспільною думкою. У цій ситуації важливим стало лідерство Президента Польщі А. Кваснєвського, який активно долучився до діалогу щодо історичних проблем. Так, у 1996 р. напередодні річниці операції «Вісла» Конгрес українців Польщі звернувся до польської влади з проханням засудити її та відшкодувати шкоду, заподіяну українцям. У підсумку Інститут національної пам'яті розпочав розслідування трагічного ходу операції, а Президент А. Кваснєвський офіційно попросив вибачення перед українцями за ці події[21].

---

20 Угода між Урядом України і Урядом Республіки Польща про збереження місць пам'яті і поховання жертв війни та політичних репресій від 21.03.1994. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_014

21 Siekierka M. Problematyka pamięci w stosunkach polsko-ukraińskich po 1991 r. – polityka historyczna a stan edukacji i debaty publicznej w Polsce. *Dyskurs & Dialog*. 2022. Nr 10(2). S. 9(4).

Подальше зменшення впливу історичної пам'яті на тогочасні політичні відносини та переведення дискусій у гуманітарну площину було продовжено під час офіційного візиту А. Кваснєвського до Києва у травні 1997 р. Вагомим результатом зустрічей керівництва держав стала Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і примирення» від 21 травня 1997 р., у якій задекларовано, що «шлях до щирої дружби та єднання пролягає насамперед через правду і взаєморозуміння»[22]. У документі також зазначалося: «складаємо шану безвинним – закатованим, полеглим і примусово переселеним українцям та полякам. Засуджуємо винуватців їхніх страждань. Разом з тим, висловлюємо вдячність усім, хто впродовж тих важких років сприяв українсько-польському зближенню»[23]. Водночас підписанню спільної декларації президентів Польщі та України про порозуміння та примирення передували складні та тривалі переговори. Остаточне редагування тексту заяви відбувалося за кілька годин до парафування документа президентами, під час прямих переговорів між А. Кваснєвським і Л. Кучмою, оскільки українська сторона не бажала брати на себе відповідальність за масові вбивства поляків на Волині, наполягаючи на загальному вшануванні жертв українсько-польських конфліктів[24]. Зрештою українська делегація погодилася з прийнятними також для польської сторони формулюваннями щодо подій на Волині: «Не можна забути кров, пролиту на Волині, зокрема, у 1942–1943 роках, жорстокість українсько-польських конфліктів у перші повоєнні роки. Окремою трагічною сторінкою в історії наших стосунків була акція "Вісла", що завдала удару всій українській громаді Польщі»[25]. Тож, попри чимало трагічних сторінок в історії українсько-польських відносин, Україні і Польщі вдалося значною мірою пригасити давні упередження і розпочати розбудову взаємин на новій добросусідській основі.

---

22 Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і примирення» від 21.05.1997. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/616_005

23 Там само.

24 Fedorowicz K. Ukraina w polskiej polityce wschodniej w latach 1989–1999. Poznań, 2004. S. 185.

25 Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і примирення» від 21.05.1997...

Компроміс, досягнутий президентами України і Польщі в історичних питаннях, був знаковою подією для розвитку українсько-польських відносин, хоча сприйняття документа в двох країнах відрізнялося. Якщо в українських політичних колах Спільна заява президентів особливого зацікавлення не викликала (за винятком політиків, пов'язаних із Західною Україною), то в Польщі вона активно обговорювалася, і польський політикум по-різному сприйняв її результати. Окремі політики у Сеймі поставили під сумнів концепцію декларації про поєднання, оскільки такі дії, на їхню думку, мали б бути після реального примирення народів, а не випереджати його. Також піддано критиці зміст Спільної заяви через ототожнення страждань, які пережили поляки на Волині, з акцією «Вісла»[26]. На цьому, зокрема, наголосив представник ПСП, член Комітету закордонних справ Сейму Януш Доброш, на думку якого, у декларації були порушені пропорції щодо взаємної шкоди, адже не варто ототожнювати операцію «Вісла», яка була депортацією, і Волинь, що була прикладом винищення польського населення[27]. Подібно до цього висловилися і представники партії НХО, які зазначали, що польсько-українському примиренню має передувати засудження українською владою злочинів УПА, скоєних щодо польського населення Волині. Ще радикальнішою була заява сенаторки від СДЛС Марії Берні, яка в дусі представників кресових організацій заявила, що український народ не може бути вибачений за діяльність українських націоналістичних груп, які завдали шкоди як полякам, так і українцям[28]. Водночас один із лідерів ліберально-демократичної партії Унія Свободи (УС) (Unia Wolnoszci) Броніслав Ґеремек позитивно оцінював декларацію про примирення українського і польського президентів, як ще один крок у напрямку побудови добросусідських відносин[29].

---

26 Єндращик К. Історичні проблеми та політика пам'яті в польсько-українських стосунках (1991–2017). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Київ, 2018. Вип. 3–4. С. 242.

27 Dobrosz J. Dyskusja nad informacją ministra spraw zagranicznych o podstawowych kierunkach polityki zagranicznej Polski. *Sprawozdanie stenograficzne z 13 posiedzienia Sejmu RP w dniu 5 marca 1998 r.* S. 87. URL: https://orka2.sejm.gov.pl/Stenogramy3.nsf/0/828F06A09C017490C125895F00501CEC/$file/013.pdf

28 Fedorowicz K. Ukraina w polskiej polityce wschodniej w latach 1989–1999. S. 190.

29 Ibid. S. 189.

Спільна декларація Президентів РП і України про порозуміння і єднання від 21 травня 1997 р. стала тією основою, на якій формувався діалог щодо важких сторінок історичної спадщини українсько-польських відносин. Увага офіційного Києва і Варшави насамперед була зосереджена на питаннях впорядкування місць пам'яті та поховання жертв війн і репресій. У листопаді 1998 р. український уряд створив Державну міжвідомчу комісію у справах жертв війни і політичних репресій, яка спільно з польською Радою збереження пам'яті війн і мучеництва, починаючи з 1999 р., розпочала реалізацію двосторонніх зобов'язань[30]. Та в суспільному розрізі вирішення вказаних проблем виявилось набагато складнішим і тривалішим процесом. Це, зокрема, стосувалося відновлення польського військового меморіалу на Личаківському цвинтарі, подій на Волині під час Другої світової війни, а також українських військових поховань і вшанування пам'яті репресованих українців у Польщі.

Однією з проблем у подоланні історичних упереджень між Польщею та Україною, які явно вплинули на стан польсько-українських відносин на рубежі тисячоліть, було питання відбудови т. зв. Цвинтаря львівських орлят. Протягом другої половини 90-х років XX ст. – на початку XXI ст. проблема упорядкування польського військового меморіалу на Личаківському цвинтарі у Львові неодноразово була предметом переговорів між президентами України і Польщі. Попри досягнуті домовленості, всі роботи, пов'язані з упорядкуванням, постійно призупиняла місцева львівська адміністрація, яка не приховувала, що рішення про призупинення реконструкції було тісно пов'язане з конфронтаційними діями місцевих польських влад на польсько-українському прикордонні (протидія національно-культурній діяльності українців у Перемишлі, заборона на ексгумацію та перепоховання загиблих вояків УПА тощо)[31]. Як слушно зауважував із цього приводу Яцек Куронь: «Якщо ми хочемо увіковічення польських жертв на Волині чи Поділлі, то не можемо відмовляти в такому праві також українцям. Гідне поховання померлих, вбитих, замордованих – це елементарний обов'язок живих, одна

30 Драус Я. Дослідження польсько-українських стосунків у 1991–2008 роках: нарис проблематики. *Чорноморський літопис*. 2010. Вип. 1. С. 37.

31 Fedorowicz K. Ukraina w polskiej polityce wschodniej w latach 1989–1999. S. 209.

із підстав Європейської цивілізації»[32]. Також львівські депутати відкидали прагнення польської сторони відновити меморіал у тому вигляді, який він мав у 20–30-х роках XX ст. із написами на кшталт «Оборонцям Львова», що, на їхню думку, принижувало б національні почуття українців. Попри це в січні 1998 р. Л. Кучма і А. Кваснєвський поклали квіти на символічну могилу біля меморіальної таблиці полеглих польських солдат і воїнів Української галицької армії, а також домовилися знайти компромісні рішення, що б дало змогу закінчити реконструкцію до 1 листопада того ж року. Відповідний протокол українська і польська делегації підписали 25 липня 1998 р. Водночас восени роботи з упорядкування знову призупинили за розпорядженням львівської влади та директора Личаківського кладовища. Політичні домовленості керівництва держав підривали також часті емоційні висловлювання політичних сил і розгорнута конфронтаційна кампанія у засобах масової інформації з обох боків, а подекуди навіть вандалізм на місцях пам'яті[33].

Характерною проблемою упорядкування цвинтаря було підписання з боку центральної влади в Києві (що не завжди розуміла емоційний підхід у цьому питанні західноукраїнських еліт) конкретних домовленостей без узгодження з місцевою владою, яка рішуче заперечувала польські концепції відбудови цвинтаря. На думку львівських депутатів, місце пам'яті не могло перетворюватися у пантеон польської зброї: у написі на могилі невідомого солдата не мало бути слів «незалежна Польща» чи «героїчно», зображень «меча-щербця», а при вході не могли стояти статуї левів. Натомість польське керівництво і більшість політичних сил відкидали подібні звинувачення. Президент А. Кваснєвський вказував, що у польської влади ніколи не було намірів відтворювати історичні поділи чи порушувати гідність української нації, адже ідея полягає лише в тому, щоб гідно вшанувати пам'ять польських жертв, які спочивають на українській землі[34]. У партії Рух відбудови

32 Berdychowska B., Kuron J. Chłodne pogranicze. *Gazeta Wyborcza*. 1998. 29 października. S. 18.

33 Детальніше див.: Хахула Л. Проблема відновлення польського військового меморіалу у Львові в польській та українській пресі кінця XX – початку XXI століття. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2014. Вип. 7. С. 119–138.

34 Ziółkowski M. Polsko-ukraińskie sąsiedztwo ze «strategicznym turboładowaniem». *30 lat stosunków między Polską a niepodległą Ukrainą. Doświadczenia a perspektywy* / red. S. Stępnia. Warszawa, 2021. S. 53.

Польщі (РВП) (Ruch Odbudowy Polski) колишнього прем'єр-міністра Яна Ольшевського виступили з рішучим протестом, коли львівська влада заявила про намір прибрати польську національну та військову символіку з Цвинтаря львівських орлят. Там наголошували, що в цьому некрополі поховані також вояки Симона Петлюри, що є свідченням польсько-українського братерства по зброї, а тому примирення двох народів мало б бути результатом доброї волі обох сторін[35]. У консервативно-ліберальній партії Унія реальної політики (УРП) (Unia Polityki Realnej) звинувачували місцеву львівську владу і представників політичних сил Західної України у тому, що вони своїми діями призвели до того, що польський військовий меморіал став об'єктом нападок українських націоналістичних кіл і це шкодило польсько-українському діалогу. Водночас її представники вважали, що допомогти вирішити проблеми навколо некрополя могло б врегулювання ситуації з українськими похованнями, розташованими на території Польщі[36].

Проблема довкола військового меморіалу знову загострилася в травні 2002 р., коли через неузгодженість із місцевою владою щодо напису на могилі польським воякам було вчергове відкладено офіційне відкриття некрополя. Окрім цього, львівські посадовці також виступали проти нав'язаних Києвом рішень, адже ставили під сумнів, що керівництво на чолі з Л. Кучмою відстоює національні інтереси[37]. Відтак Цвинтар орлят ставав все більш дражливим елементом польсько-українських відносин.

Рішення львівської влади спричинило значне невдоволення в Польщі і навіть прямі натяки на загрозу для польсько-українських відносин. Президент А. Кваснєвський відмовився від візиту до Львова для відкриття цвинтаря, а в його канцелярії висловили нерозуміння таких рішень, з огляду на зусилля, яких він особисто докладав для справи примирення і розвитку стратегічного партнерства з Україною. Державний секретар Канцелярії Президента

35 Świder K. Polskie ugrupowania parlamentarne wobec Ukrainy w latach 1989–1999. С. 204.

36 Świder K. Polskie środowiska konserwatywne wobec Ukrainy w latach dziewięćdziesiątych XX wieku: koncepcje, wizje i perspektywy. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* 2014. Nr 4. С. 249–254.

37 Кресло А. Польсько-українські стосунки й образ України у польській пресі (1991–2003). Львів, 2005. С. 61.

РП Марек Сівєць зауважив, що реконструкція Цвинтаря орлят має бути справою честі для українців. На його думку: «Львів'яни та українці мають зрозуміти, що урочисте відкриття цього некрополя потрібне не лише полякам … Але перш за все Україна потребує такого жесту щодо Польщі, який був би відповіддю на наші жести, такі як нещодавня заява президента Кваснєвського щодо операції "Вісла". Без цього буде дуже важко зблизити наші нації»[38]. Схоже висловився представник ПСП, віце-маршалок Сейму РП Юзеф Зих, який наголосив: «Це одне з ключових питань для нашого суспільства, і ми повинні цього вимагати. Це один із доказів ставлення українських громадян і української влади до того, що Польща зробила для України у зв'язку з нашою міжнародною підтримкою України»[39]. Його колега по партії ПСП Тадеуш Самборський вважав, що хоча в українському суспільстві і політичних колах є сили, які не зацікавлені в польсько-українському примиренні, йому важко збагнути, як всупереч позиції українського президента і стратегічним відносинам Польщі й України, ситуація навколо Цвинтаря орлят може привносити таке напруження у відносини між народами і державами[40]. І навіть рішучі прихильники польсько-українського зближення в польському Сеймі, як депутати від УС Мірослав Чех та СДЛС Тадеуш Івінський були обурені рішенням Львівської міської ради. Останній, зокрема, відзначав, що: «Польща була першою державою, яка визнала незалежність України, вона виступає за вступ України в НАТО і ЄС – і тому треба замислитися: чому з українського боку ми не отримуємо гідної відповіді»[41].

Емоційна реакція польської сторони через ситуацію навколо відкриття польського військового меморіалу у Львові призвела до загострення конфронтації та скасування візиту А. Кваснєвського

38 Цит за: Radzka R. Polsko-ukraiński spór o otwarcie Cmetarza Orląt Lwowskich w relacji prasy polskiej po 1989 roku. *Media, Kultura, Komunikacja Społeczna : zeszyty naukowe Instytutu Dziennikarstwa i Komunikacji Społecznej UWM*. 2006. Nr 2. S. 42.

39 Zych J. Informacja bieżąca. *Sprawozdanie stenograficzne z 103 posiedzenia Sejmu w dniu 19 maja 2005 r.* S. 187. URL: https://orka2.sejm.gov.pl/StenoInter.nsf/0/96B0DA82C-C0114F7C1257006007F9C96/$file/103-cksiazka.pdf

40 Samborski T. Dyskusja nad informacją ministra spraw zagranicznych o podstawowych kierunkach polityki zagranicznej Polski. *Sprawozdanie stenograficzne z 16 posiedzenia Sejmu w dniu 14 marca 2002 r.* URL: https://orka2.sejm.gov.pl/Stenogramy4.nsf/0/603FC41E1760289DC12589670045499B/$file/016.pdf

41 Цит. за: Хахула Л. Проблема відновлення польського військового меморіалу у Львові... С. 130.

в Україну. Президент РП наголошував, що компромісне рішення буде нелегким для обох сторін, однак не полишав надій на позитивне вирішення питання і закликав поляків і українців поважати компроміс щодо Цвинтаря львівських орлят. Він зазначав: «Цей цвинтар є великою спадщиною історії та культури. Я вірю, що він служитиме польсько-українському примиренню»[42]. Зрештою після президентських виборів в Україні 2004–2005 рр. та Помаранчевої революції, у якій Польща та її громадськість активно підтримали демократичні устремління українського народу, новообраний Президент Віктор Ющенко під час виступу в Раді Європи запевнив польське суспільство, що сприятиме вирішенню цієї проблеми. Після нетривалих дебатів у Львівській міській раді депутати підтримали компромісні рішення українсько-польської міжвідомчої комісії з урегулювання цього питання і 24 червня 2005 р., за участю президентів Польщі й України на Личаківському цвинтарі було урочисто відкрито меморіал загиблим воїнам Української галицької армії та Цвинтар орлят[43].

Політична криза в Україні на рубежі 2004–2005 рр. і події Помаранчевої революції засвідчили значну підтримку польським суспільством, політичними та інтелектуальними елітами українських демократичних сил. Однак у суспільному і політичному дискурсі Польщі існували також думки, хоча й не численні, щодо доцільності надання допомоги українській опозиції. Цю ідею нав'язували насамперед національно-консервативні (зокрема Ліга польських родин (ЛПР) (Liga Polskich Rodzin)) та кресові середовища, які акцентували на тому, що В. Ющенко надто позитивно оцінює діяльність УПА, а частину його оточення становлять радикальні націоналістичні кола[44]. Ці проблеми були достатньо дражливими для польського суспільства ще й з огляду на те, що за рік до цього у Польщі відзначали 60-ті роковини волинських подій 1943 р. і питання історичних кривд все частіше виносилось з історико-

42 A. Kwaśniewski apeluje do Polaków i Ukraińców o uszanowanie kompromisu w sprawie Cmentarza Orląt. *Money.pl.* 2005. 18 czerwca. URL: https://www.money.pl/gospodarka/wiadomosci/artykul/a;kwasniewski;apeluje;do;polakow;i;ukraincow;o;uszanowanie;kompromisu;w;sprawie;cmentarza;orlat,234,0,70122.html

43 Fedorowicz K. Polityka Polski wobec Rosji, Ukrainy i Białorusi w latach 1989–2010. S. 217.

44 Krawcewicz A. Polityka wschodnia w koncepcjach partii politycznych w III Rzeczypospolitej Polskiej… S. 223.

правової у політичну площину. Одночасно з цим «волинський дискурс» почав активно відновлюватися і трансформуватися у польському інформаційному і суспільно-політичному полі у 2000-х рр. під впливом діяльності польського Інституту національної пам'яті, який доклався до розширення ролі історії у внутрішній та зовнішній польській політиці, зокрема поступово змістив фокус із відкритості до історичних наративів інших націй до концентрації на суто польських інтересах, трактуваннях і травмах[45].

На фоні невирішених питань щодо відкриття Цвинтаря орлят у Львові А. Кваснєвський уже восени 2002 р. почав переконувати Л. Кучму, що варто підняти ще одну трагічну сторінку польсько-української історії – події на Волині 1943 р. Окремо обговорювалися і вирішувалися на вищому офіційному рівні також питання українських військових поховань і вшанування жертв репресій у Польщі, зокрема акції «Вісла». У 2002 р. під час вшанування річниці трагедії Президент Польщі А. Кваснєвський висловив співчуття українському народу з приводу виконання цієї операції, тож у Польщі розраховували на зворотні кроки українського керівництва щодо трагічних подій на Волині. Вагоме значення польська сторона надавала одночасному ухваленню Сеймом РП і Верховною Радою України спільної заяви щодо Волинської трагедії, обговорення якої парламентарями двох країн тривало протягом першої половини 2003 р. Попри складність переговорів (поляки настоювали на визнанні української провини у тих подіях, а українці згадки щодо українських жертв трагедії), 10 липня 2003 р. компромісний варіант декларації було прийнято обома парламентами[46]. Поряд із засудженням терору та жорстокості щодо цивільних у заяві, зокрема, йшлося: «Трагедія поляків, убитих і вигнаних з місць проживання збройними формуваннями українців, супроводжувалася також стражданнями українського населення – жертв польських військових дій. Це була трагедія для обох наших народів»[47].

---

45 Коваль Н. Окрім історичних суперечок: яке майбутнє для польсько-українських відносин? Польський погляд. Київ, 2018. С. 6.

46 Ziółkowski M. Polsko-ukraińskie sąsiedztwo ze «strategicznym turboładowaniem». S. 56.

47 Oświadczenie Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 10 lipca 2003 r. w związku z 60. rocznicą tragedii wołyńskiej. *Monitor Polski*. 2003. Nr 37, poz. 516. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WMP20030370516/O/M20030516.pdf

Водночас напередодні голосування за декларацію в Сеймі РП відбулися дебати з цього питання. Представляючи проєкт заяви, керівник Комісії закордонних справ парламенту, представник Унії праці (УП) (Unia Pracy) (по виборах 2001 р. у Польщі входила до правлячої лівоцентристської коаліції СДЛС–УП–ПСП) Александр Малаховський наголосив на важливості прийняття цієї декларації. Він зазначив, що «довгостроковою метою цих дій була деполонізація територій, заселених протягом сотень років змішаним польським та українським населенням», а тому для їх означення підходило скоріш слово «геноцид»[48]. Водночас посол зауважив, що попри вагоме значення цих подій для всіх поляків, комітет відкинув жорсткі правки депутатів від Права і справедливості (ПіС) (Prawo i Sprawiedliwość) та ЛПР, які вимагали «внести всю правду про геноцид у цю резолюцію». У відповідь А. Малаховський зауважив: «...ми в цьому залі не для того, щоб судити про злочини, скоєні проти нашої нації. Наш обов'язок – забезпечити нашим дітям, онукам і правнукам безпечне місце на карті Європи. Щоб таке місце справді існувало, потрібне не бажання говорити правду за всяку ціну, а справжнє порозуміння та добросусідські стосунки між польським та українським народами»[49]. Задля цього, переконував він, спільними зусиллями польського та українського парламентів потрібно знайти прийнятну для обох сторін формулу вшанування пам'яті жертв цієї трагедії. Цю позицію також підтримав його колега по коаліції з партії СДЛС Ян Бира, який зазначив що «Оскільки численні сторінки нашої спільної історії наповнені взаємною несправедливістю, ми сьогодні, згадуючи ті події, віддаємо шану невинно убієнним і, об'єднуючись у болю з сім'ями жертв, хочемо просити тривалого примирення»[50]. Проте, на думку посла, будь-яке примирення мало базуватися на правді, якою б болючою вона не була.

48 Małachowski A. Dyskusja nad projektem uchwały i oświadczenia upamiętniające 60. rocznicę tragedii wołyńskiej. *Sprawozdanie stenograficzne z 52 posiedzenia Sejmu w dniu 9 lipca 2003 r.* S. 67. URL: https://orka2.sejm.gov.pl/Stenogramy4.nsf/0/120CA2D187AF9428C1258967004549F6/$file/052.pdf

49 Małachowski A. Dyskusja nad projektem uchwały i oświadczenia upamiętniające 60. rocznicę tragedii wołyńskiej. S. 67.

50 Byra J. Dyskusja nad projektem uchwały i oświadczenia upamiętniające 60. rocznicę tragedii wołyńskiej. *Sprawozdanie stenograficzne z 52 posiedzenia Sejmu w dniu 9 lipca 2003 r.* S. 69. URL: https://orka2.sejm.gov.pl/Stenogramy4.nsf/0/120CA2D187AF9428C1258967004549F6/$file/052.pdf

Тому, незважаючи на ті кривди, яких Польська держава завдала українцям, ніщо не могло виправдати масове знищення польського населення. У контексті політики примирення представник СДЛС закликав підтримувати контакти з тими українськими науковцями і політиками (як приклад вказано на керівника Польсько-української парламентської групи Миколу Жулинського), які готові були публічно обговорювати події Волинської трагедії[51].

Активними прихильниками польсько-українського поєднання і спільного вшанування жертв подій 40-х років XX ст. були представники ліберального політичного середовища. Броніслав Коморовський з парламентської фракції Громадянська платформа (ГП) (Platforma Obywatelska) вказував, що історичне поєднання двох народів було не вигідно насамперед Москві, де не могли змиритися з рухом обох на Захід. На його думку, спільна заява парламентів потрібна з огляду на потребу достукатися до українців, щоб у процесі двостороннього діалогу можна було відкрито говорити про ті жахливі події, які повністю описує поняття «етнічна чистка». Водночас, посилаючись на лист папи Івана Павла II щодо примирення українців і поляків у річницю волинських подій, Б. Коморовський зазначав: «Заохочую прочитати цього листа всім тим, хто вміє голосно говорити про потребу польсько-української співпраці, хто вміє голосно вимагати, щоб питання України, незалежної України, займало своє важливе місце в польській політиці, і які водночас не можуть внести жодної цеглинки у розбудову не лише примирення, а й польсько-української співпраці, які, навпаки, намагаються перетворити драму минулого на політичне пальне для сьогодення, начебто можна було домовитися з українською стороною про інший текст, текст, який самобичує українців»[52]. Підтримку проєкту декларації у своїх промовах висловили також Малгожата Роде з Консервативно-народної партії (Stronnictwo Konserwatywno-Ludowe) та Роман Ягелінський з Народно-демократичної партії (Partia Ludowo-Demokratyczna). Останній переконував, що при-

51 Krawcewicz A. Polityka wschodnia w koncepcjach partii politycznych w III Rzeczypospolitej Polskiej... S. 194.

52 Komorowski B. Dyskusja nad projektem uchwały i oświadczenia upamiętniające 60. rocznicę tragedii wolyńskiej. *Sprawozdanie stenograficzne z 52 posiedzenia Sejmu w dniu 9 lipca 2003 r.* S. 70. URL: https://orka2.sejm.gov.pl/Stenogramy4.nsf/0/120CA-2D187AF9428C1258967004549F6/$file/052.pdf

йняття ухвали допоможе не лише польсько-українському порозумінню, а також дасть змогу, впорядкувавши місця пам'яті, гідно вшановувати на офіційному рівні жертв тих трагічних подій[53].

З іншого боку, серйозну незгоду з пропонованим проєктом декларації висловили в консервативній партії ПіС. Консерватори підтримували польсько-українське стратегічне партнерство, однак воно мало базуватися на визнанні «історичної правди». Саме засудження українцями діяльності націоналістичних організацій Організації українських націоналістів – Української повстанської армії (ОУН – УПА) мало привести український і польський народи до справжнього поєднання[54]. Лідер партії Ярослав Качинський висловив переконання, що те, що було на Волині в роки Другої світової війни, є нічим іншим як «геноцидом» і розкритикував тих політиків, хто всупереч польським національним інтересам відмовився вставити це слово в пропоновану ухвалу Сейму[55]. Позицію консерваторів у своєму виступі підтримав також представник ПСП Я. Доброш, який зазначив, що члени селянської партії не можуть погодитися з неправдивими інтерпретаціями цих трагічних подій в ім'я незрозумілої політкоректності. За його словами, прощення не означає відмови від правди і справедливості, які і є основою примирення. Він також відзначив, що було б невірним звинувачувати весь український народ, однак діяльність УПА з «тотального геноциду» польського населення на Волині у 1943–1944 рр. має отримати належну оцінку[56]. Представник Самооборони Республіки Польща (Самооборона РП) (Samoobrona Rzeczypospolitej Polskiej) Мар'ян Квятковський вказував, що тоді не існувало жодного

53 Jagieliński R. Dyskusja nad projektem uchwały i oświadczenia upamiętniające 60. rocznicę tragedii wolyńskiej. *Sprawozdanie stenograficzne z 52 posiedzenia Sejmu w dniu 9 lipca 2003 r.* S. 79. URL: https://orka2.sejm.gov.pl/Stenogramy4.nsf/0/120CA2D187AF9428C1258967004549F6/$file/052.pdf

54 Krawcewicz A. Polityka wschodnia w koncepcjach partii politycznych w III Rzeczypospolitej Polskiej... S. 212.

55 Kaczyński J. Dyskusja nad projektem uchwały i oświadczenia upamiętniające 60. rocznicę tragedii wolyńskiej. *Sprawozdanie stenograficzne z 52 posiedzenia Sejmu w dniu 9 lipca 2003 r.* S. 72. URL: https://orka2.sejm.gov.pl/Stenogramy4.nsf/0/120CA2D187AF9428C1258967004549F6/$file/052.pdf

56 Dobrosz J. Dyskusja nad projektem uchwały i oświadczenia upamiętniające 60. rocznicę tragedii wolyńskiej. *Sprawozdanie stenograficzne z 52 posiedzenia Sejmu w dniu 9 lipca 2003 r.* S. 72. URL: https://orka2.sejm.gov.pl/Stenogramy4.nsf/0/120CA2D187AF9428C1258967004549F6/$file/052.pdf

польсько-українського конфлікту, а це був «геноцид», здійснений УПА щодо польської людності на східних теренах Другої Речі Посполитої, який має бути однозначно засуджений парламентом Польщі. Водночас політик заявив, що фракція Самооборони РП, зважаючи на морально-релігійний аспект, голосуватиме за ухвалення постанови Сейму з цього приводу[57]. У ЛПР наголосили, що загалом підтримують заклик Святішого Отця Івана Павла II до примирення між польським і українським народами, однак якщо у «спільному документі немає місця слову "геноцид", якщо немає жесту каяття з української сторони, то це означає, що ще зарано, незважаючи на 60 років, для спільної ухвали»[58]. Не прив'язувати сучасну політику до історії закликав також Антоній Мацаревич із партії Католицько-національний рух (Ruch Katolicko-Narodowy), який закликав колег не фальсифікувати правду в короткострокових політичних цілях та прийняти таку ухвалу, яка «вшанує пам'ять жертв, назве злочин злочином, а геноцид геноцидом»[59].

Незважаючи на бурхливі дискусії в обох парламентах, текст заяви був ухвалений. Президенти України і Польщі 11 липня 2003 р. взяли участь поминальній церемонії жертв волинської трагедії в с. Павлівка. Церемонія за участі українських і польських високопосадовців пройшла в дусі примирення, де насамперед стояло завдання вшанування пам'яті загиблих, а не визначення вини тої чи тої сторони. Водночас головним гаслом події стали слова «пробачаємо та просимо пробачення».

Позитивну тенденцію вшановувати жертв з різного боку під час кривавих подій 40-х років XX ст. продовжили Президентами України Віктор Ющенко та Польщі Лєх Качинський. Зокрема, для української громади в Польщі важливим було те, що в пакеті двосторонніх

57 Kwiatkowski M. Dyskusja nad projektem uchwały i oświadczenia upamiętniające 60. rocznicę tragedii wolyńskiej. *Sprawozdanie stenograficzne z 52 posiedzenia Sejmu w dniu 9 lipca 2003 r.* S. 75. URL: https://orka2.sejm.gov.pl/Stenogramy4.nsf/0/120CA2D187AF9428C1258967004549F6/$file/052.pdf

58 Szumska G. Dyskusja nad projektem uchwały i oświadczenia upamiętniające 60. rocznicę tragedii wolyńskiej. *Sprawozdanie stenograficzne z 52 posiedzenia Sejmu w dniu 9 lipca 2003 r.* S. 77. URL: https://orka2.sejm.gov.pl/Stenogramy4.nsf/0/120CA2D187AF9428C1258967004549F6/$file/052.pdf

59 Macierewicz A. Dyskusja nad projektem uchwały i oświadczenia upamiętniające 60. rocznicę tragedii wolyńskiej. *Sprawozdanie stenograficzne z 52 posiedzenia Sejmu w dniu 9 lipca 2003 r.* S. 72. URL: https://orka2.sejm.gov.pl/Stenogramy4.nsf/0/120CA2D187AF9428C1258967004549F6/$file/052.pdf

переговорів про поховання на Личаківському цвинтарі також було поставлено питання українських місць пам'яті на території Польщі. Йшлося про встановлення пам'ятного знаку загиблим українцям в с. Павлокома. Протягом кількох років тривали суперечки щодо питання встановлення пам'ятника жертвам, а особливо щодо напису на ньому. Рішення тривалий час блокували мешканці села, але принципової згоди на його побудову вдалося досягти під час переговорів про відкриття Цвинтаря орлят у Львові. Водночас у Польщі ультраправі та націоналістичні політичні сили звернулися до президента з проханням не брати участі цих заходах. Зокрема в ЛПР вказували, що події в цьому селищі стали лише наслідком відповіді польського підпілля на акції українських націоналістів, що допоки не завершені процедури ексгумації та не встановлені всі жертви тих подій, відкриття пам'ятника було помилкою польської влади[60]. Попри це 13 травня 2006 р. у Павлокомі відбулося відкриття пам'ятника за участю Президентів України та Польщі В. Ющенка і Л. Качинського. Польський президент, виступаючи під час заходу, у своїй промові попросив прощення у жертв злочину та наголосив, що ця подія стала черговим прикладом, як вшанування місць історичної пам'яті веде до зближення і примирення обох народів, яке може бути побудоване лише на основі правди[61]. Дії Л. Качинського в заходах щодо відзначення жертв Павлокоми підтримали і консерваторами з ПіС, і ліберальні кола ГП, що вказували на важливе значення історичного порозуміння для розвитку польсько-українського стратегічного партнерства. Водночас представник ГП Б. Комаровський зауважив, що польському президенту не слід було вибачатися перед українцями, оскільки у 2003 р. під час церемонії на Волині українська сторона також не вибачилася перед поляками. Ришард Чарнецький із Самоборони РП похвалив Л. Качинського за жест, який зміцнює польсько-українське примирення. За словами депутата, однак залишалося враження асиметрії, оскільки, на його думку, Польща активніша в процесі примирення. Серед лівих політичних сил Польщі подія також отримала схвалення, однак Єжи Шмайдзінський із СДЛС зауважив, що не став би переоцінювати вплив символічних жестів на

60 Krawcewicz A. Polityka wschodnia w koncepcjach partii politycznych w III Rzeczypospolitej Polskiej… S. 224.

61 Ендращик К. Історичні проблеми та політика пам'яті в польсько-українських стосунках (1991–2017). С. 245.

конкретну співпрацю, а Марек Савіцький із ПСП вказував на потребу вибачень і з іншої сторони[62].

Під час одного з наступних приїздів В. Ющенка у Польщу, який відбувся 27 квітня 2007 р. з нагоди 60-х роковин акції «Вісла», український президент в інтерв'ю журналістам висловив переконання, що Україна та Польща наближаються до спільної оцінки історичних подій, серед яких і операція «Вісла». Він зауважив, що цю сторінку історії треба розглядати винятково в контексті взаємного примирення та прощення[63]. А 28 лютого 2009 р. уже Л. Качинський відвідував Україну, щоб взяти участь у скорботних заходах 65-ї річниці вбивства польських мешканців с. Гута Пеняцька. Урочистості мали релігійне та екуменічне спрямування і проходили в дусі польсько-українського примирення[64].

Спільні декларації, вшанування, тривалі суспільні і політичні дискусії щодо подолання історичних стереотипів та відновлення історичної пам'яті й інші символічні жести стали одним із важливих етапів налагодження українсько-польських відносин у 2000-х роках. Говорячи про значення цих заходів, Л. Качинський заявив: «Як мені було нелегко поїхати в Павлокому, так і Президенту Ющенку було нелегко поїхати в Гуту Пеняцьку. Але це потрібно було зробити, і це потрібно робити далі»[65]. У партії ПіС наполягали на тому, що важкі питання історії в польсько-українських відносинах не мають мати визначального впливу на біжуче політичне співробітництво обох держав, а їх вирішення вимагає від польської сторони терплячості[66]. Підтвердженням цьому був також виступ

62 Politycy: uroczystości w Pawłokomie ważnym krokiem. *WP.pl. Wiadomości.* 14.05.2006. URL: https://wiadomosci.wp.pl/politycy-uroczystosci-w-pawlokomie-waznym-krokiem-6036385638900353a

63 Fedorowicz K. Polityka Polski wobec Rosji, Ukrainy i Białorusi w latach 1989–2010. S. 220.

64 Єндращик К. Історичні проблеми та політика пам'яті в польсько-українських стосунках (1991–2017). С. 246.

65 Prezydent: obchodzimy dzisiaj 440. rocznicę wielkiego sukcesu kilku narodów. *Oficjalna strona Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej*. 01.07.2009. URL: https://t.prezydent.pl/kancelaria/archiwum/archiwum-lecha-kaczynskiego/aktualnosci/rok-2009/prezydent-obchodzimy-dzisiaj-440-rocznice-wielkiego-sukcesu-kilku-narodow,13194,archive

66 Paruch W. Buława Bohdana Chmielnickiego znajduje się w Warszawie. Ukraina w polityce środkowoeuropejskiej rządów Zjednoczonej Prawicy. *Dziedzictwo Józefa Piłsudskiego i Symeona Petlury. Przeszłość i teraźniejszość partnerstwa Polski i Ukrainy* / red.: W. Baluk, J. Makar, M. Doroszko. Lublin, 2021. S. 134.

представниці Президента РП Л. Качинського та колишнього голови МЗС РП Анни Фотиги на варшавській конференції з нагоди 65-ї річниці Волинської трагедії, де вона переконувала перегорнути сторінку відносин між поляками і українцями часів війни[67]. Окрім цього, у 2008 р. Сейм відхилив проєкт постанови, підготований депутатами ПСП, у якому на означення дій ОУН-УПА на Волині вживався термін «геноцид»[68].

Водночас проголошене державною владою польсько-українське примирення не привело до видимого прогресу та зближення позицій у питаннях, пов'язаних зі складною спільною історичною спадщиною. У Польщі значного імпульсу розгортанню антиукраїнської кампанії з історичної проблематики надавали ультраправі політичні кола, комбатантські та кресові середовища, які просували власну версію історичної пам'яті та комеморації і суспільна підтримка яких поступово зростала. Як зазначила українська дослідниця Оксана Каліщук, це призвело до того, що їм вдалося не лише заявити про цю тему в суспільстві, а й заручитися підтримкою частини політичних еліт і таким чином лобіювати це питання на державному, політичному рівні в Польщі. Це зробило питання Волинської трагедії «своєрідним маркером для політиків всередині держави і, відповідно, стимулювало політиків все частіше звертатися до цієї теми»[69]. Показовим було прийняття 15 липня 2009 р. у зв'язку з 66-ю річницею подій на Волині «Ухвали Сейму Республіки Польща щодо трагічної долі поляків на Східних Кресах», де дії ОУН-УПА названо «антипольською акцією – масовими вбивствами з ознаками етнічних чисток і геноциду» та водночас антиукраїнські акції членів Армії Крайової, Крайової самооборони та селянських батальйонів означено як «драматичний бій на захист мирного польського населення»[70]. Як відзначав український

67 Ільюшин І. Важке українсько-польське історичне минуле в матеріалах слідства Польського інституту національної пам'яті. *Україна–Європа–Світ: Серія: Історія, міжнародні відносини* / гол. ред. Л. М. Алексієвець. Тернопіль, 2010. Вип. 4. С. 43.

68 Там само.

69 Що не так з дослідженнями Волинської трагедії? Інтерв'ю з Оксаною Каліщук. *Локальна історія*. 12.10.2023. URL: https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/volin-1943-chomu-tragediia-a-ne-riznia/.

70 Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 lipca 2013 r. w sprawie uczczenia 70. rocznicy Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu jej ofiarom. *Oficjalna strona Sejmu RP.* URL: http://orka.sejm.gov.pl/proc7.nsf/uchwaly/327_u.htm.

дослідник Ігор Ільюшин, прийняття цього документу було консенсусним рішенням польських партій та парламентських еліт і супроводжувалося довготривалими оплесками депутатів парламенту, що свідчило про його одностайне схвалення[71].

На тлі спроб історичного примирення болючим і несподіваним для польської сторони було рішення Президента В. Ющенка про присвоєння Степану Бандері звання Героя України у січні 2010 р., яке додало суттєвої напруги українсько-польським відносинам. Це рішення у Польщі сприйняли як таке, що йде у розріз із декларованим українсько-польським стратегічним партнерством, а також спричинило критику Л. Качинського з боку правих середовищ, що вважали політику польського президента у справі польсько-українського примирення зрадою жертв Волині. У національно-консервативній партії Правиця Республіки Польща (Prawica Rzeczypospolitej) підтримували думку, що українська історична політика Л. Качинського зазнала поразки. Мар'ян Пілка і Марек Юрек вказували, що польський президент не прагнув добитися визнання провини від української сторони, а це спотворювало історичну правду і привело до відповідного указу В. Ющенка[72]. Водночас представник лівоцентристської партії ПСП Францішек Стефанюк, виступаючи в стінах парламенту, наполягав на тому, що Сейм РП не може миритися з глорифікацією в Україні націоналістичних угруповань і осіб, «винних у катуванні поляків». На його думку, результатом формування сучасної української національної ідентичності на основі націоналістичної ідеології стане погіршення польсько-українських добросусідських відносин[73]. У партії СДЛС також висловлювали застереження щодо підписаного українським президентом указу і висловлювали підтримку прагненням нового президента України Віктора Януковича його скасувати[74]. Окрім цього, на думку польських оглядачів, зважаючи на дружні відно-

71 Ільюшин І. Важке українсько-польське історичне минуле... С. 43.

72 Krawcewicz A. Polityka wschodnia w koncepcjach partii politycznych w III Rzeczypospolitej Polskiej… S. 195.

73 Stefaniuk F. Oświadczenia. *70 posiedzenie Sejmu w dniu 7 lipca 2010 r.* URL: https://orka2.sejm.gov.pl/Debata6.nsf/cf6cd6bc70d259a4c125738c004d6617/31110cc0dcd44145c125775a002f266c?OpenDocument

74 Krawcewicz A. Polityka wschodnia w koncepcjach partii politycznych w III Rzeczypospolitej Polskiej… S. 210.

сини українського і польського лідерів, підписаний В. Ющенком указ сприймався в президентській партії ПіС, як особистий випад проти їхнього лідера, що суттєво вплинуло на майбутню політику цієї політичної сили щодо України[75].

На 2013 р. припала 70-та річниця подій на Волині 1943 р. Польські політичні сили в Сеймі, зважаючи на зростаючий суспільний резонанс, запропонували нову ухвалу щодо цих подій. Обговорення проєкту постанови викликало жваві дискусії серед депутатів парламенту. У коаліційному таборі, очолюваному ліберально-демократичною партією ГП, вважали, що в ухвалі щодо Волинської трагедії слід уникати однозначних трактувань цієї події як «геноциду». Рафал Групінський переконував колег, що польській владі варто бути делікатними в офіційних трактуваннях, оскільки Україна стоїть на порозі вибору між Росією і Заходом (за кілька місяців мало відбутися підписання Угоди про асоціацію в Вільнюсі): «Кожна наша заява як польського парламенту має, з одного боку, бути голосом, який відображає правду про драматичні події того часу, про злочин, який був скоєний, про волинську різанину, бо так її треба називати, а з іншого боку – голос, який веде до майбутнього, співпраці та примирення між Польщею та Україною і перспективі зв'язків України чи з Росією, чи з Європою. У цьому випадку ви повинні мати це на увазі»[76]. Його колега по партії Анджей Бєрнат також висловлювався за внесення у документ компромісного формулювання «етнічна чистка з ознаками геноциду»[77]. Депутат ГП українського походження Мирон Сич зазначав, що окрім засудження того зла, що сталося на Волині, треба також назвати і визнати зло, яке сталося на Волині з боку польських військ – спалення православних церков, окатоличення православних, убивства невинних дітей, жінок та старих людей у Сагрині, Павлокомі та інших місцевостях.

Натомість опозиційні депутати від СДЛС наполягали на внесенні в проєкт постанови правки, озвученої представником ПіС, що

75 Савицький Ю. Качинський образився на Україну через Ющенка, але усвідомлює загрозу від Путіна – польські експерти. *Радіо Свобода*. 2017. 4 січня. https://www.radiosvoboda.org/a/28212475.html

76 Grupiński R. Wypowiedzi na posiedzeniach Sejmu. 7 punkt porządku dziennego. *Posiedzenie Sejmu RP nr 45 w dniu 10.07.2013.* URL: https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=45&dzien=1&wyp=97&view=1

77 Krawcewicz A. Polityka wschodnia w koncepcjach partii politycznych w III Rzeczypospolitej Polskiej... S. 202.

звучала так: «Злочин Волині проти поляків, через його організований і масовий вимір, є злочином геноциду», але з одночасним наголосом на тому, що не йдеться про засудження українського народу, а про засудження «злочинних націоналістичних організацій»[78]. Один із лідерів лівиці Лешик Міллер пояснював зміну ставлення своєї партії до волинських подій тим, що у 2003 р., коли СДЛС виступала проти використання терміна «геноцид», розвиток і підтримка націоналістичного руху в Україні були набагато менш вираженими, аніж у 2013 р.[79] Натомість один із чільних депутатів СДЛС у Сеймі Тадеуш Івінський схвально оцінював компромісний текст постанови, відзначаючи, що у ньому і віддано шану загиблим польським громадянам, і «відзначено воїнів, які героїчно боролися за поляків, а також висловлено вдячність українцям, які, ризикуючи життям, стали на захист поляків»[80].

Однозначно виступали проти будь-яких компромісних варіантів щодо означення волинських подій, окрім терміна «геноцид», у партії ПіС. Виступаючи від імені парламентської фракції, Пьотр Бабинець зауважив, що не варто вживати евфемізм «характер етнічної чистки з ознаками геноциду», а слід вживати однозначний і чіткий термін «геноцид», який відповідав трактуванню Інституту національної пам'яті Польщі з цього питання[81]. Окрім цього, у ПіС, від імені кресових організацій, вимагали встановити 11 липня Днем пам'яті жертв Волинського злочину – Мучеництва Кресов'ян[82]. Варто наголосити, що ще до обговорення ухвали польським Сеймом, депутати Верховної Ради України від Партії Регіонів та Комуністичної партії України (148 чоловік) на чолі з Вадимом

78 Kamiński T. Wypowiedzi na posiedzeniach Sejmu. 7 punkt porządku dziennego. *Posiedzenie Sejmu RP nr 45 w dniu 10.07.2013.* URL: https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=45&dzien=1&wyp=101&view=1

79 Krawcewicz A. Polityka wschodnia w koncepcjach partii politycznych w III Rzeczypospolitej Polskiej... S. 195.

80 Iwiński T. Wypowiedzi na posiedzeniach Sejmu. 7 punkt porządku dziennego. *Posiedzenie Sejmu RP nr 45 w dniu 10.07.2013.* URL: https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=45&dzien=1&wyp=108&view=1

81 Babinetz P. Wypowiedzi na posiedzeniach Sejmu. 7 punkt porządku dziennego. *Posiedzenie Sejmu RP nr 45 w dniu 10.07.2013.* URL: https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=45&dzien=1&wyp=98&view=1

82 Ast M. Wypowiedzi na posiedzeniach Sejmu. 7 punkt porządku dziennego. *Posiedzenie Sejmu RP nr 45 w dniu 10.07.2013.* URL: https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/wypowiedz.xsp?posiedzenie=45&dzien=1&wyp=103&view=1

Колісниченком виступили з закликом до парламенту Польщі визнати події на Волині геноцидом, чим вдало підіграли радикальним польським угрупуванням[83].

Обговорення проєкту ухвали для вироблення рішення продовжилося в наступні дні на засіданнях комітетів Сейму РП. Так із подачі представника партії Солідарна Польща (Solidarna Polska) Комітет з питань культури та ЗМІ проголосував (10 проти 9 голосів) за означення волинських подій «геноцидом», водночас комітет не підтримав встановлення 11 липня Днем пам'яті жертв Волинського злочину – Мучеництва Кресов'ян[84]. Під час голосування 12 липня 2013 р. нижня палата парламенту Польщі відхилила поправки опозиційних сил, а за основу і загалом був підтриманий компромісний варіант, запропонований депутатами ГП, у якому трагедію на Волині та Східній Галичині було названо «етнічною чисткою з ознаками геноциду». У голосуванні взяло участь 442 посли (усіх 460), «за» було подано 263 голоси (ГП, ПСП, СДЛС), «проти» – 33 (Рух Палікота (Ruch Palikota)), «утрималися» – 146 (ПіС, Солідарна Польща), не голосували – 18[85].

Задоволення щодо прийнятої Сеймом РП резолюції, що стосувалися волинських подій, висловили в польському уряді. Прем'єр-міністр Дональд Туск зазначив, що «резолюція має сприяти пошуку майбутнього співтовариства з Україною, а не перешкоджати цьому … ухвалена постанова чітко засуджує кривдників і не провокує Україну». Також, на думку прем'єра Польщі, «текст документа належним чином вшанував пам'ять жертв і був нищівним для кривдників. У міжнародному вимірі радикальний варіант постанови був ризикованим … це могло б погіршити відносини з Україною і допомогти реалізувати наміри Кремля»[86].

---

83 Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України. С. 86.

84 Zbrodnia wołyńska «ludobójstwem»? Komisja kultury jest za. *Money.pl.* 2013. 11 lipca. URL: https://prawo.money.pl/aktualnosci/wiadomosci/artykul/zbrodnia;wolynska;ludobojstwem;komisja;kultury;jest;za,114,0,1344114.html#utm_source=money.pl&utm_medium=referral&utm_term=redakcja&utm_campaign=box-podobne

85 Głosowanie nad przyjęciem w całości projektu uchwały w sprawie uczczenia 70. rocznicy Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu Jej ofiarom. 7 punkt porządku dziennego. *Głosowanie nr 16 na 45. posiedzeniu Sejmu dnia 12 lipca 2013.* URL: https://www.sejm.gov.pl/sejm7.nsf/agent.xsp?symbol=glosowania&nrkadencji=7&nrposiedzenia=45&nrglosowania=16

86 Donald Tusk o uchwale wołyńskiej: jednoznaczna i nie prowokuje. *Money.pl.* 2013. 12 lipca. URL: https://www.money.pl/gospodarka/tokfm/artykul/donald;tusk;o;uchwale;wolynskiej;jednoznaczna;i;nie;prowokuje,165,0,1345189.html

Чітким сигналом для польської сторони щодо більшої стриманості української влади та нового українського Президента Віктора Януковича щодо продовження діалогу з Польщею про важке минуле польсько-українських відносин, стала відсутність українського лідера під час візиту Президента Броніслава Коморовського до Луцька в липні 2013 р., де проходила друга частина державних урочистостей із вшанування жертв Волинської трагедії[87].

Актуалізація історичної політики в зовнішній політиці Польщі відбулася після здобуття правоконсервативною партією ПіС влади у 2015 р. (партія здобула перемогу як на парламентських, так і президентських виборах). Тоді ж у політичному та медійному наративі (публікації книг, організація виставок із популяризацією славетних сторінок польської історії тощо) на перший план вийшли історичні події та постаті, які могли бути приводом для гордості та, на думку правлячої партії, основою для формування польської консервативно-християнської ідентичності. Водночас будь-які оприлюднені незручні історичні факти піддавалися жорсткій критиці та називалися антипольськими[88]. У консерваторів наступальна історична політика була не лише засобом внутрішнього осмислення та переформатування польської ідентичності, але й важливим зовнішньополітичний чинником, який мав показати всьому світові польську інтерпретацію історії та протистояти поширенню на міжнародній арені інформації і заяв, які б шкодили репутації Польської держави. Українські дослідники також вказують, що польським консервативним політикам потрібні були перемоги на історичному фронті задля розширення свого впливу на різні націоналістичні, католицько-традиціоналістські організації та патріотично налаштований електорат загалом, для якого зафіксований у історичній свідомості статус мучеництва польського народу був важливою складовою національної самооцінки[89]. У цьому контексті трагічна спільна історія, роль східних кресів у формуванні польської ідентичності, «страждання кресов'ян та їх нащадків» та інші історичні

87 Mróz M. Polityka z historią w tle… S. 131.

88 Ogrodnik M. Poland's turn to history. *Centre for Independent Social Research Berlin. Nominations and winners of the essay contest*. 2021. URL: https://cisr-berlin.org/beyondnewwave

89 Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України. С. 78–81.

мотиви стали підґрунтям, що формували з України один із головних об'єктів польської історичної політики[90].

У контексті чергової річниці Волинської трагедії польський Сейм 22 липня 2016 р. знову повернувся до обговорення цієї проблеми. Цього разу як представники більшості (ПіС), так і опозиційних сил (ГП, ПСП, партії «Сучасна») прагнули прийняти резолюцію, у якій події на східних теренах колишньої Другої Речі Посполитої як беззаперечний факт визнавалися «геноцидом». Підставою, за заявами окремих політиків, стало зростання культу ОУН-УПА в Україні, зокрема визнання Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. цих організацій «борцями за свободу і незалежність України»[91]. Одностайне схвалення польськими депутатами резолюції по Волині супроводжувалося спробами представників партії Кукіз'15 (Kukiz'15) внести у неї правки, які ще більше посилювали жорсткий тип ухвали. Так, парламент відхилив правку Адама Андрушкевича з Кукіза'15, згідно з якою у документі не мали згадуватися українські жертви т. зв. оборонної операції на Волині. Водночас депутати погодилися прибрати з тексту ухвали слово «братовбивчих», через те, що воно нібито вказувало на обопільність терору на цих землях[92]. Згідно з постановою, день 11 липня встановлено «Національним днем пам'яті жертв геноциду, здійсненого українськими націоналістами проти громадян Другої Речі Посполитої»[93]. За остаточний варіант постанови проголосувало 432 депутати Сейму (із 442 присутніх) і лише 10 «утрималися» (3 представники ГП і 7 членів партії «Сучасна»)[94].

---

90 Там само. С. 82.

91 Paruch W. Buława Bohdana Chmielnickiego znajduje się w Warszawie. S. 138.

92 Sprawozdanie Komisji Kultury i Środków Przekazu oraz Komisji Łączności z Polakami za Granicą o poselskich projektach uchwał w sprawie: ustanowienia 11 lipca Dniem Pamięci o Polakach – Ofiarach Ludobójstwa dokonanego przez OUN-UPA na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej; oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II RP w latach 1939–1945. Punkt 36. porządku dziennego. *Sprawozdanie z 23. posiedzenia Sejmu w dniu 22 lipca 2016 r.* S. 461–465. URL: https://orka2.sejm.gov.pl/StenoInter8.nsf/0/8E19C062BBB0D7C5C1257FF80074F0DD/%24File/23_d_ksiazka_bis.pdf

93 Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 22 lipca 2016 r. w sprawie oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1943–1945. M.P. 2016 poz. 726. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20160000726

94 Głosowanie nad przyjęciem w całości projektu uchwały nr 723 w sprawie: ustanowienia 11 lipca Dniem Pamięci o Polakach – Ofiarach Ludobójstwa dokonanego przez OUN-

З прийняттям ухвали Сейму в польському політикумі на концептуальному рівні остаточно сформувалися засади історичної політики щодо України. Фактично, зумовлений історичними наративами ступінь суспільно-політичної напруги в Польщі в цій сфері досяг таких показників, які Польська держава та польські політики уже не могли контролювати, оскільки публічні кроки щодо його зниження були рівнозначними політичному самогубству[95]. Акцент робився на тому, що Україна повинна визнати запропоновану польською стороною історичну правду та відмовитися у власній історичній політиці від будь-яких трактувань і дій, які б цій правді суперечили. Іншою принциповою позицією стало наполягання на асиметричності провин, відтак заходи щодо примирення, які б базувалися на словах «вибачаємо і просимо вибачення», що акцентували б на спільних стражданнях чи провинах обох сторін, сприймаються у Польщі як маніпулятивні[96].

У відповідь на прийняття ухвали щодо подій на Волині у вересні 2016 р. Верховна Рада України прийняла заяву у відповідь, де наголосила, що у схваленому Сенатом і Сеймом РП документі дана «політично й юридично некоректна оцінка трагічної сторінки українсько-польської історії, зокрема конфлікту між нашими народами в період Другої світової війни», що, як було зазначено, «йшло врозріз з результатами співпраці, які були досягнуті під час конструктивного українсько-польського діалогу за останні десятиліття». Також вказано, що його прийняття супроводжувалося антиукраїнськими акціями з нищенням українських пам'ятників на території Польщі, атаками на учасників релігійних урочистостей, забороною проведення культурних заходів та шовіністичною риторикою[97].

UPA na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej; oddania hołdu ofiarom ludobójstwa dokonanego przez nacjonalistów ukraińskich na obywatelach II RP w latach 1939–1945. Punkt 36. porządku dziennego. 36. punkt porządku dziennego. *Głosowanie nr 60 na 23. posiedzeniu Sejmu dnia 22 lipca 2016.* URL: https://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/agent.xsp?symbol=glosowania&NrKadencji=8&NrPosiedzenia=23&NrGlosowania=60

95 Kalishchuk O. The Volyn tragedy in Ukraine and Poland's public discourse. *Східноєвропейський історичний вісник*. 2019. Вип. 12. С. 219.

96 Коваль Н. Окрім історичних суперечок: яке майбутнє для польсько-українських відносин? С. 7.

97 Заява Верховної Ради України у зв'язку з ухваленням Сенатом і Сеймом Республіки Польща постанов від 7 липня 2016 року та 22 липня 2016 року щодо оцінки польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. 8 вересня 2016. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1507-19#Text

Незважаючи на загострення історичних дискусій, Президент України Петро Порошенко в липні 2016 р. взяв участь у покладанні квітів до пам'ятника польським жертвам у Волинському сквері у Варшаві, а в жовтні 2016 р. парламентам обох країн вдалося розробити спільну Декларацію пам'яті та солідарності Сейму Республіки Польща та Верховної Ради України[98].

Попри це сторони були далекі від порозуміння в історичних питаннях. У консервативному уряді на чолі з партією ПіС повсякчас наголошували, що хоча історія не має визначати сучасні польсько-українські відносини, однак польська сторона передусім враховуватиме чутливість до цієї проблеми значної частини польського суспільства. Так, під час візиту П. Порошенка у грудні 2016 р. до Польщі, окрім зустрічей з офіційними посадовими особами, він мав зустріч із Я. Качинським, який, на думку польських політичних оглядачів, зберігав значний вплив на політику ПіС, і жодні важливі політичні рішення не ухвалювали без його участі. У ЗМІ просочилася інформація про те, що здебільшого йшлося про складне польсько-українське минуле, що у відносинах з Україною Я. Качинський робитиме сильний наголос на вирішенні питань історії, хоч і надалі підтримуватиме прагнення України інтегруватися в ЄС і НАТО[99]. Про це також неоднозначно заявляв міністр закордонних справ Вітольд Ващиковський, пов'язуючи підтримку незалежності України і її євроінтеграції з переосмисленням нею історичної політики, оскільки Польща, за його словами, не може прийняти концепцію українського патріотизму, заснованого на злочинних моделях[100].

У 2017 р. українська сторона заблокувала пошуково-ексгумаційні роботи Польського інституту національної пам'яті в Україні через знищення в с. Хрушовіце (Польща) на Прикарпатті пам'ятника воїнам УПА та низку інших інцидентів з українськими місцями пам'яті на польській території. Хоча польська сторона запевняла, що пам'ятники були зведені незаконно і за цими рішеннями стоїть місцева влада, в Україні зняття заборони на ексгумацію поставили

98 Baluk W. Ukraina w programach ugrupowań koalicji rządowych w Polsce po 1989 r. w kontekście geopolityki. *Dziedzictwo Józefa Piłsudskiego i Symeona Petlury. Przeszłość i teraźniejszość partnerstwa Polski i Ukrainy* / red.: W. Baluk, J. Makar, M. Doroszko. Lublin 2021, S. 122.

99 Савицький Ю. Качинський образився на Україну через Ющенка...

100 Paruch W. Buława Bohdana Chmielnickiego znajduje się w Warszawie. S. 139.

в залежність від реконструкції пам'ятки[101]. Наприкінці січня 2018 р. з'явився новий привід для напруження в двосторонніх відносинах, коли обидві палати польського парламенту внесли зміни до закону про Польський інститут національної пам'яті – Комісію з розслідування злочинів проти польського народу, з-поміж іншого впровадивши покарання за заперечення «злочинів українських націоналістів»[102], що отримало негативну оцінку офіційного Києва. Українські парламентарі у відповідь наголосили на тому, що в законі дається «упереджене та суперечливе визначення цього поняття, що відкриває шлях до маніпуляцій і посилення антиукраїнських тенденцій в польському суспільстві» та застерегли від спроб «польської сторони прирівняти дії усіх борців за незалежність України до злочинів двох тоталітарних режимів XX століття – нацистського та комуністичного»[103]. Зрозуміло, що прийняті польським керівництвом рішення не були спрямовані на правду чи критичне осмислення історії, а радше, для встановлення контролю над історичною пам'яттю, зафіксували унеможливлення відходу від затвердженої генеральної історичної лінії[104]. На думку української дослідниці О. Каліщук, намагання закласти в польській суспільній свідомості, започатковане в кресовому середовищі та підтримане правими політиками, ототожнення «злочинів українських націоналістів» із нацистськими і комуністичними злочинами, яке тепер було закріплено в законі, було дуже небезпечною тенденцією[105].

Свідченням серйозної кризи в українсько-польських відносинах з історичних питань було окреме покладання вінків президентами Польщі та України з нагоди 75-х роковин Волинської трагедії. Звертало на себе увагу також те, що з часу спільного відкриття пам'ятника в Гуті-Пеняцькій на Львівщині Президентами В. Ющенком і Л. Качинським у 2009 р. формула спільних урочистостей на рівні керівників держав більше не продовжувалася.

---

101 Ендращик К. Історичні проблеми та політика пам'яті в польсько-українських стосунках (1991–2017). С. 245.

102 Там само. С. 246.

103 Рада відповіла Польщі на скандальний закон: борці за незалежність – не злочинці. *Європейська правда.* 2018. 6 лютого. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/02/6/7077136/

104 Ogrodnik M. Poland's turn to history…

105 Kalishchuk O. The Volyn tragedy in Ukraine and Poland's public discourse. С. 212–227.

Так, 8 липня 2018 р. Президент України П. Порошенко прибув до с. Сагриня Грубешівського повіту (Польща), де вшанував українців, вбитих 10 березня 1944 р. підрозділами Армії Крайової та членами Хлопських батальйонів[106], у той час як його польський колега Анджей Дуда відвідав Волинь, де вкотре наголосив на «геноциді» місцевих поляків у часи Другої світової війни[107]. Показова відсутність порозуміння лідерів держав свідчила, що питання історичного примирення українців і поляків на той час зайшло в глухий кут.

Особливу роль в українсько-польських відносинах відіграє комплекс історичних проблем, які, зважаючи на ті ментально-психологічні чинники, що формують сучасну польську національну ідентичність, є надзвичайно чутливими для частини польського суспільства, а відтак і для значної частини політичних еліт. Упродовж тривало часу саме польська сторона ставала ініціатором внесення питань історичного минулого до порядку денного двосторонніх взаємин, що попри позитивну динаміку політичних відносин, привносило в українсько-польський діалог елемент конфліктності, який, незважаючи на зусилля лідерів обох держав, подолати не вдалося. Підтримувана більшістю польських політичних сил в 90-х роках XX – в першому десятилітті XXI ст. та заснована на визнанні багатогранності історичного пізнання і сприйнятті іншої інтерпретації історичних подій формула «вибачаємо і просимо вибачення» поступово трансформувалася у побудову відносин навколо обов'язкового визнання українцями польського варіанту «історичної правди» та асиметрії провини. Трактування історичних проблем у польському парламенті засвідчило вироблення політичними елітами в Польщі загального консенсусу щодо цілей і завдань історичної політики, де питання українсько-польського примирення стало заручником політичної кон'юнктури та боротьби за електоральну прихильність. На тлі конкретних політичних заходів щодо підтримки незалежності України та її євроінтеграційного курсу Польща прагне від України односторонніх поступок в історичних питаннях та фактичного засудження

106 Заник Х. Петро Порошенко вшанував жертви Сагриня. *Наше Слово*. 2018. 15 липня. URL: https://nasze-slowo.pl/petro-poroshenko-vshanuvav-zhertvi-sagrinja/

107 Leszczyński A. Duda powiedział prawdę o Wołyniu. Ale nie o stosunkach Polski z Ukrainą. *Oko.press*. 2018. 9 lipca. URL: https://oko.press/duda-mowil-prawde-o-wolyniu-tylko-z-jakim-skutkiem-dla-stosunkow-z-ukraina

попередньої історичної політики, на якій по-суті побудована українська державотворчість. Це зменшило шанси перевести історичний діалог у менш конфліктну площину і, як наслідок, поставлено на паузу традицію спільного вшанування лідерами держав місць пам'яті двох народів. Зважаючи на це, видається малоймовірним, що в найближчій перспективі вдасться досягти такого рівня порозуміння, яке б дало змогу запобігти впливу історичного минулого на розвиток сучасних взаємин, де питання спільних історичних проблем стане передусім справою науковців обох країн.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-15

Ігор Цепенда, Ігор Гурак

Розділ 15

Українсько-польська наукова та освітня співпраця: досвід Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника

Починаючи з часів президентства Леоніда Кучми із його політикою багатовекторності, офіційна Варшава незмінно виступала в ролі адвоката України у провідних столицях Заходу, відігравала роль її лобіста в євроінтеграційних та євроатлантичних прагненнях. У 2001 р. в умовах фактичної міжнародної ізоляції, пов'язаної із «касетним скандалом» та «кольчужною справою», Президент Польщі Александр Кваснєвський був одним із трьох лідерів держав, які взяли участь в урочистостях із нагоди десятої річниці незалежності України. Він же наприкінці 2004 р. долучився до стабілізації ситуації, яка склалася після фальсифікації результатів другого туру президентських виборів та суттєво спричинився до недопущення реалізації силового сценарію під час Помаранчевої революції. На особливу увагу заслуговують зусилля керівництва Республіки Польща, спрямовані на промоцію євроінтеграційних перспектив України та протидію чергової ізоляції нашої держави за часів президентства Віктора Януковича. Роль офіційної Варшави була ключовою у питанні формування спільної позиції з боку Європейського Союзу щодо подій в Україні під час Революції гідності, вона спричинилася до стабілізаційних переговорів між представниками Євромайдану та В. Януковичем. Визначальною була гуманітарна та військова допомога з боку Польщі для українців після початку широкомасштабної агресії Росії проти України. Наведені вище приклади однозначно засвідчують, що Республіка Польща була та залишається винятково важливим партнером для України, який

у складні для держави періоди історії, завжди надавав необхідну допомогу та підтримку[1].

Водночас як у минулому, так і після 24 лютого 2022 р. непоодинокими були ситуації, у яких представники керівництва обох країн дозволяли собі різкі висловлювання на адресу партнерів, а співпраця поступалася місцем короткостроковій політичній доцільності для отримання дивідендів під час виборчих кампаній. Надзвичайно загрозливою видається обстановка, коли в умовах екзистенційної боротьби українців із російськими агресорами українсько-польський кордон місяцями блокувався відносно нечисельними групами польських перевізників та фермерів, які поряд із українськими вантажівками, що перевозили збіжжя, дозволяли собі ускладнювати рух транспортних засобів, які доставляли в Україну гуманітарні вантажі, амуніцію та зброю. Закономірно, що такі акції, які часом супроводжувалися провокаційними кроками на кшталт висипання українського зерна, обумовлюють зростання напруги у відносинах між обома народами.

За таких обставин, усвідомлюючи критичну значущість системних, тісних та виважених міждержавних взаємин між Україною і Польщею, освітні та наукові осередки обох держав повинні максимально використовувати свої інтелектуальні ресурси для обговорення питань, які володіють високим конфліктогенним потенціалом, долучатися до вироблення взаємоприйнятних рішень у проблемних ситуаціях, сприяти налагодженню активних контактів, обміну думками між представниками української та польської студентської молоді.

Знакові міжнародні проєкти. За участі маршалка Сенату Речі Посполитої Олександра Пристора 29 липня 1938 р. на горі Піп Іван відбулося урочисте відкриття Астрономічної обсерваторії ім. Маршалка Юзефа Пілсудського. Будівля обсерваторії об'єднувала астрономічний та метеорологічний відділи, а виходячи із розташування неподалік від кордону, вміщувала також відділ Корпусу охорони кордонів. Це був монументальний 5-поверховий будинок із товщиною стін у 1,5 м, із центральним опаленням, який поряд

1 Гурак І. Республіка Польща як один із ключових партнерів України на міжнародній арені. Sprawy Międzynarodowe. 2018. T. 71. Nr 3. S. 195–242; Szeptycki A. Współczesne stosunki polsko-ukraińskie. Warszawa: Wydawnictwo naukowe SCHOLAR, 2023. 378 s.

із конференц-залом та робочими кабінетами мав навіть тренажерний зал. Астрономічні дослідження здійснювалися на привезеному з Англії найсучаснішому на той час астрографі фірми «Sir Howard Hrabb Parson & Co». Метеорологічна лабораторія була оснащена 48 приладами, 18 із яких були автоматизованими та записували метеоспостереження самостійно. Щоправда, через початок Другої світової війни, вже за рік найвища будівля міжвоєнної Польщі, у якій на постійні основі мешкали люди, була захоплена солдатами Червоної армії та перестала виконувати свою роль[2].

У 1960-ті та 1990-ті роки, а також у перші роки XXI ст. були спроби повернути об'єкт до життя, однак реальні кроки у цьому напрямку намітилися тільки після того, як до справи заангажувалися Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника з українського боку та Варшавський університет – з польського. Завдяки їхнім старанням у липні 2007 р. проєкт відновлення обсерваторії на горі Піп Іван як один із елементів проєкту «Міжнародний центр зустрічей студентської молоді України та Республіки Польща» був представлений на розгляд президентів двох країн. Ініціатива була сприйнята позитивно, про що свідчила згадка про обсерваторію в спільному комюніке за результатами зустрічі президентів України й Польщі «Загальні виклики – нові аспекти стратегічного партнерства», яке було ухвалене в грудні 2007 р. Через два роки проєкт відбудови обсерваторії «Білий слон» отримав патронат президентів двох держав та потрапив до Дорожньої карти українсько-польського співробітництва на 2009–2010 рр.

У лютому 2010 р. за результатами виборів четвертим президентом України став В. Янукович. Невдовзі, в результаті трагічних подій під Смоленськом, загинув президент Польщі Лех Качинський та частина його команди. Відповідні зміни об'єктивно ускладнили реалізацію попередньо визначених планів із відбудови обсерваторії «Білий слон». Однак, незважаючи на низку несприятливих обставин, реалізація проєкту продовжувалася і етапними крокам на шляху його реалізації став початок функціонування у 2015 р. на території обсерваторії поста гірських рятувальників. Поява відповідного осередку у приміщенні обсерваторії, з одного боку,

2 Детальніше див.: Білий Слон. Історія. URL: https://observatorium.pnu.edu.ua/post/istoriya (дата звернення: 15.05.2024).

оптимізувала можливості рятувальників у контексті надання допомоги туристам, водночас об'єктивно сприяла збереженню її майна та наукового обладнання.

Етапним кроком на шляху відбудови об'єкта, який отримав офіційну назву Міжнародний науковий центр «Обсерваторія», стала реалізація у межах програми Європейського Союзу транскордонного співробітництва Польща–Білорусь–Україна (PL–BU–UA) (2014–2020) проєкту «Адаптація колишньої обсерваторії на горі Піп Іван для потреб високогірного рятувального центру». Започаткований у лютому 2019 р., він дав змогу станом на вересень 2023 р. завершити перший етап відбудови об'єкта, у межах якого були відновлені приміщення будівлі, створено метеорологічний та екологічний центри, отримано сучасне спорядження для гірських рятувальників. У перспективі проєкт спрямований на формування на базі Міжнародного наукового центру «Обсерваторія» Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника та Варшавського університету на г. Піп Іван унікального для України простору взаємодії науки, культури, креативних індустрій, безпеки, екології, туризму тощо. Відповідно до розробленої концепції вказаного центру, передбачено проведення фундаментальних та прикладних науково-дослідних досліджень із астрономічної та космічної тематики науковими установами України та зарубіжних країн, визначення відстані до супутників та космічного сміття з метою корекції орбіт під час запусків нових космічних апаратів (астрономічна компонента); проведення метеорологічних вимірювань та спостережень, досліджень зміни клімату (метеорологічна компонента); сприяння збереженню та розумному використанню біологічного та ландшафтного різноманіття, збереження природно-заповідного статусу Чорногірського масиву. Також зазначений вище центр слугуватиме базою підготовки фахівців для проведення пошуково-рятувальних операцій.

Після Другої світової війни Європа характеризувалася поділами за кількома ґрунтовними чинниками. Поряд із ідеологією, європейські країни впродовж тривалого часу чітко ідентифікували себе за тим, чи вони належали до табору переможців чи переможених. Для подолання додаткових ліній поділу в межах Європейських співтовариств канцлер Німеччини Конрад Аденауер і президент Франції Шарль де Голль визначили своїм завданням побудову належних

міжособистісних відносин між їхніми країнами. Місію розбудови об'єднаної Європи у 60-ті роки XX ст., яка б базувалася на німецько-французькому партнерстві, взяли на себе Центри зустрічей студентської молоді. Їхнє першочергове завдання полягало у створенні дискусійних майданчиків для подолання стереотипів, які нашарувались десятками років в обох суспільствах, а також у формуванні спільного бачення майбутнього. У Європі діяльність таких центрів добре зарекомендувала себе як дієвий інструмент примирення.

На початку 1990-х років цю формулу запозичила Польща. Взаємини між Польщею і Німеччиною за результатами Другої світової війни також були надзвичайно складними. Це було обумовлено пам'яттю про мільйони загиблих поляків від рук гітлерівців, масовими депортаціями німецького населення, територіальними претензіями тощо. За таких умов політичні кола Німеччини і Польщі ухвалили рішення про створення Центру зустрічей студентської молоді в Кшижовій.

Зважаючи на досвід європейських колег та враховуючи складні взаємини обох суспільств на тлі історичної пам'яті, у 2007 р. Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника спільно з Варшавським університетом зініціювали ідею створення Центру зустрічей студентської молоді України і Республіки Польща. Гаслом діяльності цього центру стало: «Пам'ятаючи про минуле – разом будуємо майбутнє». Уже в тому ж таки 2007 р. питання побудови згадуваного центру увійшли до порядку денного засідання Консультаційних комітетів президентів України та Республіки Польщі.

У 2011 р. питання створення Міжнародного центру зустрічей студентської молоді України та Республіки Польща, поряд із згаданим вище відновленням астрономічної обсерваторії на горі Піп Іван, увійшли до Дорожньої карти українсько-польських міждержавних відносин. У 2017 р. Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника взяв участь у конкурсі інвестиційних проєктів з ідеєю створення Міжнародного центру зустрічей студентської молоді України і Республіки Польща у карпатському с. Микуличин. Проєкт переміг у конкурсі державних інвестиційних проєктів і з 2018 р. розпочалась реалізація проєкту. Варто наголосити, що рішення українського уряду ухвалювалося в умовах загострення міждержавних взаємин України з Польщею, Угорщиною і Румунією на тлі історичної пам'яті.

Архітектором унікального проєкту, який поєднує національний гуцульський колорит із лементами, що характеризують надсучасні конгрес-центри, є Ярослав Дорошенко. Упродовж 2018–2021 рр. отримано і освоєно на реалізацію проєкту понад 160 млн грн, що дало змогу звести та накрити будівлю. Остаточне завершення будівництва поки що відкладається через широкомасштабне вторгнення з боку Росії та максимальне спрямування державних коштів на цілі, пов'язані з питаннями безпеки й оборони Української держави.

Концепція зазначеного вище центру, запропонована Прикарпатським національним університетом ім. В. Стефаника, хоча і будується на досвіді діяльності міжнародних молодіжних центрів Німеччини, Франції, Польщі, все ж характеризується своїми особливими елементами. Саме с. Микуличин, яке формувалося на полікультурному пограниччі, оптимально підходить для реалізації цього задуму. Перший елемент, який відрізняє проєкт від інших центрів, – це створення сучасного IT-Hub. Його мета полягає у формуванні платформи комп'ютерних симуляцій під час прийняття управлінських рішень для молодих лідерів. Програми подібного типу вже віддавна розроблені в США та країнах ЄС й успішно застосовуються для формування керівників різних ланок у підготовці їх до управлінської діяльності. Другою особливістю центру є те, що він повинен стати унікальною платформою для розвитку наукової та інноваційної практичної (start-ups) співпраці, для дискусій, проведення семінарів, конференцій. Третій елемент – це ідея про спільні гірські мандрівки в Карпатах, які повинні інтегрувати і зближувати молодь різних країн в екстремальних умовах. Реалізації відповідного сегменту сприятиме діяльність Міжнародного наукового центру «Обсерваторія»[3].

Згадані напрямки діяльності вказаного центру дадуть змогу формувати потужне проукраїнське лобі, насамперед в середовищі країн Європейського Союзу, а також серед важливих для України

3 85 rocznica powstania obserwatorium astronomiczno-meteorologicznego na górze Pop Iwan. URL: https://studium.uw.edu.pl/85-rocznica-powstania-obserwatorium-astronomiczno-meteorologicznego-na-gorze-pop-iwan/ (дата звернення: 11.05.2024); Tsependa I., Hurak I., Uhorchuk I. International Scientific Center «Observatory» «White Elephant»: Ukrainian-Polish Scientific Project with Pan-European Perspectives. *Selected Proceedings of the 6th Space Resources Conference. SRC 2023. Springer Aerospace Technology* / A. Kołodziejczyk, J. Pyrkosz–Pacyna, K. Grabowski, K. Malinowska, O. Sergijenko. Springer; Cham, 2024. P. 261–269.

країн світу. Важливо, що ініціатори проєкту – Прикарпатський та Варшавський університети – усвідомлюють, що завдання і можливості Міжнародного центру зустрічей студентської молоді значно виходить за межі, які були окреслені на початку його реалізації. Тобто, вже сьогодні виглядає на те, що в найближчій перспективі центр володітиме потенціалом, щоб стати інтеграційним осередком молоді ЄС та країн пострадянського простору[4].

Конференційна активність. На базі Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника 28–29 листопада 2008 р. було проведено конференцію на тему «Гадяцька унія в історії польсько-українських відносин 1658–2008 рр.». Співорганізатором зустрічі стала редакція «Kuriera Galicyjskogo» – найбільшого польського часопису в Україні. Починаючи з 2010 р., подібні конференції завжди проводилися у другій половині вересня. З 2012 р. заходи називаються «Українсько-польськими зустрічами» й проводяться в Карпатах – містечку Яремче. Винятком стала XIII українсько-польська зустріч у 2020 р., коли через епідеміологічну ситуацію форум відбувався у гібридний спосіб: модератори та ключові доповідачі з українського боку були зібрані в Івано-Франківську, з польського – у Перемишлі. Інші учасники брали участь у конференції в онлайн режимі.

Починаючи з 2015 р., до числа співорганізаторів приєднався Варшавський університет, з 2017 р. незмінними співорганізаторами з українського боку є Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. В останні роки до здійснення організаційних заходів та фінансування українсько-польських зустрічей долучалися Польський інститут в Києві (від 2020 р.) та Представництво Польської академії наук в Києві (від 2022 р.). У різні роки фінансову підтримку конференції за посередництвом фондів «Pomoc polakom na Wschodzie» та «Wolność i Demokracja» (від 2014 р.) надавали Міністерство закордонних справ, Сенат та Канцелярії Голови Ради міністрів Республіки Польща.

---

4 Відвідання будівництва Міжнародного центру зустрічей молоді України і Польщі. URL: https://observatorium.pnu.edu.ua/post/vidvidannya-budivnictva-mizhnarodnogo-centru-zustrichei-molodi-ukrayini-i-polshi (дата звернення: 16.05.2024).

Перші дві конференції мали чітке тематичне спрямування та стосувалися історичної тематики. Починаючи з 2010 р., під час зустрічей учасники обговорювали широкий комплекс питань, які охоплювали історичну, політичну, безпекову, гуманітарну складові українсько-польського діалогу. Від 2013 р. на конференції починають розглядати також економічний вимір українсько-польської співпраці, щоправда, ця тематика не кожного року була представлена в межах окремої секції.

Під час українсько-польських «яремчанських» зустрічей, залежно від конкретних років, збиралося від кількох десятків до понад 100 провідних науковців, експертів, журналістів, дипломатів та політиків обох країн. Упродовж останніх років українсько-польські зустрічі – це найавторитетніший українсько-польський форум, у межах якого розглядаються найрізноманітніші компоненти міждержавної співпраці, здійснюються презентації нових книжок, презентуються та підводяться підсумки щодо міждержавних проєктів, укладаються угоди тощо.

Іншою доброго практикою прикарпатського виміру українсько-польської наукової співпраці є заходи, головними учасниками яких є студентська молодь та аспіранти/докторанти. Початок активної, різнопланової та плідної співпраці за участі здобувачів освіти з боку Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника та їхніх польських колег датується 2012 р., коли одразу 8 студентів факультету історії, політології і міжнародних відносин 25–26 квітня взяли участь у міжнародній конференції «Polska-Ukraina – 20 lat współpracy», яка відбулася в Пйотркові Трибунальському на базі філії Університету ім. Я. Кохановського в Кєльцях. Подібні заходи відбувалися і у наступні роки. Зокрема, 10–11 квітня 2013 р. прикарпатські студенти взяли участь у конференції на базі згаданого університету на тему «Pogranicza Europy Środkowo-Wschodniej – na skrzyżowaniu polityki, historii i kultury», натомість 14–15 травня 2014 р. вони обговорювали із польськими колегами в межах наукового форуму тему «Europa Regionów: od integracji do dezintegracji». За результатами дискусій у 2013 р. були видані колективні монографії «Partnerzy mimo przeszkód: nowa odsłona w stosunkach polsko-ukraińskich» та «Разом чи окремо? 20 років польсько-українських відносин».

Паралельно студентські наукові заходи відбувалися на базі Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.

Зокрема, 1 жовтня 2012 р., відвідуючи Івано-Франківськ, чисельна група студентів з Університету ім. Я. Кохановського в Кєльцях (філія в Пйотркові Трибунальському) на чолі з викладачами Мартою Валяк та Агатою Влодарскою-Баган відбувся круглий стіл, присвячений розширенню ЄС та українським перспективам в об'єднаній Європі. У квітні 2013 р. проведено українсько-польський студентський круглий стіл, коли в межах проєкту «Східне партнерство – виклики для сучасних польсько-українських відносини» Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника відвідала група студентів Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні під керівництвом викладачів Бартоша Боярчика та Якуба Ольховського.

Починаючи з 2009 р., на факультеті історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника була запроваджена традиція, коли найактивніші студенти, об'єднані у науковий гурток «Дипломат», кілька разів на рік проводили круглі столи, на яких обговорювали актуальні на той час проблеми міжнародних відносин та зовнішньої політики України. Від 2013 р. ці заходи набули формату конференцій і до них почали долучатися іноземні студенти. Поряд із представниками Азербайджану, Великобританії, Грузії, Німеччини, Словенії, США, Японії постійними учасниками таких заходів були та залишаються студенти, аспіранти (докторанти) та молоді науковці з Польщі. Серед них – репрезентанти Варшавського університету, Вроцлавського університету, Кошалінської політехніки, Лодзького університету, Опольського університету, Університету ім. комісії національної освітньої в Кракові, Університету Марії Кюрі-Склодовської у Любліні та Яґеллонського університету.

До 2020 р. Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника був платформою, на якій із певною періодичністю зустрічалися представники студентської молоді України та Республіки Польща для обговорення актуальних викликів міжнародних відносин, водночас слугував майданчиком для пізнання особливостей освітніх систем сусідньої країни, обміну досвідом, нав'язання цікавих контактів, ознайомлення з історією, культурою, традиціями Прикарпаття та українських Карпат. Із запровадженням обмежень, зумовлених поширенням COVID-19, а згодом через широкомасштабну агресію Росії проти України, інтенсивність подібної взаємодії дещо знизилася. Однак, незважаючи на всі

виклики, хоча і в режимі онлайн, все ж двічі на рік представники Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника спілкуються із колегами з польських університетів.

Програми «подвійних дипломів» та академічна мобільність. Аналізований університет розширив програми т. зв. «подвійних дипломів» академічними обмінами, літніми та зимовими школам. У Варшавському університеті 12 лютого 2006 р. ректори Волинського національного університету ім. Лесі Українки, Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, Національного університету «Острозька академія», Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка та Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича заснували Консорціум Варшавського університету та українських університетів. До об'єднання в наступні роки доєдналася низка українських вишів, що стало дієвим механізмом, за якого українські студенти, аспіранти та молоді вчені мають змогу брати участь у дворічних магістерських програмах, т. зв. «Східних» літніх та зимових школах, отримувати Стипендії уряду Республіки Польща для молодих науковців, які адмініструє Центр східноєвропейських студій Варшавського університетом.

Додатково до цієї можливості 19 вересня 2011 р. шляхом підписання додатку до базового договору між Прикарпатським та Варшавським університетами закладено правову основу для реалізації на базі навчальних закладів програми «подвійних дипломів». Відповідна програма має дві особливості. Зокрема, умови програми передбачають, що студенти Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника впродовж трьох семестрів навчаються в Івано-Франківську, а заключний четвертий – на базі Варшавського університету. Важливий момент, на якому також варто акцентувати увагу, – те, що впродовж перебування у польському виші студенти не тільки не сплачують жодних коштів за навчання, але й отримують стипендію.

Доцільно наголосити, що програма «подвійних дипломів» із Варшавським університетом є однією із 12 подібних програм із закладами вищої освіти Польщі. Іншими польськими партнерами Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника у межах подібної ініціативи є Академія ім. Якуба з Парадижа

в м. Гожув Великопольський, Гірничо-металургійна академія ім. С. Сташіца, Жешувський університет, Краківська академія ім. А. Фрича Моджевського, Поморський університет у Слупську, Університету ім. комісії національної освіти в Кракові, Університет Марії Кюрі-Склодовської в Любліні та Ягеллонський університет.

Для студентів Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника є можливість пройти семестрове навчання за програмами академічних обмінів. Такі програми діють із Варшавським університетом, Лодзьким університетом, Поморським університетом у Слупську, Університетом Адама Міцкевича у Познані.

З огляду на початок широкомасштабної агресії з боку Росії та відповідно запровадження в Україні військового стану, студенти чоловічої статі не мають змоги користуватися опціями, передбаченими програмами подвійних дипломів та академічних обмінів. Водночас кращі студенти Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника мають унікальну можливість отримати кошти для свого розвитку в межах України. Така можливість пов'язана із підписанням 12 червня 2018 р. Угоди про співпрацю між університетом та Фондом Інституту Східноєвропейських Студій (м. Варшава). Відповідно до документа, щороку до кінця червня Експертна комісія Фонду обирає 15 обдарованих студентів Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, яким з метою підтримки їх подальшої наукової активності, розширення здобутих знань призначається грошова стипендія у розмірі 1 000 дол. США. Ще двоє студентів отримують таку ж стипендію за кращу магістерську роботу.

Визнаним трендом сучасних міжнародних відносинах є зростаючий вплив нетрадиційних компонентів дипломатичної взаємодії. У межах публічної дипломатії щоразу більше значення для відносини між державами має т. зв. «наукова дипломатія». Керівництво Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника чітко усвідомлює значущість налагодження міжнародних відносин через співробітництво науковців України та Республіки Польща, долучення до науково-експертної підтримки держав у контексті ухвалення рішень, що стосуються міждержавної сфери, сприяння налагодженню контактів між представниками майбутніх інтелектуальних та політичних еліт обох держав. Практичним втіленням відповідного розуміння є співпраця з польськими вишами у межах

будівництва Міжнародного наукового центру «Обсерваторія», Міжнародного центру зустрічей студентської молоді України і Республіки Польща, проведення відомих далеко за межами України «яремчанських» зустрічей, англомовних конференцій для молодих науковців, реалізація понад 10 програм подвійних дипломів та багатьох інших ініціатив.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-16

Ольга Морозова

Розділ 16

Проблема міграції українських науковців за кордон під час російської агресії та польсько-українська солідарність

Воєнна агресія Росії на Україну докорінно змінила не тільки усталену картину Європи та міжнародних відносин, а й призвела до масової міграції українських науковців за кордон. З одного боку, це можна оцінити як велику проблему для Української держави. Українські вчені отримали значно кращі умови праці в іноземних навчальних закладах порівняно з українськими. І очевидно, що значна частина інтелігенції в Україну не повернеться. З іншого – ситуацію можна розцінити як позитивну з точки зору досвіду, набутого українськими науковцями за кордоном, та активізації співпраці між українськими та закордонними науковими спільнотами. На мою думку, важливо розуміти необхідність використання обставин із максимальною користю як для української, так і для зарубіжної науки. Міграція українських науковців може стати новою точкою відліку для інтеграції української освіти в європейські науково-освітні структури. Це прискорить шлях України до Європи та Європейського Союзу (ЄС), до якого Україна впевнено крокує. А для країн Західної Європи це буде гарна нагода познайомитися з українськими колегами і збагатити європейську наукову спадщину новими досягненнями та перспективами. Польсько-українська солідарність під час війни Росії з Україною є гарним підґрунтям для розвитку добросусідських відносин українців і поляків.

Повномасштабний воєнний напад Росії на Україну 24 лютого 2022 р. не тільки докорінно змінив усталену картину Європи та міжнародних відносин, а й призвів до масової міграції

українців[1]. Таких масштабів кризи не було зафіксовано з часів Другої світової війни. На листопад 2022 р. у Європі було зареєстровано понад 7,6 млн біженців із України. У межах країни внутрішньо переміщеними особами вважалися 6,2 млн українців[2]. На початок 2023 р. ці цифри змінилися: станом на 3 січня 2023 р. у Європі для тимчасового захисту зареєстровано 7,9 млн українців. У національних програмах тимчасового захисту та підтримки взяло участь 4,9 млн українських біженців. Усього від кінця лютого 2022 р. із України до сусідніх країн виїхало понад 17 млн осіб, повернулося в Україну орієнтовно 9,2 млн переселенців[3]. Важливо зауважити, що українці, які виїхали до ЄС через війну, офіційно не є «біженцями». У країнах ЄС діє механізм тимчасового захисту, що є абсолютно іншим юридичним статусом. Однак у Європі термін «біженець» щодо українців, які залишили Україну в результаті повномасштабного російського вторгнення, є доволі популярним.

Найбільше українських біженців прийняла Польща. Лише за перші 11 місяців війни з України до Польщі в'їхало понад 8 млн людей. Із них 1,5 млн осіб обрали Польщу як країну свого тимчасового захисту[4] (наприкінці 2023 р. ця цифра скоротилася до майже мільйона). Саме у Польщі та сусідній із нею Німеччині, за даними Міністерства закордонних справ України, на початку 2024 р. перебувало найбільше українців[5].

---

1 Авторка завдячує Центру Юліуша Мєрошевського (м. Варшава, Польща) за підтримку українських учених під час російської агресії в Україні та за надану фінансову допомогу на реалізацію наукових досліджень.

Детальніше на цю тему в статті: Морозова О. Російська агресія в Україні й проблема українських біженців: гуманітарний аспект (на прикладі допомоги Українцям у Польщі*). Wojna na Ukrainie a polsko-ukraińskie partnerstwo strategiczne. Analizę – refleksje – kalendarium* / pod red. S. Stępnia. Warszawa; Przemyśl. 2023. C. 165–184.

2 Гаррісон Л., Кондратенко Д., Коренькова К. Шляхи підтримки та посилення місцевої гуманітарної діяльності в Україні. Аналітична студія. Ініційовано Комітетом з надзвичайних ситуацій (DEC) для збору інформацій з фокусом на Україні. 2022. URL: https://www.dec.org.uk/sites/default/files/media/document/2023-01/DEC Ukraine Appeal localisation scoping paper UKR.pdf (дата звернення: 26.10.2023).

3 В ООН назвали кількість українських біженців у Європі. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/01/05/novyna/suspilstvo/oon-nazvaly-kilkist-ukrayinskyx-bizhenczіv-yevropi (дата звернення: 26.10.2023).

4 Там само.

5 Кількість українців та їх міграція за кордон через війну. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3732355-kilkist-ukrainciv-ta-ih-migracia-za-kordon-cerez-vijnu.html (дата звернення: 01.11.23).

Серйозним викликом для Української держави став виїзд поза межі країни вітчизняних вчених. За даними Міністерства науки і освіти України, у 2021 р. в Україні працювало 60 тис. дослідників та 35 тис. допоміжного персоналу[6]. За приблизними підрахунками, згідно з даними Міністерства освіти і науки України, із них за кордоном у 2024 р. працює приблизно 5 000 науковців[7].

Відповідно до досліджень Ради молодих вчених (дорадча організація при Міністерстві освіти і науки України, яка захищає інтереси молодих науковців в Україні), більшість українських учених, які виїхали з України через війну, наразі працюють у Польщі (27,3 %) та Німеччині (22,1 %). Помітна присутність українських дослідників у Чехії (8,1 %), Австрії (5 %), Швейцарії (5,2 %), Великобританії (3,5 %) та Франції (3,2 %)[8]. З одного боку, це можна оцінити як велику проблему для України. Українські науковці отримали значно кращі умови праці в іноземних навчальних закладах порівняно з українськими. І очевидно, що значна частина інтелігенції в Україну не повернеться. Це добре розуміють і представники Міністерства освіти і науки України, застосовуючи не завжди раціональні методи повернення українських науковців на Батьківщину. Але, з іншого боку, ситуацію можна оцінити як позитивну з огляду на досвід, набутий українськими науковцями за кордоном, та інтеграцію українських дослідників у західне наукове співтовариство. Цей процес є взаємовигідним як для Європи, так і для України.

Відбулася активізація співпраці між українськими та зарубіжними науковими спільнотами. Інституції та університети швидко мобілізувалися для підтримки українських досліджень на всіх рівнях. Українські вчені отримали можливість продовжити свою наукову роботу в країнах, де вони тимчасово проживають. Перспектива проведення наукових пошуків у Європі створює нові можливості для українських вчених. Вони можуть представити європейській

---

6 Maryl M., Jaroszewicz M., Degtiarova I., Polishchuk Y., Pachocka M., Wnuk M. Beyond Resilience: Professional Challenges, Preferences, and Plans of Ukrainian Researches Abroad. Science For Ukraine Survey Report. Warsaw, 1, December 2022. URL: https://zenodo.org/record/7380509 (дата звернення: 25.07.2023).

7 Polishchuk Y., Lyman I., Chugaievska S. The «Ukrainian science diaspora» initiative in the wartime. *Problems and Perspectives in Manadement.* 2023. Vol. 21. Issue 2. P. 153–161 (дата звернення: 25.07.2023).

8 Maryl M., Jaroszewicz M., Degtiarova I., Polishchuk Y., Pachocka M., Wnuk M. Beyond Resilience…

науковій спільноті як свої наукові результати, так і досягнення української науки, які раніше з різних причин були невідомі на Заході. І найголовнішою причиною був мовний бар'єр. Українські дослідники можуть знайомитися зі своїми колегами з багатьох країн світу, ділитися ідеями, долучатися до багатьох проєктів, конференцій, семінарів, дискусій та інших важливих сфер наукового дискурсу. Цим процесам сприяє розвиток дослідницьких мереж.

Глибоко пройнялася українською проблемою польська наукова спільнота. Українським вченим було запропоновано не тільки робочі місця у закладах вищої освіти (ЗВО), а й безліч іншої допомоги (безкоштовні курси вивчення польської мови, допомога з перекладом документів, житлом, одягом, психологічна й юридична допомога тощо). Українські студенти мають можливість безкоштовного навчання у польських закладах освіти та претендувати на стипендії. На період війни в Україні українці, що перебувають на території Республіка Польща, були зрівняні у правах із польським населенням[9]. «У певному сенсі кожному, хто хоче почати нове життя в Польщі, пропонується приваблива можливість отримати нову освіту», – констатує історик Ельжбета Квєчінська з Варшавського університету[10].

У Польщі набула поширення українська мова й історія України. На офіційних сторінках польських ЗВО можна знайти не лише інформацію про солідарність із Україною та українцями, допомогу студентам і науковцям із України, а й про новостворені центри вивчення історії України. Так, доктор Е. Квєчінська почала викладати історію України для поляків польською мовою, а історію України та Польщі для українських студентів-біженців – українською. Було започатковано секцію з історії України для студентів історичного факультету, проводяться міжвузівські лінгвістичні семінари[11]. Активно функціонувала кафедра українознавства. «Проведення занять українською мовою на нашому факультеті

9 Морозова О. Російська агресія в Україні... С. 165–184.

10 Interview with Elżbieta Kwiecińska: «I hope that Ukrainians will encourage new voices in Poland». 2022. November. URL: https://ukrainian-studies.ca/2022/11/23/interview-with-elzbieta-kwiecinska-i-hope-that-ukrainians-will-encourage-new-voices-in-poland/?fbclid=IwAR0-zGJ_k0jIhjzcsBPhwYnx9fjFwgOSpmrPfODWGHYc-4fFkrrIMaXqbuI (дата звернення: 5.05.2023).

11 Ibid.

стало визначальною віхою, якщо не ключовою, для Варшавського університету, що є найавторитетнішим у країні. …Перед вторгненням це було важко уявити: єдиною іноземною мовою навчання була англійська», – запевняє Е. Квєчінська[12].

Науковиця не лише досліджувала та популяризувала українську мову, історію та культуру в Польщі. Дослідниця також проводила активну волонтерську діяльність, націлену на допомогу українцям у війні з російським агресором. Із перших днів повномасштабного вторгнення Росії в Україну в 2022 р. Е. Квєчинська займалася збором коштів для купівлі захисного спорядження для українських солдат, супроводжувала вантажі із Західної Європи та США в Україну, зберігала армійське спорядження у своїй квартирі чи в підвалі, приймала переселенців у своєму житлі та допомагала перекладати з польської чи англійської на українську чи російську. «Цікавим досвідом для мене, як і для багатьох інших поляків, було використання та розширення наших особистих мереж для допомоги українцям. Я, наприклад, не воджу, тому доводилося просити друзів або маму перевозити мігрантів і біженців з однієї точки в іншу. Якщо в моїй квартирі не було місця, щоб прихистити людей, я мала просити когось іншого. Хтось із поляків готував чай та бутерброди, хтось купував одяг та їжу, хтось зустрічав українців, які приїжджали групами потягами, а хтось допомагав адаптуватися на новому місці. Вражаюча кількість поляків об'єднала свої зусилля та волонтерила з лютого по травень чи червень», – згадувала вчена[13].

Ельжбета Квєчінська зазначала, що з весни 2022 р. вона й багато її друзів вирішили спеціалізуватися на конкретних завданнях. Наприклад, Олексій Руденко, який свого часу жив під її дахом, створив свою громадську організацію Stand with Ukraine і почав постачати українській армії засоби захисту – сотні одиниць. Доктор Е. Квєчінська три місяці працювала в громадській організації та перекладала документи для українців про те, як їм влаштувати своє життя в Польщі. Історикиня намагалася допомагати різним людям, які потребують допомоги: мігрантам із ромським корінням, представникам ЛГБТК+ спільнот, мамам із дітьми та іншим. Вони терміново вимагали інформацію про те, як вступити до школи чи

12 Ibid.
13 Ibid.

університету, подати документи на медичну допомогу, отримати державну реєстрацію чи фінансову підтримку від уряду[14].

Подібну солідарність із українцями проводили вчені й інших освітніх та наукових закладів. Наприклад, на базі Університету ім. А. Міцкевича в Познані українська дослідниця з Дніпра Світлана Зимницька, у межах програми допомоги українським ученим, почала викладати курс історії України. Авторка статті Ольга Морозова, перебуваючи на стипендіальній програмі в зазначеному вище університеті в Познані, реалізувала науковий проєкт, спільно з професором Інституту історії проф. Мареком Міколайчиком, результатом якого стало написання монографії «Pierwsze lata II Rzeczypospolitej w świetle dokumentów i relacji przedstawicieli państw zachodnich» («Перші роки II Речі Посполитої у світлі документів та спогадів представників західних держав», друк книжки заплановано на 2024 р.). Праця українських і польських вчених над спільними проєктами не лише приносить користь науці, розвиває міждержавний науковий діалог, а й створює платформу для інтеграції українських вчених у європейський науковий простір. У цьому сенсі співпраця з польськими колегами – це доволі ефективний спосіб ознайомитися зі специфікою європейської освіти та науки, поділитися своїми напрацюваннями й ефективно використати набутий досвід, яким польські вчені щедро діляться. «Допомагати Україні – наш людський обов'язок», – каже професор М. Міколайчик. «Як і більшість громадян Польщі, я також вважаю, що наш моральний обов'язок – допомагати Україні в гуманітарному й мілітарному напрямках. Бо українці воюють і за нашу свободу»[15]. На думку вченого, інтеграцію українців у Польщі пришвидшили такі чинники, як: підтримка їх близьких, які до війни працювали у Польщі, подібність польської мови до української, професійні зв'язки між українцями та поляками тощо[16].

У Ягеллонському університеті, окрім активної волонтерської діяльності у напрямку підтримки українців, було започатковано

14 Ibid.

15 Польський історик Марек Міколайчик: «Допомагати Україні – наш людський обов'язок». *Южная правда*. 2023. 3 лютого. URL: http://www.up.mk.ua/mainpage/show_item/102649?fbclid=IwAR35Ve5PEEPKNIcKHLYhvjf_MQrd2A_Ch0pRxv3EPQrU-aJKfSIJssKs4NBk (дата звернення: 11.05.2023).

16 Ibid.

низку стипендіальних програм і конкурсів для українських вчених. Так, авторка цієї статті завдяки конкурсу в рамах програми «Ініціатива досконалості – дослідницька інституція» («Inicjatywa doskonałości – Uczelnia badawcza») отримала можливість працювати у цьому закладі протягом 2022–2023 рр. За рік активної співпраці з колегами з Інституту історії вдалося реалізувати серйозні українсько-польські проєкти, серед яких: організація Міжнародного студентського семінару «Щоденне життя молоді під час війни» (18 квітня 2023 р.) за участю польських та українських студентів й викладачів, Міжнародної наукової конференції на тему «Волонтерство під час війни» (12 червня 2023 р.) тощо. Порушення актуальних питань сучасної історії, живе спілкування зі свідками й учасниками подій, налагодження контактів та розвиток міжнародної співпраці, подальші спільні плани та проєкти – це те позитивне, що активізувала міграція українських науковців за кордон, і те, що можна використовувати на користь української науки.

Окрім того, в Ягеллонському університеті діяло відділення польсько-українських студій на факультеті політології та міжнародних відносин. Науковці не лише досліджували українську мову та культуру, а й активно популяризували українське питання, стимулювали студентів до пізнання історії України. Так, 13 червня 2023 р. під час виголошення лекцій запрошеними професорами була прочитана лекція української професорки Наталії Старченко з Інституту української історіографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України на тему «Знайти Україну в Речі Посполитій 1569–1648»[17]. Робота українських вчених у закордонних ЗВО не лише актуалізувала українське питання у світі, а й допомагала розвіяти міфи й стереотипи, що століттями популяризувалися й нав'язувалися.

У Вроцлавському університеті в річницю початку українсько-російської війни за сприяння кафедри європейських студій започатковано цикл лекцій із важливих соціальних, політичних і філософських проблем сучасної Європи та світу. Перша дискусія була присвячена російсько-українській війні. Учасники аналізували цивілізаційну основу Росії, основи її ідентичності, історію

17 Zaklad Studiów Polsko-Ukraińskich. URL: https://ukrainoznawstwo.uj.edu.pl/ (дата звернення: 11.05.2023).

та політичні амбіції. Особливу увагу було приділено висвітленню специфіки російської історії з метою кваліфікації Росії та росіян як окремої цивілізаційної реальності. Друга частина заходу була присвячена формуванню оцінки військово-політичних подій в Україні. Під час конференції також зроблено прогнози щодо майбутнього України та Росії, залучення Європи до стабілізації регіону. Дискутанти не забули про польський контекст, сигналізуючи про виклики, які постали перед Польщею та поляками внаслідок збройної агресії, що тривала[18].

Переїзд частини українських науковців до Польщі сприяв активізації спільних українсько-польських досліджень, найактуальнішою темою яких була російсько-українська війна. Науковці фіксували події цієї трагедії, збирали статистику, популяризували українську тематику в усьому світі. Позитивною для дослідження історії України в Польщі була можливість отримання фінансової підтримки для написання книжок та реалізації проєктів від польських та міжнародних фондів.

Важливе значення для дослідження російсько-української війни мала Міжнародна наукова конференція «Polska – Ukraina. Na drodze do dobrego sąsiedztwa» (Польща – Україна. На шляху до добросусідства)[19], що відбулася за ініціативи істориків Вроцлавського університету й була реалізована на базі Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві 24–26 квітня 2023 р. У заході взяли участь відомі польські та українські фахівці з українсько-польських відносин, як: Ґжеґож Ґрицюк, Маґдалєна Ґібєц, Ян Кенсик, Кароль Санойца, Ярослав Сирник, Аґнєшка Матусяк, Барбара Техманська, Ольга Гнатюк, Маріуш Коженьовський, Леонід Зашкільняк, Олег Павлишин, Владислав Верстюк, Ян Пісулінський, Мірослав Шуміло, Андрій Руккас, Ігор Срібняк, Мілана Срібняк, Владзімєж Менджецький, Ольга Морозова, Вальдемар Резмер, Ігор Ільюшин, Роман Дрозд, Володимир Комар, Вікторія Маліцька,

18 Rocznica wybuchu wojny ukraińsko-rosyjskiej. Dyskusja. URL: https://uwr.edu.pl/rocznica-wybuchu-wojny-ukrainsko-rosyjskiej-dyskusja/ (дата звернення: 23.02.2023).

19 Międzynarodowa Konferencja Naukowa «Polska – Ukraina. Na drodze do dobrego sąsiedztwa». URL: https://studium.uw.edu.pl/event/miedzynarodowa-konferencja-naukowa-polska-ukraina-na-drodze-do-dobrego-sasiedztwa/ (дата звернення: 30.07.2023).

Адам Останек, Анджей Зємба, Юрій Шаповал, Міхал Клімецький, Олег Турін, Пйотр Цихорацький, Олег Розиграєв, Микола Кучерепа, Павел Лібера, Олександр Зайцев, Андрій Руккас, Роман Лехнюк, Іван Хома, Олена Аркуша, Мар'ян Мудрий. Історики порушили теми українсько-польських відносин часів Речі Посполитої та у XIX ст., у період Національно-визвольних змагань українців (1917–1923), міжвоєнного періоду, доби незалежної України. Окрему увагу було приділено питанням освіти та науки, соціальних відносин, українсько-польському науковому діалогу, питанням еміграції українців іпроблемі української діаспори. Одне з найважливіших місць на заході посіла проблема російсько-української війни. У межах конференції відбулися також дебати Польсько-української комісії істориків щодо досліджень українсько-польських взаємовідносин 1917–1921 рр.[20].

Не менш знаковими були й польсько-українські зустрічі в Яремче (рис. 1). Черговий форум на тему українсько-польських відносин фахівці з Польщі й України відбувся 21 вересня 2023 р. Протягом кількох днів, до 24 вересня включно, науковці дискутували щодо українсько-польського стратегічного партнерства під час війни та перспектив міждержавного діалогу. Організатором події виступила фундація «Свобода та демократія», а співорганізаторами – Підкарпатський університет ім. В. Стефаника, Студіум Східної Європи Варшавського університету, Польський інститут у Києві, Південно-Східний науковий інститут в Перемишлі, Інститут політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України та редакція газети «Nowy Kurier Galicki». Фінансову підтримку заходу надала Канцелярія голови Ради міністрів Польщі у рамах конкурсу «Полонія та поляки за кордоном 2023». Офіційно конференцію відкрив ректор Прикарпатського університету ім. В. Стефаника проф. Ігор Цепенда, директор Студіуму Східної Європи Варшавського університету Ян Маліцький та віцепрезидент фундації «Свобода та демократія» Мацей Данцевич. Учасників привітали: генеральний консул республіки Польща у Львові Еліза Дзвонкевич, директор

20 Międzynarodowa Konferencja Naukowa «Polska – Ukraina. Na drodze do dobrego sąsiedztwa. URL: https://www.youtube.com/live/0LtYRImpXZQ?feature=share (дата звернення: 30.07.2023); Międzynarodowa Konferencja Naukowa «Polska – Ukraina. Na drodze do dobrego sąsiedztwa». URL: https://www.youtube.com/live/2EQP-GhjomS4?feature=share (дата звернення: 30.07.2023).

Рис. 1. Польсько-українська зустріч у Яремче (21–24.09.2023 р.).
Фото: Ольга Морозова

Польського інституту в Києві Роберт Чижевський та редактор журналу «Nowy Kurier Galicki» Константин Чавага.

Дискусія проходила у межах секцій:

І. Польща та Україна: сучасні відносини в тіні Варшавської угоди і Договору між Республікою Польща та Україною про добросусідство, дружні відносини і співробітництво (модератори: Богдан Гудь та Пшемислав Журавський він же Граєвський; учасники: Маркіян Мальський, Олександр Моцик, Микола Ярмолюк, Яцек Ключковський).

ІІ. Європейські та євроатлантичні прагнення України: переваги та недоліки в контексті російсько-української війни (модератори: Анджей Шептицький і Микола Дорошко; учасники: Богуміла Бердиховська, Анджей Клімчак, Пшемислав Журавський він же Grajewski, Юрій Теміров, Сергій Федуняк).

ІІІ. Військова допомога Польщі та Заходу Україні: належна відповідь на загрози безпеці на регіональному та глобальному рівнях (модератори: проф. Григорій Перепелиця, полковник Тадеуш Кшонстек; учасники: Юрій Ніколаєць, Міхал Клімецький, Микола Литвин, Марцін Стшелец).

ІV. Гуманітарний вимір війни в Україні: допомога біженцям (модератори: Богуміла Бердиховська, Віталій Макар; учасники: Ольга Морозова, Віталій Костицький, Станіслав Стемпєнь, Анджей Шептицький).

V. Відбудова України: виклики, перспективи, напрямки (модератори: Віктор Борщевський, посол Яцек Ключковський; учасники: Максим Остапенко, Антоній З. Камінський, Євген Сінкевич).

VI. Майбутнє польсько-української співпраці (модератор: Матеуш Бялас; учасники: Гжегож Демель, Ігор Гурак, Дмитро Шеренговський)[21].

Доцільно наголосити на важливості міжнародних конференцій з історії України. Українські та польські науковці обговорюють найскладніші теми спільної історії, що дає надію на примирення історичних непорозумінь між поляками та українцями найближчим часом. Серед останніх подій у Польщі – міжнародна наукова конференція «Нова перспектива – українська історична освіта» (Варшавський університет, 31 січня 2023 р.)[22].

11–12 квітня 2024 р. на базі цього ж Варшавського університету відбувся не менш важливий захід – міжнародна наукова конференція «Польсько-українські взаємини в умовах російської агресії проти України: історичні та сучасні контексти». Ініціаторкою з'їзду стала професорка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету О. Морозова, яка одночасно є науковою дослідницею кафедри архівістики, дидактики та історії історіографії Варшавського університету. Метою заходу є рефлексія про умови нападу Росії на Україну та його значення для польсько-українських відносин у суспільному та науковому аспектах. Організатор конференції – Історичний факультет Варшавського університету. Співорганізатори – Факультет політичних наук та журналістики Університету ім. А. Міцкевича в Познані та Навчально-науковий інститут міжнародних відносин, історії та філософії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Подія відбулася за співучасті Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Інституту українознавства ім. І Крип'якевича НАН України та Музею польських дітей-жертв тоталітаризму в Лодзі. Відбувалася

21 Luboniewicz L., Stępień S. Polsko-Ukraińskie spotkania w Jaremczu. *Wojna na Ukrainie a polsko-ukraińskie partnerstwo strategiczne. Analizę – refleksje – kalendarium* /pod red. S. Stępnia. Warszawa; Przemyśl, 2023. S. 12–14.

22 Konferencja «Nowa perspektywa – ukraińska edukacja historyczna». URL: https://historia.uw.edu.pl/konferencja-nowa-perspektywa-ukrainska-edukacja-historyczna/ (дата звернення: 30.07.2023).

робота в межах таких дискусійних панелей: 1. Польсько-українські взаємини протягом століть: інтерпретації з минулого та сьогодення. 2. Дослідження польсько-українських відносин у Польщі й Україні до початку повномасштабної російсько-української війни 24 лютого 2022 р. 3. Польсько-українські взаємини після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну: роль Польщі та поляків в організації гуманітарної допомоги Україні; польсько-українська наукова співпраця й обмін студентами під час війни; зміни у взаємному сприйнятті поляків в Україні та українців у Польщі під впливом війни Росії з Україною. 4. Документування російської агресії та російських військових злочинів в Україні. 5. Історичні дослідження у контексті російської агресії: можливості співпраці польських та українських науковців[23].

Як бачимо, міграція українських вчених за кордон у результаті російсько-української війни полегшила процес взаємодії українських науковців та активізувала проведення спільних заходів українських та закордонних вчених. Останнім часом у Польщі зросла кількість наукових журналів, присвячених історії України. Так, у Варшавському університеті започатковано видання «Studia Ukrainica Varsoviensia». Журнал видається на базі кафедри українознавства. Журнал присвячений актуальним проблемам України та українців, української мови та культури. «Studia Ucraineniса Varsoviensia» – платформа для інтеграції українознавства і діяльності наукових центрів, форум для обміну науковими думками вчених із Польщі, України та інших європейських країн[24].

Активізація українсько-польської співпраці збільшує можливості і для українських та польських студентів. Започаткування програм подвійного дипломування між університетами (наприклад, вже другий рік функціонує можливість для студентів Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького отримати другий диплом зі спеціальності «Public history» на базі Поморського університету в Слупську), розвиток контактів у межах програми Erasmus+, залученння студентів до спільних ґрантів та проєктів надає додаткові шанси на самореалізацію. Польські студенти

23 Konferencja «Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę». URL: historia.uw.edu.pl (дата звернення: 7.03.2024).

24 Studia Ukrainica Varsoviensia. URL: https://studiauavar.pl/resources/html/articlesList?issueId=14414 (дата звернення: 30.07.2023).

мають можливість більше дізнатися про історію України й українців. У межах програми Erasmus+, яка передбачає дослідження в Україні, для польської молоді заплановане односеместрове перебування в одному з українських університетів (на жаль, наразі це неможливо). Це дає можливість молодим дослідникам зрозуміти менталітет і культуру українців, що важливо для їх подальшого наукового розвитку.

Українські та польські інституції підписували меморандуми про співпрацю, зокрема щодо обмінів студентами та науковцями, розробок спільних проєктів та дослідницьких робіт. Така співпраця відіграє важливу роль у підтримці української освіти в цей кризовий період. Тенденція у напрямку пізнання України та українців, їх історії та культури, безумовно, матиме добрі результати для розвитку української та польської науки, а також для українсько-польських відносин у майбутньому. На думку Е. Квєчінської, «Українці стануть новим голосом у Польщі»[25].

Російсько-українська війна та перебування великої чисельності українських біженців за кордоном, зокрема вчених, стимулювало й процес дослідження цього явища. Ельжбета Квєчінська відзначила зростання інтересу до вивчення самого феномену російсько-української війни та його людського компоненту, зокрема серед академічного середовища. Історикиня згадувала проєкт «Testimonies from the War», у якому вона брала участь. Проєкт об'єднував дослідників із Польської академії наук, львівського Центру міської історії, Люксембурзького центру сучасної та цифрової історії, Університету св. Ендрю в Шотландії та інших установ. За допомогою професійних навиків, зокрема мовних, учасники творили архів усної історії про українців, які втекли від війни до Польщі. Спочатку було опитано українських біженців, що перебувають у Варшаві, але згодом була охоплена аудиторія і з інших місцевостей. Історики сподіваються, що зібрані інтерв'ю допоможуть майбутнім дослідникам краще зрозуміти вплив війни на життя людей[26].

Центр Студій Східної Європи Варшавського університету та міграційна платформа «EWL» комплексно дослідили особливості середовища українських біженців влітку 2022 р. Було встановлено,

25 Interview with Elżbieta Kwiecińska…

26 Ibid.

що головними чинниками переїзду українців до Польщі стали: культурна близькість держав (36 %), наявність друзів (24 %) і представників родин (24 %). Серед опитаних переважали особи з вищою освітою (61 %); більшість працювала у секторі послуг і торгівлі (27 %), немало було висококваліфікованих спеціалістів (27 %) та освітян (15 %). Третина респондентів планувала залишитися після війни у Польщі, частина прагнула невдовзі виїхати до Німеччини, США, Великобританії, Швеції. Найновіші дослідження польських соціологів, які було проведено влітку 2023 р., засвідчили, що більшість біженців можуть повернутися в Україну, коли їхня країна дістане реальну перспективу членства в НАТО (Організáція Північноатлантúчного дóговóру) (60 %) і ЄС (55 %)[27].

На думку Миколи Литвина, російська агресія дала поштовх польським дослідникам по-новому інтерпретувати українсько-польські міждержавні й міжнаціональні відносини, зокрема геополітику сучасної російської війни проти України. Водночас спільна загроза призупинила публічні дискусії щодо гострих українсько-польських історичних проблем[28].

Польські колеги також долучалися й до збереження української національної пам'яті, яку зумовила російсько-українська війна. Продовжуючи політику Російської імперії, Радянської Росії та Радянського Союзу, російський агресор знищує українські архіви та музеї, вивозить культурні пам'ятки та архівні джерела до Росії[29]. Співпраця українців із польськими партнерами дає можливість зберегти цінні для українців документи. Так, на базі Торунського університету реалізовувався грант, у межах якого українська сторона отримала сучасне обладнання для зберігання архівних документів, а також реалізовано проєкт тимчасового зберігання вихідних матеріалів з України в закладах Польщі. У критичний для України

27 Литвин М., Хахула Л. Особливості військово-політичної співпраці України і Польщі у період розгортання повномасштабної російської агресії. Wojna na Ukrainie a polsko-ukraińskie partnerstwo strategiczne. Analizę – refleksje – kalendarium / pod red. S. Stępnia. Warszawa; Przemyśl, 2023. С. 136.

28 Ibid.

29 Sinkevych E., Morozova O. The problem of restitution of cultural heritage: interaction between Ukraine and Poland. *Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi.* 2021. T. 15. Z. 4; The Studies into the History of the Book and Book Collections. 2021. Vol. 15. No 4. P. 535–548; Окупанти знищили архівні документи СБУ про радянські репресії проти українців. URL: https://zaxid.net/news/ (дата звернення: 13.05.23).

період частина цінних музейних експонатів та архівних документів тимчасово зберігалися в Польщі. Сусіди допомагали Україні із діджиталізацією документів. У межах співпраці Міністерства культури та національної спадщини (МКІП) Польщі, Solidarity Fund PL та Міністерства культури та інформаційної політики України в 2022 р. було розпочато проєкт «Впровадження електронної системи реєстру Музейного фонду України». Відповідний меморандум про співпрацю було підписано Фондом міжнародної солідарності та МКІП. «Реалізація цього проекту дозволить розуміти статус та місцезнаходження кожного об'єкту, зробить автоматизованою підготовку документів для переміщення, створить інтероперабельність з іншими реєстрами держави та європейськими культурними спільнотами. Працюємо задля збереження нашої спадщини», – наголосив тогочасний міністр культури та інформаційної політик України Олександр Ткаченко[30].

Отже, інтеграція українських дослідників у європейську науку сприятиме розширенню горизонту дослідження східноєвропейської тематики та популяризації українського питання. Для подальшої відбудови та розвитку України вкрай важливо підтримувати контакти з українською науковою діаспорою. На мою думку, важливо розуміти необхідність використання ситуації з максимальною користю як для української, так і для зарубіжної науки. Міграція українських науковців може стати новою точкою відліку для інтеграції української освіти в європейські науково-освітні структури. Це прискорить шлях України до Європи та Європейського Союзу, до якого Україна впевнено крокує. Для країн Західної Європи це буде нагода познайомитися з українськими колегами та збагатити європейську наукову спадщину новими досягненнями та перспективами.

30 Міністерство культури Польщі допоможе у діджиталізації музейних фондів України. URL: https://armyinform.com.ua/2023/01/29/ministerstvo-kultury-polshhi-dopomozhe-u-didzhytalizacziyi-muzejnyh-fondiv-ukrayiny/ (дата звернення: 30.02.23).

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-17

Юлія Шелеп

Розділ 17

«Від мовчати, не можу говорити, до – ніхто крім нас, про цю війну не розповість»: виклики та можливості в досвідах українських біженок у Польщі

Наративи та методологія документування новітньої російської агресії. Євромайдан та вибух російсько-української війни не лише відкрили нову сторінку в історії України, а й вплинули на історієписання; відтак можна говорити про нову роль усної історії, як в академічному, так і суспільному житті. Саме усна історія від початку революційних подій стала методом фіксації розповідей учасників Євромайдану, потім воїнів Антитерористичної операції (АТО), Операції Об'єднаних сил (ООС), пізніше волонтерів та переселенців із тимчасово окупованих територій. Вказана проблема частково відображена Українським інститутом національної пам'яті, який ініціював кілька усноісторичних проєктів та видав понад 10 томів спогадів[1].

Сучасна війна є екзистенційною для України, бо трансформаційні зміни, які зараз відбуваються в українському суспільстві, характеризуються соціально-структурними перетвореннями, формуванням нових верств, груп, зміною їх місця в існуючій системі та зміною соціальної ідентифікації. Інформація та комунікація відіграють важливу роль у будь-якому конфлікті, а використання дезінформації та дезорієнтації у конфліктах може створити певні переваги для сторін конфлікту. Російська Федерація користується цими методами, здійснюючи як зовнішню, так і внутрішню політику з метою маніпулювання громадською думкою.

Від 2014 р. в Україні з'явилося мільйони внутрішньо переміщених осіб, які, шукаючи прилисток у безпечних регіонах, покинули

1 Архів усної історії. Платформа Українського інституту національної пам'яті: https://ui.uinp.gov.ua/uk/admin/archive

свої домівки. Водночас агресивні дії російських військових під час повномасштабного вторгнення у 2022 р. на територію України, масові обстріли цивільної інфраструктури та житлових будинків спонукали мільйони громадян України до вимушеної міграції за кордон. Таке вимушене переміщення стало однією з практик виживання, бо потрібно не просто знайти місце перебування, а нове житло, нові контакти, інтегруватись до нового середовища. Повномасштабне вторгнення змінило і самі потоки переселенців, якщо спершу люди обирали місця поблизу міст їх колишнього проживання, то зараз їдуть або на захід країни, або за кордон.

Однією з країн, яка прийняла біженців з України, стала Польща. Хоча на сьогодні точно не можна порахувати кількість людей, що покинули територію України, офіційно в Україні зареєстровано 4,7 млн внутрішньо переміщених осіб. Понад 14,5 млн українців виїхали після 24 лютого, а приблизно 11,7 млн – в'їхали до країн Євросоюзу. До Польщі від початку повномасштабної війни Росії проти України виїхали трохи більше 8 млн українців, а повернулися – 6,2 млн[2]. За даними Євростату, на кінець квітня 2023 р. 3,96 млн осіб, які залишили Україну через війну, мають статус тимчасового захисту в країнах Європейського Союзу: 98 % із них – громадяни України[3].

Центр міграційних досліджень Варшавського університету, аналізуючи приріст населення міст Польщі після березня 2022 р., стверджує, що потік мігрантів істотно збільшився: наприклад, у м. Жешув він становив 53 %, у Варшаві – 15 %[4]. Загалом цей міграційний потік вважається одним із найбільших і найшвидших міграційних переміщень після Другої світової війни.

Сьогодні ми вже маємо декілька спроб наукових досліджень автографічних наративів про війну в українському науковому дискурсі, серед них: «Війна, наука та емоції: (не)нові концепції та

2 Ukraine Refugee Situation. URL: https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine

3 Бриль Р. Майже чотири мільйони українців мають статус тимчасового захисту в Європі. URL: https://biz.liga.net/ua/ekonomika/all/novosti/pochti-chetyre-milliona-ukraintsev-imeyut-status-vremennoy-zaschity-v-es-evrostat

4 Wojdat M., Cywiński P. Miejska Gościnność: wielki wzrost, wyzwania i szanse. Raport o uhodźcah z Ukrainy w największych Polskich miastach. 2022. 26 kwietnia. S. 12. URL: https://metropolie.pl/fileadmin/user_upload/UMP_raport_Ukraina_20220429_final.pdf?fbclid=IwAR1GLX0Z2tY8wUeJEB6GQ6mLhcu2zet9tJV3pVJcMCSzvgM1WLcw2ooOuhg.

підходи»[5], що включає дослідження методології наративів свідків війни. Катерина Рознер розглядає на рацію «як людську здатність організовувати події та дії в комплексні, значущі структури, які розвиваються з часом»[6], як наслідок розповідь створює відчуття причетності та зв'язку. Аналізуючи наративні дані, Ейпріл Тріз та Джоні Кенінг Келлас визначають дві основні функції розповідей: допомога людям осмислити важкий досвід та можливість зрозуміти, як людина сприймає світ[7]. У контексті автобіографічних інтерв'ю можна виділити емоційні реакції та почуття респондента. Специфіка автобіографічної оповіді формується на основі двох акторів: індивідуального досвіду та культурної традиції[8], відтак специфіка автобіографічної оповіді буде залежати від того, хто є оповідачем.

Сьогодні історії українців про війну, про те, як вона переживається різними групами населення, активно записуються, публікуються самозаписи, створені навіть окремі сайти, де публікуються персональні наративи про досвіди війни. Це, зокрема, проєкт «Словник війни», започаткований Остапом Сливінським, який повинен зафіксувати і зберегти свідчення очевидців про війну[9]. Мета проєкту «War Stories»[10] – зібрати історії людей, які пройшли чи проходять війну. Збір та накопичення історій війни очевидців «з перших уст» повинен показати світові тай самим українцям усі ті страждання та емоції, через які проходять звичайні люди. Це дасть змогу, на думку організаторів проєкту, передусім вплинути на колективну свідомість українців, формувати національну ідентичність, обірвати зв'язки з державою агресором. Ідеологічні та гуманістичні цілі переслідує проєкт «Моя Війна»[11], коли будь-хто з українців

5 Круглий стіл: «Війна, наука та емоції: (не) нові концепції та підходи». 2023. 10 лютого. URL: http://history.org.ua/uk/post/47805

6 Rosner K. Narracja, tożsamość i czas. Kraków: Universitas, 2003.

7 Trees A., Kellas J. «Telling Tales: Enacting Family Relationships in Joint Storytelling about Difficult Family Experiences». *Western Journal of Communication.* 2009. Iss. 73(1). P. 91–111.

8 Schmid W. Narratology: An Introduction. Berlin; New York: Walter de Gruyter. GmbH & Co, 2010.

9 Сливинський О. Словник війни: короткі історії українського спротиву. URL: https://pen.org.ua/slovnyk-vijny-korotki-istoriyi-ukrayinskogo-sprotyvu

10 War. Stories from Ukraine. URL: https://warstories.org.ua/

11 «Моя війна» проєкт реалізований за підтримки Міністерства культури та інформаційної політики України. URL: https://mywar.mkip.gov.ua/

може залишити свою історію на цьому сайті, мета якого – розповісти світові про цинічну війну, яку Росія веде в Україні. У проєкті «War Stories from Ukraine»[12] зібрані десятки історій людей з України, які переживають війну: безпосередніх учасників подій, а також біженців, внутрішньо переміщених осіб, мешканців тилу тощо. Команда проєкту перекладає персональні наративи на 14 іноземних мов і націлена передусім на іноземну аудиторію. У Національній історичній бібліотеці України розпочато укладання адрес вебресурсів матеріалів медійних джерел за хронологією дат подій, у яких містяться свідчення українців про пережите в умовах війни[13]. Сайт під назвою «Моя історія війни в Україні» містить автобіографічні оповіді українців про пережитий ними досвід війни. Кожен користувач інтернету може прочитати історії інших людей, а також додати свою розповідь. Для користувачів вміщена коротка відеоінструкція про те, як зареєструватися на сайті та ідентифікувати себе через профіль у соціальних мережах. У полі, де можна розмістити розповідь про себе, є тільки одне речення: «Залиште свою історію». Також можна додати своє фото, посилання на відео, обрати дату події. Більшість користувачів подають свої фото або фото своєї родини[14]. Мета усіх цих проєктів зі збору свідчень війни – зафіксувати, зберегти показати усьому світові досвід людей, які проживають війну. Такі публікації ставлять перед собою швидше соціальні, політичні, гуманітарні, а не наукові цілі. Відомі окремі наукові проєкти, які збирають свідчення учасників війни. Найперше доцільно відзначити міжнародний науково-документаційний проєкт «24.02.2022. 5 ранку. Свідчення війни». Започаткували проєкт дослідники Центру міської історії Європи Середньої і Східної зі Львова, їх підтримали вчені з Польщі (Інститут філології і соціології Польської Академії наук, Польське товариство усної історії), а також партнери з Люксембургу та Великої Британії[15]. Завданням проєкту є передусім документування швидкозмінюваних подій російсько-української війни, фіксація суб'єктивного досвіду її учасників. Важливою

12 Війна. Історії з України. URL: https://www.warstoriesukraine.com/?fbclid=IwAR1_RNrdLTTqXuSuzwBTrL_D6MQzZ_nOKt2ucjEs2rCE6CecKQiKC_9DKUg

13 Міста і села України. Втрати воєнного часу. URL: https://nibu.kyiv.ua/svidch_ochevyd/

14 «Моя війна»…

15 Świadectwa wojny. URL: https://swiadectwawojny2022.org/

складовою проєкту є увага до етики і методології проєктів із документування, збереження та дослідження свідчень людей, які мають досвід проживання війни. У започаткованому Музеєм Майдану проєкті з усної історії «Російсько-українська війна: голоси очевидців» є наукова мета: зберегти для історії живі спогади про російсько-українську війну, які потім можуть бути використані вченими. Проєкт включає запис історій очевидців фаховими науковцями. Записи проводилися як безпосередньо, так і в режимі онлайн[16].

Метою вказаного нарису є дослідження наративів про досвіди звичайних людей, життя яких змінила війна, спробувавши зробити акценти на структурних особливостях їх наративів. Для дослідження обрали метод відкритого наративного інтерв'ю, запропонований саме усною історією (інтерв'юер ставить респонденту одне відкрите наративне питання з проханням поділитись власним досвідом), що дає змогу досліднику не спонукати респондента до відповідей, не «контролювати» його пам'ять, оповідач сам обирає ті епізоди, що мають для нього значення.

Із початком повномасштабної війни активно обговорюється питання методологій документування, збереження, безпеки та запису усноісторичних свідчень. Зважаючи на розвиток глобальних мереж, приватні сторінки у соцмережах, публічні щоденники, люди щодня отримують безліч свідчень про війну, та чи можна їх використовувати в усних історіях? Центральним в усній історії є те, що вона є суб'єктивним досвідом окремої людини, проте респонденти швидше доносять інформацію не про власне події минулого, а радше сенси цих подій, тому важливо, з якої «відстані» і в яких моделях люди інтерпретують цей досвід.

Складність роботи з такими свідченнями – це відсутність можливості подивитись на події відсторонено, бо ми є учасниками події, вона триває зараз. Водночас існують усні свідчення та історії, фотографії, відео, щоденники тих, хто переживають війну щодня. Саме така «свіжа пам'ять» є ще більш індивідуальною, показує суто біографічні інтерпретації та осмислює власні спогади, а відтак допомагає уникнути подальшого розмивання межі між тим, що відбува-

16 Російсько-українська війна: голоси очевидців – усноісторичний проект Музею Майдану. URL: https://www.prostir.ua/?news=rosijsko-ukrajinska-vijna-holosy-ochevydtsiv- %E2%88%92-usnoistorychnyj-projekt-muzeyu-majdanu

ється довкола респондента, та його особистою правдою. Тому усні історики постають перед етичними викликами доступу до матеріалів і використання їх у різних проєктах.

Сучасна війна – одне з чи не найбільш задокументованих протистоянь у світовій історії, оскільки практично щодня відбувається фіксація свідчень різних фахівців із різних спеціальностей. Звісно, перевагою «свіжих» спогадів є їх потенціал реконструкції, дослідження та вивчення досвіду. Саме глибинні інтерв'ю дають змогу побачити внутрішні зміни, травми, почути голоси тих, хто пережив гострі моменти, рубіжні події, політичні рішення, за якими стояла звичайна, малопомітна людина.

Джерелами для цього дослідження стали інтерв'ю, опубліковані в ЗМІ та електронних часописах: «У вирі війни» в Україні модерній, «24.02 Життя після», «Свідчить Україна», «Життя війни», тексти індивідуальних постів у соцмережах. Також матеріалами для дослідження стали записи наративів про початок війни з біженцями[17], що опинилися у Польщі. Загалом було записано 23 інтерв'ю. Серед опитаних були як внутрішньо переміщені особи, так і особи, що виїхали за кордон як біженці до Польщі. Тривалість інтерв'ю – орієнтовно 1–2 години. Приблизно 90 % інтерв'ю було записано з жінками, решта – з чоловіками. Вік респондентів – від 18 до 77 років.

Із початком повномасштабного вторгнення українцям вдалось подолати чимало викликів. Однією з практик виживання стали вимушені переміщення українських громадян, як у внутрішніх кордонах держави, у пошуках безпечнішого місця проживання чи тимчасового перебування, так і поза межами держави, в інших країнах. Масовий виїзд українців у різні країни світу розпочався 24 лютого 2022 р., у той день, коли була початa повномасштабна війна. Вимушені мігранти, які опинилися на території Польщі з початком повномасштабного вторгнення, дуже відрізняються від мігрантів-заробітчан. Вимушений переїзд за кордон далекий від безтурботних очікувань проживання там. Так, люди перебувають у безпеці, їм не доводиться думати про укриття та ворожі обстріли. Проте постають інші проблеми, які вони мають вирішувати: мовні

17 Зауважу, що українки та українці, які поїхали за межі своєї країни через війну, офіційно не є «біженцями», бо механізм тимчасового захисту, що його надає ЄС, є іншим юридичним статусом. Однак цей термін став загальновживаним у Європі й стосовно українців.

та економічні, пригнічений психологічний стан, ймовірне почуття сорому, відчуття «не у своїй тарілці» тощо. Проте респонденти чітко стверджують, що хоча було страшно, проте вони не хотіли, щоб їх жаліли; вони і «біженцями» себе не називають, а поміж себе просто кажуть: «о, новоприбулі». Люди, які виїхали, не розповідають про себе з позиції жертви, що потребує допомоги, навпаки дистанціюються від соціальних виплат і за першої ж можливості готові йти працювати. Респонденти стверджують, що «тому і обрали Польщу, бо це близько, можна повернутись...». Як показує дослідження «Воєнні біженці з України. Рік у Польщі»[18] Міграційної платформи EWL, проведене разом із Центром Східноєвропейських студій Варшавського університету, 82 % українських біженців у Польщі працевлаштувалися. Багато хто є основним стабільним джерелом фінансової допомоги для близьких, які залишилися в Україні.

«Досить плакати. Повертатися додому поки не можна. Чи допоможу я сльозами родичам в Україні? Чи буду я корисна своїй країні в такому плачевному стані? Треба підійматися і рухатися далі»[19].

Переселенці з України, які опинились у Польщі з початком повномасштабного вторгнення, змогли скористатись фінансовими й соціальними гарантіями, які дають змогу до адоптації в нових умовах проживання.

«Багато моїх знайомих отримували разові соціальні виплати або оформляли виплати на дітей. За розповідями знайомих це нескладний процес. Все досить організовано та зрозуміло. У кожному такому пункті є люди, які розмовляють українською та з радістю відповідають на всі запитання та допомагають із заповненням заявок, анкет тощо. Усі виплати справді приходили і одержувачі могли їх витрачати на власний розсуд»[20].

---

18 Зимнін А. Спеціальний звіт EWL «Воєнні біженці з України. Рік у Польщі». URL: https://ewl.com.ua/%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%94%D0%BD%D0%BD%D1%96%D0%B1%D1%96%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B7%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8/

19 Інтерв'ю з п. Ларисою жителькою м. Ірпеня, Київська обл., записане у м. Познань 29 березня 2023 р. *Архів авторки.*

20 Чайка О. Майже вдома. Як українки у Польщі облаштовують своє життя. 2022. 24 липня. URL: https://focus.ua/uk/economics/522825-ukrainki-v-polshe-realnye-istorii-o-poiske-raboty-i-novo-zhizni

Водночас пережиті психотравмуючі події, пов'язані з бойовими діями, нові умови життя, інша мова, культура, цінності, незнайомі місця та багато питань, які виникають за різного роду бар'єрів, спровокували негативні особистісні проблеми вимушених переселенців. За даними дослідження, що проводилося методом безпосередніх інтерв'ю 4–13 березня 2023 р. серед довоєнних мігрантів та воєнних біженців з України, які проживають у Польщі, найбільш типовий громадянин України в Польщі – це жінка (67 %), віком 36–45 років (36 %), з Північно-Східної України, зокрема Київської області (35 %)[21]. Частка тих, хто працює, вища серед мігрантів (83 %), ніж серед біженців (71 %). Високі очікування роботодавців (37 %) та обмежена мобільність (28 %) є найбільшими проблемами, з якими стикаються громадяни України в Польщі під час пошуку роботи.

«Я вчила раніше польську, і ці знання мені дуже стали в нагоді. Роботодавцям важливо, якщо працівник володіє польською, хоча це не було конкретною вимогою. Мені все одно довелося б вивчати польську мову, бо 50 % клієнтів салону – це поляки, комунікація з ними є важливим фактором у роботі. Решта 50 % клієнтів – українці, які переїхали до Варшави ще до початку повномасштабної війни. Ну і, звичайно, з'явилися нові клієнти, які виїхали до Польщі після повномасштабного вторгнення»[22].

Чи не найбільшою проблемою людей, які приїхали до Польщі під час повномасштабної війни, є те, що вони до цього нікуди не виїжджали, не знають мов та готові братися за будь яку роботу, навіть нижче своєї кваліфікації. Українські біженці, навіть попри наявність дітей, відзначались високою мобільністю, що допомагало їм швидко втягнутися в польський ринок праці. З іншого боку, роботодавці в Польщі, призвичаєні до українських мігрантів, забезпечували їм комунікацію українською мовою, досить часто забезпечували житло і проїзд на роботу. Спершу більшість українських біженців приїхали до великих міст, натомість вакансій було більше у повітових (районних) центрах

21 Зимнін А. Довоєнні мігранти і біженці з України в Польщі: чим вони відрізняються та хто з них повернеться. URL: https://www.eurointegration.com.ua/project/2021/workineu/article10.html

22 Інтерв'ю з п. Вікторією, жителькою м. Києва, записане 18 липня 2023 р. у м. Варшава. *Архів авторки.*

Польщі, де функціонує багато підприємств у вільних економічних зонах. Біженці не були так прив'язані до місця, як мігранти з попередньої хвилі, тому вони були схильні переїжджати, коли знайдуть кращі умови.

Війна кардинально змінює життя людей, що проживають на території воюючих країн. Сам перехід від миру до війни в автобіографічних оповідях описується в категоріях лімінальності. Перше, за чим найбільше тужать мігранти у своїх розповідях, – відсутність того «свого». Їх лімінальний простір опиняється у пошуках нового «дому», часто згадують деталі особистого простору, яких тепер позбавленні: «Ми позбавленні найціннішого, що у нас було, в нас немає дому, більше не буде дому, коли ми це усвідомили в нас всередині щось зламалось, тепер ми схожі на ходяче непорозуміння…»[23].

Проте для багатьох опитаних мігрантів спогади про рідний дім стали травматичними, бо там вони бачили бомбардування, гибель близьких, і такий колись солодкий рідний дім тепер несе загрозу. Респонденти у своїх наративах часто ідеалізують свої міста, населення, їжу, побут, не до кінця сприймаючи реальність, шукають дім не у фізичному сенсі, а в розумінні того афективного емоційного змісту, яким він був наповнений. В еміграції їх лімінальний простір дому у пам'ятних речах, які привезли з собою, приготуванні автентичних страв.

«Вертатися до мого першого і найбільш коханого Дому через другий дім, Варшаву, через безліч доріг, людей і досвідів. Вертатися аби повернутися до себе маленької, бабусиної онуки в перешитій маминій сукні, в якої коси заплетені бубликами, та яка слухняно тримає бабусю за руку поки ми гуляємо тінистими алеями Гідропарку. Вертатися до спогадів, до тіней, історій і очей, які я бачу в снах»[24].

Для цих респондентів великою популярністю користуються фото та відео у соцмережах та навіть у пам'яті телефону з краєвидами міст до війни або зроблені ще за лінією зіткнення, вони поширюють їх з приписами «щоб пригадати».

---

23 Допис із фейсбуку сторінки Анни Хрипункової. URL: https://www.facebook.com/anna.khripunkova від 23.03.22 р.

24 Допис із фейсбуку сторінки Юлії Буйських URL: https://www.facebook.com/profilephp?id=100010755360102 від 26.03.23 р.

Водночас швидка зміна подій та фактів поточного часу призводить до усвідомлення неможливості «осягнути неосяжне» у режимі «тут і тепер». Ще менш всеохопною сьогодні видається справа формування усноісторичної джерельної бази, яку складають оповіді українців про особливості воєнного повсякдення та стратегії виживання в умовах війни. Цей процес ускладнюється щоденною появою незліченної кількості мікроісторій, кожна з яких заслуговує бути «озвученою» й «почутою».

Що і чому респонденти згідні оповісти про війну? Саме усноісторичне джерело постає як особистий контакт між двома (часто різними) людьми, які однаково впливають на кінцевий результат продукту. На цьому етапі важлива також і позиція інтерв'юера – вміння встановити довірливі стосунки з респондентом, бути не просто стороннім спостерігачем, а проявляти зацікавленість у розповіді респондента. Оцінюючи інтерв'юерів, респонденти самі вирішують, про що варто розповісти, а про що навпаки не повинні говорити. Варто зауважити, що респонденти хочуть говорити про війну, хочуть, щоб їх слухали, розповідають, щоб почули інші, та часто питають, чи будуть перекладені їх розповіді іншими мовами.

Сам факт вторгнення на територію суверенної незалежної держави є настільки неймовірною та непередбачуваною подією, що респонденти самі хочуть її зрозуміти, вербалізувати, пояснити емоції. У житті респондентів не було досвіду війни, вони лише знали про події Другої світової війни з книжок, розповідей очевидців, фільмів, проте раптом війна стала частиною їхнього життя, то вони хочуть поділитись цим досвідом.

«Ми чули якісь вибухи, я вийшла на вулицю і побачила червоне небо в сторону Харкова. Я почала трохи панікувати, ми одразу включили телевізор і почали шукати інформацію в інтернеті. Першою новиною було, що почалась війна. Я, чесно кажучи, не повірила, якось не хотіла сприймати, що в 21 столітті почалась війна…»[25].

Багато смислових наративів, респондентів, наголошують на абсурдності і неможливість того, що відбувається. Для респондентів події були настільки не можливими, що вони не вірили самі у те, що бачили, чи відчували:

25 Інтерв'ю з жінкою 18 років, жителькою Харківської області, записане у м. Лодзь 22 травня 2023 р. *Архів авторки.*

«У перші години, коли все почалось, ми не вірили, що це правда … що робити, як впоратись? Чи буду я спати завтра вдома? Де буде мій дім?»[26].

У своїх смислових наративах опитані наголошують, що війна – найстрашніше, що могло з ними трапитись, найжахливіша подія у їх житті.

«Навіть Друга світова війна, з усіма її руйнуваннями, виявилась не така страшна, як ця, бо ракет не було, а ракети це страшно, вберегтись від них неможливо, вони непомітні…»[27].

Для респондентів війна стала найглибшим та екстремальним досвідом, який може витримати людина, тому їх автобіографічні наративи мають стати можливістю допомоги іншим і їм самим осмислити ці події, їх пережити.

«Залишаюсь я досі тут, але почуття жахливі, ти не знаєш чи повертатись, чи залишатись, це підвішений стан, тим паче тут складна ситуація з роботою»[28].

Звістка про війну – це поворотній момент, який ділить життя людини на дві частини: «до» і «після», усвідомлюючи раптовість та незворотність подій: «Війна розділила моє життя. Ми прокинулись від вибухів … пізніше ми почали розуміти, що ці вибухи були далеко, але тоді вони були страшні, голосні і здавались дуже поруч, хоча це було в іншому кінці міста … всі говорили про валізи, але сказати, що ми були готові, ні. Ми не вірили, що це війна»[29].

Оповіді про війну настільки постійні у наративах респондентів, що вони іноді можуть не збігатися навіть із початком розповіді. Наприклад, одна з респонденток згадувала, що повністю усвідомила, про початок війни лише тоді, коли переходила кордон і уточнила у польської прикордонної варти, що не має сертифікатів про щеплення дітей, на що їй сказали: «Яка вакцинація! Війна, є війна!»[30].

---

26 Інтерв'ю з п. Оленою, жителькою м. Генічеськ, Херсонської обл., записане у м. Лодзь 23 липня 2023 р. *Архів авторки.*

27 Інтерв'ю з п. Олександром, жителем Херсонської обл.,записане у м. Лодзь 22 липня 2023 р. *Архів авторки.*

28 Інтерв'ю з п. Оленою, жителькою м. Генічеськ, Херсонської обл., записане у м. Лодзь 23 липня 2023 р. *Архів авторки.*

29 Інтерв'ю з п. Ольгою, жителькою Миколаївської обл., записане у м. Львів 29 жовтня 2022 р. *Архів авторки.*

30 Інтерв'ю з п. Іриною, жителькою Волинської обл., записане у м. Лодзь 22 жовтня 2022 р. *Архів авторки.*

Важливе значення для аналізу структури автобіографічного інтерв'ю має порядок епізодів у розповіді: пропуски, згадування деталей довоєнного минулого, роздуми, плани, стислість викладу, чи навпаки розтягнення окремих епізодів. Умовно можна визначити кілька етапів, які визначають поведінку респонденті, їх стратегію самопрезентації у наративі. Перший стосується (не) прийняття війни – від активного заперечення, а відтак пасивного спротиву й шоку від вибухів до різноманітних дієздатностей, визначених попередніми рішеннями: переїзд, організація безпекових місць. Поступово час «зависає» у повідомленнях та мобільних відстежуваннях інформації про близьких та рідних. Новим досвідом стає пристосування до різко змінених побутових та безпекових умов життя, зокрема облаштування приватних чи громадських підвальних приміщень на випадок авіаударів. Потім з'являється страх, тому виразним явищем того періоду масових ракетних атак стає міграція: внутрішнє переміщення на захід або виїзд закордон.

Про що говорять очевидці, коли згадують про війну? Осягнення масштабних суспільних процесів через особистісне сприйняття і переживання конкретної особи дає змогу не лише реконструювати пережите, але й говорити про сучасну пам'ять – що пам'ятають про минуле, як пережите сприймається, а відтак, пояснити формування сучасних ідентичностей. Тому в політиці пам'яті дієвішою є можливість представити мозаїку життєвих досвідів про минуле зі змогою вибору для кожного своєї позиції, а не вдаватися до рівня «згори». Отримана безпосередньо від очевидців інформація дає змогу подивитися на минуле з іншої перспективи, бачити взаємозв'язок здавалося б окремих історичних подій та їхній вплив на життя пересічних людей із різноманітними думками/рефлексіями щодо на перший погляд однозначного пережиття.

У центрі розповідей респондентів завжди подорож, що змінила їх життя. Оповідачі детально описують стратегії виживання в екстремальних життєвих обставинах, проте ця стратегія має єдину мету: врятувати життя, захиститись від обстрілів і бомбардувань. В акцентах розмови відчувається ніби «виправдання» свого рішення покинути Україну, наголошуючи на втраті: житла, освіти, сім'ї, ритму.

«Треба бігти вранці, ні перше треба купити хліба … війна означає, що магазини закриють, їжі не буде, а може бути голод?!»[31].

Зазвичай оповідачі повторюють свої розповіді про початок військових дій, стратегії виживання, пошук укриттів і евакуацію у безпечніші місця, як наче виправдання свого рішення покинути Україну, акцентуючи на чуттєвих враженнях: гуркіт літаків, голосні вибухи.

«Скидали багато бомб, нам не було куди діватись, страшно було навіть у підвалі, бо з нашого боку почали сильно бити, так у нас почалась війна»[32].

«Навіть старші люди не могли витримати цього звуку. Коли бабуся, яка жила на першому поверсі, знову почула ці сирени у неї стався серцевий напад … Я бачила фільми про війну, але ніколи не думала, що таке може статись зі мною в реальності»[33].

Перше, про що говорять всі, – це евакуація у безпечне місце: «… ми їхали з мамою та друзями, п'ять машин везли двадцять вісім людей, дітей було дуже багато.. Ми вже стояли в черзі на останньому блокпосту коли почався обстріл … Три дня ми їхали до Львівської області. Багато разів зупинялись…»[34].

Розповіді опитаних респондентів дуже залежать від того, в яких умовах людина опинилась і в яких знаходилась до переселення. Люди похилого віку часто не можуть або не хочуть виїжджати з зони військових дій, наражають себе на ризик та вимушене проживання в несправних домівках і небезпечних житлових умовах. Ті ж, хто евакуюються, здебільшого не можуть дозволити собі оренду житла, відтак змушені жити у переповнених державних установах в Україні та за кордоном. У своїх пропагандистських меседжах Росія часто апелює саме до категорії українців старшого віку, використовуючи наративи «одна країна», «спільна історія», втім на практиці вони демонструють повну зневагу до старості та

31 Інтерв'ю з п. Мариною, жителькою Харківщини, записане у м. Львів 31 жовтня 2022 р. *Архів авторки.*

32 Інтерв'ю з жінкою 77 років з Донеччини, записане у м. Лодзь 25 травня 2023 р. *Архів авторки.*

33 Інтерв'ю з п. Лілією, жителькою Чернігівської області, записане у м. Львів 17 жовтня 2022 р. *Архів авторки.*

34 Інтерв'ю з Юлею Тимченко, жителькою Херсонщини, записане у м. Лодзь 25 травня 2023 р. *Архів авторки.*

ейджизм. Пропаганда робить пенсіонерів та старших людей бенефіціарами війни, наче вони радіють «звільненню від України», бо отримують «вище пенсійне забезпечення та більш комфортне життя» від росіян, змогу «відновити історичну справедливість», «повернути собі часи радянської юності». Частина людей старшого віку, які виїжджали разом із своїми дітьми, бояться стати тягарем для них. Намагаються підтримувати родину в будь-який спосіб: беруть на себе обов'язок готувати, доглядати онуків, супроводжувати їх до школи.

«Стану бабусею для вашої дитини, почитаю книжку, спечу млинців, розповім казку, пригляну на дитячому майданчику та вкладу спати – за 25 злотих на годину. Ніна Федорівна, 70 років». Після обговорення у коментарях чи незадорого вона просить за послуги няні, жінка засмутилася та видалила повідомлення. «Почуваюся, як дерево, яке з корінням вирвали з рідної землі, – пожалілася жінка, – тому й шукаю можливість працювати. Не хочу сидіти у дітей на шиї. В Харкові мала активне життя, відвідувала жіночий клуб, навчилася користуватися комп'ютером. Тут мені дуже важко та самотньо»[35].

Українцям старшого віку у Польщі надали доступ до місцевої програми соціальної підтримки «500+» (4 570 грн на місяць). Вона стосується громадян, старших 75 років, які не пристосовані до самостійного життя і отримують допомогу по догляду. Люди старшого віку можуть користуватися програмою «40+» (365 грн) – таку суму щоденно можна отримувати на компенсацію житла, харчування. Вони мають змогу лікуватися, проходити реабілітацію, отримувати ліки за кошти бюджету Польщі. Людей старшого віку активно запрошують до участі в інтеграційних програмах та культурних заходах. Досить багато пенсіонерів, які виїхали з України, назад повертатися не планують. Інколи зовсім не тому, що їх міста окуповані[36]. Проте багато людей старшого віку дуже важко переживають своє вимушене біженство. Прагнуть повернутися додому, готові навіть переживати вимкнення електроенергії, сигнали повітряної тривоги та ракетні атаки, лише б бути вдома.

---

35 Інтерв'ю з Ніною Кудреватих, жителькою Харкова, записане у м. Познань 25 лютого 2024 р. *Архів авторки.*

36 «Нам ніколи так не жити!» Українські літні біженці порівнюють себе з європейськими пенсіонерами. URL: https://bilyayivka.city/articles/331360/nam-nikoli-takne-zhiti-ukrainski-litni-bizhenci-porivnyuyut-sebe-z-yevropejskimi-pensionerami

«Моя мама повернулася додому, на Сумщину, хоча і мені тут важко з двома дітьми, один з яких має інвалідність, іншому лише чотири роки, але я не могла її просити залишитися, їй вдома спокійніше, вона тут не могла ні їсти, ні спати, ні жити. Мама повернулася у Суми, там часто лунають повітряні тривоги, на пенсію важко виживати, але вона щаслива тим, що опинилася у дорогому їй середовищі»[37].

«Ми з Вугледару, мені немає, куди повертатися, – розповідає жінка, – тут у сина є житло, мене дуже добре прийняла невістка, онуки, носяться зі мною, як з кришталевою вазою, але я так сильно хочу додому, що інколи вночі прокидаюся, а мені здається, що очі відкрила, а вікно дивляться зорі над моїм містечком. А потім кажу собі, Машо, що це ти вигадуєш. Тут небо без зірок зовсім»[38].

Ще одним аспектом, який можна виокремити з нарацій респондентів, є виклики, які допомагали стати сильними. Найперше – це страх: як перетнути кордон, немає паспортів, немає вакцин, будемо замерзати на кордоні, страх їхати з волонтерами, бо пограбують. Тут ключову роль відігравала також російська пропаганда, яку з початком масового виїзду українців до Польщі, Росія запустила інформаційну кампанію, спрямовану на українських біженців. Соціальними мережами ширилася дезінформація, що нібито біженці в Перемишлі та прикордонних повітах займаються крадіжками, ґвалтуваннями та нападами на місцеве населення[39]. Пізніше став поширюватися наратив, начебто українські біженці отримують все задарма. Ще одним небезпечним наративом, який поширювала Росія з початку повномасштабного вторгнення, є те, що Польща має намір окупувати Західну України, а саме Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську, Рівненську, Волинську області.

Поширюючи цей наратив, Російська Федерація намагається представити себе єдиним справжнім гарантом територіальної цілісності України. Водночас дезінформація про плани польського

37 Інтерв'ю з п. Наталею, жителькою м. Суми, записане у м. Лодзь 27 липня 2023 р. *Архів авторки.*

38 Інтерв'ю з п. Марією, жителькою м. Вугледар, Донецької обл., записане у м. Познань 25 листопада 2023 р. *Архів авторки.*

39 Russia using disinformation to stir hostility between Ukrainians and Poles, warn security services. *Notes from Poland.* 2023. May 12. URL: https:// notesfrompoland.com/2022/05/31/russia-using-disinformation-to-stir-hostility-betweenukrainians-and-poles-warn-security-services/

уряду захопити українські території, з одного боку, має підірвати довіру українців до західного сусіда, а з іншого – виправдати дії Росії. Ці наративи спрямовані на те, щоб посіяти хаос серед польського населення та підірвати підтримку Польщі для України.

Наступним викликом ставав «культурологічний кордон», від незнання мови, до складної спільної історії між Україною і Польщею, а також подолання патріархальних стереотипів, тепер потрібно самій відповідати за дітей, за сім'ю.

«Ми сиділи в машині (жінки і четверо дітей) і плакали, ми приїхали в Люблін, а тут чужі люди, чужа мова. У тебе – маленький рюкзачок, на руках дитина, і нерозуміння того, що робити далі … нас зупиняли поляки і пропонували продукти і гроші нам було важко приймати допомогу, поляки шукали нам квартиру. Спершу ми не вміли це приймати, а згодом почали робити щось навзаєм, щоб подякувати. Коли в неділю нам приносили повну тарілку відбивних, іграшки чи солодощі для малечі, то ми цю миску ніколи порожньою не віддавали (ліпили Аліні пельмені чи пекли яблучний пиріг). У результаті було відчуття, що ми дбаємо один про одного»[40].

Ще одним викликом став час. «Це був найдовший день в моєму житті», «взагалі ці дати – якось вони так стерлись», «в той момент ніхто не думав, який сьогодні день, яка там дата». Такий акцент пов'язаний із тим, що визначає початок наративного генезису – розуміння події у моменті, що змінює життя.

«Весь твій світ розпадається на шматки, нищиться все, що ти робив і будував до того часу. Ти вже не можеш зібрати це разом воно не збирається».[41]

Оповідачі рідко описують самі емоції: біль, страх, гнів тривога, горе, розчарування, вони подають їх або через метафори: брак повітря, марево; або як випад із звичного лінійного часу та простору: сон, глюк: «це все був один день, довгий лютий … це був суцільний день. Суцільна війна, яка не зупинялась»[42].

---

40 Інтерв'ю з Мартою Моргоєвою, жителькою Львівщини, записане у м. Люблін 17 жовтня 2022 р. *Архів авторки.*

41 Інтерв'ю з п. Ольгою, жителькою м. Херсон, записане у м. Познань 25 листопада 2023 р. *Архів авторки.*

42 Інтерв'ю з Юлею Тимченко, жителькою Херсонщини, записане у м. Лодзь 25 травня 2023 р. *Архів авторки.*

Самопрезентації респондентів. Усні свідчення розкривають маловідомі або вже неіснуючі світи, що можуть з часом виявитись єдиним вартісним джерелом. Озвучені роздуми у час, коли ще живі свідки подій, сприяють накопиченню та поглибленню спогадів, а в полеміці здатні пояснити «не одну складну проблему». Проте після пережитого теми та ідеї конкурують за розуміння, задокументовані події, позбавлені знань і думок, можуть змінюватись з відстані часу та досвіду. Саме така «свіжа пам'ять» є ще більш індивідуальною, показує суто біографічні інтерпретації та осмислює власні спогади, а відтак дає змогу уникнути подальшого розмивання межі між тим, що відбувається довкола респондента та його особистою правдою.

Аналізуючи автобіографічні наративи респондентів, доцільно звернути увагу на дві стратегії самопрезентації: «я – жертва» (героїзація страждань, життя у бомбосховищі, загибель рідних і близьких) і «я – герой» (респонденти, ніби виправдовуючись, виділяють свою сміливість, рішучість, мудрість, бо евакуювалися з зони бойових дій). У кожного респондента є своя найжахливіша подія, яка змушувала почуватись безпорадною і водночас ставала тим засобом неповернення, який потрібно вирішити тут і зараз.

« У багатьох здавали нерви, біля нас в бомбосховищі був дід, він порізав собі вени, коли його дружина загинула під завалами»[43].

Розповіді респондентів розпочинаються з найдраматичнішого моменту – початку війни, що сприймається як незворотня, найдраматичніша, неймовірна, непередбачувана подія, що змінила їх життя. Найбільш обговорювані теми – новини про війну, залишення дому, перебування в притулках, евакуація, роздуми про причини війни, нелюдський тип війни тощо. Найдетальніше описують респонденти саме початок повномасштабного вторгнення, перші години, перші руйнування, вибухи, жертви, перебування в укриттях, дорогу в безпечне місце. Респонденти говорять про стан постійного стресу: «я хоч і тут, проте постійно моніторю ситуацію в Україні», «от зараз відбувається такий злам і ти вже назад ніколи…», «там, знаєш хтось говорить – забути: час лікує, як він може це вилікувати». Трохи з соромом, але згадують оповідачі і про позитиви, що дала їм війна, бо якби не війна, ніколи б не наважились на такі різкі зміни.

43 Інтерв'ю з п. Анастасією, жителькою Харківщини, записане у м. Познань 27 листопада 2023 р. *Архів авторки.*

«В якийсь момент я задумалась на переїздом, коли приїхали у Хелм, проміжний пункт для багатьох евакуаційних потягів, ми роздивлялися табло з незрозумілими містами і просто спитали у волонтерів, до якого з тих міст найближче, щоб надовго не залишатися на вокзалі. Так потрапили в притулок у Любліні … Я обожнюю Україну, але над нею, як на мене, сильно знущаються. За її рахунок всі намагаються вирішити свої політичні питання. Вісім років тому почалася війна, тепер – повномасштабна, а через рік, умовно, закінчиться і почнеться знову? Я не впевнена тут у своєму майбутньому абсолютно»[44].

Сьогодні дуже важливо не лише вчасно реагувати на злочини Росії, окреслювати на світовому рівні правдиві контексти війни, але й паралельно створювати звукові, письмові та візуальні архіви, щоб у подальшому забезпечити можливість повернення до усноісторичних записів як повноцінного усноісторичного джерела історії.

З початку російсько-української війни міжнародна спільнота надає фінансову підтримку українським журналістам та медіаорганізаціям, щоб розвивати та підтримувати різноманітний та незалежний медіа-сектор. Для України це означає підтримку незалежного громадянського суспільства та медіа-організацій, діяльність яких була зруйнована, а також захист свободи слова та просування демократичних цінностей. Російська війна в Україні показала необхідність докладання більш систематичних зусиль для зміцнення медіа та інформаційних екосистем як в Україні, так і в країнах ЄС. Адже боротьба з дезінформацією – це боротьба за правду, а вжиті заходи та отримані уроки в боротьбі з нею на прикладі України мають і надалі слугувати основою для докладання більших зусиль у зміцненні демократії.

Інструментарій технології інформаційного охоплення постійно розширюється, модифікується, відповідно потребує подальшого теоретичного осмислення. Вирішити проблему можна спільними зусиллями різних акторів та комплексним підходом із застосуванням не лише медійних та освітніх засобів, але й через підтримку суспільства, потреб населення.

---

44 Інтерв'ю з п. Веронікою, жителькою м. Кам'янське на Дніпропетровщині, записане у м. Люблін 20 жовтня 2022 р. *Архів авторки.*

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-18

Наталія Лешкович, Микола Литвин

Розділ 18

Новітня російська агресія проти України: польський науковий і суспільний дискурси

Найбільша та найжорстокіша війна XXI ст. – новітня збройно-гібридна агресія Росії проти незалежної України стала викликом для багатьох країн світу, міжнародних організацій, громадських і церковно-релігійних структур. Її причини й суть, можливі наслідки намагаються зрозуміти та змоделювати вітчизняні політики, військові експерти, політологи, економісти, демографи, а також історики, які традиційно не поспішають із висновками щодо закінчення російської агресії, яка триває з весни 2014 р. В Україні та інших державах, насамперед у Польщі, видано чимало праць політологічного й історично-мемуарного змісту про геополітичні чинники новітньої російської агресії, мужність українських Сил оборони. Натомість читачеві не вистачає узагальнень фахових істориків. Передумови, перебіг та наслідки сучасної російсько-української війни активно обговорюються не лише на політичних зустрічах, у медійних засобах, але й у науковому середовищі Польщі. За останній час у Варшаві, Торуні, Кракові та інших містах видано чимало спеціалізованих збірників і часописів, монографій, у яких проаналізовано геополітику сучасної російської агресії проти України, узагальнено досвід міжнародної підтримки України, яка воює, її Збройних сил. Водночас польські експерти все частіше стверджують, що такий досвід України є цінним також для держав та армій країн Організації Північноатлантичного договору (НАТО, Північноатлантичний альянс)[1]. А тому цілком слушно, що завдяки

1 Klimecki M., Karpus Z. Niewypowiedziane wojny i konflikty Związku Radzieckiego i Rosji w latach 1945–2022. *Przegląd wydarzeń*. Toruń, 2023. S. 230–231; Materski W. Od cara do «cara». *Studium rosyjskiej polityki historycznej*. Warszawa, 2017. 372 s.; Kultury historyczne Polski i Ukrainy. O źródłach nieporozumienia między sąsiadam / red.: T. Stryjek,

співпраці польських й українських учених, які нині стажуються у наукових інституціях сусідньої країни, з'явилася колективна праця, де розкрито експансіоністські витоки «російського світу», ставлення світової спільноти до російсько-української війни, показано допомогу братньої Польщі Україні, мільйонам біженців, реконструйовано хроніку першого року повномасштабної війни[2]. Відкриває двомовну книжку передмова впорядника – директора Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі Станіслава Стемпня, у якій відомий польський україніст критикує зовнішню і внутрішню політику путінської Росії, особливо ж тези її очільника, викладені в опублікованій 12 липня 2021 р. статті «Про історичну єдність росіян і українців»; розкриває злочинну діяльність глави Російської православної церкви Кирила, який фактично освятив новітню агресію проти України. Водночас зауважує, що важливою складовою російської політики, принаймні від XVII ст., було бажання переконати український люд у тому, що їхніми «природними ворогами» нібито завжди були поляки, натомість поляків Москва віддавна намагалася утвердити в думці, що українці ніколи не будуть надійними сусідами. Перший розділ – «Аналізи та роздуми» – відкриває стаття політолога Миколи Рябчука, у якій автор простежує трансформацію української громадянської ідентичності під час новітньої російсько-української війни. Польський історик Міхал Клімецький реконструює витоки новітньої російської агресії, серед іншого в контексті виступу Володимира Путіна на Мюнхенській безпековій конференції 2007 р. та російського переходу до політичної конфронтації з НАТО, Європейським Союзом,

V. Sklokin. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2021. 575 s.; Raport specjalny «Uchodzcy z Ukrainy w Polsce, Czechach i Rumunii». Warszawa: EWL S.A, 2022. 20 s.; Wóycicki K. Globalna Ukraina. Warszawa, 2022. 270 s.; Kuczyński G. Wagnerowcy – psy wojny Putina. Warszawa, 2022. 256 s.; Sygacz M. Reżim ciszy. Wojna o Ukrainę. Warszawa, 2022. 232 s.; Fiszer M., Fiszer J. Wojna w Ukrainie. Od napaści do kontrofensywu. Okiem wojskowych ekspertów. Warszawa, 2022. 326 s.; Budzisz M., Góralczyk B., Radziejewski B. Wielka gra o Ukrainę. Warszawa, 2022. 322 s.; Sawicz A., Kościński P. Droga Putina do wojny. Warszawa, 2022. 208 s. Klimecki M. Krym, Donieck, Ługańsk. 2014–2015.Warszawa, 2021. 216 s.; Kasprzycki D. Rosyjska wizja wojny przyszłości. Warszawa, 2022. 302 s.; Wojna na Ukrainie. Kijów – Warszawa: razem do zwycięstwa. Analizy – refleksje – kalendarium / pod. red. S. Stępnia. Warszawa, 2022. 418 s.; Wojczal K. To jest nasza wojna. Ukraina i Polska na wspólnym froncie. Warszawa, 2023. 422 s.; Klimecki M., Karpus Z. Niewypowiedziane wojny i konflikty Związku Radzieckiego i Rosji w latach 1945–2022. *Przegląd wydarzeń*. Toruń, 2023. 240 s.

2 Wojna na Ukrainie. Kijów – Warszawa... 418 s.

США. На думку дослідника, ключовими подіями наступних років, які виражали російську експансіоністську стратегію, були тиск на учасників саміту НАТО в Бухаресті 2008 р. задля відмови в наданні перспектив членства Україні та Грузії; непослідовна реакція західних держав на збройне вторгнення Росії у Грузію 2008 р. й Україну 2014 р. Політологи Ігор Цепенда та Марія Кармазіна закцентували на демонстрації сутності «російського світу», вираженого деструктивною російською зовнішньою політикою. Аналітики також показали ставлення українців і поляків до війни, майбутнього двох братніх народів. Дослідник Української революції 1917–1921 рр. Владислав Верстюк, який під час війни працює в Яґеллонському університеті, відновив історичні ретроспективи сучасної війни, особливу увагу приділивши аналізу ідейної спадщини російського націоналізму від XIX ст. до сьогодення. Сучасна Росія, на думку В. Верстюка, є фактично спадкоємницею не лише СРСР, а й імперії Романових, її соціум глибоко отруєний неоімперськими ідеями. Український політолог Іван Матковський, який нині співпрацює з Південно-Східним науковим інститутом у Перемишлі, проаналізував законодавство Республіки Польща на предмет урегулювання взаємин держави з біженцями від війни з України, які прибули після 24 лютого 2022 р. (йдеться про умови праці, навчання, лікування тощо). Польський культуролог Анджей Потоцький розглянув конкретну допомогу, отриману українськими біженцями в Польщі – урядову, приватну, громадську; також навів дані довоєнної та сучасної соціології українсько-польських взаємин. Дослідник уважає, що уряд має розробити нову державну міграційну стратегію, яка включала б ефективніші дії щодо інтеграції новоприбулих та протидії проявам ксенофобії. Журналіст Пьотр Косцінський структурував сучасну російську медійну агресію проти Польщі, ствердивши поширення російськими тролями у соціальних мережах тези про те, що українські біженці нібито сприяють «українізації» Польщі, ініціюють запровадження там української мови та державності. Дипломат Марек Зюлковський висвітлив проблеми енергетичної незалежності воюючої України, перспективи українсько-польської співпраці у цій сфері (нові лінії електропередач, газогони з Балтики, відродження нафтопроводу Одеса–Броди–Ґданськ). Українська й польська телемедійниця Тетяна Бакоцька розповіла про власний досвід сприйняття війни на Півдні України, в Миколаєві, а згодом

у Польщі. Громадський діяч Петро Антоненко повідав про перші місяці російської агресії на Чернігівщині (ворожі авіанальоти, блокада обласного центру, життя прифронтових сіл тощо). Історикиня Ольга Морозова, яка нині працює в університетах Лодзі і Варшави, проаналізувала наслідки колонізаційної політики царського уряду в Миколаївській і Херсонській губерніях, а також політику сучасних російських окупантів на Миколаївщині, діяльність місцевих волонтерів. Український історик і волонтер Євген Сінкевич, який нині співпрацює з Південно-Східним науковим інститутом у Перемишлі, розкрив передумови й наслідки російської окупації Херсонщини. Третій розділ книжки містить упорядковану Петром Антоненком і Станіславом Стемпнем хроніку перших 300 днів повномасштабної війни Росії проти України. У четвертій частині праці опубліковано документи (спільні заяви, відозви, публічні виступи, інтерв'ю) очільників обох держав – Анджея Дуди та Володимира Зеленського. Згадані джерела ілюструють взаємну підтримку, розуміння спільних цілей поляків й українців у протистоянні агресивній російській війні. Сподіваємося, що наступні подібні публікації міститимуть бодай конспективні історіографічні узагальнення, що необхідні не лише науковцям, а й політикам, педагогам, українським захисникам, які пишуть військово-мемуарні праці. Адже близьке сусідство України та Польщі й нові світові геополітичні реалії спонукають до критичного наукового опрацювання сучасної історії українсько-польських взаємин.

Нова книжка польських і українських науковців «Wojna na Ukrainie a polsko-ukraińskie partnerstwo strategiczne. Analizy – refleksje – kalendarium» (2023) реконструює витоки спершу гібридної, а згодом збройної агресії імперської Росії на українські землі, актуалізує можливі загрози, які спричинить війна для країн Європи, світового співтовариства, демократичного поступу народів[3]. Відкриває книжку передмова уже згаданого директора Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі С. Стемпня, яка актуалізує проблему російської імперської політики проти України й закликає до захисту української державності політиків не лише Польщі, але й інших країн. Перший розділ розпочинається статтею

3 Wojna na Ukrainie a polsko-ukraińskie partnerstwo strategiczne. Analizy – refleksje – kalendarium / pod red. S. Stępnia. Warszawa; Przemyśl, 2023. 434 s.

В. Верстюка про декомунізацію публічного простору України після українських Майданів, ленінопад в українських містах і селах, творення/відродження нових маркерів української історії та культури (йдеться, зокрема, про вшанування пам'яті Михайла Грушевського, Симона Петлюри, жертв Великого Голоду 1932–1933 рр. тощо). Політолог Олег Калакура аналізує особливості етнонаціональної політики України у контексті сучасної російсько-української війни, показує складність впровадження євроінтеграційного курсу України, розкриває політику української влади щодо національних меншин (білорусів, болгар, гагаузів, греків, євреїв, кримських татар, молдаван, німців, поляків, росіян, румун, словаків, угорців). Польський політолог П. Косцінський аналізує особливість сучасної російської пропаганди щодо політики Польщі, яка нібито прагне окупувати Східну Галичину. Історик М. Клімецький розкриває перебіг десятирічної війни в Україні й наводить аргументи про те, що вона переходить від регіонального конфлікту до глобального. Науковці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Микола Литвин і Любомир Хахула виокремили досвід військово-політичної співпраці України та Польщі у ході розгортання повномасштабної російської агресії; показали резерви майбутньої співпраці обох країн (створення спільних виробничих підприємств, навчання українських офіцерів у польських військових закладах вищої освіти тощо). Вказану співпрацю також аналізує військовий експерт Григорій Перепелиця і політолог Іван Матковський. Ольга Морозова виокремила проблеми українських біженців, яких наприкінці 2022 р. у країнах Європи було 7,6 млн, із них 3,4 млн – у Польщі; показала особливості надання їм гуманітарної підтримки від державних структур та громадських організацій Польщі. Вказану проблему на прикладі прикордонного Перемишля розкрив С. Стемпень, який сам брав участь у волонтерському русі. Другий розділ праці містить історико-мемуарні студії професійних істориків Є. Сінкевича (розповів про проблеми окупованої Херсонщини), Т. Бакоцької (актуалізувала власну візію та спогади колег і сусідів щодо біженства на Вармії і Мазурах). Анджей Клімчак і Костянтин Чавага розповіли про тематичні новації у час війни «(Нового) Кур'єру Галіційського», який видавався у Львові. У третьому розділі книжки опубліковано чергову хроніку російсько-української війни (22 листопада 2022 р. – 31 грудня 2023 р.), яку упорядкували

П. Антоненко і С. Стемпень. Завершує колективну працю нарис О. Морозової, про документально-мистецьку виставку у Лодзі (Музеї польських дітей, жертв тоталітаризму), що розкриває трагедію польських дітей під час Другої світової війни та українських дітей у роки сучасної російської агресії.

Книжка польського правника і експерта-міжнародника Кароля Войчала актуалізує військово-політичні ризики, які несе повномасштабна війна Росії проти України, насамперед для країн Європейського Союзу (ЄС), зокрема й Польщі[4]. Праця включає різні аналітичні матеріали автора, які були підготовлені в 2019–2023 рр. Книжка починається із аналізу фінансово-господарської експансії російського капіталу в країни Європи в останнє десятиліття, тобто час анексії Криму і окупації Донбасу, коли путінська влада і «Газпром» нарощували потужності газопроводів «Братерство», «Ямал» і спільно з європейцями будували морський «Північний потік». Водночас повністю ігнорували інтереси України, ослаблюючи економіку. Автор показує експансіоністську політику Росії на Близькому Сході, бажання Кремля взяти під контроль ситуацію в Сирії, Ірані, загалом у Персидській затоці, звідки відтіснити США. За цього Володимир Путін прагнув економічними засобами зробити залежною владу Олександра Лукашенка і Віктора Януковича. Кароль Войчал критично проаналізував військову політику країн НАТО під час першого етапу російсько-української війни. Показав зміцнення потуг НАТО на своїх східних рубежах (Польща, Болгарія, країни Балтії) у 2021–2022 рр. Водночас показав польський досвід щодо енергетичного унезалежнення від Росії, коли терміново споруджено морський термінал зрідженого газу в Гданську, а також газопровід Фінляндія–Балтика–Польща. Автор розкрив причини міжнародної кризи, зокрема серед окремих країн Східної Європи, яку свідомо нав'язав Кремль у 2021–2023 рр. Автор фахово реконструював театр бойових дій перших місяців 2022 р., насамперед наступ на Чернігів, Київ, проаналізував оборону Харкова, Маріуполя й лінії Дніпра. Окремо охарактеризував «політичні харакірі» керівництва Китаю, яке вважало, що війна в Україні послабить фінансово і військово-технічно США, свого головного геополітичного

4 Wojczal Kr. To jest nasza wojna. Ukraina i Polska na wspólnym froncie. Warszawa, 2023. 424 s.

конкурента. Пекін також залюбки скуповував російську нафту, на яку Євросоюз посилив санкції. Аналізуючи досвід України (збільшення Збройних сил України від 130 тис. у 2013 р. до 240 тис. на початку 2022 р., розбудову танково-механічних і повітряно-десантних сил), К. Войчал дав рекомендації власній владі щодо реформування і зміцнення професійної армії Польщі. Досвід України, що воює, змушував польську владу розробляти плани і стратегії захисту населення, фінансово-господарської інфраструктури від можливої агресії Росії, творення нових міждержавних військових угруповань біля східних і північно-східних кордонів НАТО (України, Білорусі, Калінінградської області, Балтики). Зокрема, запущено нові військово-технічні програми: «Wisła» – закупівля систем протиповітряної оборони Patriot (середньої дії); «Pilica і Poprad» – збільшення виробництва власних артилерійських систем PLOT; «Miecznik» – закупівля фрегатів із системою протиракетної боротьби; «CYBER. MIL» – створення військ кібербезпеки; «Homar» – закупівля американської і південно-корейської ракетної артилерії середньої і далекої дії, насамперед HIMARS; «Regina» – закупівля різних артилерійських систем; «Harpia» – закупівля літаків п'ятого покоління F-35; «Orka» – закупівля підводних і надводних систем ураження; «Wilk» – закупівля танків MiA2 Abrams; «Bursuk» – закупівля сучасних бойових машин піхоти; «Ottokar Bzoza» – виробництво спеціальних транспортних засобів; «Rak» – виробництво модернізованих вогневих комплексів Rak; «Baobab» – виробництво засобів мінування і розмінування; «Pustelnik» – закупівля і виробництво протитанкових засобів ураження; «Grot» – закупівля легких протитанкових мінометів; «Tytan» – виробництво систем наведення і керування вогнем, сенсорної техніки; «Karabela» – закупівля і виробництво керованих засобів ураження бронетехніки; «Black Hawk» – закупівля засобів для сил спеціального призначення тощо. Польська армія також потребувала нових транспортних літаків «Herkules»[5].

Ґрунтовний аналіз науково-аналітичних публікацій польських дослідників 2014–2018 рр. здійснив М. Рябчук, який намагався дослідити джерела російсько-українського конфлікту (війна вже тривала від 2014 р.), міжнародної реакції, гібридної війни, Мінських

5 Ibid. S. 291–294.

угод[6]. Із початком повномасштабного вторгнення російських військ на територію України почався новий етап ескалації російсько-української війни. Ця подія викликала активізацію польських дослідників і спонукала до аналізу стратегічного виміру війни та її наслідків. Зважаючи на той факт, що Росія, будучи постійним членом Ради Безпеки, здійснила військове вторгнення в Україну, більшість авторів звернулися насамперед до витоків та причин війни. Марек Чайковський у своєму дослідженні у розділі «Російсько-кремлівське бачення світу» зазначив: більшість російського суспільства та еліти вбачають місце Росії у світі, з огляду на її культуру і самобутність, як самостійний цивілізаційний центр. Звідси виникає бачення великої цивілізації, ототожненої з Російською державою, яка повинна бути наддержавою. Однак, на думку Кремля, існує постійна загроза державі з боку західної цивілізації. Україна, як вважають російські політики, безумовно посідає особливу позицію у наступі Заходу на Росію. Втрата контролю над цією територією (унаслідок її європеїзації) сприймається Кремлем як загроза екзистенційного послаблення Російської держави[7].

Пьотр Байор, аналізуючи передумови російської агресії, акцентував, що Володимир Путін вважав розпад Радянського Союзу найбільшою геополітичною трагедією XX ст. і анонсував здійснення певних проєктів, спрямованих на його реконструкцію та реінтеграцію країн пострадянського простору. Їх мета полягала у відбудові сфери впливу на пострадянському просторі. Україна, залежність і контроль над якою зміцнювали міжнародні позиції Росії, мала відігравати у цьому важливу роль[8].

Артур Грущак звернув увагу на те, що російський збройний напад на Україну мав реалізувати імперський проєкт об'єднання земель, які є «колискою» Росії, а також зруйнувати націю, державу та економіку України, принизити «гнилий і безбожний» Захід. Росія

---

6 Рябчук М. Єдність у різнорідності: польські дослідники про українсько-російський конфлікт та війну на Донбасі. Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях. Київ, 2020. 230–290.

7 Czajkowski M. Against all odds. Po co Rosji Ukraina? *The war must go on. Dynamika wojny w Ukrainie i jej reperkusje dla bezpieczeństwa Polski*. Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2023. S. 55–57.

8 Bajor P. Ukraina w obliczu rosyjskiej agresji-polityka i strategia. *The war must go on. Dynamika wojny w Ukrainie i jej reperkusje dla bezpieczeństwa Polski.* Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2023. S. 66–67.

напала на Україну з наміром врятувати імперську ідею, яка була не лише ідеологічною основою путінізму, а й чинником, що об'єднував Кремль, Російську державу та росіян[9]. Окрім того, А. Грущак наголосив, що здійснюючи збройний напад на Україну, Росія поставила себе вище за міжнародний порядок, закон і мораль. Вона кинула виклик не лише Заходу, а й системі міжнародної безпеки. Автор зауважив, що цьому сприяла цинічна співпраця з Росією деяких країн (Китай, Індія, Іран) та значна група країн, що розвиваються. Ще більший контраст спостерігався у сфері матеріальної допомоги Україні: 90 % коштів допомоги надходило лише від 6 суб'єктів (США, Великої Британії, Німеччини, Канади, Польщі та ЄС). Більшість країн світу не хочуть «дратувати російського ведмедя» у ситуації нестабільності та напруженості[10]. Західні суспільства, наголошує автор, відчувають втому від війни. Деякі політики вважають, що військова допомога Україні призведе до ескалації конфлікту і може спровокувати Росію застосувати ядерну зброю. Якщо у вересні 2022 р. 48 % німців підтримували постачання зброї в Україну, то в січні 2023 р. – лише 38 % респондентів підтримали б таке рішення, а 50 % були проти[11]. Окреслюючи перспективу наслідків російської агресії проти України, автор висловив думку, що війна буде затяжною.

Подібну думку висловив Пйотр Міцкевич, ствердивши, що Росія втілює у життя концепцію відновлення імперської держави. Реалізація цієї політики полягала у необхідності посилення впливу на «близьке зарубіжжя», що забезпечило би Росії безпеку її кордонів та отримання статусу наддержави. Україна мала бути зв'язана політичними та економічними інструментами з Росією, стати зоною російського впливу. В ідеологічній сфері здійснювала ставку на відновлення почуття спільності у суспільствах колишніх радянських республік. З огляду на це, створювалися міфи: Велика Росія, Мати Народів і сильної влади, яка керується інтересами держави та дбає про безпеку громадян[12].

---

9 Gruszczak A. Kilka uwag o strategicznym wymiarze wojny w Ukrainie. *The war must go on. Dynamika wojny w Ukrainie i jej reperkusje dla bezpieczeństwa Polski.* Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2023. S. 14.

10 Ibid. S. 15–16.

11 Ibid. S. 18.

12 Mickiewicz P. Anatomia rosyjskiego imperializmu ery Władymira Putina. *Przegląd Geopolityczny*. 2022. Nr 40. S. 13, 15, 17.

Адам Замойський підсумував, що війна в Україні – це передусім цивілізаційний конфлікт. Автор наголосив, що Україна веде боротьбу за суверенітет і незалежність, а Росія прагне залишити Україну залежною і підконтрольною: «Перегрупування на геополітичній шахівниці, до якої прагне Україна і якій хоче запобігти Росія, означає також зміну цивілізаційної приналежності України, яка намагається розірвати зв'язки, що зв'язують її з Росією в межах російського світу … і увійти до сім'ї європейських народів»[13]. Він акцентував на тому, що під час правління Президента В. Путіна здійснювався план відновлення російської імперії, який підтримувала більшість російських громадян. У 2022 р. довіра громадян до В. Путіна перевищувала 81 %, а «спеціальну воєнну операцію» проти України підтримали 75 %[14].

Особливий інтерес у цьому контексті викликає дослідження Романа Шули, який на підставі аналізу матеріалів журналу «Росія в глобальній політиці» («Россия в глобальной политике») показав, як війну Росії з Україною та конфлікт із Заходом оцінює найближча інтелектуальна еліта російської політичної влади. Представники цього середовища, як зазначив автор, не можуть вважатися опозиціонерами, але й не всі є «пропагандиським рупором» російської влади. Тому думки авторів коливаються: від несхвалення дій Росії в Україні і входження Росії в ізоляцію до трактування їх як боротьби «світової більшості» на чолі з Росією проти гегемонії Заходу. Найпоширеніші кремлівські тези про початок війни: Росія змушена захищатися від Заходу, який разом із керівництвом України загрожував «безпеці» Росії; колективна уява росіян про те, що Київ є колискою Росії, тому його відокремлення виглядає як загроза російській ідентичності; бажання зберегти ілюзію єдності народів Росії та України, існування «триєдиної» російсько-українсько-білоруської нації; відродження великодержавних амбіцій Росії; дії Росії в Україні є проєктом нового світового порядку, який звільнить світ від панування Заходу; припинення «експерименту української державності», а також звільнення росіян, які проживають в Україні, з тезою про право Росії повернути території, які вона «подарувала»

13 Zamojski A. Cywilizacyjny wymiar inwazji Federacji Rosyjskiej na Ukrainę. *Przegląd Geopolityczny.* 2023. Nr 45. S. 32.

14 Ibid. S. 38.

Україні[15]. Проте бачення вирішення головної проблеми – війни Росії в Україні немає. Згодом ця тема зникла зі сторінок журналу[16].

Середовище українських біженців влітку 2022 р. комплексно дослідили Центр Студій Східної Європи Варшавського університету та міграційна платформа «EWL», які встановили: головними чинниками переїзду українців до Польщі стали: культурна близькість держав (36 %), наявність друзів (24 %) і представників родин (24 %). Серед опитаних переважали особи з вищою освітою (61 %); більшість працювала у секторі послуг і торгівлі (27 %), немало було висококваліфікованих спеціалістів (27 %) та освітян (15 %)[17]. Третина респондентів планувала залишитися після війни у Польщі, частина прагнула невдовзі виїхати до Німеччини, США, Великобританії, Швеції. Найновіші дослідження польських соціологів, які було проведено влітку 2023 р., засвідчили, що більшість біженців можуть повернутися в Україну, коли їхня країна дістане реальну перспективу членства в НАТО (60 %) і ЄС (55 %). У 2023 р. більшість українських біженців із Польщі повернулася до України або переїхала до Німеччини, яка мала найпотужнішу економіку та армію в Європі. Російська агресія дала поштовх польським дослідникам по-новому інтерпретувати українсько-польські міждержавні й міжнаціональні відносини, зокрема геополітику сучасної російської війни проти України.

Безпекові питання посіли одне з головних місць в аналітичних публікаціях польських дослідників. Зокрема, Катаржина Мацеєвська-Мєшковська показала еволюцію думок поляків щодо безпеки Польщі у контексті російсько-української війни. У 2014 р. 36 % опитаних поляків російсько-український конфлікт вважали найважливішою подією для світу. Більшість поляків висловили побоювання, що ситуація в Україні вплине на польську економіку (92 %) і стан безпеки (83 %). А 62 % поляків вважали, що Росія найближчим часом намагатиметься відновити свій вплив у Центрально-Східній Європі. Переважала думка, що міжнародні організації – Організація Об'єднаних Націй (ООН) (67 %), Євросоюз

15 Szul R. Sytuacja Rosji w opiniach geopolityków rosyjskich. *Przegląd Geopolityczny*. 2023. Nr 45. S. 11–15.

16 Ibid. S. 28–29.

17 З Польщі до Німеччини. Нові тенденції міграції українських біженців. Варшава, 2023. С. 16.

(64 %), НАТО (55 %) і США (52 %) недостатньо активно долучилися до вирішення російсько-українського конфлікту, 64 % поляків висловилися за збільшення присутності НАТО у Польщі[18]. Ескалація, наголосила дослідниця, російської агресії в Україні у лютому 2022 р. загострила суспільну оцінку щодо заходів активізації допомоги Україні, збільшення її ефективності та масштабів. У лютому 2022 р. 85 % поляків вважали, що війна в Україні загрожує безпеці Польщі. У березні 2022 р. 90 % опитаних поляків висловилися за те, щоб Україна стала членом ЄС, 88 % – членом НАТО[19]. Щодо військової підтримки Україні, то майже половина респондентів (47 %) вважала допомогу Північноатлантичного альянсу досить обережною. Дві третини усіх опитаних (68 %) підтримали передачу НАТО Україні зброї, бойових літаків, танків. Поляки висловилися за посилення міжнародної допомоги Україні, а саме: дипломатичний тиск на Росію (91 %), надання фінансової допомоги (93 %), поставки військового обладнання та зброї (90 %), відправку в Україну військових загонів, які брали участь у бойових діях (30 %)[20]. Отже, ескалація російсько-української війни, наголосила автор, посилила домінуючу думку поляків про збільшення допомоги Україні.

Адріан Тишкевич розглянув російсько-українську війну в контексті змагання двох блоків держав, які ворогують. Науковець довів, що зміцнення недемократичних політичних режимів у Росії, Китаї, Ірані та Північній Кореї сприяло підриву існуючого міжнародного порядку, бо цей автократичний альянс держав підтримував Росію у тривалій воєнній агресії проти України. Автор зауважив, що підтримка України демократичним альянсом держав країни (країни НАТО та ЄС) є вірою у перевагу ідей свободи над реаліями недемократичних режимів[21]; наголосив на перспективах Польщі, яка з початку російської агресії проти України зайняла проукраїнську позицію. На думку дослідника, це може значно посилити роль Центрально-

18 Maciejewska-Mieszkowska K. Eskalacja wojny w Ukrainie jako czynnik determinujący poczucie zagrożenia berpieczeństwa Polski w ocenie społecznej. *Środkowoeuropeiskie Studia Polityczne.* 2023. Nr 2. S. 218, 224.

19 Ibid. S. 225, 229.

20 Ibid. S. 228–229.

21 Tyszkiewicz A. Konflikt rosyjsko-ukraiński jako czynnik nowej dwublokowej rywalizacji. *The war must go on. Dynamika wojny w Ukrainie i jej reperkusje dla bezpieczeństwa Polski.* Kraków: Wydawnictwo Księgarnia Akademicka, 2023. S. 25–30.

Східної Європи та власної ролі Польщі у Європейському Союзі, особливо в контексті економічної співпраці, колективної безпеки та розширення регіональних інтеграційних ініціатив. Протидія Польщі російському агресору дає надію на подолання історичних образ, що були перешкодою у двосторонніх українсько-польських відносинах[22]. Перспективи широкомасштабної війни автор вбачав у можливості довготривалого воєнного протистояння. Наступний етап російської агресії, на думку аналітика, може призвести до ескалації війни, принаймні на регіональному рівні.

Важливі питання формування політики міжнародної безпеки, зокрема України, дослідив Лєшек Шерепка, наголосивши, що російська воєнна агресія проти України у лютому 2022 р. кардинально змінила політичну і військову ситуацію в Європі, оскільки агресором стала ядерна держава, постійний член Ради Безпеки ООН, і підписант Будапештського меморандуму 1994 р. Виявилося, наголосив Л. Шерепка, що не лише гарантії, які отримала Україна у Будапешті, нічого не варті, але й уся система міжнародної безпеки є застарілою і неефективного. Це спровокувало дискусію щодо основ політики безпеки, яку здійснив Київ у перші роки незалежності. Дослідник представив конкретні факти: наприкінці 1991 р. на території України було розміщено 176 міжконтинентальних балістичних ракет і 1 240 ядерних боєголовок. До складу стратегічних сил також увійшли крилаті ракети з ядерними боєголовками, які несуть важкі бомбардувальники ТУ-95МС і ТУ-160 (всього 41 літак). Окрім того, дислоковані в Україні збройні сили мали 2 625 тактичних ядерних засобів. Якби незалежна Україна заволоділа цим арсеналом, то за ядерним потенціалом стала б третьою у світі (після США і Росії)[23]. Далі автор реконструював процес роззброєння Збройних сил України у 1990-х роках і дійшов висновку, що українські політичні еліти обрали проміжний варіант – роззброєння в обмін на конкретні політичні та фінансові вигоди. Проте ця концепція реалізовувалася непослідовно: українська влада навіть не спромоглася поставити свій ядерний арсенал у залежність від вирішення таких конкретних проблем, як делімітація і демаркація спільного кордону з Росією,

22 Ibid. S. 23–31.

23 Szerepka L. Uwarunkowania procesu jądrowego rozbrojenia Ukrainy. *Sprawy Międzynarodowe*. 2022. Nr 75(2). S. 185–186.

майбутнє Чорноморського флоту, тому Російська дипломатія і пропаганда вміло використала помилки Києва[24].

Американську політику проаналізував Лукаш Юренчик, пояснюючи геополітичні зміни трьома обставинами, а саме: Польща стала головним центром постачання американської зброї в Україні; вона відіграла ключову роль у гуманітарній підтримці українських біженців; динамічний розвиток польської армії збільшував її значення в обороні східного флангу НАТО. Витрати Польщі на оборону значно перевищували вимоги НАТО у 2 % валового внутрішнього продукту (ВВП). Вона хоче досягти у 2023 р. 3 %, а кінцева мета – 5 %. Ініціатива т. зв. Міжмор'я, співавтором якої є Польща, також може мати важливе значення для США у контексті новітньої війни[25].

Проблеми міжнародної безпеки дослідив Пйотр Міцкевич, який проаналізував еволюцію політичної концепції НАТО Джо Байдена в умовах ескалації російсько-української війни. До повномасштабного вторгнення російських військ в Україну Північноатлантичний альянс забезпечував концентрацію американської діяльності на територіях, де знаходилися її власні інтереси, особливо у західній і центральній частині Індо-Тихоокеанського регіону. Європейські країни-члени НАТО за підтримки США мали вибудувати та реалізувати політику обмеження імперських амбіцій Росії[26]. Однак серед держав-членів НАТО проявилися розбіжності щодо російської влади та її політики. Були допущені помилки в оцінці Альянсом російських оперативних концепцій. Російська агресія проти України показала, що лише США були готові відповісти на політичні та воєнні акції Росії. Відтак змусити американську адміністрацію переглянути концепцію та повернутися до лідерства НАТО для реалізації політики стримування Росії у Східній Європі[27]. Автор також проаналізував суть російських спецоперацій, які застосовувалися у різних країнах, зокрема і під час воєнної агресії проти України. Він наголосив, що спецоперації є невід'ємною частиною впливу Росії на інші країни, насамперед у зоні східного флангу НАТО. Домінуючою формою

24 Ibid. S. 182, 198–199.

25 Jureńczyk Ł. Changing the Importance of Poland in the Security Policy of the United States in the Context of the war in Ukraine. *Przegląd Politologiczny*. 2023. Nr 1. S. 58–60.

26 Mickiewicz P. NATO w koncepcji politycznej Joe Bidena i jej ewolucja w obliczu rosyjskiej agresji na Ukrainie. *Przegląd Geopolityczny*. 2022. Nr 41. S. 13, 15.

27 Ibid. S. 15, 17–19.

залишаються т. зв. нетрадиційні операції та непрямі дії, адаптовані до внутрішньої ситуації східного флангу Північноатлантичного альянсу. Тому діяльність, спрямована на пом'якшення російських спецоперацій на східному фланзі НАТО, мала би ґрунтуватися на контррозвідувальних операціях[28].

Збігнєв Цєкановський, Даріуш Бронжкєвіч, Юлія Новіцька актуалізували питання політичної та воєнної безпеки Східної Європи в умовах російської агресії проти України. Автори наголосили, що напад Росії на Україну у лютому 2022 р. спричинив різке посилення відчуття загрози у країнах Балтії. Рішуча позиція лідерів НАТО, особливо США, та їхні рішення посилити військами та зброєю східний фланг Північноатлантичного альянсу дали змогу суттєво зменшити відчуття загрози з боку Росії. Автори навели конкретні дані, що свідчать про заходи НАТО щодо посилення його східного флангу у контексті початку російської агресії в Україні. Велика Британія та Німеччина збільшили багатонаціональні батальйонні бойові групи до 6 000 бійців, дислокованих у країнах Балтії. Франція зголосилася командувати групою чисельністю 1 000 солдат у Румунії. Орієнтовно 100 літаків у Європі переведено у стан підвищеної готовності. США перекинули нові військові підрозділи, зокрема майже 1 000 солдат до Румунії та 800 – до країн Балтії[29]. У публікації подано факти про військову та фінансову допомогу Естонії Україні на початку російської агресії. Загальна вартість військової допомоги цієї країни Україні вже у квітні 2022 р. перевищила 230 млн євро. Виділивши на підтримку Україні майже 0,8 % власного ВВП, Естонія стала лідером серед країн Балтії[30]. Водночас країни Східної Європи зміцнили свої позиції щодо питань оборони, збільшивши бюджет на закупівлю озброєння та військової техніки.

Ґрунтовний аналіз політичних і воєнних наслідків російсько-української війни 2022 р. з точки зору Польщі та її союзників здійснила Ольга Васюта, випускниця Львівського університету ім. І. Франка, яка тривалий час працює у Польщі. Політологиня зауважила: довший час, ще до російського вторгнення в Україну, Європа

28 Mickiewicz P. Russian special operations and the so-called Gerasimor doctriny. *Przegląd Geopolityczny.* 2023. Nr 43. S. 24–25.

29 Ciekanowski Z., Brążkiewicz D., Nowicka J. Bezpieczeństwo państw Europy Wschodniej w sytuacji wojny na Ukrainie. *Przegląd Geopolityczny.* 2022. Nr 42. S. 25.

30 Ibid. S. 16–17.

була розділена. Країни, що мають кордони з Росією (країни Балтії та Польща), серйозно сприйняли загрозу з боку Росії. Німеччина, Франція (розташовані далі на захід) були більше готові отримати мирні дивіденти від закінчення «холодної війни». Ці ілюзії збереглися навіть після анексії Криму у 2014 р. Сьогодні, констатує авторка, Європа здебільшого єдина у своїй рішучості дати відсіч Росії і не дати їй виграти війну з Україною. Рішення Фінляндії та Швеції відмовитися від нейтралітету і подання заяви на членство у НАТО є свідченням глибоких змін у Європі. Ольга Васюта наголосила на ключових уроках російсько-української війни, які мають зробити європейські уряди: не ігнорувати загрози та виклики, які створює Росія, і змінити реакцію на конфлікт, оскільки це національна безпека країн світу. До глобальних наслідків російсько-української війни дослідниця відносить: створення Європейського фонду миру для оснащення України зброєю, збільшення витрат на оборону майже всіх країн НАТО, розширення Північноатлантичного альянсу до Фінляндії і Швеції. Дослідниця зауважує, що вказана війна матиме проблемні наслідки, пов'язані з гуманітарною кризою, продовольчою та енергетичною нестабільністю і глобальною безпекою[31]. Детальніше про вплив російсько-українського конфлікту на рішення Фінляндії і Швеції вступити в НАТО розглянув Пйотр Дамський[32].

Важливою складовою російської воєнної агресії в Україні є інформаційна війна, метою якої є популяризація відповідних наративів з метою впливу на свідомість людей. Російський пропагандистський простір відображав численні наративи, сформовані в минулому столітті, які переживали своєрідне «відродження», що цілеспрямовано відтворювали у масовій свідомості росіян, відіграючи ідеологічну та мобілізаційну роль[33]. Не дивно, що значну кількість аналітичних публікацій автори присвячували інформаційній та пропагандистській війні, яку здійснювала Росія проти України,

31 Wasiuta O. Wybrane konsekwencje polityczno-militarne wojny rosyjsko-ukraińskiej. *Wiedza obronna*. 2022. Nr 279(2). S. 40–43, 61–62.

32 Damski P. Arktyka w przestrzeni informacyjnej państw arktycznych w dobie wojny rosyjsko-ukraińskiej (24 lutego – 8 czerwca 2022 r.). *Sprawy Międzynarodowe.* 2022. Nr 75(2). S. 125–144.

33 Balatska O. Eurasianism, Neo-Eurasianism and Anti-Ukrainianism in the Narratives of Modern Russian Propaganda. *Studia Polityczne*. 2022. Nr 50(4). S. 123–124.

а також НАТО, ЄС. Авторами цих публікацій стало багато українських дослідників (які перебувають як у Польщі, так і в Україні та представляють здебільшого польські й українські заклади вищої освіти), які мали ж донести польському суспільству інформацію, зробити його обізнаними, оскільки це представляє певну загрозу для польського інформаційного простору. Науковці прослідковували еволюцію російських наративів та їхній зміст відповідно до політичних змін та ситуації, пов'язаних із російсько-українською війною. Після Помаранчевої революції 2004 р. російська влада використовувала такі наративи: «русскій мір» об'єднує східних слов'ян; росіяни і українці – одна нація; природня зверхність Росії; українці – псевдонація, неспроможна керувати власною країною та підтримувати свою державність; Євромайдан – відродження нацистів і фашистів, що становить загрозу для етнічно російської частини населення України; правові та історичні обґрунтування для легітимації дій Росії в Україні[34]. Ці наративи орієнтувалися не лише на російську аудиторію, а й на мешканців Сходу і Півдня України, щоб змусити їх задуматися про майбутню спільну долю з Росією.

У період підготовки до воєнної операції проти України, як стверджують польські автори, Росія активізувала дезінформаційну діяльність, спрямовану не тільки проти України, а й країн Заходу. Підступною була діяльність щодо поширення неправдивої інформації, яка ставила під сумнів суверенітет України або трактувала її незалежність як історичну помилку. Звинувачення Збройних сил України в ескалації конфлікту на Донбасі та геноциді дали підстави В. Путіну виправдати рішення про визнання державності самопроголошених республік[35]. Водночас дослідники наголосили, що готуючи населення Росії до війни, російська пропаганда наприкінці 2021 р. суттєво посилила антиукраїнські настрої, зокрема заперечувалася українська державність; формувалася думка про те, що українці та росіяни є одним народом. Дослідники звернули увагу, що підступно пропагувалися наративи про нелегітимність української влади після Революції Гідності та неонацистський зміст її

34 Kravchenko N. Anti-Ukrainian Discourse of Russian Media: Elimination Via Manipulation. *Studia Polityczne.* 2022. Nr 50(4). S. 99.

35 Góraleczko N. Rosyjska dezinformacja zagrożeniem dla polskiej przestrzeni informacyjnej. Studium przypadku: wojna w Ukraine w 2023 roku. *Wrocławskie Studia Politologiczne*. 2022. Nr 31. S. 48.

дій за підтримки західних спецслужб. Був запропонований наратив про наявність зовнішньої загрози проти Росії з боку НАТО і США, які планують використати проти неї Україну як агресора, тому необхідно «демонізувати мирну Росію» звинуваченнями у підготовці до війни. Поширювалася думка й про необхідність вирішення українського питання на Донбасі військовим шляхом[36].

Як наголошують аналітики, російська влада спрямувала зусилля на створення хибного образу України як «штучної держави» без традиції справжньої державності, без історичного підґрунтя для функціонування, як утворення, що є результатом помилкових рішень радянського керівництва.[37].

Із розвитком політичних подій, як зазначають автори публікацій, які призвели до збройної агресії Росії проти України, змінювалися наративи, які створювали «образ ворога»: Євромайдан як незаконний державний переворот; незаконна анексія українського Криму; підтриманий Росією сепаратистський переворот у Донецьку і Луганську; посилення інтересу українців до вступу до НАТО та ЄС. Незабаром у центр інформаційно-пропагандистського поля постав «неонацистський» наратив, який готував перехід від гібридної війни до «спеціальної воєнної операції». Цей наратив фокусується вже не на «братові-українцю», а на російському глядачеві, оскільки легітимізував вбивства і насильства. Зразок нового антиукраїнського наративу представлений у зверненні В. Путіна у контексті початку спецоперації 24 лютого 2022 р., коли він назвав події на Донбасі геноцидом. Звинувачення іншої сторони у геноциді не лише створювало «привід для вторгнення», а й вимагало розв'язки: тих, хто здійснює геноцид, необхідно зупинити та знищити. Від наративів, які об'єднують Росію і Україну у «внутрішню групу», залишалася лише ідеологія «захисту свого». У новому наративі, заснованому на ідеологічній концепції «неонацистів», російська офіційна пропаганда відкрито закликала до знищення українського фашизму[38].

---

36 Shevchenko O., Yalovets A. Antyukraińskie narracje Rosji w globalnej przestrzeni informacyjnej. *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne.* 2022. Nr 8(2). S. 158.

37 Góraleczko N. Rosyjska dezinformacja zagrożeniem dla polskiej przestrzeni informacyjnej. Studium przypadku: wojna w Ukraine w 2023 roku. *Wrocławskie Studia Politologiczne*. 2022. Nr 31. S. 54, 62; Shevchenko O., Yalovets A. Antyukraińskie narracje Rosji w globalnej przestrzeni informacyjnej. S. 160.

38 Kravchenko N. Anti-Ukrainian Discourse of Russian Media: Elimination Via Manipulation. *Studia Polityczne.* 2022. Nr 50(4). S. 100–101.

У публікаціях автори стверджували, що початок повномасштабної агресії Росії проти України супроводжувався посиленням інформаційної війни. На першому етапі війни найбільшою проблемою пропаганда Росії вважала боротьбу з «неонацистською» українського владою, та згодом наративи про дегуманізацію українців поширилися. Дискредитація української армії відбувалася через термінологію – «класичне бандерівське підпілля», «українські націоналісти залякали людей», «ЗСУ – це люди з наркотичною та алкогольною залежністю» тощо[39]. Науковці зазначили, що після початку агресії поширювався міф про те, що росіяни не повинні нести колективну відповідальність за війну, оскільки вони самі є жертвами. Навесні 2022 р. 78 % росіян підтримували В. Путіна. Російське вторгнення було обґрунтовано імперським наративом про історичні права на українські землі[40].

Науковці акцентували увагу й на тому, що Польща також піддається інформаційним атакам. Основними напрямками цих інформаційних атак є польсько-американські відносини, членство в НАТО, євроінтеграція, історичні питання, енергетична безпека[41].

Ескалація російсько-української війни актуалізувала проблему воєнних злочинів. На шпальтах багатьох видань з'явилися публікації, присвячені вказаній проблемі, а також матеріали наукових конференцій, на яких розглядалися питання воєнних злочинів. У 2023 р. в Університеті Марії Склодовської-Кюрі у Любліні відбулася міжнародна конференція «Російські військові злочини в Україні у 2022–2023 роках». Обговорюючи це питання, вчені-аналітики констатували, що Російська Федерація вчинила злочин агресії проти незалежної держави Україна. Водночас окреслено злочини, які пов'язані з російською агресією: геноцид, денаціоналізація української нації, ознаки екоциду, депортація українських дітей, злочини, пов'язані з харчовою інфраструктурного та культурною спадщиною. Науковці акцентували на проблемах, пов'язаних із розслідуванням та покаранням злочинів: безпорадність міжнародних організацій

39 Shevchenko O., Yalovets A. Antyukraińskie narracje Rosji w globalnej przestrzeni informacyjnej. S. 160.

40 Ibid. S. 163.

41 Góraleczko N. Rosyjska dezinformacja zagrożeniem dla polskiej przestrzeni informacyjnej. Studium przypadku: wojna w Ukraine w 2023 roku. *Wrocławskie Studia Politologiczne*. 2022. Nr 31. S. 48, 63.

перед лицем військових злочинів, проблеми, пов'язані з дієвістю та ефективністю міжнародного права і правових інституцій, агресію здійснила держава, яка є постійним членом Ради Безпеки ООН[42].

Александра Гаштольд та Корнела Облінська актуалізували проблему злочинів, пов'язаних із сексуальним насильством. Вони навели слова спецпредставника Генерального секретаря ООН з питань сексуального насильства під час збройних конфліктів Праміли Паттен, яка зазначила, що згвалтування та сексуальні напади російських військових в Україні добре продумані та є частиною «військової стратегії» та «продуманої тактики дегуманізації жертв»[43].

Повномасштабне вторгнення Росії на територію України спричинило хвилю біженців, які у перші дні агресії опинилися у Польщі. У період від 24 лютого 2022 р. до 29 червня 2022 р. на польсько-українському кордоні було оформлено 4,4 млн осіб, із них 2 млн – лише за перший місяць війни[44]. Окрім того, з'явилося чимало досліджень, присвячених цій проблемі. Головна ідея цих публікацій – створення соціального образу Польської держави та поляків, які щедро відгукнулися на заходи допомоги біженцям. Цікаве дослідження про допомогу поляків українським біженцям опублікували Катаржина Каліновська, Катаржина Краковська та Марта Сальковська, вони навели порівняльні дані про готовність поляків надавати допомогу українцям: якщо у 2014 р. про бажання надати допомогу українцям заявили 50 % респондентів, то у березні 2022 р. – 94 %. Ці дані засвідчують ставлення поляків до росіян і відчуття загрози, зумовлене діями Росії. Якщо внаслідок стереотипів та напруги між поляками й українцями на початку 1990-х років тільки 12 % респондентів заявляли про симпатії до українців і 65 % про неприязнь, то на початку 2022 р. – відповідно 41 % і 25 %. На таку зміну у сприйнятті українців вплинули як політичні події, так і Помаранчева революція, Євромайдан та російська агресія проти

42 Gergało-Dąbek N. Sprawozdanie z Konferencji «Zbrodnie wojenne Rosji w Ukraine w Latach 2022–2023». *Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne*. 2023. Nr 9(1). S. 217–224.

43 Gasztold A., Oblińska K. Przemoc seksualna związana z konfliktem (CRSV) w woinie rosyjsko-ukraińskiej. *Studia Polityczne.* 2022. Nr 50(4). S. 49–51, 55, 65–67, 69.

44 Maciejewska-Mieszkowska K. Eskalacja wojny w Ukrainie jako czynnik determinujący poczucie zagrożenia berpieczeństwa Polski w ocenie społecznej. *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne.* 2023. Nr 2. S. 220.

України[45]. Дослідниці проаналізували відповіді польських респондентів про причини їх рішення надати допомогу українським біженцям, що дало можливість з'ясувати ставлення польського суспільства до війни і біженців. Найчастіші відповіді: моральні цінності й внутрішні переконання (що це «правильно»), проти жорстокості війни, людяність, патріотизм, обов'язок, усвідомлення, що «українці воюють за нас, захищають наші кордони», боротьба між добром і злом, подібність. Але й бажання збагатитися також було серед причин допомоги (сприйняття біженців як робочої сили, отримання вигоди в обмін на участь у кампаніях допомоги тощо). Авторки дійшли висновку, що досвід участі у боротьбі проти російської агресії (українці – на фронті, поляки – допомога) може слугувати переоцінці погляду на нашу спільну історію, сучасність і майбутнє[46].

В інших публікаціях, присвячених проблемі біженців, науковці намагалися показати образ війни як трагедію, з якою зіткнулося українське населення з початком російської агресії. Зокрема, Пйотр Длугош актулізував малодосліджену проблему психологічної травми українських біженців. Автор навів дані, які свідчать, що на початку війни Україну покинуло понад 11,5 млн жителів (станом на 23 серпня 2022 р.), а 6 млн українців прибуло до Польщі (станом на 1 вересня 2022 р.). Результати дослідження свідчать, що біженці пережили багатовимірну воєнну травму (внаслідок розлуки з родиною, друзями, які залишилися в Україні, почуття провини перед ними, а також невизначеності щодо свого майбутнього тощо). У Польщі 70 % респондентів мали симптоми посттравматичного стресового розладу, а 66 % – високий рівень психологічного стресу[47]. Інші опитування українців показали, що 96 % біженців, безнадійність – 55 %, почуття провини перед тими, хто залишився в Україні – 50 %, емоційну нестабільність – 50 %, жах, паніку – 47 %, апатію, депресію – 45 %, гнів, роздратування – 35 %. Як свідчить опитування, незважаючи на виїзд з України, у багатьох біженців психологічний стан незадовільний. Посттравматичні стресові розлади спостерігаються приблизно

45 Kalinowska K., Krakowska K., Sałkowska M. Dlaczego polacy pomagali Ukraińcom? Typologia powodów zaangażowania w pomoc ukraińskim uchodźcom. *Kultura i Społeczeństwo*. 2022. S. 43.

46 Ibid. S. 48–49, 52, 55, 61.

47 Długosz P. Trauma wojenna ukraińskich uchodźców przebywających w Polsce. *Studia Polityczne.* 2022. Nr 50(4). S 15–17.

у трьох четвертих респондентів[48]. Автор наголосив, що психічні розлади є важливою соціальною проблемою і біженцям треба забезпечити більший доступ до психологічної допомоги для адаптації.

Образ Польщі як країни, яка підтримала і надала суттєву допомогу Україні в умовах російської агресії, розкрила Ольга Богородецька у публікації, присвяченій співпраці українських та польських міст-побратимів. Авторка показала, що в умовах російської агресії проти України у співпраці українських та польських міст-побратимів відбувалася трансформація у співробітництві від культурного обміну до гуманітарної допомоги. Дослідниця наголосила, що це є важливим елементом публічної дипломатії, яку Польща реалізує у межах своєї зовнішньої стратегії. Співпраця польських міст-побратимів спочатку війни дала змогу створити «мережу міст-побратимів» (переважно з німецькими, французькими, британськими та норвезькими містами-побратимами) для кращої спільної підтримки та допомоги українським містам. Щоправда, окремі польські колеги досить прагматично ставляться до «зцілення» польсько-українських відносин (негативно ставляться до мігрантів, «перенасиченості» темою України у повсякденному житті громадян)[49].

Як бачимо, Польща як найближчий сусід України і головний гравець у Центрально-Східній Європі у період розгортання російської воєнної агресії активізувала свої зусилля для надання гуманітарної допомоги Україні та визначення пріоритетних напрямків своєї зовнішньої політики у нових умовах. Це спонукало польських дослідників активніше включитися до аналізу перебігу новітньої війни і визначити найбільші проблеми, які повстали перед владою і суспільством Польщі. Більшість польських дослідників висловили майже однакову позицію щодо причин і наслідків російської агресії, розглядаючи Росію як головного винуватця з її імперськими устремліннями. Автори розуміють, що російська агресія становить загрозу і для безпеки Польщі. Водночас серед польських авторів є такі, що стверджують: війна проти України – це опосередкована війна із Заходом і США, а тому вони вважають, що міжнародна спільнота повинна приділили більше уваги зміцненню глобальної безпеки.

48 Ibid. S. 18, 41.

49 Bogorodetska O. Ukrainian-Polish Partner Cities' Cooperation during the 2022 War. *Studia Polityczne.* 2022. Nr 50(4). S. 83–92.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-19

Роман Голик

Розділ 19

Від тоталітарних війн до демократії: польська й українська література і культура в другій половині XX століття

Культура у вирі Другої світової війни. 1939 рік і приєднання Західної України до УРСР приніс українську і російську радянську літературу в Галичину й на Волинь, частково радянізуючи, а частково витісняючи звідси польську мову, літературу й культуру. Читач і письменник УСРР/УРСР 20–30-х років XX ст. хоч і знав тексти західноукраїнських авторів – частково польських, але передусім українських (наприклад, Василя Стефаника чи Ольги Кобилянської), проте був відокремлений від них не лише державним кордоном, а й системою ідеологем та політичних міфів. Зустріч двох кардинально різних парадигм культури, літератури відбулася лише восени 1939 р. Тоді ж західноукраїнське письменство стали вписувати в радянський літературний дискурс. Не дивно, що письменники з Радянської України стали описувати мешканців новоприєднаних земель крізь призму звичних для себе літературних типів і сюжетів. До цього дискурсу мали пристосовуватися й західноукраїнські письменники та культурні діячі. Частина з них (як прорадянські Ярослав Галан, Кузьма Пелехатий, Петро Козланюк, Степан Тудор, Олександр Гаврилюк) одразу заявили про свою лояльність до СРСР й УРСР; інша частина (як ліберал Михайло Рудницький, син Івана Франка Петро, який на той час вже повернувся зі сталінського Союзу й знав його реалії, так і знані науковці, як Василь Сімович, значна частина львівських українських письменників) мусили пристосовуватися до нової реальності.

Крім того, радянізацію подавали як українізацію чи реукраїнізацію Західної України, поступове витіснення її польських елементів. Так, за споминами представника Харківщини, мовознавця Юрія

Шевельова вихідці з УРСР сприймали Львів та Галичину як дуже полонізовану територію, в якій панує польська мова, а українські жителі міст активно використовують польські слова. Радянська влада намагалася зовнішньо українізувати нові для себе землі, водночас демонструючи «інтернаціональну прихильність» до польської культури з її класичними постатями (А. Міцкевич) і сучасними письменниками та культурними діячами. Частина з них (як Т. Бой-Желенський, Л. Хвістек, Ю. Пшибось, дружина українського радянського письменника й функціонера Олександра Корнійчука Ванда Василевська (Wanda Wasilewska)) частково чи повністю прийняла, а іноді й пропагувала радянську культуру нарівні з частиною українських галицьких письменників та культурних діячів[1].

Однак уже в 1939 р. українську й польську культурні спільноти краю накрили політичні репресії, що знищили частину інтелігенції обох народів. Літо 1941 р. призвело до ще більших втрат: частина українських та польських інтелігентів Львова та інших міст стала жертвою радянських військ, що відступали, частина – жертвою нацистів (які розстріляли, зокрема, Т. Боя-Желенського, а також багатьох відомих польських вчених – львівян, математика й колишнього прем'єра Польщі Казимира Бартеля (Kazimierz Władysław Bartel), представників Львівської математичної школи Володимира Стожка (Włodzimierz Stożek) та Антоні Ломницького (Antoni Marian Łomnicki), професора права Романа Лонгшама де Бер'є (Roman Longchamps de Bérier). Згодом гітлерівці ліквідували єврейську культурну й літературну еліту краю (зокрема, під час Голокосту / Шоа загинули Б. Шульц і Д. Фоґель)).

Час німецької окупації, з одного боку, відсунув польське літературне й культурне життя на маргінес: убивство польських професорів у Львові 1941 р., репресії проти краківських професорів показували основний напрям діяльності нацистів – знищення польської еліти або заміну її колаборантами. Українській культурі, передусім у дистрикті Галичина, пощастило дещо більше, хоч вона теж була нищена й маргіналізована нацистами. Про це свідчила діяльність українців у генерал-губернаторстві, зокрема у Кракові та Львові. Переважно аполітичними були публікації в літературно-мистецьких («Наші дні»), професійних («Український ремісник»,

1 Докл. див.: Гнатюк О. Відвага і страх / пер. з пол. М. Боянівської. Київ, 2015.

«Український пасічник»), дитячих («Малі Друзі») та молодіжних («Дорога») журналах. Тут, як у «Дорозі», наприклад, вміщували і патріотичні дописи до свята Першого листопада (хоч і з алюзіями до текстів Ф. Ніцше), і художні оповідання, і краєзнавчо-туристичні есеї (наприклад, мандрівки Галичиною), і описи спортивних змагань, і рекомендації про те, як писати вірші, кросворди та шаради тощо. Водночас книжкові публікації «Українського видавництва» у Кракові та Львові давали читачеві відносно широкий спектр зовсім нейтральної лектури – від практичних вказівок для селян до художніх творів, путівників, історичних досліджень, мовознавчих студій. Краківсько-львівське «Українське видавництво» дуже чітко структурувало різні ніші читацьких інтересів. Для різних категорій читачів були призначені серії «Моя книжечка», «Бібліотека історичних повістей», «Літературна бібліотека й бібліотечка», «Просвітня бібліотека» «Педагогічно-освітня бібліотека», «Релігійна й військова бібліотеки» (тексти Тараса Шевченка, Івана Франка, зокрема, ілюстрований «Лис Микита»), Лесі Українки, а разом з ними твори Богдана Ігоря Антонича і раннього Павла Тичини та східноукраїнських символістів 1920-х рр. («Сонячні кларнети»), проза Р. Єндика, Ю. Липи, В. Будзиновського, Б. Лепкого, краєзнавчі праці Ю. Тарновича, С. Барана, В. Січинського, Л. Маслова, М. Кордуби, різноманітні синтези з історії України (І. Крип'якевича, М. Андрусяка, Д. Дорошенка), книгознавчі видання, популярні релігійні брошури, дитячі книги В. Кархута, букварі й пісенники, медичні й господарські довідники «для всіх», «для загалу» чи «народу»[2]. Усе це створювало картину активного, бурхливого українського книжно-писемного життя порівняно з польським культурним життям – і то частково на польській етнічній території, зокрема у Кракові. Проте насправді і українці, і поляки, культурне життя яких було, звісно, не таким активним, перебували під владою нацистів, які відводили обом спільнотам (у кращому випадку) місце своїх слуг або ж вважали їх прихованими ворогами. Водночас трагічне протистояння українців та поляків Волині 1943 р. і Галичини 1944 р. показало, як швидко відносно культурне спілкування між етнонаціональними

2 Докл. див.: Головата Л. Книжкові та аркушеві серії «Українського видавництва» у Кракові – Львові, 1939–1945: склад, призначення, динаміка випуску. З*аписки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника: зб. наук. праць*. Львів, 2009. Вип. 1 (17). С. 199–222.

спільнотами може перетворитися на відсутність будь-якої цивілізованості й гуманності та вилитися у тваринний інстинкт знищення і помсти. 1944–1945 рр. знову кардинально змінили ситуацію в Україні й Польщі. Повторний прихід радянської влади в край у 1944 р., що затвердив остаточний перехід Східної Галичини до УРСР, поклав край масштабному польсько-українському співіснуванню в регіоні, що, незважаючи на різні культурні розриви, тривало ще від XIV ст.

УРСР і ПНР: соціалістична культура і література. Друга світова війна ліквідувала довоєнні літературні й культурні дискусії і на території «корінної» Польщі після 1945 р. На літературну й лектурну сцену тепер уже Польської Народної Республіки на довгий час ввійшов соцреалізм, який змусив письменників і читацьку публіку писати й читати за новими, ідеологізованими стандартами. Зразковим соцреалістичним письмом вважали, наприклад, тексти Ванди Василевської, члена ПОРП з 1946 р. Казимира Брандиса (Kazimierz Brandys) з його своєрідним трактуванням подій міжвоєння («Між війнами») чи згодом Януша Пшимановського (Janusz Przymanowski) з його пізнішими «Чотирма танкістами й псом», які будучи екранізованими, стали культовими для соцреалістичного трактування воєнних подій 1939–1945 рр. Так само одним зі зразків стала пригодницька книга Анджея Збиха (псевдонім Збігнєва Сафяна / Zbigniew Safjan і Анджея Шипульського / Andrzej Szypulski) «Ставка більша за життя» з польсько-радянським розвідником Гансом Клосом, яку екранізували й також перекладали українською.

Це впливало на самі уявлення про літературу, культуру і спосіб інтелектуального життя в Польщі загалом. Не дивно, що в опублікованій наприкінці 1950 р. книзі довоєнний прихильник марксизму Владислав Спасовський (Władysław Spasowski**)** у своїх «Основах самонавчання / автодидактики» рекомендував самоукам читати, як «підставові» тексти класиків марксизму і радянського ленінізму та сталінізму Карла Маркса (Karl Heinrich Marx), Фрідріха Енгельса (Friedrich Engels**)**, Володимира Ульянова-Леніна (Владимир Ульянов-Ленин), Йосипа Сталіна (Иосиф Сталин)[3]. Далі автор пропонував польським читачам строкату додаткову лектуру – від текстів географа, суспільно-політичного діяча, батька

3 Spasowski W. Zasady samoksztalcenia. Warszawa, 1959.

відомої письменниці Зофії Налковської (Zofia Nałkowska) Вацлава Налковського (Wacław Piotr Nałkowski), марксистського мислителя Людвіка Кживіцького (Ludwik Joachim Franciszek Krzywicki) до прокомуністичного діяча Джона Ріда (John Silas Reed) з його «Десятьма днями, які потрясли світ»[4]. Третій рівень читання в цій системі зайняли автобіографії та життєписи «суспільних революціонерів» – від Спартака (Σπάρτακος; Spártakos) до Тадеуша Костюшка / Косцюшка (Andrzej Tadeusz Bonawentura Kościuszko) та уродженця України, соціаліста Людвіка Варинського (Ludwik Tadeusz Waryński), античних учених і філософів (як Епікур (Επίκουρος)) до історика й організатора Листопадового повстання Йоахіма Лелевеля (Joachim Lelewel) й творця геліоцентричної системи світу Міколая Коперника (Mikołaj Kopernik, етнічна ідентичність якого втім залишається предметом дискусій), творців літератури й мистецтва – від Мікеланджело (Michelangelo di Lodovico di Leonardo di Buonarroti Simoni) до А. Міцкевича, реформаторів педагогіки, мандрівників (від Джéймса Кука (*James Cook*)) до Костянтина Ціолковського (Константин Циолковский), на постать якого претендували і польська, і російська, і українська культура[5].Ще один пласт читання, за Вл. Спасовським, мали формувати белетристичні тексти «від Вільяма Шекспіра (William Shakespeare) до творів Михайла Шолохова (Михаил Шолохов)»[6]. Саме на такому інтелектуальному ґрунті й запроваджувався соціалізм у польську дійсність та соціалістичний реалізм – у мистецтво й літературу.

Частина польських письменників та есеїстів зберігала дистанцію від соцреалізму. До них належав і колишній львів'янин, фантаст і футуролог, автор «Соляріса» і «Кіберіади», а згодом і «Суми технології» Станіслав Лем (Stanisław Herman Lem)[7]; уродженець львівського Личакова і творець «Пана Коґіто» Збіґнєв Герберт (Zbigniew Herbert)[8]; прозаїк з українськими етнічними корінням, уродженець Тернополя Корнель – Ілля Філіпович (Kornel Filipowicz), чоловік польської художниці-модерністки, уродженки Старого Самбора

4 Ibidem. S. 95–99, 126.

5 Ibidem. S. 147–150.

6 Spasowski W. Zasady samokształcenia... S. 152, 157.

7 Орлінський В. Лем. Життя не з цієї землі / пер. з пол. Андрія Павлишина. Львів: Човен, 2021.

8 Герберт З. Поезії / пер. В. В. Дмитрука. 3-тє вид. Львів: Каменяр, 2018.

Марії Яреми (Maria Jarema, Jaremianka)[9], водночас тісно пов'язаний з поеткою, згодом лауреаткою Нобелівської премії Віславою Шимборською (Wisława Szymborska). «Іншою» літературою була авангардистська поезія з екзистенціальними мотивами, а також словесно-візуальний «Смітник» і драматична «Картотека» Тадеуша Ружевича (Tadeusz Różewicz), що стала однією з провісниць театру абсурду в Польщі. Театр абсурду представляла й творчість Славоміра Мрожека (Sławomir Mrożek) який, зрештою, емігрував з ПНР, а повернувся уже в постсоціалістичну Польщу, з його «Танго», «Поліцією» та незвичною прозою, що аж згодом були перекладені українською[10].

Певної дистанції до соцреалістичних доктрин дотримувалися й ті, хто писав пригодницьку прозу для молоді, як уродженець Чікаго й мешканець ПНР Альфред Шклярський (Alfred Szklarski) із його «Золотом чорних гір», а особливо «Пригодами Томека Вільмовського», популярними не лише в Польщі, а й частково в СРСР, бо їх перекладали й видавали як у польському, так і в російському варіанті. Певну відстороненість від соціалістичних реалій забезпечувала й мандрівна література, наприклад, описи мандрівок уродженця Полісся Ришарда Капусцінського (Ryszard Kapuściński) з його «Імператором», який описував Ефіопію Хайле Селласіє I (Qädamawi Haylä Səllasé), та оповідями про Іран і «Шахіншаха»; Аркадія Фідлера (Arkady Fiedler) з його передвоєнним текстом «Риби співають в Укаялі» та «Мадагаскаром». Осторонь від політики позиціонувалися також польські детективи-«кримінали» (які публікували в серіях «під псом», «під пістолетом», «під ключем») , що стали основою масового читання. Водночас і тут існувала ідеологічна диференціація. З одного боку, «кримінали» були представлені відносно нейтральними детективними текстами, скажімо, «Несподіваною смертю гравця / фаната гри» («Nagła śmierć kibica») чи «Смертю за алфавітом» Єжи Едігея (Jerzy Edigey, псевдонім Єжи Корицького (Jerzy Korycki)). Польські детективи часів ПНР були відомі повістями й романами про адвоката Заморського («меценаса Заморського») Барбари Гордон (псевдонім уродженки Києва

9 Sobolewska J. Miron, Ilia, Kornel. Opowieść biograficzna o Kornelu Filipowiczu. Warszawa, 2020.

10 Мрожек С. Дядько Мрожек не припиняє чесати язиком. Львів: ВСЛ, 2017.

Лариси Міцнер (Larysa Zajączkowska-Mitznerowa)). Також вони славилися текстами Мацея Сломчинського (Maciej Słomczyński), який під західним псевдонімом Джо Алекс (Joe Alex) видавав детективи зі складними поетичними назвами, наприклад цитатами з Есхіла (Αισχύλος) («Тихим його наздоганяла польотом» («Cichym ścigałam go lotem»)), із Джона Мільтона (John Milton) «Пекло є в мені» або з Редьярда Кіплінга (Joseph Rudyard Kipling) («Де десяти заповідей бракує» («Gdzie przykazań brak dziesięciu»), а також міліційні романи (як екранізований «Злочинець і панна» (Zbrodniarz i panna)). З іншого боку, сюди зараховували тексти про західних шпигунів у соціалістичній Польщі, наприклад перекладена згодом українською «Веста» не знає пощади», автором якої був Міколай Козакевич (Mikołaj Kozakiewicz) – маршалок сейму ПНР та професор-антрополог, а також частково цикл детективів «Капітан Глєб розповідає» Анджея Півоварчика (Andrzej Piwowarczyk), де йшлося про офіцера міліції, який бореться з «машкарами минулого» на західних землях Польщі.

Натомість особливості елітарного читання в ПНР передавали, наприклад, роздуми Ярослава Івашкевича з 1959 р. Письменник наголошував, що для молодого поляка лектура починається з «Трилогії» Сенкевича або з «Трьох мушкетерів» Дюма. Власну бібліотеку він ділив на історичну, музичну та поетичну частину. Водночас Я. Івашкевич наголошував, що попри все любить читати польських міжвоєнних авторів (зокрема маловідомих) та письменників початку XX ст. на чолі зі Станіславом Пшибишевським. Зрештою, у тогочасній польській літературі й есеїстиці помітною була й поетизація письменницької діяльності як магічного ремесла. Цю ідею розвивала передусім «Алхімія слова» колишнього львів'янина, автора знаного (львівського за тематикою) твору «Небо в полум'ї» Яна Парандовського (Jan Parandowski) – сина греко-католицького священника й педагога Івана Бартошевського. Певною сферою політичної незаангажованості стали й гуманітарні науки та наукові напрями в Польщі: історія філософії Владислава Татаркевича (Władysław Tatarkiewicz**)**, а після 1968 р. – філософія його політичного опонента Лешека Колаковського (Leszek Kołakowski); феноменологія Романа Інгардена й семіотика Казимира Айдукевича (з певною противагою до семіотики Адама Шаффа (Adam Schaff), тісно пов'язаного з політикою ПОРП, «Вступ

до семантики» якого було все ж перекладено англійською в США); праксеологія Тадеуша Котарбінського, історія польського представника французької «школи Анналів» Броніслава Геремека (Bronisław Geremek), який у 1968 р. вийшов з ПОРП; психологія трансгресивності Юзефа Козелецького (Józef Kozielecki); зрештою, психопатологія людини й культури в працях уродженця Долини на Станіславівщині Антоні Кемпінського (Antoni Ignacy Tadeusz Kępiński). Однак відносно ліберальна для культури й літератури епоха Едварда Герека (Edward Gierek) закінчилася, і воєнний стан, оголошений у 1981 р. генералом Войцехом Ярузельським (Wojciech Witold Jaruzelski), різко змінив парадигми розвитку польської культури в бік соціалістичного консерватизму. Воєнний стан та економічна криза не сприяли польському книговиданню й культурі загалом, хоча вона розвивалася в еміграційних середовищах.

Натомість повоєнна УРСР після 1944–1945 рр. вже остаточно, хоч зі змінами, залишилася в кордонах 1939–1941 рр. У її літературу перекочували всі ідеї радянського письменства 1920–1930 рр. та партійної доктрини разом з новою темою «героїчного подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні» та акцентом на виробничій тематиці, способом життя колгоспного селянства. Цих стандартів мали дотримуватися всі – від Павла Тичини, Максима Рильського, Миколи Бажана, навіть Остапа Вишні (гуморески якого стали дуже популярними) до Михайла Стельмаха, Андрія Малишка, Олеся Гончара, Павла Загребельного тощо. Це не означало, що ідеї та уявлення українських радянських письменників у післявоєнний час вписувалися лише в офіційний канон. Частина творів українських авторів радянської епохи («Собор» Олеся Гончара, «Диво» Павла Загребельного, частково «Я, Богдан», «Роксолана», згодом «Маруся Чурай» Ліни Костенко, частково твори Олеся Бердника) не зовсім вписувалася в ідеали соціалістичної лектури. У багатьох випадках рамки ідеологічного та літературного були досить різноманітними. Так, наприклад, формувався світ ідей і читання поета й академіка АН УСРСР Максима Рильського. Його поетична творчість пройшла кілька різних етапів: від неокласики та неоромантики до соцреалізму (вірші про Володимира Леніна, Йосифа Сталіна тощо) і знову до витонченої лірики останнього періоду творчості («Голосіївська осінь»). У полі зору читацьких інтересів Рильського опинилися класичні тексти європейської літератури, яку він

перекладав, і передусім «Пан Тадеуш», «Конрад Валленрод» і балади та сонети Адама Міцкевича, поезія Юліуша Словацького, Леопольда Стаффа. Альтернативою офіційному літературному й культурному дискурсу став дискурс частини «шестидесятників» (Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Микола Вінграновський, Микола Лукаш та Григорій Кочур – як перекладачі), але особливо дисидентів (Василь Стус, Іван Світличний, Ігор та Ірина Калинці, Михайло Осадчий – у художніх текстах, В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Михайло Масютко, Валентин Мороз – у політичній публіцистиці та есеїстиці). Водночас у повоєнній УРСР активно перекладали та публікували польську класичну й сучасну літературу: тексти Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Владислава Реймонта, Марії Конопніцької, Стефана Жеромського, Ярослава Івашкевича, Єжи Анджеєвського (Jerzy Andrzejewski), виходили антології польської поезії, перекладалися польська детективна, пригодницька, мандрівна, дитяча література (від екранізованої в СРСР та ПНР «Академії пана Ляпки» Яна Бжехви (Jan Brzechwa – Jan Wiktor Lesman) до «Викрадення в Тютюрлістані» Войцеха Жукровського (Wojciech Żukrowski)), а водночас науково-популярна література на історичні і навіть історико-релігійні теми: «Коли сонце було богом», «Лісіпові коні», «Біблійні оповіді» та «Оповіді євангелістів» Зенона Косідовського (Zenon Kosidowski). Інша річ, що особливо після запровадження воєнного стану в Польщі 1981 р. частина польської літератури й культури (наприклад, польські теле- й радіопередачі) стала небажаною в СРСР. Зрештою, певна частина українського літературного та культурного дискурсу розвивалася в нерадянських діаспорних / еміграційних формах – від текстів Євгена Маланюка до поезії Нью-Йоркської школи і від УВУ в Мюнхені до Гарвадського інституту українських студій на полі науки. Це дозволяло зберігати свободу слова на противагу Радянській Україні, де її фактично не було. Однак контакти між радянськими і нерадянськими культурними середовищами були дуже обмеженими. Тож поділеною на офіційну, напівофіційну та нелегальну українська лектура та література залишалася аж до кінця 1980 – початку 1991 р.

Польща і Україна: література і культура після соціалізму. У другій половині 1980-х рр. радянська перебудова лише посилила розпад соціалістичного табору, або країн Варшавського договору. Закінчення воєнного стану і фактична перемога антирадянських

сил на чолі з «Солідарністю» означали лібералізацію й демократизацію Польщі. Саме тому кінець 1980 – початок 1990-х років та наступні десятиліття стали, з одного боку, початком повернення польських довоєнних та еміграційних літературних і культурних авторитетів – від провокаційного Вітольда Ґомбровича (Witold Gombrowicz) з його «Порнографією» та «Фердидурке», меланхолійного уродженця Дмитрович на Яворівщині Юзефа Віттліна (Józef Wittlin) з його «Сіллю землі» та «Моїм Львовом», співця міжвоєнного Дрогобича Анджея Хцюка (Andrzej Jan Chciuk) до ініціатора польсько-українського політико-культурного діалогу та редактора паризької «Культури» Єжи Гедройця (Jerzy Giedroyc[11].

У цьому середовищі, як і серед польської опозиції 1970–1980 рр., і зародився той образ України, який актуалізувався після 1989 р.[12] і який був відгомоном давніших дискусій, що несла польська книжна культура ще з початку XX ст.[13]. Цей період став також часом читання повернутого лауреата Нобелівської премії й автора еміграційної «Історії польської літератури» Чеслава Мілоша (Czesław Miłosz), ще однієї нобелівської лауреатки Віслави Шимборської, автора «Любові і відповідальності» кардинала Кароля Войтили (папи Івана Павла II), о. Яна Твардовського (Jan Twardowski) з його популярною поезією[14]. Зрештою, 1990–2000 рр., а далі 2010-ті рр. стали часом появи нових популярних письменників, які репрезентували модерний польський дискурс, як твори Мануели Ґретковської (Manuela Gretkowska) з її «Метафізичним кабаре» та «Європейкою», Стефана Хвіна (Stefan Chwin) з його «Ганеманом», Анджея Стасюка (Andrzej Stasiuk) з його «Галицькими оповіданнями», до, зрештою, польської Нобелівської лауреатки з українським корінням Ольги Токарчук (Olga Nawoja Tokarczuk) з її «Бігунами» й «Книгами Якова».

В Україні ж у другій половині 1980-х – на початку 1990 р. сформувалася нова «післячорнобильська бібліотека / література» (термін

11 Zamiłowanie do spraw beznadziejnych. Ukraina w «Kulturze» 1947–2000. Paryż ; Kraków, 2016.

12 Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України: Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989). Львів, 2011.

13 Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów red. P.Kowal. Wrocław, 2002.

14 Див.:Тому що вони сущі: антологія сучасної польської поезії / упоряд. С. Шевченко. 2-ге вид., допов. Львів : Каменяр, 2005. 711 с.

Тамари Гундорової[15]) і вужче – післянезалежницька література, що охопила широкий спектр текстів: творів Василя Герасим'юка, Ігоря Римарука, Петра Мідянки, Андрія Куркова, Олега Лишеги, Юрія Андруховича, Костя Москальця, Віктора Неборака, Галини Пагутяк, Марії Матіос, Оксани Забужко, Юрія Винничука, Тараса Прохаська, Дмитра Білого до творчості Івана Андрусяка, Ірени Карпи, Маріанни Кіяновської, Мар'яни Савки, Дарії Сироїд, Олени Галети, Ірини Старовойт, Тимофія Гавриліва, Любка Дереша. Цей комплекс текстів – нерідко дивовижне поєднання пострадянського та нерадянського дискурсів, і саме в тому специфіка української літератури, у якій виділяються тексти «вісімдесятників», «дев'яностників» та «двотисячників» різних регіональними літературними школами – від східноукраїнської та київської / київсько-житомирської до галицької. Частина цих текстів була відголоском схожих тенденцій у польській літературі. Скажімо, дискурс Ю. Андруховича подекуди був, зокрема, частковою відповіддю й на політично-сатиричну фантасмагорію Тадеуша Конвіцького (Tadeusz Konwicki) «Маленький апокаліпсис», якого український письменник перекладав. Так само відомим був творчий діалог Ю. Андруховича і А. Стасюка в межах галицької та східноєвропейської теми (збірка «Моя Європа»). Попри постійну присутність складних тем і міфологем, які вивільнилися у 1990-х (міф львівських орлят, польського Львова, складна картина Волині 1943 р. та Галичини 1944 р. тощо), зростало взаємне зацікавлення польською культурою й літературою в Україні та українською в Польщі. Звідси значна кількість перекладів української літератури в Польщі – від Ю. Андруховича й О. Забужко до Софії Андрухович, Сергія Жадана та Галини Крук – і, навпаки, польської літератури в Україні: від повторних перекладів М. Конопніцької, Г. Сєнкевича, Бруно Шульца до перекладів творів Чеслава Мілоша, Віслави Шимборської, А. Стасюка і особливо Ольги Токарчук. Водночас усі українські культурні й літературні течії, зароджені в полум'ї чорнобильської катастрофи, пройшовши стадії постмодерної гри, зустрілися віч-на-віч з російсько-українським збройним протистоянням 2014 р. та повномасштабним

15 Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн = The Post-Chornobyl Library. Ukrainian Literary Postmodernism. Київ : Критика, 2005.

вторгненням Росії в Україну у 2022 р. Саме ця трагічно-катастрофічна і воєнна, збройна складова (наприклад, творчість Бориса Гуменюка) української культури й літератури нині відрізняє її від польської і викликає інтерес в польських авторів та читачів.

До підсумків. Загалом розвиток польської та української мов, літератур та культур демонструє всю складність розвитку Східної Європи, її етносів та націй. З одного боку, обидва мовно-культурні простори – польський та український – наслідки диференціації гіпотетичного загальнослов'янського мовно-культурного простору. Проте, попри територіальну та мовну близькість, ці культури (принаймні із середньовіччя і з часів християнізації) розвивалися різними шляхами. Польська мова, яка зберегла архаїчні праслов'янські риси, опинилася в колі т. зв. лехітських мов, частина яких у реліктовому стані стали мовами субетнічних груп сучасної Польщі (таких, як кашуби). Водночас польська мова й культура були особливо наближені до чеської мови й культури (звідси й група сучасних західнослов'янських мов), з якої польські середньовічні книжники почерпнули досить багато концептів. Чеську й польську культури й літератури поєднувало західне, латинське (римське) християнство, латиниця як латина як літургійна мова, а також (частково) німецький фактор впливу. Давньоукраїнська / руська мова, культура й література натомість розвинулися в східнослов'янському мовному просторі (звідки пізніше виокремилися також російська й білоруська мови), який згодом, крім норманського чинника, об'єднали також східне (візантійське) християнство, кирилиця та церковнослов'янська літургійна мова. По-різному розвивалися й дві літератури: давньопольська як відображення західноєвропейської літературної цивілізації, давньоукраїнська як віддзеркалення візантійської системи. Співіснування обох культур, літератур та мов на цьому етапі можна схарактеризувати як династичну пов'язаність і водночас періодичне протистояння держави П'ястів і держави та удільних володінь Рюриковичів. Обидві були східною частиною середньовічної Європи, але відрізнялися мовно й конфесійно. Водночас ці культури взаємозбагачувалися. На кожну з них вплинула інвазія монголів, але по-різному. Давньопольська культура й державність, попри все, змогла зберегти відносну цілісність; давньоруська натомість диференціювалася на тлі послаблення й занепаду державності. Згодом ця відмінність посилилася,

і давньоукраїнська культура разом з державністю (зокрема, державою Романовичів) була інкорпорована в цивілізацію Великого князівства Литовського й Корони Польської, згодом Речі Посполитої двох народів). Велике князівство стало одним із тих шляхів, через які в Польщу Ягеллонів потрапляли трансформовані елементи давньоруської мови й культури, зокрема мистецтва. З іншого боку, у пізньосередньовічний і ранньомодерний час Річ Посполита стала для Русі одним з основних донорів західноєвропейської культури, хоч при цьому стала витісняти візантійське / православне християнство, розширюючи сферу використання польської мови на руські простори. Вона також творила міф Сарматії і Роксоланії, ідилію українних земель. Водночас ранньомодерна польська й українська / руська літератури розвивалися поруч і паралельно, у руслі латинської / західноєвропейської і поствізантійської парадигм. Унійний проєкт (Брестська унія) начебто став спробою певного примирення обох конфесій та культур, проте викликав також суспільне напруження й незадоволення та літературно-конфесійну полеміку. Тому, попри польські форми побуту й мовну форму, які використовувала й руська / українська культура, виникли козацькі рухи й розгорілося повстання Богдана Хмельницького. Вони посилили етнічне та ідеологічне напруження на землях Русі, підваживши політичні й культурні основи Речі Посполитої. Не в останню чергу саме тому XVIII ст. стало часом її поступового обезсилення, що призвело до «розборів» / розподілу польської держави між Австрією, Росією та Пруссією. У XIX ст. взаємозв'язки між польською та українською культурами й літературами також були непростими. Польська література й культура значною мірою жила ідеєю відродження Речі Посполитої, яку провіщали письменники-пророки. Згодом і українське письменство й культура стали запроваджувати ідею відродження Русі-України / Козаччини / Гетьманщини. Зі свого боку, польська література XIX ст. сформувала українську школу польського письменства. Сконструйований в ній міф / образ України помітно вплинув на український/ руський національний рух та на нову русько-українську літературу в Галичині, яка на початку XIX ст. розвивалася «під тінню польської», аж поки не вийшла з неї[16].

16 Glinianowicz K. Z cienia polskości. Ukraińska proza galicyjska przełomu XIX i XX w. Kraków, 2015.

Водночас і сам рух, і русько-українська ідентичність в краї, який перебував під правлінням Австро-Угорщини, стала розвиватися на противагу польській, так само як центрально- й східноукраїнський варіанти літератури й культури розвивалися всупереч культурній політиці Російської імперії. Разом обидва варіанти створили українську мовну, культурну та літературну реальність, не схожу ані на польську, ані на російську літературу. Після Першої світової війни українська культура й література стала розвиватися в радянському (східноукраїнському, УСРР – УРСР) й нерадянському (західноукраїнському, бездержавному) варіантах, натомість польська розвивалася в умовах єдиної відродженої Польської держави, протиставленої СРСР. Це визначило шляхи розвитку обох культур і літератур у міжвоєнний час. Після Другої світової війни обидві літератури опинилися в межах соціалістичного / комуністичного політичного табору, і лише дисидентські та еміграційні осередки обох країн творили альтернативну літературу та культуру. З іншого боку, контакти між соціалістичним письменством Польщі та українською радянською літературою й культурою хоч і не завжди були бажаними з погляду номенклатури СРСР, проте існували й розвивалися. Звідси феномен української літератури, преси й періодики («Наше слово», «Наша культура», «Календар УСКТ») та культурних установ (УСКТ) на території Польщі. Врешті-решт, постсоціалістична Польща й пострадянська Україна стали творити нові, постмодерні культурні й літературні форми й взаємозв'язки, крізь які, однак, часом все ж проглядаються старі міфи й стереотипи.

Нині можна визначити багато типологічних подібностей і відмінностей у розвитку польської та української культур. Так, якщо дивитися в перспективі «географічної історіософії культури», то можна зазначити, що українська й польська культура розвивалися дзеркально симетрично. Центр розвитку польської культури (зокрема, Варшава) лежить у центрі й на заході Польщі, тоді як Галичина й Волинь, а певний час і значна частина української території сприймалися як східні окраїни (креси) польської культури. Натомість основні імпульси для створення модерної української літератури й культури надходили з Центру й Сходу України, тоді як Галичина виступала її Заходом. Водночас саме підавстрійська Галичина у XIX – на поч. XX ст. почала сприйматися осердям, П'ємонтом обох культур і літератур – польської та української,

і тому за неї точилася боротьба. В етномовному та етнокультурному плані Польща з її кашубською мовою й кашубами, гуралями, мазовшанами видається, з одного боку, нібито досить диференційованою, а з іншого – культурно, релігійно, мовно уніфікованою чи майже уніфікованою. Натомість нова й найновіша історія України показує, настільки сконсолідованою і водночас диференційованою залишається українська етнокультурна територія – від Закарпаття, Буковини й Галичини з її бойками, гуцулами, лемками до Слобожанщини і її жителів.

У міжвоєнний час Александр Брікнер наголошував стабільність польської історії культури порівняно з українською / руською: «Жоден інший слов'янський люд не гордиться такою мовною єдністю й непорушністю поселення, якою польський слушно гордиться: рік 1929 не багато відійшов від 929. Ніяких помітніших переміщень, мандрівок племен.., ніяких визначніших мовних відмінносей в нас не бувало, а втрати на Заході вирівняли ми собі з надлишком на Сході. Отже, у Польщі не було жодних втрат і переміщень руських: де ж у нас зникнення цілих відгалужень, як руських тиверців, угличів, хорватів? Де ж у нас знелюднення Київщини за татарського потопу? Де ж у нас відмінність наріч тої міри, як між велико- й малоруським? Так, як наші місця проживання одвічно ті самі, так і мова цілісна (крім кашубів, але то не поляки, а поморяни, тому не враховуються)»[17]. Це твердження відомого польського філолога й культуролога значною мірою дискусійне й міфологізоване. І річ не тільки у відкиданні з польського мовного простору кашубщини (що дійсно має значну мовну, правописну та культурну специфіку)[18] та, навпаки, у розгляді української й російської мови як двох руських наріч, отже, частин загальноруського цілого, і порівнянні цього цілого з польською мовою. Проблема також у самому погляді на польську мову й культуру як на територіально стабільну величину, константу. Норман Дейвіс не випадково назвав історію Польщі «Божим ігрищем», що засвідчує драматизм і динамізм польської історії[19]. Те саме окреслення можна вжити й до України та її історичного розвитку. Попри певну тяглість традиції, у першому

17 Brückner A. Dzieje kultury polskiej. Kraków, 1931. T. 1. S. 33–34.

18 Treder J. Spòdlowô wiédzô ò kaszëbiznie. Gdańsk, 2014; Makurat H. Gramatika kaszëbsczégò jãzëka. Gdańsk, 2016.

19 Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Таращук. Київ, 2008.

й другому випадку можна побачити й значні розриви. Території, що певний час були руськими / українськими, в інші історичні періоди ставали польськими, і, навпаки, землі, які певний час маркувалися як польські, ставали українськими. В окремі періоди Польща та Україна взагалі не існували як окремі держави, а це позначалося й на етномовному та етнокультурному сприйманні їхніх територій та й самих народів. Обидві опинялися між Заходом і Сходом, хоч водночас для України Заходом часто була Польща, а для Польщі Сходом була Україна. Усе це викликало не так постійність, як постійну змінність польської й української культур. Зважаючи на мовну спорідненість та багатовікові політичні й цивілізаційні контакти, навіть перебування в тих самих державних організмах, ці культури містять численні знаки подібності. Однак на рівні елітарної і народної культури, навіть у сфері гумору[20] чи танцю (гопак, метелиця, гуцулка, коломийка vs полонез, краков'як, мазур, куявяк, оберек / обертас)[21] можна побачити значні відмінності, хоч загальні схеми думки й руху залишаються схожими. Звідси численні авто- й гетеростереотипи, що відокремлюють шаблонного «ляха» / поляка від «русина» / українця. Загалом дві держави, два народи й дві культури розвивалися, хоч і в тісних взаємозв'язках, але за принципом «поруч, проте окремо». З іншого боку, в історії обох народів і їхніх культур були як періоди паралельного існування в різних державах, так і в спільних державних організмах, періоди полонізації українського населення, але й, наприклад, впливу української культури на польську або ж захоплення українською мовою, літературою та культурою серед польських еліт (і хоч в рідкісних випадках – спроб українізації польського населення). Тому польська література й культура залишається для української Своєю та Іншою – культурою-сестрою і культурою-посестрою водночас.

20 Księga humoru ludowego / red. D. Simonides, Warszawa 1981; Тисяча усмішок / упор. Ю. Кругляк. Київ, 1970.

21 Українські народні танці. Київ, 1969; Гарасимчук Р. Народні танці українців Карпат. Львів, 2008. Кн. 1. Гуцульські танці; Верховинець, В. Теорія українського народного танцю/ вступ. ст. і заг. ред. Я. В. Верховинця. 5-е вид. доп. Київ, 2008; Turska I. Taniec w Polsce. Warszawa, 1962; Nowak T. Taniec narodowy w polskim kanonie kultury. Źródła, geneza, przemiany. Warszawa, 2016.

DOI https://doi.org/10.32782/978-617-521-092-5-20

Леонід Зашкільняк

Розділ 20

Історія Польщі в українській перспективі

Раніше уже доводилося писати і говорити про рецепцію історії Польщі в українській історіографії[1]. В історіописанні, як і в кожній іншій справі, відбуваються зміни, наука і життя не стоять на місці. Хоча сучасні обставини, у яких випало перебувати Україні та українцям через агресивну війну Росії проти них, що розпочалася в 2014 р., не дуже заохочують до занять західним сусідом, бо всі погляди спрямовані на схід. Але й на західному кордоні України відбуваються зміни, які не можна не зауважувати. Насамперед це стосується позиції Польщі і поляків, що прийняли мільйони українських біженців, які рятувалися від російського агресора після масштабного нападу РФ на Україну 24 лютого 2022 р.

Окреслену в заголовку тему розглядаємо у двох головних аспектах: 1) історія Польщі в суспільній свідомості українців; 2) минуле Польщі й поляків у науково-освітньому просторі України. Загалом обидва сюжети є дуже розлогими і навряд чи їх можна вичерпати в невеликому нарисі. Швидше йдеться про нарисовий огляд про-

1 Зашкільняк Л. Канонічна історія стереотипного сусіда. *Критика.* Київ, 2006. Ч. 3(101). С. 11–14; Zaszkilniak L. Dzieje Polski w historiografii i świadomości społecznej Ukraińców na początku XXI wieku. *«O nas bez nas». Historia Polski w historiografiach obcojęzycznych* / moder.: W. Molik, H. Żaliński. Poznań, 2007. S. 157–179; Зашкільняк Л. Образ(и) польської історії в сучасній українській історіографії. *Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 15–16 грудня 2005 р.)* / упоряд. і наук. ред. Г. В. Касьянов. Київ, 2008. С. 35–46; Зашкильняк Л. Украинско-польские отношения XX века в общественном сознании украинцев и поляков. *Историки-слависты МГУ.* Москва, 2008. *Кн. 7: Х. Х. Хайретдинов. Исследования и материалы, посвященные 65-летию со дня рождения Х. Х. Хайретдинова*. С. 367–381; Зашкільняк Л. Історія «своя» й історія «чужа». *Критика.* Київ, 2009. Ч. 9–10(143–144). С. 24–27; Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні. *Проблеми слов'янознавства*. Львів, 2011. Вип. 60. С. 68–81.

блематики, яка концентрується на суспільному сприйнятті Польщі та її історії в України та ролі освіти в поширенні цих знань.

На початку звернімо увагу на три спостереження: по-перше, сучасні українці обізнані з історією Польщі навіть гірше, ніж із власним минулим, а про це останнє не знають майже нічого, але з одним застереженням – середні і старші генерації залишаються в багатьох випадках носіями міцних і майже не підважувальних історичних міфів про Польщу, які не без успіху втовкмачувала в їхні голови совєтська освіта, виховання і пропаганда, ґрунтуючись на ще давніших імперських традиціях російських великодержавних ідеологів. По-друге, як автору цих заміток, так і іншим дослідникам складно говорити про всіх українців чи громадян України, тому що суспільна свідомість населення низки регіонів Сходу і Півдня держави, а також великих міст всієї України до недавнього часу залишалася поділеною на «україножилів», або звичайних українців, та «русофілів», або «совєтських» людей – важливого спадку комуністичної політики творення єдиного «совєтського народу». Ще в 2013 р. 38 % опитаних соціологами громадян України вважали, що розпад СРСР приніс українцям більше втрат, ніж користі[2]. А соціологічне дослідження суспільної думки, проведене авторитетними українськими і міжнародними інститутами в середині 2015 р. (після двох років війни!) показали, що незважаючи на російську агресію і війну, 53,82 % (!) вважають Росію для себе «дуже близькою» або «близькою» державою. А число тих, хто ототожнював себе зі «слов'янською культурою», «совєтською культурою» чи «русскім міром», в сумі становило 42,7 % респондентів (відповідно, 27,2, 11,5 і 3,7 %). Водночас прихильників «української культури» було тільки 24,1 %, європейської – 20 %. Число респондентів, які вважали себе передусім громадянами України, зросло до 67,5 %, а громадянами «совєтського союзу» – зменшилась до 2,6 %[3].

Наведені цифри показують тривале збереження амбівалентного стану суспільної свідомості, причиною якого є насамперед

2 Фоміна Й., Конєчна-Саламатін Й., Кухарчик Я., Венерскі Л. Польща–Україна, поляки–українці: погляд з-за кордону. Варшава, 2013. С. 76.

3 Україна. Результати соціологічного дослідження, проведеного у рамках проекту «Започаткування національного діалогу в Україні» січень – червень 2015. С. 16–22. URL: http://ndialog.org.ua (дата звернення: 12.09.2014).

недолуга внутрішня політика керівників української влади впродовж всіх років незалежності. Відомий український політолог і публіцист Микола Рябчук назвав явище тривалого збереження стереотипів у свідомості частини українських громадян «постколоніальним синдромом»[4]. А вже напередодні масштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. у часописі «Нова Польща» він же подав окреслення стану свідомості населення України як «незалежні, але совєтські?»[5]. Певні причини такого стану свідомості українців розглянуто в окремій публікації[6].

На завершення цих міркувань треба зазначити, що російсько-українська війна після 24 лютого 2022 р. дещо прискорила зміни у суспільній свідомості українців. Новіші соціологічні опитування показують, що після злочинів, здійснених російськими окупантами, число прихильників «совєтського союзу» різко зменшилось. Соціологічне опитування, проведене 9–15 серпня 2023 р. найавторитетнішими соціологічними центрами – Фондом «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA, що фінансується Посольством Королівства Нідерландів в Україні, принесло цікаві результати (щоправда, в ньому не відображено настроїв населення окупованих територій України – приблизно 20 % території). Більшість українців (69 %) вважають розпад СРСР позитивною історичною подією. Найбільше така думка поширена серед мешканців Заходу України (91 %). На Півдні країни така думка дещо менш поширена (42 %), але й масової вираженої ностальгії за СРСР там теж не спостерігається (тільки 23 %), натомість у цьому макрорегіоні найбільше тих, хто не визначився з відповіддю (35 %). Абсолютна більшість українців (майже 89 %) пишаються своїм громадянством. Найбільше таких у Західному (95 %), Центральному

4 Рябчук М. Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ, 2011. С. 3 і наст.

5 Рябчук М. «Незалежна, але совєтська?». *Нова Польща*. 2021. 16 вересня. URL: https://novapolshcha.pl/article/nezalezhna-ale-sovyetska/?fbclid=IwAR3pF0FTBm0TisuRSuVXc5j20udxcwWGmy03QIkOyHyIe1GaBsxVcKurYWM (дата звернення: 21.09.2021).

6 Див. докл.: Зашкільняк Л. Трансформації історичної свідомості в незалежній Україні: «віднайдення» забороненого минулого. *Od rewolucji do pierestrojki. Transformacje Wschodniej Europy w ostatnim stuleciu* / red.: M. Gibiec, G. Hryciuk, M. Ruchniewicz. Wrocław, 2022. S. 441–462.

(90 %) та Південному (89 %) макрорегіонах, дещо менше – на Сході України (76 %)[7].

Тепер звернімось до Польщі. Якщо йдеться про джерела інформації українців про Польщу та її історію, то дослідження показали, що після здобуття незалежності громадяни України загалом приязно ставилися до західного сусіда, бачили в ньому заможну, пов'язану із західною цивілізацією європейську країну. Однак історія Польщі і поляків для більшості українців залишалася на другому чи навіть третьому плані. Під час проведення соціологічних зондажів виявилось, що Польща асоціюється у них зі смаком товарів загального споживання, фільмами, спогадами про подорожі, економічними успіхами, проведенням реформ. Історії серед цих асоціацій немає, на відміну від поляків, для яких історія посідає одне з перших місць у ставленні до України й українців[8].

Проведені дослідження показали, що знання про Польщу українці (як, зрештою, і поляки про Україну) здобувають із засобів масової інформації – 70 % респондентів в Україні засвідчили цей факт (поляки 74 %), зі шкільної освіти тільки – 22 % (поляки – 74 % !), з фільмів і художньої літератури – 23 % (поляки – 46 %), від родини і знайомих – 29 % (поляки – 46 %), з відвідування Польщі – тільки 9 % (поляки з відвідування України – 20 %), з інших джерел – 20 % (поляки – 23%)[9]. Загалом, як підсумовують дослідники, українці менше цікавляться Польщею та її культурою, мають менше джерел інформації про свого західного сусіда. Водночас вони значно програють полякам у сфері освіти, подорожів і комунікації. Однак дивним видається той факт, що 41 % опитаних українців знають або можуть порозумітися польською мовою (!). Українці у всіх аспектах оцінюють поляків ліпше, ніж самих себе. А тому виник образ поляка як "людини успіху", яка краще від українця дає собі раду з викликами цивілізації, а до того ще й є релігійною. Треба зазначити, що українці навіть заздрять полякам щодо їх релігійності. Загалом дистанція між обидвома народами за шкалою Богардуса за

7 День Незалежності України: шлях до перемоги, ідентичність та цінність держави на тлі війни URL: https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shlyakh-do-peremogi-identichnist-ta-tsinnist-derzhavi-na-tli-viyni (дата звернення: 19.10.2023).

8 Фоміна Й., Конєчна-Саламатін Й., Кухарчик Я., Венерскі Л. Польща – Україна, поляки – українці: погляд з-за кордону. С. 10.

9 Там само. С. 26.

роки незалежності виявила тенденцію до зменшення (тобто певного зближення).

Серед чинників, які сприяли зростанню взаємного інтересу і позитивній зміні взаємних образів в двох країнах, не без підстав називають події Помаранчевої революції 2004 р., коли Польща і поляки активно підтримали українців у недопущенні проведення маніпуляцій під час виборів президента України і збереженні демократичного устрою. Після того важливим чинником стала кристалізація європейського і євроатлантичного вибору українського народу, а тоді і Революція гідності 2013–2014 рр., коли цей вибір довелося відстоювати ціною життя Героїв Небесної Сотні. Під час цих переломних подій значно зросли обопільні живі контакти громадян сусідніх країн, обмін інформацією, Польща виступила «адвокатом» України на її шляху до Європейського Союзу і Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Однак далі (після 2015 р.) у взаєминах двох країн з'явилися певні тріщини, які стосувалися насамперед «історичних питань».

Зовсім нова ситуація склалася з початком російської агресії проти України в 2014 р. і її переростання в повномасштабну війну у 2022 р. Якщо на початках агресії Польща і поляки майже одностайно висловились на підтримку України[10], то у 2022 р. вони стали одним із головних міжнародних партнерів допомоги Україні всіма можливими збройними, матеріальними і гуманітарними засобами. За даними авторитетного польського Центру досліджень суспільної думки (CBOS) за роки війни число поляків, які позитивно оцінюють українсько-польські відносини, зросло від 29 % у 2018 р. до 64 % у середині 2023 р., а кількість негативних оцінок зменшилась від 24 % у 2013 р. до 4 % у 2023 р.[11]

Не менш радикальні зміни сталися в останні роки у ставленні українців до поляків та українсько-польських відносин. За соціологічними дослідженнями, проведеними українськими центрами вивчення громадської думки у 2023 р., соціальна дистанція між українцями і поляками (за шкалою Богардуса) різко зменшилась –

10 Див. докл.: Піх О. Політика Республіки Польща щодо агресії в Україні. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2017. Вип. 10. С. 107–114.

11 Ponad dwukrotny wzrost pozytywnych ocen stosunków polsko-ukraińskich URL: https://www.cbos.pl/PL/publikacje/news/newsletter_ver3.php?news_r=2023&news_nr=20 (дата звернення: 03.02.2024).

поляки вийшли на друге місце серед тих народів, яким українці довіряють найбільше, хоча ще декілька років тому поляки були тільки на п'ятій–шостій позиції, поступаючись росіянам, білорусам, євреям (рис. 1).

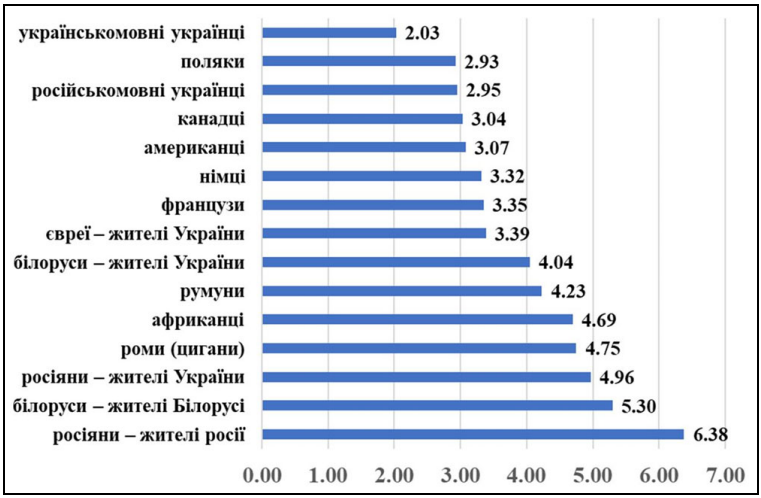

Рис. 1. Соціальна дистанція від дорослого населення України до деяких етнічних груп (шкала Богардуса), жовтень 2023 р.[12]

До цього треба додати, що за соціологічними опитуваннями, проведеними в Україні авторитетними соціологічними службами у 2023 р., українці високо оцінюють позицію Польщі і поляків у допомозі Україні відбивати напад РФ. Відповідаючи на запитання, які країни найбільше допомагають Україні у протистоянні російській агресії, найчастіше експерти називають Польщу (97,5 %), США (95 %), Велику Британію (92,5 %), Литву (82,5 %), Латвію (65 %), Естонію (60 %), Канаду (52,5 %), Німеччину (47,5 %)[13]. Ці

12 Міжетнічні упередження в Україні. Жовтень 2023. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports (дата звернення: 26.01.2024).

13 Зовнішньополітичні орієнтації громадян України, оцінка зовнішньої політики влади, ставлення до іноземних держав та політиків (лютий–березень 2023 р.). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/problemy-zovnishnoi-polityky-ta-bezpeky-krainy-dumky-ta-pozytsii-ekspertiv-liutyi-berezen-2023r (дата звернення: 24.01.2024).

та інші показники соціологічних експертиз свідчать про серйозні зміни, які відбуваються в суспільній свідомості обох народів перед усвідомленням загрози існування з боку Росії.

Важливо відзначити, що історичні питання, які хоча б якось торкалися поляків, в українців не мали ознак конфлікту. Соціологічні заміри 2013 р. виявили головні «маркери» таких питань: «Катинь» («Хатинь»!?). «Смоленськ», «Польща поневолювала Україну», «на Волинь напали», «Річ Посполита», «Богдан Хмельницький», «шляхта», «трагедія і смерть польського президента» (2010 р. Л. Качинський), «я мешкаю в тому місці, де був граф Потоцький, і там було багато поляків-поміщиків», «поділ Польщі в 1939 р. і початок ІІ світової війни». Одні такі історичні асоціації мали лише 9 % українських респондентів (!) (у поляків 50 % історичних асоціацій пов'язані з Волинською трагедією під час Другої світової війни, що, на мою думку, свідчило не про знання подій, а про посилення польською пропагандою однобічного (польського) погляду на трагічні події)[14]. Ці факти показують дві сторони одного явища – тривалість негативних стереотипів у суспільній свідомості, особливо якщо вони підживлюються пропагандою: в українців спадок «совєтськості», а в поляків – великодержавності.

Аналіз спонтанних асоціацій українців і поляків із країною-сусідом вказує на відмінності історичної свідомості громадян України і Польщі, а також щодо цінностей, які представники обох народів надають історичним подіям.

Соціологічні зондажі серед поляків та українців у 2013 р. щодо окреслення взаємних провин в історичному аспекті продемонстрували серйозні диспропорції: дві третини поляків і тільки третина українців вважали, що в історії українсько-польських відносин були такі події, щодо яких українці повинні були би відчувати себе винними перед поляками. Натомість відсоток респондентів, переконаних в історичних провинах поляків щодо українців, був майже однаковий серед опитаних обох країн. Не дивує той факт, що, на думку поляків, частіше провину мають українці, а на думку українців – поляки[15]. Єдиним важливим чинником, який відрізняє від-

14 Фоміна Й., Конєчна-Саламатін Й., Кухарчик Я., Венерскі Л. Польща–Україна, поляки–українці: погляд з-за кордону. С. 26.

15 Там само. С. 70–71.

повіді респондентів на ці питання, є рівень освіти. Особи з вищою освітою як у Польщі, так і в Україні частіше висловлювали переконання в обопільних історичних провинах і образах. Помітними також були різниці у вікових групах – протиставні щодо українців і поляків.

Варто теж порівняти думки українців і поляків щодо питання примирення обох народів за результатами дослідження 2013 р. Тільки третина поляків готова забути історичні провини заради налагодження добросусідських відносин між двома народами. Більшість поляків (58 %) вважали, що треба здобути всю «правду» про події українсько-польських відносин у роки Другої світової війни, незважаючи на наслідки для справи взаємин сусідніх народів. Зрозуміло, що йдеться передусім про «Волинську трагедію» і конфлікт на польсько-українському пограниччі. І в цьому можна побачити елементи історичного «реваншу» за рахунок українців, елементи, які вкидалися в суспільну свідомість поляків певними політичними колами польського суспільства[16].

Історіографічні аспекти розглядуваної теми передбачали би висвітлення двох головних компонент – освітньої і наукової. У цьому нарисі обмежуся тільки освітньою, оскільки наукова вимагає окремого розгляду і, зрештою, не чинить вирішального впливу на суспільну свідомість населення. Відзначу, що для української молоді й формування її ідентичності немає важливішого питання, ніж усвідомлення минулого відносин своїх попередників із сусідніми народами – поляками та росіянами. Так склалося, що відносини з ними залишаються ключовим сюжетом від найдавніших часів до сучасності. І за цей тривалий час завдяки діяльності різних володарів, політиків, істориків письменників, публіцистів і різноманітних авторів нагромаджено і поширено чимало стереотипних уявлень та образів щодо сусідів, зокрема й поляків. Не можна не погодитись з відомим, польським істориком Владиславом Сєрчиком (1935–2014), який писав, що історія українсько-польських відносин сповнена такою кількістю стереотипів, шо їх вистачило би на декілька інших історій[17].

16 Там само. С. 73–74.

17 Serczyk W. A. Stereotypy w historii stosunków polsko-ukraińskich. Drogi do prawdy. *Stereotypy narodowościowe na pograniczu* / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 2002. S. 11–16.

Українські історики змушені долати ці стереотипи в непростій політичній та інтелектуальній ситуації становлення модерної української нації та державності: з одного боку, формувати національно-державну свідомість молоді, акцентуючи увагу на етнонаціональному чиннику, а з іншого – враховувати потужний тиск російського сусіда, який заперечує існування українців як таких, їхньої державності, а також загальногуманістичних вимог толерантності і співіснування різних культур. Це завдання є надзвичайно складним, зокрема в умовах війни за незалежність, яка триває в Україні вже понад десять років, а фактично – від здобуття незалежності у 1991 р.

Щоб зрозуміти вагу існуючих стереотипів, треба наголосити, що загальне спрямування української історіографії останніх століть було скероване на відокремлення української історії від російських і польських великодержавних наративів і конструювання «національного канона» («гранд-наративу»), який за визначенням дозволяв українцям мати свою «біографію» і посідати місце серед інших рівноправних народів Європи і світу[18]. Цей «канон» найбільш повно був представлений в працях Михайла Грушевського, який жив і працював наприкінці XIX – початку XX ст., і модернізований у діяльності «державницької школи» в українській історіографії XX ст.[19] Водночас він заклав основи «відокремлення» поляків як «історичного суперника» України. Парадоксально, але попри все його національно-патріотичне спрямування він майже повністю увійшов у канон совєтської історіографії, де поляки і католики були представлені як «відвічні вороги» України та українців. Російськоцентризм совєтської історіографії не передбачав присутності «конкурента» в особі «історичної Польщі», тому наголошував передусім на агресивних колонізаційних явищах польської історії,

18 Докл. див.: Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні. С. 72.

19 З цього питання сьогодні вже існує розлога історіографія. Ми назвемо лише декілька вибраних робіт: Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. Київ, 1996; Масненко В. В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). Київ; Черкаси, 2001; Колесник І. І. Українська історіографія XVIII – поч. XX ст. Київ, 2000; Калакура Я. Українська історіографія. Курс лекцій. Київ, 2004; Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004. Warszawa, 2007; Зашкільняк Л. «Віднайдення України»: думки української інтелектуальної еліти XIX – початку XX століття щодо місця і ролі України в Європі. *Przegląd Wschodni. Kwartalnik*. Warszawa, 2014. T. 13. Z. 2(50). S. 421–448 та ін.

як ворожих стосовно України і українців. Апогеєм цієї совєтської схеми був і залишається гетьман Богдан Хмельницький і його «відрив» України від Речі Посполитої та «приєднання» до Москви, яка «зберегла» український народ від «польсько-католицького винищення». Сьогодні історики вже мають безліч аргументів про те, що володарям Московії ходило не про «порятунок» українців, а про захоплення і колоніальну експлуатацію і земель, і населення.

Ясно і виразно про давні події пише сучасний український дослідник і публіцист Микола Рябчук, зокрема в есеї «Без Дикого поля». Він зазначає, що обидва попередні російські режими, які панували в українських землях – царський і більшовицький – постійно акцентували на українсько-російському зв'язку і навіть тотожності обох народів. Натомість поляки завжди презентувались ними як зарозумілі «пани», мерзотники та інтригани, які нездатні ні до праці, ні до ефективного адміністрування, але зате, як засвідчує слово «пан», до панування на бідними українцями і білорусами.

Однак усвідомлення українцями того факту, що Річ Посполита є також певною мірою українським спадком, ускладнювало не тільки антипольську пропаганду, а й позначалося помітними рисами на формуванні української національної самосвідомості. Підставами останньої українські романтики XIX ст. – від Миколи Гоголя до Тараса Шевченка – зробили козацький міф із виразними антишляхетськими і антикатолицькими мотивами. Цей міф складався на початку XIX ст. у колах лояльного до російської імперії «малоросійства» – ідеології, яка трактувала українців (читай – козацьку верхівку і шляхту) співтворцями і співвласниками «російсько-руської» імперії на рівні з «великоросами» («русскіми»).

З плином часу український національний рух позбувся вказаної лояльності, але не позбувся іманентної генеалогічно зумовленої «антипольськості». Її подоланню, зрозуміло, не сприяла домінація польської шляхти над українським селянством на Правобережній Україні, Волині і Галичині, ані, тим більше, дискримінаційна політика урядів міжвоєнної Польщі щодо української меншини. Микола Рябчук пояснює і слушно наголошує: «Епоха націоналізму, як охрестив XIX століття Ганс Коен, накинула анахронічні національні категорії на події XVI–XVII ст., інтерпретуючи станові й релігійні конфлікти на території України як "польсько-українські". Антиісторична інтерпретація домодерних подій у модерних

категоріях переважає, на жаль, і досі, підживлюючи ресентименти з обох боків і, що гірше, затираючи існування Речі Посполитої як певної цілісності, у якій було вдосталь місця не лише для конфліктів, а й для різноманітної співпраці та взаємодії. Як наслідок, навіть сьогодні мало хто в Україні усвідомлює, що Гетьманщина була інституційним продовженням Речі Посполитої, від якої після козацьких війн відокремилася, а проте зберегла фактично ту саму адміністративну, фіскальну, правову й освітню систему». І далі М. Рябчук продовжує: «Взагалі, в українському суспільстві є певна нехіть і певна боязнь визнати польські впливи. Нехіть походить з імперської спадщини і проросійських орієнтацій значної частини населення. А боязнь – зі слабкості проукраїнської частини населення та його непевності у власних силах». Натомість за фасадом офіційної «дружби народів» у СРСР «крились банальні російсько-совєтські імперіалізм, шовінізм та антизахідництво, істотною складовою яких завжди була полонофобія»[20].

Треба констатувати, що за останнє десятиріччя внаслідок важливих дискусій, проведених істориками[21], українські шкільні підручники значно покращились і наблизились до європейських стандартів: змінилася вживана термінологія в бік її онаучнення і толерантності у ставленні до «Іншого», зросла частка джерельного матеріалу, призначеного для самостійного аналізу учнями і, водночас, зменшилась частка авторського описового тексту. Зазнав змін також образ минулого Польщі, який тепер вже не виглядає образом «історичного агресора», а представляється сусідом-конкурентом, із яким українцям довелося довго жити в одній державі і, як то завжди буває, миритись і сваритись, одружуватись і розлучатись. За цього відзначається, що європейські цивілізаційні ідеї

20 Рябчук М. Без Дикого Поля. URL: https://zbruc.eu/node/5305 (дата звернення: 02.02.2024).

21 У 2007–2012 рр. під патронатом Українського інституту національної пам'яті активно працювала Робоча група з моніторингу шкільних підручників з історії на чолі з професором Наталією Яковенко. Вона провела не тільки моніторинг навчальної літератури з історії, а й запропонувала нову концепцію та програму навчання історії в середній школі. Після певної перерви елементи цієї концепції почали втілюватись в життя. Див.: Шкільна історія очима істориків-науковців. Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / упоряд. Н. Яковенко. Київ, 2008; Концепція та програми викладання історії України в школі (проект). Матеріали IV I V Робочих нарад з моніторингу шкільних підручників історії України / упоряд. та ред.: Н. Яковенко, Л. Ведмідь. Київ, 2009.

та здобутки надходили в українські землі з Заходу, через польські терени. Аналіз сучасних українських шкільних підручників з історії щодо питань формування образу Польщі і поляків проводився неодноразово[22]. Нижче наведено деякі висновки цього аналізу.

По-перше, треба вважати позитивним фактом присутність у минулому багатьох народів на теренах сучасної України (хоча титульний народ залишається в центрі уваги під час викладу навчального матеріалу), а також більше виваженою є термінологія в описі західного сусіда України від найдавніших часів до сучасності. По-друге, підручники подають стислу, але найнеобхіднішу інформацію про Польщу і поляків, важливі події їхнього минулого. По-третє, маємо картину нерідко драматичних відносин із сусіднім польським народом, а докладніше – із різними його суспільними верствами чи владами, у яких українці здебільшого виступають «ображеною» стороною. По-четверте, в підручниках вміщено не так багато фактів, які розкривають позитивні шари цих взаємин між народами, наприклад, хоча би про успіхи українців у Польщі, а поляків в Україні або про позитивні взаємовпливи культур обох народів. По-п'яте, зустрічаємось з подіями і фактами, які в трактуванні відрізняються від позицій польської історіографії; серед таких – переважно події XVII–XX ст., зокрема козацькі повстання і ранньомодерний національний рух під проводом Б. Хмельницького, селянські повстання XVIII–XIX ст., польсько-українські відносини в 1918–1921 рр., становище українців у міжвоєнній Польщі, українсько-польський конфлікт на землях Другої Речі Посполитої під час Другої світової війни і низки інших. Однак, що треба відзначити,

22 Середа В. Вплив польських та українських шкільних підручників з історії на формування польсько-українських етнічних стереотипів. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 2000. Вип. 35–36. С. 389–390; Мудрий М. Образ поляка (Польщі) та німця (Німеччини) в сучасних українських підручниках з історії. *Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku* / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 2000. С. 140–144; Hud' B. Przez poznanie prawdy historii do porozumienia. Polska i Polacy na stronicach podręczników historii Ukrainy XIX i XX w. *Tematy polsko-ukraińskie. Historia. Literatura. Edukacja* / pod red. Roberta Traby. Olsztyn, 2001. S. 322–327; Polska i Ukraina w podręcznikach szkolnych i akademickich / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 2001; Зашкільняк Л. Образ Польщі та поляків у сучасній Україні. *Проблеми слов'янознавства.* Львів, 2011. Вип. 60. С. 68–81; Волошин Ю. Образ сусіда в українських шкільних підручниках: проблеми й можливі шляхи розв'язання. *Polacy i Ukraińcy. Historia, która łączy i dzieli* / pod red. J. Korbacz-Wilińskiej, M. Nowak, T. Sucharskiego. Słupsk; Gdańsk, 2015. S. 59–65 та ін.

всі основні події таких проблемних ситуацій у стислій і виваженій формі з'являються на сторінках підручників.

Немає нічого дивного, що в шкільній історичній освіті України наголошується на вивченні національної історії в її передусім сучасному територіальному вимірі. Хоча канонічна схема українського минулого залишається підставою укладу національної та всесвітньої історії й так чи так використовується в підручниках для середньої школи і університетів, однак її наповнення значно змінилося і набуло сучаснішого змісту. Зрозуміло, що ефекти від таких змін проявляться в суспільній та індивідуальній свідомості громадян України тільки через тривалий період і не винятково під впливом навчання, а й дії багатьох інших інтелектуальних і суспільних чинників. Проте вже сьогодні можна зауважити певні результати цієї оновленої освіти, коли тисячі українців різних національностей стали на захист незалежності Батьківщини і чимало з них віддали за це своє життя.

Антипольські, антиєврейські, антикатолицькі ресентименти сьогодні перебувають в центрі антиукраїнської інформаційної агресії Росії, яка намагається не допустити реалізації євроатлантичного вибору українського народу і поглибити розкол у свідомості громадян України, використовуючи ідеологеми «русского міра». Російська пропаганда повністю заснована на давніх імперських підвалинах протиставлення т. зв. «східного слов'янства» західному світу. Серйозна «санація» українського інформаційного простору, його звільнення від занечищення російськими штампами і відвертою брехнею, поширення і пропаганда українського погляду на історію та світ повинні припинити поширення агресивної російської ідеології, а головне – утвердити суб'єктність України і українців у сучасному світі. Без історичних знань і уявлень, у яких вони виступають учасниками історичних подій, досягти потрібної консолідації українського суспільства буде неможливо.

Загальний висновок можна сформулювати так: історія Польщі і поляків у свідомості сучасних українців ще залишається в тіні низки давніх і недавніх стереотипів, які генерують певну недовіру і навіть, часом, ворожість (зокрема, серед т. зв. «совєтських» генерацій); подолання цих стереотипів почалося порівняно не так давно і відбувається з великими труднощами та постійним і традиційним опором антиукраїнських сил у самій Україні, а також і ззовні, насам-

перед з боку Росії, яка розпочала війну з метою повного знищення українців як нації й ліквідації їхньої державності. У російській інформаційній війні проти України та її євроатлантичного курсу московські ідеологи намагаються використати старі антипольські історичні стереотипи, щоб посіяти сумніви і використати їх для розколу між Україною та її західним сусідом. З другого боку, вони ж прагнуть реанімувати в Польщі та інших країнах Центрально-Східної Європи застарілі історичні «образи» щодо українців, пробудити різні реваншистські настрої. Існування незалежної України є інтересом всіх європейських народів, оскільки саме Україна перебуває на шляху довготривалої варварської експансії російського імперіалізму в Європу, і зупинити її можна тільки шляхом всемірної і всеохопної солідарності й допомоги всіх європейських країн. Значну роль у цьому може і повинна відіграти Польща і поляки, які мають великий історичний досвід відносин народів у східній частині Європи і найкраще усвідомлюють всі небезпеки російсько-української війни – перша масштабна цивілізаційна війна у XXI ст.

Наукове видання

Українські маркери історії Польщі: трансформації другої половини XX – початку XXI століття

Колективна монографія

Обкладинка Федора Лукавого
Літературний редактор Ірина Стецик
Підписано до друку 27.12.2024
Формат 60х84 1/16. Папір офсетний
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 30,46. Обл.-вид. арк. 28,1
Тираж 100 прим. Замовлення № 03-12/11

Відділ реалізації. Тел.: (067) 542-08-01. E-mail: info@book.sumy.ua
ПФ «Видавництво "Університетська книга"»
40000, м. Суми, площа Покровська, 6
Тел.: (0542) 65-75-85. E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7461 від 05.10.2021
Віддруковано на обладнанні
ПФ «Видавництво "Університетська книга"»